

॥ श्रीः ॥

सारस्वतम् ।

(व्याकरणम्)

श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतम् ।

पण्डितवर्यमाधवकृतविवरणोपेतम् ।

अमरविस्तारनगरनिवासिना सारस्वतवशजनिना

पंडितभोजराजात्मजेन नानकरामविदुषा

सशोवित, टिप्पण्या परिष्कृत च ।

तदेतत्

मुम्बय्यां

पन्ना-प्राचीन पुस्तकालय गोपालवाडी-बंबई

सन्तुरामात्मजेन सुन्दरमलशर्मणा

“श्रीविष्णुशेखर” (स्टीम्) मुद्रणागारे

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९६७, शके १८३२.

हम पुस्तकके सब प्रकारके हक प्रकाशकने अपने आधीन रखेहै

SVO College
Library,
TIRUPATI
Acc No. 1469
Date 6/6/67

1469

॥ श्रीः ॥

परोपकाराभिनिविष्टचेतसा संप्रार्थितो नानकरामशर्मा ।

गोप्यामि माधवभट्टनिर्मितां यन्त्रालये मुद्रयितुमदामहम् ॥ १ ॥

व्याख्यानमेतत्सुधिया विलोक्यपरिष्कृतं नानकरामयुक्तिभि-

र्व्याख्यातर नास्य गुणान्समेति दिवाकरस्येव विधुःकलंकः ॥ २ ॥

प्रस्तावम् ।

श्रीराधालिंगितो हरिः पातु ॥

खलु जगतीतले वेदार्थमभीप्सुना जनानां सौकर्येण वेदार्थोपलब्ध्ये
श्रुतुःसना सुदुष्करतपः कृत्वा तपसा भगवन्तं मृडं प्रसाद्य चतुर्दश
प्राप्तवन्तः तच्चोल्लिखितमस्ति—“ नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद्
पञ्च वारमुद्धतुकाम सनकादिसिद्धान्तेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ”
लभ्य पाणिनयेऽद्विष्टेपु सोष्टाध्यायी रचितवान् तामधीत्य सर्वे ज्ञा
पुनः कदाचित् विदुषा समाजोभूत् तत्र सुखमासीना अनुभूतिस्वरू
शास्त्रार्थोपक्रमे पुंक्षिव्युक्तवन्तस्ततः सर्वे करतलघोषं कृत्वाहरा-
मानमनाहत्य नक्तं वाणीमुपासितवान् संतुष्टा सा सप्तशतसूत्राणि
पु सारस्वत व्याकरणं रचितवान् तदध्ययनपरिपाटीं चासीवसु-
सीत् तदावश्यकतापरं पद्यमपि भणितम् “ अनधीत्य शब्दशास्त्रमन्य-
।मोहते मूढः । सोहे, पदानि गणयति निशि तमासि चिरं गतस्य ” तच्च
तनुजनिना “ सुन्दरमलशर्मणा ” मुद्रापितं पुनः तच्छोधको मरुदे-
जयपुरराजकीयरूपदूर्गस्थः श्रीमच्छिवनारायणतनूद्भवः सूर्यदत्तोस्ति तत्र
।पः कुत्रचित्स्यात्तत्सुधियः क्षमन्ताम् ॥ श्रीशम् ॥

पत्ता-पुस्तकमिलनेका ठिकाना-
संतुरामजी सुंदरमल खेडवाल मुंबई.
ठि०-गोपालवार्ड

और
गोविंदरामजी सागरमल खेडवाल कलकत्ता.
ठि० लंगडेश्वरका बासा

और-मुंबईमें:-
श्रीधरजी शिवलाल
गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
खेमराज श्रीकृष्णदास,
हरिप्रसाद भगीरथजी,
ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी,
बनारस-बाबूकौलेश्वरसिंह बुक्सेलर,
अयोध्या-छोटेलाल लक्ष्मीचंदजी-बुक्सेलर,
लाहोर-लालामेहेरचंदजी संस्कृतपुस्तकालय,
खेमराज श्रीकृष्णदास

“श्रीवेङ्कटेश्वर” बुकडिपो-बनारस.
पत्ता-संतुरामजी सुंदरमल प्राचीनपुस्तकालय
गोपालवाडी-बम्बे

यह पुस्तक इन महाशयोके पास मिलेगी.

॥ श्रीः ॥

अथ सारस्वतम् ।

माधवविवरणोपेतम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमद्विष्णुपदाब्जमङ्गुलिदल सञ्ज्ञानकिञ्चलिकत पीयूषो-
न्मकरन्दमुद्यदसमाभाराजितं स्वोद्यतम् । योगीशामरकिङ्करालिनिवहै पेपीयमानं
मुदा ज्ञानानन्दभरप्रदायि नितरां सन्निन्तये संविदे ॥ १ ॥ वागीशतामज्ञतमोपि
यस्याः कृपाकटाक्षेक्षणतः प्रयाति । सा मे मति स्फारयताद्वयं वाग्देवता सञ्ज्ञ-
मतस्तदङ्घ्री ॥ २ ॥ श्रीकान्हातामा द्विजराजराजिकीर्तिद्विजातिश्रुतिशास्त्रविज्ञ ।
सुतं सतीनायकदेविकायामसूत सद्धर्ममिव श्रुतिर्ग्यम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मापि जिह्वाभवति
स्वकृत्ये नितान्तमप्राप्य यत्, प्रसादम् । विघ्नेश्वरो मे विगतान्तराय साध्य च
साध्यान्नमतस्तदङ्घ्री ॥ ४ ॥ श्रीरङ्गरङ्गायितयत्प्रसादान्द्वीरङ्गरङ्गाश्च गिरोङ्ग-
रङ्गा । मति मनीषी तनुतां गुरुर्मे श्रीरङ्गात्मा नमतस्तदङ्घ्री ॥ ५ ॥ बुद्धाध्वा
गुरुशासनान्नतगुरुव्याकृत्यगाधारणात् सत्सारस्वतनौश्रितः सुमतिदश्रीपाणिनीयो-
त्सखः । सोहं साधु समुद्धरे सुमनसा सन्तोषयित्रीं सदा सत्कण्ठाभरणाय माधव-
सुधी, सिद्धान्तरत्नावलीम् ॥ ६ ॥ सारस्वत सत्यनुसारतस्तत्प्रक्षेपकालुष्यनिरा-
सहेतो । व्याख्याम्यहं व्याकृतमल्पजल्पैर्होस्यो न च स्या गुणगृह्यसिद्धिः ॥ ७ ॥
तत्र सारस्वतीं प्रक्रियासृजु चिकीर्षुः श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्य्यस्तद्विद्वत्प्रसमाप्तिप्र-
चयगमनशिष्टाचारार्थमिष्टदेवपरमात्मप्रणतिलक्षण मङ्गलमाचरन्निवयप्रयोजनसम्ब-
न्धाधिकारिणोपि सूचयन् प्रतिजानीते प्रणम्येत्यादिना श्लोकेन । अयमस्यार्थः ।
अहं प्रक्रिया प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया कृत्वः शचेति करणे श'
अयङ्गीति रिङ् इय् आप् तां प्रक्रियाम् । ऋजुगुणेत वृत्त्युदाहरणप्रक्रियाकथनादिरूपेण युक्तां कुर्वे
रचये । अत्र प्रक्रियामुद्दिश्य ऋजुत्वं विधीयते । अन्यथा हि प्रक्रियायाः सर-
स्वत्या कृतत्वादाचार्य्यस्य तत्करणे सिद्धसाधनतादोषः स्यात् । ननु चैव प्रक्रियाया
ऋजुकरणस्य परोपदेशप्रयोजनत्वेन परगामिक्रियाफलत्वात् परगामि चेत् फलं

सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

परस्मैपदं प्रयोक्तव्यमन्वयादिति स्वयमग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च करोमीति प्रयोज्य, मैव तदुत्पन्नफलस्यात्मपरमेश्वरार्पितत्वेनात्मगामिक्रियाफलत्वात् वक्ष्यति च आत्मगामिचेत् फलमात्मनेपदमिति । आत्मपरमेश्वरैक्यन्तु गीतायामुक्तम् । “ये पश्यन्ति स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् । न ते जानन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमः” इति । कुर्वे इत्यत्र व्योर्विहस इति दीर्घाभावं तु तत्रैव वक्ष्याम । अथ प्रक्रियाशब्दस्य प्रक्रियासामान्यवाचित्वेन पाणिनीयादिभ्रम निरस्यति । सारस्वतीमिति । सरस्वत्या श्रोक्ता सूत्रद्वारा तयोपज्ञाता विनोपदेशं ज्ञाता सारस्वती । गितो वेत्यणन्तत्वादीप्, ता सारस्वतीम् । केचित्तु सरस्वत्योक्तसूत्रसम्बन्धिनीतिं व्याचक्षते तत्पाणिनीयवृण्णितो वेतीयप्रसङ्गादुपेक्ष्यम् । अथ ऋजुत्वात् गौरवभ्रमं छिनत्ति । नातिविस्तरमिति । विस्तरणं विस्तरं शब्दप्रपञ्चो व्यासः । “स च शब्दस्य विस्तरः” इत्यभिधानात् विपूर्वादिह प्रथनार्थात् स्तृजो भावे घञोपवादो मदामित्यप्रत्ययः । अतिशयितो विस्तरोतिविस्तर इति प्रादिसमासः । न विद्यतेतिविस्तरो यस्या सा नातिविस्तरेति बहुव्रीहिसमासः । ता नातिविस्तराम् । अत्रान् स्वर इत्यनादेशाभावो तत्रैव वक्ष्याम । असमासो वा । अतिशयितो विस्तरो यस्यां सातिविस्तरा तां तयाविद्या न । अतिशब्दप्रपञ्चरहितामित्यर्थः । अथ कार्यारम्भे श्रेयांसि बहुविज्ञानीति सभावितप्रत्युह्निवृत्तये आह । प्रणम्येति । प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकं नत्वा । अत्रादौ मङ्गलार्थं प्रशब्दप्रयोगः । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्त इति । एतदध्येतृणां श्रीसौभाग्यादिप्रकर्षला

१ यद्वा अफारो वासुदेव स्यादित्येकाक्षरकौशदर्शनात्तत्रेणाकारेण जात वासुदेवदेवम्भरणमेव मङ्गलं, पद्यनिर्माणं तु शिष्यशिक्षार्थं तदत्र न कृतं तस्याः प्रक्रान्तरेणैव सम्भवात् । वस्तुतस्तु मङ्गलस्य निर्विघ्नतासमाप्तिं प्रति विघ्नध्वसादिकामो मङ्गलं कुर्व्यादिति श्रुतश्च न कारणता मानाभावात् न तावद्दृढघटयोरिवान्वयव्यतिरेकलक्षणम्मानम्, बाह्यग्रये विनापि मङ्गलसमाप्तिदर्शनात्, नापि श्रुतिः स्वर्गकामो यजेतेतिवादिग्रन्थसादिकामो मङ्गलं कुर्व्यादिति श्रुतेरदर्शनात् नापि शिष्टाचारानुमितश्रुतिर्मानम् आचारस्य साक्षात् श्रुतिसम्भवाभावात् आचारो हि स्मृतिमूलः अतस्तर्हि आचारानुमितरस्मृतिरेव मानम्, तस्या अपि दृष्टे फले सम्भवति अदृष्टफलकृतपदनाया अन्याय्यत्वात् न बाहुभ्यामन्तरोदित्यादिषु । यथा भोजनमर्दनादिक्रिया स्मृतिं न कृत्ययति सप्रति कारणत्वबोधकताया अदर्शनात् आचारोऽपि दृष्टफल एव स्वाचरितुः शिष्टस्वप्नोपनाथं निष्ठये च पूजादि दृष्टमेव फलं लभ्यते यथा भोजनमर्दनादिक्रिया स्मृति न कल्पयति ।

भाक् । तथा च वार्तिककारेणादौ प्रयुक्तस्य सिद्धशब्दस्य व्याख्याया महामा-
व्ये उक्तम् । मङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मगलार्थं सिद्धशब्दमादित्-
प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरु-
षकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्थो यथा स्युरिति । ननु तमस्कारस्य विग्रनिवर्तक-
त्वे यत्किञ्चिन्नमस्कारादपि तत् स्यादित्याशङ्का निरस्यति । आत्मानमिति । ईश्वर-
मित्यर्थः । एतेनेष्टदेवतानमस्कारस्यैवान्तरायनिवर्तकत्वं सूचितम् । ईश्वरस्येष्टदेवता-
त्वं ग्रन्थकार एवावताहो ह्यग्रीव इति पथेन स्फुटयिष्यति । ननु सति देवतान्तरे
कथमन्येष्टदेवत्वमित्याशङ्क्याह । परमिति । परानधीनैश्वर्यवन्तमित्यर्थः । ततश्च
तदनुग्रहात्तदधीनैश्वर्यवता सर्वदेवानामप्यात्मन्यनुग्रहः सूचितः । अथवा परमात्मा-
नमिति समस्तं पदं परमं उक्तुष्ट आत्मा स्वरूप यस्य असौ परमात्मा तम् । अथवा
परमश्चासावात्मा च परमात्मा तमीदवर, परा उक्तुष्टा वा मा लक्ष्मीर्यस्यासौ परा
द्वितीया वा माया यस्य स परमस्तादृक् आत्मा यस्यासौ परमात्मा हरिस्तम् ।
अथवा परान् आत्मनोन्यान् जनान् माति स्तृजतीति परमः आतो ऽ इति ऽ । ईदृक्
आत्मा स्वरूपं यस्यासौ परमात्मा धाता तम् । हरं हरिं ब्रह्माणञ्च नमस्कृत्येत्यर्थः ।
ननु विना प्रयोजनं जडधियोपि न प्रवर्तेत । तथोक्तं सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो
वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यते इत्यत आह । बालधीवृद्धि-
सिद्धये इति । ध्यायते चिन्त्यतेनया सा धीवृद्धिः ध्यानं वा धीः ध्यायते किपि संप्रसारणे
दीर्घः । धियो वृद्धिः धीवृद्धिः व्युत्पत्तिः बालानां धीवृद्धिर्बालधीवृद्धिः बालधीवृद्धे सि-
द्धिर्बालधीवृद्धिसिद्धिस्तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये । बाला अत्र न स्तनन्वया विविक्षताः
किन्तु शब्दापशब्दविचारहिताः । तथोक्तममरसिंहेन-मूर्खैर्भकेषु बालः स्यादिति । त-
तश्चाज्ञाना व्युत्पत्तिसाधनाय परमात्मानं प्रणम्य सारस्वती प्रक्रियां नातिविस्तरामृजुमहं
कुर्वे इति प्रथमपदार्थसङ्कोचः । ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये विषयः प्रयोजनं सम्ब-
न्धोधिकारी चेति चतुष्टयं वक्तव्यम् । यत उक्तं--“सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता

१ बालवीवृद्धिसिद्धिरेव व्याकरणस्य प्रयोजनं नास्ति लघुमाध्वे अन्यदपि लिखितम् । अथ
व्याकरणाध्ययनेन किं साध्यम् उच्यते धर्मार्थं नाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः । तवाहि ब्राह्मणेन
नित्यं कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिव्याकरणाध्ययनस्य धर्मसाधनता गमयति
सागवेदाध्ययनं तदर्थज्ञानरूपेण वर्मो नित्यः सम्बन्धोपासनादिवदित्यर्थः । पटस्वगेषु प्रज्ञान
व्याकरणं पदपदार्थज्ञानस्य व्याकरणमूलत्वात् ब्राह्मणो न स्लेष्टेदिति चापशब्दनिषेधोपि
व्याकरणाध्ययने विनाऽपशब्दवर्जनासम्भवात् ।

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

प्रवर्तते । साक्षादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । सत्यं, तत्र प्रयोजनमुक्तं बालघोषद्विसिद्धि इति । ननु व्याकरणस्य मुख्यं शब्दानुशासनमेव प्रयोजनं ततो बालव्युत्पत्तिसिद्धिः अतस्तत्किमिति नोक्तम् । उक्तं तदपि प्रक्रियामिति । तथाहि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन शब्दव्युत्पत्तिः प्रक्रिया तदेव च शब्दानुशासनम् । तयोक्तं 'त्रिविक्ता' साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः । ज्ञाप्यन्ते येन 'स्मृज्जमत्र शब्दानुशासनम्' इति । अर्थालौकिका वैदिकाश्च शब्दा विषयभूताः 'स्मृज्जमत्र' प्रणिपातप्रतिपादकभावः सम्बन्धः शब्दव्युत्पत्तिसुरधिकारी । इहान्यान्वयिष्ये रश्मोहागमलम्बसन्द्वादीन्यवान्तरप्रयोजनानि प्रक्रियाशब्दसूचितानि विस्तरभयात् स्मृताम् । इह केषाञ्चिज्जातिः पदार्थः । गृहीततत्सम्बन्धेनैव शब्देनार्थप्रतीतिः न चतुरादिवन् सम्बन्धनिरपेक्षेण । व्यक्तिषु च तद्वान्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवं इति । केषाञ्चिद्व्यक्तिरेव पदार्थः । तत्रैव बाह्योहादिकार्यसङ्गात्वात् । जातौ तु पदार्थं न्यक्त्यु क्रियमाणं बाह्योहादिकमनोदितार्थमुत्पत्तिं स्यात् । सम्बन्धग्रहणाच्च ज्ञातेरुपलक्षणभावाश्रयणान् तत्रार्थस्य शब्दमहिम्नैव प्रतीयमानत्वादुभयं शब्दार्थः । तत्र कचिचिराश्चित्ताप्यर्थेणाश्रीयते किञ्चिज्ज्ञान्तरीयकतया । तत्र यथाम्यानं व्याख्यास्यामः 'विचारविशेषोऽत्र महाभाग्यादेरवगन्तव्यः । विस्तरभयादिह नोक्तं इति प्रयोजनादिसङ्क्षेपः ॥१॥ अत्र बालव्युत्पत्तौ शब्दापशब्दोभयोपदेशभेदेन सम्भवतस्त्रीणां पञ्चान्निराकुर्वन् प्रक्रियार्जवकरणमेव समर्थयते । इन्द्रादयोपीति । नरः कथं क्षमो भवेत् । न कथञ्चिदित्यर्थः । किं कर्तुं प्रक्रियां वक्तुं निरूपयितुम् । कस्य नन्यं शब्दवारिधेः । शब्दा एव वारीणि शब्दवारीणि तानि वीर्यन्ते निश्चिप्यन्ते यत्रासौ शब्दवारिधिः । नङ्का इति किं । आलोपः । तस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य । कीदृशस्य कृत्स्नस्य समस्तस्य । अत्र यत्तदोन्तित्यसम्बन्धः इति यच्छब्दोपेक्षायामाह । यस्य वारिधेरन्तः पारं न ययुर्न गताः । के इन्द्रादयः इन्द्रादिविधाः ते इन्द्रादयः । अपि समुच्चये । अयं भावः । यस्य शब्दसमुद्रस्य प्रतिपदपाठेनेन्द्रादयोः देवा मुनयोपि पारं न गताः । यत उक्तं, दिव्यं वर्षसहस्रसिद्ध्यो बृहस्पतेः सकाशात् प्रतिपदपाठेन शब्दान् पठन् नान्तं जगामेति । तस्य प्रतिपदं पठित्वा प्रक्रियां वक्तुमियं प्रवृत्तिरयं प्रत्ययोयं साधनोपाय इति प्रतिपदं कर्तुं मनुष्योत्पत्तिरत्पायुश्च कथं शक्नोति न कथञ्चिदपीति । सारस्वती प्रक्रिया नातिविस्तराभूजुं कुर्वे इति प्रतिज्ञात-

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ॥ अइउऋलृ स-
मानाः ॐ ॥ १ ॥

प्रमिति द्वितीयपदार्थसङ्क्षेपः ॥ २ ॥ अथ सारस्वत्याः प्रक्रियायाः ऋजुकरणस्य सर-
स्वतीसूत्रोपजीवकत्वात्तदादिसंज्ञासूत्रं व्याचिख्यासुस्तदादित्वं समर्थयते । तत्र ताव-
दिति । तत्र तस्या प्रक्रियायां तावदादौ संज्ञा सङ्गृह्यते प्रक्रियत इत्यर्थः । किमर्थं
संव्यवहाराय सम्यग्व्यवहरणं संव्यवहारः । भावे यच्च । तस्मै संव्यवहाराय सम्यक्
समानस्वरसन्ध्यक्षरनाम्यादिव्यवहारं ज्ञातुं तदायतत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेरिति भावः ।
अइउ इति । द्विपदं सूत्रम् । ननु च अइउऋलृ इत्यत्र विभक्तेरसत्वात्तदन्तस्यैव
पदसंज्ञाया विधास्यमानत्वात्कथं पदत्वमिति चेदुच्यते, इहाकारादीनां द्वन्द्वे कृते
कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञकत्वाज्जातस्य जसः छन्दोषत् सूत्राणि भवन्तीति
छन्दस्त्वेन छान्दसे लुकि स्यादिव पदत्वमित्यवेषः । चादिपु वा स्वराश्चेति
पाठाद्व्ययत्वेनाव्ययाद्विभक्त्येति जसो लुक् । अर्थस्याविवक्षितत्वाद्-
विभक्तिको वा निर्देशः । अनेनेति सूत्रेणेति शेषः । प्रत्याहारग्रहणाश्चेति ।
प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा अस्मिन्निति प्रत्याहारोऽवादिस्तस्य ग्रहणाय
निष्पत्त्यै । वर्णा इति । अइउऋलृ एते वर्णा इत्यर्थः । न चैवमेवा वर्णत्वाद्द्वर्णा-
त्कार इति कारप्रत्यय आशङ्क्यः । सदेणाद्य इति सदाशब्दस्य बहुलार्थ-
त्वात् । अथवा कविपुत्र इत्यादिप्रयोगस्य वर्णनिर्देशे तात्पर्यभावात् । यत्र हि
प्रयोगस्य वर्णनिर्देशे तात्पर्यं तत्र वर्णनिर्देशे काद्वर्णाद्वर्णात्कार इति कारप्रत्ययो भवति ।
अत एव ककार इत्यादावुच्चार्यमाणस्य स्वरहससमुदायस्यावर्णत्वेऽपि कारप्रत्ययः ।
इह त्वानुपूर्व्याः सपादन एव तात्पर्यमित्याह परिगण्यन्ते इति । अइउऋलृ इत्येतेन
क्रमेण निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । एतेन क्रमस्य विवक्षितत्वं दर्शितम् । अकाराश्रयि-
कारनिर्देशे हि देवा अत्रेत्यत्र विसर्गलोपः स्यात् देवा इहेत्यत्र न स्यात् । अन्यच्च ।
अवग्रहणे ङकारस्याग्रहणाच्चिदियमिति चपा अवे इति जवादृशो न स्यात् । इत्यग्रहणे
चाकारग्रहणाद्रमास्वित्यत्र किलादिति षत्वं स्यात् । ङकारस्याग्रहणेकाराभ्या
प्रागुपदेशे अवेलयोरग्रहणादुक्तं गुरुष्विति णत्वपत्वे न स्याताम् । एवमन्यदपि
क्रमप्रयोजनमूहम् । तेषामिति । परिगणितानामित्यर्थः । समानसंज्ञा चेति । न पुनः
समानानामइउऋलृ इति । एते समस्ता व्यस्ता वा संज्ञा । आद्ये गौरवात् संज्ञायाः
लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । अनावृत्तेश्च । आवर्तिन्यो हि संज्ञा भवन्ति । समानाद्धे-
रित्यादौ समानशब्द आवर्तते न अइउऋलृशब्दाः । अङ्गिरदुद्भवासित्यादावावृ-
त्तावपि स्वयमेव सदृशग्रहणे सिद्धे संज्ञाया वैयर्थ्यापाताच्च । द्वितीयेत्येकस्यानेक-

संज्ञाकरणायुक्तवान् । किञ्च सन्नेव कार्य्यं कार्य्यं भजतीत्याद्या अइउक्कल्, एते
एव भञ्जिनो युक्तास्तेपि न समस्ताः प्रयोगस्थानामेव संज्ञाविधानात्समस्तानां च
प्रयोगाभावात् ज्ञापकाच्च । यद्यपि समानाद्धेरित्यत्राधातोर्इत्याह तत् ज्ञापयति व्य-
म्ना भञ्जिन इति । अन्यथा समुदायस्य धातोर्भावादधातोर्इति व्यर्थं स्यात् ।
तत्रापि शब्द एव सङ्गी नार्थ, अथ व्यवहारासम्भवात् संज्ञायाश्च व्यवहारार्थत्वात् ।
तत्रासन्धिकरणमसन्देहार्थं स्वराश्चेति वा चादिषु पाठाभिप्रातस्त्वेन औनिपात इति
सन्धिविभक्त्यस्तादृशमुच्यते नैतेष्विति । वक्ष्यमाणसूत्रापेक्षया बहुवचनम् । अइउक्कल्
समाना इत्यस्मिन्नुक्ते एऐओऔसन्ध्यक्षराणीत्यादिषु वक्ष्यमाणेषु च सूत्रेषु सन्धि-
रङ्ग ए इत्यादिकार्यलक्षणो नानुसन्धेयो न करणार्हं कर्तुं न शक्यो वा । कुत अवि-
वक्षितत्वात् वक्तुमिष्टो विवक्षित न विवक्षितोऽविवक्षितस्तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् ।
अत्र धन्यकर्तुं ग्रन्थाहारग्रहणाय वर्णगणनमात्रं विवक्षितं न तु सन्धिरिति भावः ।
अविवक्षितमत्रमयादीनां संज्ञासन्नेहिरासाय । विवक्षितत्वादिति वा । अइउक्कल्
इत्यादी निपातव्यक्तिनिर्देशस्य विवक्षितत्वादाँनिपात इति प्रतिषेधोपस्थानादित्यर्थः ।
सादृश्यप्रधाननिर्देशाच्च सर्वासामप्यवर्णादिव्यक्तीनां समानादिसंज्ञासिद्धिः । समान-
मज्ञाप्रदेशाः समानाद्धेरित्यादयः । अथ प्रक्रियाशब्देन सूचितमेव सूत्रारम्भप्रयोजनं
वालावन्नेवायं विग्रह्य सन्धि प्रत्याचष्टे लौकिकेति । लोके विदितः लौकिकाः ।
अत्र सङ्कोचं कारणाभावात्सर्वत्र वर्तितो लोकशब्दस्य ग्रहणात्प्रतिदेशं भिन्नत्वेन
कृतिपयलौकीवीदतापशब्दानामग्रहणम् । ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगा अत्र
य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति वैदिका अपि लौकिकग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां
निष्पत्तिस्तस्यैव । यदि व्याकरण शब्दाभिप्रादयति तर्हि किमसिद्धं सिद्धं वा । नाद्य-
स्वयमभिद्वेन साधयितुमशक्यत्वान् । न द्वितीयः अन्योन्याश्रयापातात् शब्दनि-
ष्पत्तिं विना व्याकरणं न सिद्धयति तत्सिद्धिं विना वा शब्दनिष्पत्तिर्न भवतीति ।
अन्योन्याश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते नौतरीवत् । एवन्तर्हि निष्पत्तिरिह व्यु-
त्पत्तिर्न तु निपादनमात्रम् । ततश्च साधूनां शब्दानां सिद्धानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गेन व्युत्पत्त्यर्थं एषा मन्त्राणां समयमात्रत्वात् सङ्केतमात्रत्वाच्च सन्धिनानुसन्धेय इत्यर्थः ।
सङ्कोको हि सङ्केतैरेव शब्दैर्व्याप्यान् । अथ ह्रस्वादीनां मिथो मात्रादिभेदेन भिन्न-
त्वादकारादीनां विहितं कार्य्यमाकारादीनां न प्राप्नोतीति सावर्ण्यमारभ्यते । ह्रस्वेति ।
ह्रस्वादीनां भेदान्नां द्वन्द्वः । भेदा पुनरुदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकानिरनुना-
सिकवर्णवर्णा ते सवर्णा ज्ञेयाः । अर्थं भावः । अकारो ह्रस्वो दीर्घः पुनश्च स च

अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते । तेषां स-
मानसंज्ञा च विधीयते । नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरनुसन्धे-
योऽविवक्षितत्वात् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समय-

प्रत्येकमुदात्तोत्तुदात्तः स्वरितश्चेति त्रिधा । एव नवविधोपि सानुनासिका निरनुनासि-
कश्चेति द्विधा भवन्नष्टादशभेदभिन्नो वर्णप्रदेपु सवर्णो ज्ञेयः । एवभिकाराद्योपि । लव-
र्गस्तु दीर्घाभावात् द्वादशभेदवानेव । ननु चैव सावर्ण्ये अइवकल एषां मिथः साव-
र्ण्यदेव इहेत्यादौ दीर्घत्वादिकार्यप्रसङ्ग इति चेत् । उच्यते इह लघ्वर्थमेकाक्षराया
पञ्चाया कार्यायां महासंज्ञाकरणमन्वर्थताविज्ञानार्थं तेन स्थानप्रयत्नाभ्या समानो वर्ण
नवर्णः सहादित्वात्समानस्य सादेज्ञ । नन्वेवमपि स एव दोषः एषां वर्णान्तरेणापि समा-
स्थानप्रयत्नत्वात् । मैव समानशब्दस्य जातिसापेक्षत्वात् यो येन स्थानप्रयत्नाभ्या
जात्या च समानः स तेनैव सवर्णो नान्येन इत्यकारादीना मिथो भिन्नस्थानप्रय-
नत्वोक्तदोषप्रसङ्गः । तथा स्वराणा हसैरन्योन्यं जातिभेदादसावर्ण्यादिदृश्यमिति
स्येति न श्लोपः । अथवा सवर्णसंज्ञावचनारम्भसामर्थ्यान्न दोषः । यदि ह्येव
नावर्ण्यं स्यात्तदा सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । अथ प्रसङ्गात् स्थानप्रयत्नाद्युच्यते ।
ऋकुहुविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । उपृषभ्मानीयानामौष्ठौ । ऋदुर-
णा मूर्द्धा । लतुलसाना दन्ताः । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् ।
कारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वीमूलम् । नासिकानुस्वारस्य । कादयो
गावसानां स्पर्शाः । स्पृष्ट प्रयस्त स्पर्शानाम् । यरलवा अन्तस्थाः । ईषत्स्पृष्टमन्त-
थानाम् । शपसहा ऊष्माणः । विवृत्तमूष्माणं स्वराणां च । हस्वोकारः सवृत्तोपि
।।दाविति निर्देशात्सावर्ण्यं विवृतः । अमञ्जना अनुनासिका । ऋक इति
जह्वामूलीयः । ऋप इत्युपभ्मानीयः । अ इत्यनुस्वारः । अः इति विसर्जनीयः ।
फोष्माण सवर्णो नास्तीति । एतेषामिति । अकारादीना सकारान्तानामित्यर्थः ।
तु कैश्चिदेतेषां समानानामिति व्याख्यातम् । तदसत् । एकारादीनां हि साव-
र्याभावे उभये स्वरा इत्यादावग्रहणात् प्लुतानां नाभित्वं न स्यात् । हे गौरेही-
त नासिनो र इति रेफो न स्यात् । तथा हसानामप्यसावर्ण्यं संय्यन्तेत्यत्र यमा यप
ति कृतसानुनासिकस्य यस्य हसे ग्रहणाभावाद्धसेर्हस इति द्वित्वं न स्यात् । इष्यते
। हसे सानुनासिकपाठे संय्यन्तेत्यत्र निरनुनासिकस्य यस्य यपे ग्रहणाभावात्
।।मादेश एव न स्यात् । तस्मात् सामान्येन सर्वेषां सावर्ण्यमेषितव्यम् । एषा
विग्राहकत्वन्तु सवर्णसंज्ञायाग्रहणफलत्वाद्भवति । य्वे द्वित्व इति यत्वनिर्देशात्

मात्रत्वाच्च ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ २ ॥
 एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते । लोका-
 च्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति । ततो लोकेत एव ह्रस्वादि-
 संज्ञा ज्ञातव्या । एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः
 प्लुतः । व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् । एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः
 सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । सम-
 वृत्त्या स्वरितः । अनुनासिको निरनुनासिकश्च ॥ एषेओ
 औ सन्ध्यक्षराणि ॥ ३ ॥ एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥ उभये

ज्ञापकाद्या । तपराणामग्राहकत्वमपि चपा अव इत्यत्रातोत्पुल्लित्वाभावनिर्देशाज्ज्ञा-
 पकान् स्थान् । एव दीर्घादीनामपि स्वग्रहणे तदुच्चारणत्वेत्यन्ताधिक्यात् सन्ध्यक्ष-
 राणामिति एषेओऔ इत्यत्र भेदेनोपादानाच्च मिथो ग्राहकत्वम् । एव मादू इति
 दीर्घस्यापि विवेचिष्यौ स्वराणामपि न सवर्णग्राहकत्वम् । चो कुरित्युदित्करणादि
 ज्ञाद्वय्याणामुदितमेव सवर्णग्राहकत्वमिति स्कोराद्योश्चेत्यत्र ककारस्य न सवर्ण-
 ग्राहकत्वम् । अथवा सवर्ण इति महत्या पूर्वाचार्य्यमज्ञाया इहाश्रयणं तदीयोपा-
 धिपरिमहार्थमिति सर्वेऽपि पूर्वोक्तोर्ध्वस्तत एव सिध्यति । सवर्णप्रदेशा सवर्णदीर्घ-
 इत्यादयः । लोकादिति । ईदृशार्थपरसीदृश सूत्र सूत्रकृदेव वक्ष्यतीत्यर्थः । वयमपि
 तत्रैव स्पष्टयिष्याम । तत इति । तस्माद्धेतोर्ह्रस्वदीर्घप्लुतादिसंज्ञासूत्रकृतानुक्तापि
 लोकेत एव ज्ञेया । इदमेव दिङ्मात्रमाह एकमात्र इत्यादि । मात्राशब्दः परिमा-
 णार्थः । तदुक्तम्—“एकमात्रो भवेद्भ्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो
 ज्ञेयो व्यञ्जन चार्द्धमात्रकम्” इति । अपि च—“चाषस्तु वदते मात्रां द्वितीयां वायसो-
 ऽम्रवीत् । तृतीयान्तु शिखी ब्रूयात्कुलक्षार्धमात्रकम्” इति । एषामिति । ह्रस्वादीना-
 मित्यर्थः । अन्य इति । ह्रस्वादिभ्य अन्य उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति प्रत्येकं
 त्रयो भेदा इत्यर्थः । उच्चैरिति । उच्चै स्थाने उर्ध्वाधरभागवत्सु ताल्वादित्थानेषु
 ऊर्ध्वभागे उपलभ्यमाना गृह्यमाणा अकारादय उदात्ता एवं नीचैः स्थाने नीच-
 भागे त्वनुदात्ता इत्यर्थः । समवृत्त्येति । उदात्तानुदात्तयोः समवृत्त्येत्यर्थः । एषे
 पूर्ववदिदमपि व्याख्येयम् । सन्ध्यक्षरप्रदेशा सन्ध्यक्षराणामित्याद्यर्थः । एषा-
 मिति । प्रयोगाभावादिति शेषः । उभये । उभाववयवौ येषान्ते उभये उभयशब्दा-
 दयद्वि सर्वादित्वाज्जसीत्वम् । समानसन्ध्यक्षरयोरुभयोरनुक्रान्तत्वेत्यनन्तरस्य

स्वराः ॥ ४ ॥ अकारादयः पञ्च चत्वार एकारादयश्चोभये
स्वरा उच्यन्ते ॥ अवर्जा नामिनः ॥ ५ ॥ अवर्णवर्जाः स्व
रा नामिन उच्यन्ते । अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ॥ अथ प्रत्या-
हारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति । तद्यथा ॥ ह्यव-
रल ॥ ६ जगनडम ॥ ७ इन्द्रध्वज ॥ ८ जडदग्ध ॥ ९ ॥

विधिवो प्रतिषेधो वेत्यनन्तरत्वात्सन्त्यक्षराणामेव संज्ञा सा भूदिति उभयेग्रह-
णमिति मत्वाह । अकारादय इति । प्रत्येरुञ्च संज्ञा न समुदायस्य एकत्र तस्यास-
म्भवात् वेङ्घोरिति निर्देशाद्वा । स्वरप्रदेशा इयं स्वर इत्येवमादय । अवर्जाः ।
अं वर्णं वर्जयन्तीत्यवर्जाः । कार्थ्येण । ननु किमर्थमवर्जा इत्युच्यते । अवर्णस्य
नामिसंज्ञा सा भूदिति । यदि स्यात् देव इहेति नामिनो र इति र स्यात् । अव-
काशेनादव इति लोपशासौ बाधित्येति चेत् । कुले इत्यत्र नामिनः स्वर इति
नुमृत्सङ्गादवर्जा इत्युक्तम् । स्वरा इति । उभये स्वरा इत्येतोनुवर्तमाना । स्वरसं-
ज्ञिन उभये इत्युभयग्रहणानुवृत्त्या व्याख्येयम् । अथवा सङ्गायाः सङ्गान्तरासम्भ-
वात् पूर्वत्र सङ्गापरमपि स्वरग्रहणमेवेहानुवृत्तमर्थान् संज्ञिपर सम्पद्यते इति स्वरसं-
ज्ञिन इत्यर्थः । नामिप्रदेशा नामिनो र इत्येवमादय । अनुक्रान्ता इति । क्रमेणो-
क्ता इत्यर्थः । प्रत्याहारेति । अबादीनां शिष्यैर्ग्राहयितुमिच्छेत्यर्थः । अनुक्रामतीति ।
क्रमेणाचष्ट इत्यर्थः । ह्यव । इहाप्यर्थस्याविवक्षितत्वाद्विभक्तोरनुत्पत्तिर्लुग्वान्वा लान्दसं,
एव सर्वत्राप्यविभक्तिके निर्देशे ज्ञेयम् । अत्र हकारो यकारात् पूर्वं उपदिष्टः हवग्र-
हणे यकारग्रहणं यथा स्यात् । को याति हवे इत्युत्वं यथा स्यात् । यपग्रहणे च
हकारस्य ग्रहणं सा भूत् । त हसति यमो सा भूत् । वकारस्यापि हयाभ्यां परोपदेशे
हवग्रहणे यपग्रहणे च उपग्रहणात् को वसति गुर्वीगत इत्युत्वादित्वे सिद्ध्यतः । वस-
ग्रहणे च हकारयकारयोरग्रहणात् रुचादितीडभावः सिध्यति रुद्धितीतीडागमस्तु
हसादेरिति हग्रहणात् । तवसग्रहणात् । रेफस्यापि ह्यवेभ्यः परोपदेशाद्रेफ ह्यवा-
नामग्रहणात् जक्ष्यादपाक्ष्वेति सयोगादिलोपो न भवति । हवग्रहणे च रेफस्य ग्रह-
णात् मनोरथ इत्युत्वं सिध्यति । एवमपरमपि क्रमप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एवञ्च रेफ-
स्य यपान्तर्भावात् शिव रामादित्यादौ प्राप्तोनुस्वारस्य यमादेशो जातिपदार्थाङ्गी-

१ साधवस्तु इत्याह लुग्वान्वा छंदस इत्युक्तम् एषा सूत्राणां छंदस्त्वस्य छंदोगत्वस्य चा-
भावात् । छंदसि लुग्विधायकवचनस्याऽभावाच्च ।

खफल्लठव १० चटतकप ११ शषस १२ आद्यन्ता-
भ्याम् ॥ १३ ॥ प्रत्याहारजिघृक्षता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा
प्राह्णाः । आदिवर्णोन्तेन सह गृह्यमाणस्तन्नामप्रत्याहारः ।
तथाहि । अकारो बकारेण सह गृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः ।
स चोच्यते । अइउऋलृ एऐऔ औ हयवरल जणनडम

कारात्परिहार्यम् । जातौ हि पदार्थे नान्तरीयकतया तद्वतीषु व्यक्तिषु प्रवर्तमान-
नङ्गैर्नाल्यादावनुम्भारस्य सानुनासिकयमविधानेन कृतार्थं यमलक्षणं रेफस्य निरनु-
नासिकत्वावश्यंभावेन बाध्यते । आद्य० । आदिश्चान्तश्चाद्यन्तौ ताभ्या सहोऽ-
* तृतीया । अत एव ज्ञापकाद्विनापि सहयोग तृतीया भवति । अत्र सामर्थ्यादाद्यन्त-
सामान्यवचनावाद्यन्तशब्दाविति इकारादीनां पूर्वोत्तरवर्णापेक्षया सत्यपि मध्यस्थे
तदप्रतिषेधान् परपूर्वापेक्षमाद्यन्तत्वमपि प्रयोजकमिति सुग्रहा इत्याद्यः । अत्र च
प्रमाणं किलादिति निर्वेश । जिघृक्षतेति । गृहीतुमिच्छता शिष्येणेत्यर्थः । एते
वर्णा इति । अकारादारभ्य सकारान्ता इत्यर्थः । एनेन मध्यगानां प्रत्येकं सङ्गिता
दाभिता । तत्राद्यन्तयोर्माहृकसूत्रवशान् सङ्गत्वेन करणत्व करणे च तृतीया ततश्चा-
द्यन्ताभ्या सङ्गया एते वर्णा सङ्गिनो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्र पक्षे आद्यन्तयो ग्राह्या-
न्वेपि आद्रे० पुसोसुद्धिति ज्ञापकान्मध्यगानामिव कार्यत्वम् । आद्यन्ताभ्यामिति
वाऽऽवर्तेनीयम् । तत्र करणसहार्थयोर्भ्यामी । आद्यन्तेति वा लुप्रविभक्तिक पृथगेव
मेजापदं निर्देयम् । आभ्यामिति सहयोग एव तृतीया । इदमशब्दश्च सान्निध्या-
दागन्तौ परामृशति । ततश्चायमर्थः —आद्यन्तयोर्मध्यापेक्षित्वान्मध्यस्थानामाभ्यामा-
द्यन्ताभ्या सह तत्सहितानामाद्यन्तौ वर्णा संज्ञेति । आद्यन्तयोश्च सन्निकर्षविशेषा
पेक्षित्वाच्छब्दक्रमसन्निवेशेपि भोस् भगोस् अजोस् इत्यादावप्यस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत
इति सर्वं सुस्पष्टम् । आदिवर्ण इति । अकारादिवर्णादिना सयुज्यमानो यदुच्चारणः
स्यान् तत्सङ्ग एवावादि प्रत्याहार स्यादित्यर्थः । तथाहीति । निदर्शनायैऽव्ययमि-
दम् । अकार इति । आदिम वकारमतिक्रम्य वकारेणेति प्रसिद्धपरिग्रहार्थमुक्तम् ।
स चेति । अवप्रत्याहार इत्यर्थः । इतिशब्द प्रत्याहारसमाप्तौ । एतत्परि-
माणमभ्या मा एतावती एतत्किमिति वतु आईश्वैतद इत्यात्वम् । दृष्टित
इतीप । मा सरया यस्येति बहुव्रीहौ क पुम्बद्वेति पुम्बद्वावादीवभावः ।

झटधधम जडदगव इत्येतावत्सङ्ख्याकः सम्पद्यते ।
चटतकप इति चपप्रत्याहारः । जडदगव इति जवप्रत्या-
हारः । झटधधम इति झभप्रत्याहारः । एवं यत्र यत्र
येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं स स तत्र तत्र ग्राह्यः । सं-
ख्यानियमस्तु नास्ति ॥ हसा व्यञ्जनानि । हकारादयः

उक्तपरिमाणवानवप्रत्याहार' सम्पद्यते सम्पूर्णो भवतीत्यर्थः । चटतकपेत्यादि
पूर्ववद् व्याख्येयम् । उपसंहरति । एव यत्र यत्रेति । एवमिति प्रकारेऽप्ययम् ।
असुना प्रकारेण यस्मिन् यस्मिन् सूत्रे येन येन प्रत्याहारेण कार्यं स स प्रत्याहा-
रस्तस्मिन्स्तस्मिन् सूत्रे ग्राह्य इत्यर्थः । संख्यानियम इति । तुहंतौ यस्मादेतावन्त-
एव प्रत्याहारा इति संख्यानियमोत्र नास्ति । तत्र ग्राहकसूत्राणां वक्ष्यमाणत्वा-
न्त्रियताद्यन्तादिवर्णज्ञानस्य तदायत्तत्वात्तन्त्रिरूपणे च गौरवापातादिति भावः ।
संख्याया अनियमो वा नास्ति द्वौ नवौ प्रकृतमर्थमनुगमयत इति ग्राहकसूत्राणां
नियतत्वात्प्रत्याहाराणामपि संख्यानियमोस्तीत्यर्थः । स त्रैवम् "एकादिवर्णाद्वलभाः
सत्ता, स्युर्द्वाभ्यां मकारोऽथ पवौ चतुर्भ्यः । पङ्क्त्यः रा आद्यश्चरन्तित्येताऽत्र सार-
स्वतीयोत्तरसूत्रतः स्यात्" इति । अस्यार्थः—वलभा वकारलकारभकारा । सत्ताः
सत्तकारा एरुन्मादादिवर्णात्स्युः भवन्ति । अव हल झभ छत इति । तथा मकारो
द्वाभ्यामादिवर्णाभ्यां स्यात् । जमयमेति । अथ पवौ पकाराद्यकारौ चतुर्भ्यः स्तः ।
यप झप खप चप, हव अव झव जव इति । तथा स सकारः पङ्क्त्यः आदिवर्णभ्य-
न्यात् । हस वस रस झरा रस शस इति । अत्रैषु प्रत्याहारेणानुश्रवन्तितया
आदिवर्णनियमः सारस्वतीयोत्तरसूत्रतः सारस्वतसम्बन्धीनि यान्युत्तरसूत्राणि
वक्ष्यमाणसूत्राणि तेभ्यः स्यादित्यर्थः । तेषु हि ये उपात्ता आदिवर्णास्त एव
तत्प्रत्याहारप्रयोजका नान्य इति भावः । तथाहि अव अवकुर्वन्तरपि । इल
किलात् प. सः कृतम्य । झभ हो झभा. । छत नः सक छते । यम बमे कमा वा ।
यम लुमयम । यप यमा यपेय्य । झप चप झपानां जवचपाः । खप शसाखपा ।
अव आद्वे लोपज । झव जवझवेजवाः । हव हवे । हस हसेहृईसः । वस ववा
देश्चतुर्णां हसादे' । रस उ रसे । झरा खस खसे चपा झसानाम् । शस शसान्
खपाः इति । प्रत्याहारप्रपञ्चस्तु लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । हसा इति । गत पव

सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । स्वरहीनं
व्यञ्जनम् । तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वात् ॥ का-
र्यायेत ॥ १६ ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्या-
योच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञको भवति ॥ यस्येत्संज्ञा
तस्य लोपः ॥ वर्णादर्शनं लोपः ॥ वर्णविरोधो

नान्येषा व्यञ्जनसंज्ञा इत्यर्थः । हसा इति बहुवचनेन, प्रत्याहारसंज्ञा प्रत्येक दर्श-
यति । स्वरहीनमिति । स्वरेति भावप्रयानो निर्देशः । तेन स्वरस्वरहीनमित्यर्थः ।
अन्यथा स्वराणामपि स्वरहीनत्वाद् व्यञ्जनसंज्ञातिप्रसज्यते । वर्णा हसा इति च
प्रकृतत्वाद्गर्णमेव न स्वरवान् हसः । तेष्विति । तेषु हकारादिषु अकार इहानीतो-
दकाहरणार्थवटन्यायेन निवर्तते न चोपदेशेषु कार्यभागित्यर्थः । तर्हि कुत उपात्त
इत्यागङ्ग्याह सुखेति । अर्थशब्द प्रयोजनवाची सता हकारेण व्यञ्जनसमुदायः
सूक्ष्मो नान्यथेति भावः । उच्चारणार्थस्यापीतसंज्ञायाः कुण्डानीत्यादौ नुमयम इति
नुमि पुनर्ब्रितो नुमिति नुम् प्रसज्येत । कार्यायेत । क्रियते सम्पाद्यते इति कार्यं
प्रयोजन तस्मै । यद्येवमपत्येगित्यादीनामपि प्रयोजनवत्त्वादित्संज्ञातिप्रसज्येत ।
मैवम् । इत्संज्ञासाध्यस्य शास्त्रीयस्य वृद्ध्यादेः प्रयोजनस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा
सकलशास्त्रस्य व्याकुलत्वापातात् । एवमपि सति कार्यं इत्स्व सति चेत्स्व कार्य-
मिति स्पष्ट एवान्योन्याश्रयभावः । भाविनः प्रयोजनस्य विवक्षितत्वात्तस्य च
प्रत्ययादिष्वभावान् न दोष इति मत्वाह । प्रत्ययाद्यतिरिक्तः इति । आदिना
आदेशागमधातुनामप्रत्याहारा गृह्यन्ते । अतिरिक्तोन्यः तत्तत्स्वरूपानन्तर्भूतो न
प्रत्ययादिकार्यभागित्यर्थः । इत्संज्ञाप्रदेशाः द्वितीयादयः । यस्येदिति । विदुर्ह-
नामितामन्यवर्णसम्भवेऽपि एति कार्यं निष्पाद्य गच्छति न तिष्ठतीति इदित्यन्वर्थ-
संज्ञाविज्ञानात्समुदायलोपः । इदित्यनुवृत्तौ लोपः एत्येव सिद्धे यस्येत्संज्ञा तस्येति वचन-
स्य समुदायलोपार्थत्वाद्वा । नानर्थकेऽन्यविधिरिति परिभाषया वा । वर्णादर्शनमिति ।
वर्णविनाश इत्यर्थः । एतच्च तत्र तत्र लोपन लोप इत्यन्वर्थश्रयणाद्भ्यते । लोपप्रदेशा-
नो लोप इत्येवमादयः । वर्णविरोधः । वर्णविनाशो वर्णान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धः । एतदपि

पेशः ॥ मित्रवदागमः ॥ शत्रुवदादेशः ॥ स्वरानन्तरि-
हसाः संयोगः * १९ ॥ कुचुटतुपुत्रर्गाः * २० ॥ उकारः प-
वर्णपरिग्रहणार्थः ॥ अरेदोनामिनो गुणः * १८ ॥ ना-

न्ध आवारभावयोरिति लिङ्गात्तत्तत्कार्यप्रतिबन्धनाय लोपस्यैव शान्तत्वेनाश्र-
न्यते । लोपश्रद्देशा न्योलोपशित्येवमादय । मित्रवदिति । मित्र इव मित्र-
त समस्यन्ताद्धत् । यथा मित्र मित्रान्तरे रात्रिर्वायते तथा टिस्वादिलिङ्गेनाग-
मिनीत्यर्थः । यथा डेरगिति । शत्रुवदिति । शत्रोरेव शत्रुवदिति पष्ठश्चन्ता-
यथा शत्रु, शत्रोर्विनाशाय भवति तथा आदेशोपि स्थानिन इत्यर्थः । यथा
स्त्रियमिति । इदमपि त्वे स्त्रियमिति निर्देशात्प्रथमया पष्ठया वा निर्दिश्यमा-
त्वेन डेरामा च स्थानिविनाशात्प्रतीयते । स्वरेति । अन्तर विवर वर्णशून्य
अन्तर जातमेवा ते अन्तरिता न अन्तरिता अनन्तरिता, स्वरैरनन्तरिता स्व-
रिताः एवंविधा हसा समुदिता संयोगसङ्गा भवन्तीत्यर्थः । स्वरानन्तरिता
पनसमित्यत्र संयोगादिलोपो न । हसा किमुत्तितच्छत्रम् संयोगान्तलोपो
योगप्रदेशा संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादय । कुचु इति । पञ्चाप्येते वर्गसङ्गा
। अथवा शास्त्रान्तरे ये वर्गसङ्गास्तेषां तादृशानामेवात्र कुचुटुतुपु इति सङ्गा
ते । अत्र पक्षे स्कोराद्योरित्यादौ केवलानां ग्राहकत्वेन सङ्गाविवानसामर्थ्यान्न
। चजो कर्गौ प्रीतिरिति पृथङ्निर्देशाद्वा । अरेदो ० अर् च एव ओश्चेति द्वन्द्वे-
त्वादर, पूर्वत्वम् । तत्परकरण विस्पष्टार्थम् । नामिनः किं याति उन्मिता ।
गित्यादौ तु ऐकारोपदेशसामर्थ्यान्न गुण । गुणेष्वर्थेकारः । अनपि त्वाविविधि-
र एवोपदेश्य अयादेशस्तु तन्निमित्तत्वाद्वदति । य विधिं प्रत्युपदेशानर्थ-
विधिर्वाध्येत यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति आत्वमपि विधि-
र्यान्न बाध्येत । निनाय जुहावेत्यादौ च येन नाप्राप्तौ या विधिरारभ्यते स
प्राप्तो भवतीति वृद्ध्या बाधितत्वाद्गुणो न प्रवर्तते । यौतीत्यादावप्यौत्ववि-
ध्यान्न गुणः । तदेव पारिशेष्यान् ऋइउ एषां स्थाने सावर्ण्याद्विधीयमाना
ओ एते क्रमाद् गुणसङ्गा भवन्तीत्यर्थः । नामिस्थानका इति । नामी स्थान

मिस्थानका अरू ए ओ एते गुणसंज्ञकाः ॥ आरै औ
 वृद्धिः * १७ ॥ आ आरू ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञकाः ॥ अन्यस्वरा-
 दिष्टिः * १४ ॥ अन्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञको भव-
 ति ॥ अन्त्यात्पूर्व उपधा * १५ ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो
 वर्णः स उपधासंज्ञको भवति ॥ असंयोगादिपरो ह्रस्वो
 लघुः * ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः * ॥ मुख-

येषां ते तथा । गुणप्रदेशा गुण इत्येवमाद्य । आरै० । अत्र नात्रि च गुष्मदि
 चेत्यत्र भागैरिति निर्देशादाकारोपि कृतदीर्घो निर्दिश्यत इत्याह-आधारिति । सा-
 वर्ण्याद् ऋइउएओ एषा स्थाने विधीयमाना इत्यर्थः । वृद्धिप्रदेशा आविस्वरस्य णिति
 वृद्धिरित्याद्य । अन्य । अन्ते भवोन्त्य स चासौ स्वरश्चान्यस्वर स आदि-
 र्यस्य स समुदायष्टिसंज्ञ इत्यर्थः । ह्रस्वोऽप्येतादौ तु एकस्मिन्नप्याद्यन्तव्यवहारवृत्ति-
 सज्ञा भवति । कस्याप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेव पुत्रे ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यवहारवत् ।
 टिप्रदेशादिरित्याद्य । अन्त्यादिति । एतच्चास्मदि च भागैरिति निर्देशादवसीयते ।
 उपधाप्रदेशा नोपधाया इत्याद्य । असंयोगादीति । संयोगाच्चादी च संयोगाद्य-
 विसर्गानुस्वारसंयोगास्तपरो यो न भवति स ह्रस्वो लघुरित्यर्थः । लघुप्रदेशा लघो-
 दीर्घ इत्याद्य । विसर्गेति । विसर्गादिपरो ह्रस्वो गुरुसंज्ञः । च. समुच्चये । न केवलं
 स एव अपि तु दीर्घः सर्वोऽपि गुरुसंज्ञ इत्यर्थः । गुरुप्रदेशा गुरोर्ह्रस्वादित्याद्य ।
 मुत्सेति । एव सहोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ इत्यर्थः । ननु चात्र मुखश्च नासि-
 का च मुखनासिके तेनेति द्वन्द्वैकत्वेन भाव्यम् । न च वाच्यमितरेतरयोगे द्विवच-
 नमिति । तदभावात् । तथोक्तं रामचन्द्रैः समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे इदं प्रकरणं
 विषयविभागत्यै तेन प्राण्यङ्गादीनां समाहारद्वन्द्व एवेति । सत्यम् । एकवद्भावो वा
 समाहारे वक्तव्य इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वाद् द्विवचनम् । तथोक्तं रूपमाला-
 याम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवदित्येके इति । तथा च रुद्रप्रयोगः-कौटिल्यं कुक्षे-
 त्रयो. करचरणाधरदन्तेषु रागास्त इति । अथवा मुखश्च नासा च
 मुखनास तदस्त्याश्रयत्वेन ययोरुच्चारणयोस्ते मुखनासिके मत्वर्थे इकः ।
 ताभ्यामुच्चार्यमाणौ इत्यर्थः । मुखेन सहिते वा नासिके मुखनासिके

नासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ❀ ॥ इति सं-
ज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥ अधुना स्वरसन्धिरभिधीयते ॥ इयं
स्वरे ❀ ॥ २२ ॥ इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे । दधि
आनय इति स्थिते । दध् य् आनयेति तावद्भवति ॥

।भ्याम् । अत्र नासिकाशयोद्विक्त्वाद् द्विर्वचनम् । यथा नैषधकाव्ये—“नलिकेव
दुहनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिरामयो” इति । इति संज्ञेति । इतिशब्द
।माप्त्यर्थः । संज्ञाप्रकरण समाप्तमित्यर्थः ॥ श्रीजानार्द्दिनवत्सराजतनय श्रीकाङ्ग-
।मा द्विजो य श्रीनायकदेविकापि सुधिय प्राजीजनन्माधवम् । तस्य व्याकर-
।र्णवैकतरणे सारस्वतीयागमद्वयाख्या नामविधानकाण्डविरति सिद्धान्तरत्ना-
।ली ॥ इति श्रीभट्टमाधवविरचिताया सिद्धान्तरत्नावल्या सारस्वतटीकाया सज्ञा-
करणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अधुना स्वरसन्धिरिति । सन्ध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणादनन्तर सन्ध्याप्रकरणमु-
यत इत्यर्थः । इ यम् । इ इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । यमित्यकार उच्चारणार्थ
त्याह । यत्वमिति । यस्य भावो यत्व यमात्र व्यञ्जनमात्रमित्यर्थः । अत एव
निर्देशस्य भावव्रधानत्वादिवर्णयत्वयो कर्तृकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृस्थक्रियया
व धातुराक्षिप्यत इत्याह आपद्यत इति । प्राप्नोतीत्यर्थः । उभे अपि प्रथमे वा
ऋयापदान्तराभावे च सत्तार्थो धातुरध्याहार्य इत्याह आपद्यत इति । यरूपो
भवतीत्यर्थः । य एव स्वरे परे प्रयोज्य इति रहस्यम् । शब्दानां नित्यत्वमायेवमे-
तिपपद्यते स्थानषष्ठ्यामप्येवमेव व्याख्येयम् । इह स्थान्यादेशत्वन्तु सर्वत्रापि
रागमादिलिङ्गाभावाद्व्याख्यानात् तत्तज्ज्ञापकाद्वा । अत्र ऊदित इति ज्ञापकात्स-
।मीनिर्देशे अव्यवहितस्यैव कार्यविज्ञानादग्निचिदत्रेत्यत्र यत्व न । तत्रापि ग्रामे
‘वदत्त इतिवत् पूर्वपरसत्ताया सद्विग्रहस्यापि कार्थिणः परस्यामी अत्रेत्यादौ पूर्वस्थे
वरे सकारव्यवधानात्सन्धेरप्राप्तेर्नामीत्यस्य वैयर्थ्यं इह शास्त्रे सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्थेव
कार्य्य स्यादिति सामान्येन ज्ञापनार्थत्वात् स्वरे पूर्व एव इवर्णो यत्वमाप्नोति ।
।श्च स्वरे पूर्वः अर्थात् स्वरस्तस्मात्पर इत्यभिप्रायेणाह । स्वरे परे इति । भावल-
।तणासप्तमीय निमित्तस्य हि सत्तया निमित्तिन कार्य्यप्राप्तिर्लक्ष्यत इति । ईदृशेति
कम् । गोदुहौ । स्वरे किं दधि पश्य । दध् य् आनय इतीति । दधि आनयेत्यत्रा-
।शरे इकारस्य यत्वे कृते सत्येवं तावदित्यर्थः । अत्र नामिन स्वरे इति नुमभावस्तु

हसेऽर्हसः ❀ ॥ ५८ ॥ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो
हसे परे द्विर्भवति । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ इवे जवाः ❀
॥ २४६ ॥ इसानां इवे परे जवा भवन्ति । इति धकारस्य
दकारः सवर्णत्वात् । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति वचनात् ॥
यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ❀ ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ।

तत्रैव वक्ष्यते । हसे० । अत्र ङणो ह्रस्वादित्यतः स्वर इत्यनुवर्तते द्विरिति च ।
तत्र स्वर इति सप्तम्यन्तमपि अर्थान् पञ्चम्यन्त स्यादिति मत्वाह स्वरात्पर इति ।
रू च हू च ह्रू न ह्रू अर्हिपद हसविशेषणमित्याह रेफहकारवर्जितो हस इति ।
हसे किं नयनम् । अर्हिपि किं नह्यत्र । हस किं तितवच्छत्रम् । इति धकार-
स्येति । दध्यू इत्यत्र स्थितस्य । पुनरत्र द्वित्वं तु जातिपदार्थाश्रयणान्न भवति ।
जातौ पदार्थे सकृदेव लक्षणप्रवृत्तिर्न पुन । इवे० । इसानामिति खसे चपा
इसानामित्यतोऽनुवर्तते । इसाना किं पुमान् गच्छति । इवे किं दध्यू
आनय, परधकारस्य न । इति धकारस्येति । दध्यू इत्यत्र धकारे इवे परे
पूर्वधकारस्थाने दकारो भवतीत्यर्थः । ननु पञ्चरु प्राप्तेषु कुतो द एव स्यादित्या-
शङ्क्याह सवर्णत्वादिति । इह शास्त्रे सर्वोपि विधिस्सवर्ण एव भवतीति परि-
भाष्यते । सवर्णस्य भावस्सवर्णत्वं तस्मात् जवेषु दकार एव धस्य सवर्णो नान्य ।
कुत इत्याह । वर्ग्यो वर्ग्येणेति । वर्गे भवो वर्ग्य णितो वेति सूत्रेण यः । वर्ग्यो यो
वर्णः, सोऽन्येन स्ववर्गान्तःपातिना सह तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णः स्यादिति वचनाद्-
त्यधकारस्य दन्त्यो दकारः स्यादिति भावः । अथ लो' इनुमि' इचुरित्यार्थमव-
श्यं कार्यं न्यायप्रसंगादिहाह । यथासंख्यमिति । संख्यामनतिक्रम्य यथासं-
ख्यमिति यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः । उद्देश्यविधेयसाम्ये सति आदेशविधान
यथाक्रमं स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । स्वरहीनमिति । सप्रोज्य संश्लिष्योच्चारणीय-
मित्यर्थः । दृढयानयेति । उक्तप्रक्रियाया कृतयामेवं स्यादित्यर्थः । इह संयो-
गान्तस्य लोप इति यलोपस्तु असिद्धस्वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यत्वस्यासिद्धत्वात्
भवति अत एवाद्यन्ताभ्यामिति निर्देशः । इ य स्वर इत्यत्रेकारः, सावर्ण्यादीर्धमपि

द्वयचानय । अर्हिति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वम् ॥
 राद्यपोद्विः ॥ ६० ॥ स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति ।
 गौर्यत्र । स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न
 सूत्राक्षरैः कार्य्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरा-
 नुवृत्तिर्ज्ञातव्या । ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिलिख्यते ॥
 गृह्णातीति दर्शयति । गौर्यत्रेति । गौरी अत्रेति स्थिते सतीकारस्य यत्वम् ॥
 अर्हिति । हसेर्हस इत्यत्रेति शेषः । राद्यप इति । अयं भावः ङणो ह्रस्वादि-
 त्यत्र ह्रस्व इति लुप्रपञ्चमीकं पृथक् निर्द्देश्यते तत्र ह्राभ्या पदान्ते ङणनामसम्भ-
 वात् हसेर्हस इत्युत्तरार्थे हनिर्हसः । तेन श्वरात्पराभ्या रेफहकाराभ्यां
 परोपि हसो द्विर्भवति गौर्यत्र नह्यत्रेति । केचित्तु हसेर्हस इत्यत्र ह-
 स्वादित्यनुवर्त्य ह्रस्वात्परो हसो द्विर्भवतीति व्याख्याय पाणिनीय दीर्घादाचा-
 र्य्याणामित्यनुसरन्ति । अन्ये तु ह्र इति रेफहकारावेव लुप्रपञ्चमीकौ निर्द्दि-
 श्य द्वितीयश्चे यं स्वर इत्यतः स्वरग्रहणमनुवर्त्य वाक्यद्वयेनार्थद्वयं कुर्वन्ति स्वरा-
 त्परो हसो हसे द्विः, स्वरात्पराभ्या रहाभ्यां परो हसो द्विरिति । तत्र रहाभ्या-
 मिति रेफस्य साक्षाद्विहितेन निमित्तत्वेन ह्रान्तर्भावानुमितं कार्य्यत्वं बाध्यत
 इति मद्रहदादौ न द्विरुच्यते रेफः । हकाराय तु विधानद्वयेभ्युभयत्र प्रत्यक्ष-
 त्वेपि अमे वमा वेत्यतो व्यवस्थितार्थं वानुवृत्तेर्न द्वित्वम् । एव शवसस्यापि ।
 जसाद्धिर्न, यक् चतुर्षु इति निर्द्देशाद्वा । सर्वमपि द्वित्वमेवं वानुवृत्तेर्विवेच्यम् ।
 स्वर इतीति । वक्ष्यमाणसूत्रेषु इयं स्वर इत्यतः । अन्यत्रापिति । अन्य-
 त्रापि यत्र सूत्रेषु सूत्रस्थैराक्षरैः कार्य्यस्य भिद्विर्न तत्र सूत्रे सूत्रान्तरादन्त-
 सूत्रात्पदान्तरानुवृत्तिः कार्य्यसिद्धिहेतुकान्यपदानुवृत्तिः सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे ज्ञा-
 तव्या लोकतो ज्ञेयस्यर्थः । यथाहि । लोके निर्द्दिश्यमानमधिक्रियते देवदत्ताय
 गौर्दीयता कम्बलश्चेत्यत्र देवदत्तायति । एवमुवभित्यादौ निमित्तापेक्षया स्वर
 इत्यसिद्धिः । यथा चान्यनिर्द्देशो निवर्तकः देवदत्ताय गौर्दीयता विष्णुमित्राय
 कम्बल इति कम्बलो गोनिवर्तकः एवमुवभित्यत्र वकारो यकारस्य निवर्तकः ।
 एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । व्याख्याताच्चावधिनिर्णयः । ग्रन्थेति । अतिशयेन बहु इति
 भूयः ईयसो बहोर्लोपो भूचेति ईलोपो मूरादेरादेशश्च भूयसो भावः भूयस्त्वं
 ग्रन्थस्य भूयस्त्वं ग्रन्थभूयस्त्वं तदेव भयं तस्मात् । ग्रन्थातिगौरवभावेऽनुवर्त-

उच्चम् * ॥ २३ ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । मध्वच्च ॥
 ऋ रम् * ॥ २४ ॥ ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पित्रर्थः ॥
 ल लम् * ॥ २५ ॥ लवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । लनुब-
 न्धः ॥ एअम् * ॥ २६ ॥ एकारोऽयं भवति स्वरे परे ।
 नयनम् ॥ ओअव * ॥ २७ ॥ ओकारोऽयं भवति
 स्वरे परे । भवति ॥ गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः * ॥
 गवाक्षः । गवेन्द्रः । गवाजिनम् । प्रौढः ॥ कचित्स्व-

मानं तत्तत्पदं सूत्रकृता सूत्रेषु न लिखितं तदस्माभिर्ऋजुत्वकारैरपि तत एव न
 लिख्यते इत्यर्थः । उवमिति । इयं स्वर इति वद्व्याख्येयम् । पृथग्योगकरणत्वं सुख-
 प्रतिपन्न्यर्थम् । मध्वच्चेति । मधु अच्चेति सत्थनेन वत्वे धस्य हसेर्द्वहस इति द्वित्वे
 झवे जवा इति वत्वे मयुक्तोच्चारणे सत्येव स्यादित्यर्थः । ऋ । पित्रर्थः पितुरर्थ इति
 तत्पुरुष पष्ठीलोपः । द्वित्वे तकारस्य झवपरत्वाभावात् झवे जवा इति न प्रव-
 र्तेते श्रिष्टोच्चारणम् । ल । लनुबन्ध इति । लत्व निमित्ताभावात् द्वित्वादिर्न । ए ।
 नयनमिति । नयतेर्भावे योरनादेशे गुणे अनेन अयादेशे श्रिष्टोच्चारणम् । ननु
 च अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति परिभाषया एतेरने अयनमित्यत्रैव स्यात् । न नयन-
 मित्यत्रावयवैकारस्यानर्थक्यात् । सैव साधनाधारयोरिति ज्ञापकेनास्या अनित्यता-
 ज्ञापनात्, अत एव दण्डी यज्ञस्वीत्युभयत्रापीना शौ साविति दीर्घत्वमुपपद्यते
 येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् । ओ । भवतीति । भूस्तत्तायां तिप् अप्
 गुणः ततोवादेशः । गवादेरिति । गो आदिर्द्वयस्य स गवादिः तस्य गणस्याक्षादौ
 परे । आगच्छतीत्यागमः वर्णेभ्य आगमो वर्णागमश्च अवर्णा-
 गमो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । गवाक्ष इति । गवामक्षीवेति समासे विभक्ति-
 लोपे ङप्रत्यये टिलोपे गो अक्ष इत्यत्र अवर्णागमे अच् सवर्णार्धार्धः । खोलोपशिति
 वकारलोपस्तु आगमः बहुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति वक्ष्य पदान्तत्वाभावात् ।
 गवेन्द्र इति । गवामिन्द्र इति समासे पष्ठीलोपे अवर्णागमे अवादेशे अङ् ए
 द्वयत्वम् । गवाजिनमिति । गोरजिनमिति तत्पुरुषे विभक्तिलोपे गवाक्षवत्प्रक्रिया ।
 प्रौढ इति । प्रऊढ इति स्थिते अवर्णागमे कृतेऽस्य गवादिषु पाठसामर्थ्यात्सव-
 र्णदीर्घाभावः पश्चादुओ इत्यात्वे ओऔ औ इत्यात्वम् । आदिना स्वैरमक्षौहि-

स्वद्यकारः ॥ गद्यूतिः । ऐ आय् ॐ ॥ २७ ॥ ऐकार
आय् भवति स्वरे परे । नायकः ॥ औ आय् ॐ ॥ २९ ॥
औकार आय् भवति स्वरे परे । ताविह ॥ य्वोल्लोपश्

णीत्याद्य । इह च कितमागमलिङ्गमकृत्वा यद्वर्णागम इति वचनेन विश्व-
नं तत् गो अग्रमित्यादीनामपि सिद्धयर्थम् । तथाहि । अवर्ण इत्यविभक्तिको
निर्देश तेन अक्षादाववर्ण गवादेरागमो सिन्नवत् गवादिविधातायातिमि-
न म्यादित्यर्थान् गो अग्रमित्यत्र प्रकृतिभाव सिध्यति । अथवा आगम इति
न संज्ञाशब्दः किं तर्हि क्रियाशब्दः, आगच्छतीत्यागम इति आगमेरप्रत्ययः ।
ततः अक्षादाववर्ण गवादेरागम कर्मपट्टीय गवादिमागच्छति अन्तःप्रविशति गवा-
दिरूपो भवतीत्यर्थान् गोप्रामिति पूर्वरूप सिध्यति । अत्र पञ्चद्वयेपि अक्षादाविति
बहुव्रीहेरतद्गुणसविज्ञानत्वाद्दक्षशब्दपरिहारेण गवाक्ष इत्यत्र न प्रकृतिभावपूर्वरूपे ।
अथवा गवादेरवर्णागमः इति योगविभाग कर्तव्यः । तत्र स्वर इत्यधिकारा-
ल्लभ्यते । अवर्णागम इति च समस्तम् । न वर्णागमोऽवर्णागम इति संज्ञाशब्द
एवाय सम्बन्धपक्षधैषा तेन गवादे. स्वरे परे वर्णस्यागमो न भवतीत्यर्थात्
गवाक्ष इत्यादि सिध्यति । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् गवाक्ष गवेन्द्र इत्यत्र न
निषेधः । ततोऽक्षादौ वक्तव्य इति द्वितीयो योगः । तत्र गवादेरवर्णागम इत्यनु-
वृत्तेर्मुख्यार्थः । ननु यदि स्वर इत्यधिक्रियते तर्हि किमक्षादिग्रहणेन प्रयोजनं तेषा-
मपि स्वरादित्वात् । सत्यम् । एवं सिद्धे यदक्षादिग्रहणं तदस्य विधेः पदान्तरस-
न्निधानं नियमयति । ततश्च एकपदे गवे इत्यादौ नैतत्प्रवर्त्तते । एतत्सर्वं वर्णाग-
मग्रहणाल्लभ्यते । ग्रन्थाधिक्यादर्थधिक्यमिति । अन्यथा अगित्येवावक्ष्यत् ।
क्वचिदिति । स्वरेण तुल्यं स्वरवत् यकारोपि क्वचिद्वादेशं प्रवर्त्तयतीति शेषः ।
एतच्च लाघवाय एओऐऔ अयवायाव इत्येकयोगे कार्यं ए अय् ओ अव् ऐ आय्
औ आव् इति पृथग्योगकरणस्य स्वरतोऽन्यत्र प्रकारे गद्यूतिरित्यत्राध्वपरिमाणे ओ-
कारस्यावादेशप्रवृत्तेर्ज्ञापनार्थत्वादनुमीयते । गद्यूतिरिति । क्रोशयुगमित्यर्थः । अन्ध-
परिमाणादन्यत्र गद्यूतिरित्येव । ऐ । नायक इति । णीवो वृण्यकादेशे वृद्धावाश् ।
औ । ताविहेति । तदो द्विवचनस्याविभक्त्योच्चारणम् । य्वोः । य्च व्च य्वौ तत्रोः । अत्र

वा पदान्ते * ॥ ३० ॥ पदान्ते स्थितानामयादीनां
यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति । त आगताः ।
तयागताः । पट इह । पटविह । श्रिया इदम् ।
श्रियायिदम् । ताइह ॥ लोपशि पुनर्न सन्धिः ॥

यवपदान्त इति स्यात् तदा असन्देहार्थमपदान्ते य्वोलोपश्चेति ब्रूयात् । किं च
अत्रापदान्त इति सत्येदोत इत्यत्राप्यनुवृत्तौ हरेर्भानोरित्यादावप्यलोपस्यानेनैव
सिद्धत्वात् ङस्येति वक्ष्यमाण सूत्रमपार्थं स्यात्, अतः पदान्त इत्येवच्छेद इति
मत्वाह । पदान्ते स्थितानामिति । अयादीनामिति । अयवायावामित्यर्थः । एतच्च
एभ्यमित्याद्यनुवृत्तेर्लभ्यते । अयादिषु चेकारोकारयोरसम्भवान् य्वोरिति यकारव-
कारयोरेव ग्रहणम् सम्बन्ध आधारभावयोरिति निर्देशश्चेत्यत आह । यकारव-
कारयोरिति । त आगता इति । अयादेशे यलोपश्च । तयागता इति । यलोपशो-
भावे । पट इहेति अयादेशे वलोपश्च । पटविहेति वलोपशोभावे । एव श्रियायिदं
श्रिया इदम् । ता इतः तावितः । ननु त आगता पट इहेत्यत्र दीर्घत्वैवाभ्यां
भाव्यमित्याशङ्क्याह । लोपशीति । लोपशि कृते सति पुनः सन्धिर्न भवति, ततश्चात्र
यवयोलोपशि दीर्घत्वैवे न । ननु राज्ञोऽश्व इत्यत्र षष्ठीलुकि एदोतोत इत्यत्र
जवादेशनिर्देशाज्ज्ञापकात्समासेन्तर्वात् विभक्त्याश्रयणेन पदान्तत्वान्नलोपशि च
कृते कथं दीर्घत्व राज्ञाश्व इति उच्यते यद्य अयादेरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो
नलोपशि कृतेऽप्यविभक्तिनिमित्तं कार्यं स्यादिति । अत एव पश्चिद्विपत्तिरप्यभवति
राजभ्यामित्यात्वं न भवति अद्विरित्यत्र विभक्त्यविकारात् एवं राजभि राजभ्यः
इत्यादावपि ज्ञेयम् ।- अतः-एव तत्र वक्ष्यति-लोपशि-पुनर्न सन्धिरिति नियमा-
दिति । छन्दसीति । तुर्विशेषे, छन्दो वेद तत्र सत्यपि लोपशि सन्धिः स्यादि-
त्यर्थः । हे सखेतीति । हे सखे इति स्थिते अयादेशे यलोपशि च कृते छान्दस्त्वात्
अद्वय इत्येवं जातम् । य्वो, किम् । अयादीनां सर्वलोपो मा भूदिति । न च षष्ठी-
निर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेय इति य्वोरेव भविष्यतीति वाच्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टत्वाभा-
वात् । अयादीनामिति षष्ठी तु य्वोरित्यस्मिन् सति व्याख्यानाद् गम्यते । असति
पुनरयादयो लोपश्च भवन्तीत्यर्थः, स्यात्तथा सति निर्दिश्यमानस्यादेशा भव-

छन्दसि तु भवति, हे सखेति । एदोतोऽतः * ॥ ३१ ॥
पदान्तेस्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भव-
ति । तेन । पटोत्र । सवर्णे दीर्घः सह * ॥ ३३ ॥ स-
वर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धात्र । दधीह ॥

न्तीति सर्वलोपश्चसङ्गः । यथा जसीति सर्वस्य जस ईकारः । किञ्च यदि
ज्योरिति नोच्येत तदानन्तरत्वाच्च एव लोपश्च स्यात् । अथ सम्बन्ध आधारभाव-
योरिति ज्ञापकादयादीनां स्यात् एवमपि सर्वलोपश्च स्यात् । ननु ज्ञापकादयादीनां
स्यात् एवमन्यस्य स्यात् । मैवम् अत्राधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति अतो
विस्पष्टार्थे वा ज्योरित्युक्तम् । पदान्ते किं नयनम् । अयादिति किं दध्यत्र । एदोत् ।
अयवादेशापवादः । एञ् ओञ् एओत् तस्मात् । ननु तपरकरणं किमर्थं न च पुन-
निवृत्त्यर्थमिति वाच्यं तस्य पुन इति निषेधादेव व्यावृत्तिसिद्धेः । एवं तर्हि कश्चित्
पुनस्य सन्धिर्भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन सुरोका इति सुरोकेत्यादि सिद्धम् ।
लोपो भवतीति । लोपशेषानुवर्त्तमान इह विशेषाभावलोप इति व्याख्यातः ।
एदोत किं तवान्न । अत्र किं पटविह । तपर किं वायवायाहि । पदान्ते किं
लवनम् । सवर्णे । अत्र यद्यन्यस्य सवर्णेऽन्यस्य दीर्घः स्यात् तदा स्वर इत्यनुवृ-
त्त्यैव सिद्धत्वासवर्णे ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तस्मादुभयोर्मिथं सवर्णयोरेव दीर्घ इति
मत्वाह । सवर्णस्य सवर्णे पर इति । ननु अग्रे एहि भानो ओदुनमत्रापि सवर्ण-
त्वादीर्घः प्राप्नोति । मैवम् । सवर्णशब्दस्यावृत्त्या समानसङ्गको वर्णः सवर्ण इत्य-
स्याप्यर्थस्य विज्ञानात् । श्रद्धात्रेति । श्रद्धा अत्रेति स्थिते ह्रस्वदीर्घेति सावर्ण्यादाका-
राकारयोर्दीर्घ आकारः । ननु य कोपि दीर्घः स्यान्नाकार एव । मैवम् । सवर्ण-
त्वादिति परिभाषाया अत्राप्युपस्थानात् । यदाहु । “परितो व्यावृत्तां भाषां
परिभाषा प्रचक्षते” इति । ततश्चासवर्णो न एवमपि पूर्वपरयोः सवर्णो द्वौ दीर्घौ
भविष्यत । न, दीर्घ इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात् विवक्षितत्वं चास्याच्चास्त्वाभिति
निर्देशादवसीयते । सामान्यापेक्षश्च ज्ञापकमिति, सहप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।
दधीहेति । तद्वदीर्घ ईकारः । ननु दधि इहेत्यत्र दीर्घात् प्रागेवेयं स्वर इति यत्वं
कुतो नेत्याशङ्क्याह सामान्येति । नूनमित्यर्थेनिश्चयेव्ययम् शासनाच्छास्त्रं लक्षणं

१ नन्वेव योरिति व्यर्थमयादिपष्ठ्या विपरिणामेनान्तस्य लोपश्चिन्तनेनातिप्रसङ्गेत्यर्थ-
नात् । एव तर्हि योर्ग्रहणमेव ज्ञापयति षष्ठीनिर्देशस्यादेशस्तदस्येत्यनित्यमिति तेन च
इति विधीयमान इदमोऽकारः सर्वस्य भवति एव हि माधवोक्त योर्ग्रहणस्य वैयर्थ्यमपि
परिहृतं भवति ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् । परेण पूर्व-
बाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ अ इ ए ॐ ॥ ३४ ॥
अवर्णं इवर्णं परे सह ए भवति । तवेदम् ॥ हलादेरी-
षादौ टेल्लोपो वक्तव्यः ॥ हलीषा । मनीषा । अद्योम् ।

सामान्यमुत्सर्गः, तस्य शास्त्रं सामान्यशास्त्रम् इयं स्वर इति । अत्र हि स्वर-
इति सामान्यम् । विशेषो विशेषवलक्षणमपवादलक्षणाभिहितं यावत् । विशेषोऽस्मिन्न-
स्तीति विशेष इति मत्वर्थीयाकारेण सहयोगः सवर्णं दीर्घः सहेति । अत्र हि सवर्णं
दीर्घः सहेति विशेषः । तत्रोत्सर्गलक्षणात् विशेषो विशेषवान् योगः स एव बल-
वान् भवेत् उत्सर्गापवादलक्षणयोरपवादलक्षणं बलवदेव भवतीत्यर्थः । विचारे
वा नूनं सामान्यविशेषलक्षणबलावलविचारे अनन्यथासिद्धत्वात्सामान्याद्विशेषो
बलवानिति वार्थः । ननु चैवं रामोत्रेत्यत्रोत्त्वान्यथानुपपत्त्याऽस्तु लोपशोभावः ।
इह तु दध्यत्रेत्यादी सावकाशं यत्वा श्रद्धात्रेत्यादिबहुतरावकाशेन दीर्घत्वेन कथं
बाध्यत इति कोऽयं शङ्केतः । तत्र व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्य लक्षणप्रवृत्तिरिति दृष्टि-
त्यादिविषयलक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् परिहारः । जातिपक्षे तु नैवमिति, तमाश्रित्य
परिहारान्तरमाह । परेणेति । कर्त्तरि तृतीयेयं वेति पक्षान्तरे प्रायश इति बाहुल्य-
व्ययम् । दृश्यतामिति । दृशेर्ज्ञानार्थत्वात् कर्मणि प्रेरणे ताम् । ज्ञानार्थतायाञ्चास्य
वर्णादर्शनं लोप इति लिङ्गम् । तथा च कुमारसम्भवेऽपि “योगात्स चान्तं परकात्स”
सङ्गं दृष्ट्वा” इति च तत्तत्प्राथम्यम् । अथवा बाहुल्येनेह शास्त्रे परेण लक्षणेन पूर्वस्य
लक्षणस्य बाधः प्रवृत्तिरोद्यो ज्ञायतामिति । पौर्वापर्यञ्च सूत्रपाठाज्ज्ञेयम् । एवञ्च
सति परेण दीर्घत्वलक्षणेन पूर्वस्य यत्त्वलक्षणस्य बाधादधीहेत्यत्र दीर्घत्वमेव
स्यादित्यर्थः । सवर्णं किं दृश्यत्र । सहेति किं सप्तम्याः पूर्वस्यैव माभूत् । अइए ।
तवेदमिति । अकारेकारयोरेकारः । अ इति किं मद्धिवाति । इ इति किं श्रद्धात्र ।
हलादेरिति । हलीषेति । ईषा लाङ्गलदण्डः । हलाय ईषेति चतुर्थीसमासः
कार्थ्यः । षष्ठीसमासे हि हलशब्दः पुनरुक्तः स्यात् । हलईषेति स्थिते टिलोपः
एत्वापवादो जातः । अत्रान्त्यस्यैव यथा टिसङ्गा स्यात्तथा टिसङ्गासूत्र एवोप-
पादितम् । मनीषेति । अत्रास्मागस्य टित्वालोपः विसर्गाद्यपवादः । अद्यो

उ ओ * ॥ ३५ ॥ अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति ।
 गङ्गोदकम् । ऋ अर् * ॥ ३६ ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे
 सह अर् भवति । तवर्द्धिः ॥ कचिदार् ॥ ऋणार्णम् ।
 शीतार्तः । ल अल् * ॥ ३७ ॥ अवर्ण लवर्णे परे सह
 अल्भवति । तवल्कारः ॥ ऋलोः सावर्ण्यम् * ॥ हो-
 तृकारः ॥ एऐ ऐ * ॥ ३८ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च
 परे सह ऐकारो भवति । तवैषा । तवैश्वर्यम् ॥ ओ
 औ औ * ॥ ३९ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह
 औकारो भवति । तवौदनम् ॥ तवौन्नत्यम् ॥ ओ-

मिति । औत्वापवादोन्नालोपः । आदिना भ्रजते रामेहि अथेव पठित्वाद्ययो
 विहितपररूपा अन्यशास्त्रे । उओ । गङ्गोदकमिति । पप्रितत्पुरुषे पूर्वपरयोरोकारः ।
 उ किं देवात्र । कअर् । तवर्द्धिरिति । अकारऋकारयोर् । हसेर्हस इत्यत्रार्हिति
 विशेषणात्रेफस्याद्वित्वेराद्यप इति धस्य द्वित्वे झवे जवा इति पूर्ववस्य दत्वे
 सहोष्वाणम् । कचिदिति । अयम्भाव ऋणार्णमित्यादीनां कियता गवादिषु
 पाठसामर्थ्यात् पूर्वं कृतस्यावर्णागमस्य ककारस्य चानेतारि कृते ततः पूर्वाकारेण
 सवर्णदीर्घे कचिदार् भवतीति । अथवा ऋ अरित्यत्र सवर्णे दीर्घ इत्यतो दीर्घ
 इत्यनुवर्त्तते य्वोलोपशित्यतो वाशब्दश्च स च निपातत्वान् कचिदर्थं तेनावर्णस्य
 ऋवर्णेन सह भाव्यमान एवार कचिदीर्घो भवतीति, ततश्चारेव भवतीत्यर्थः ।
 ऋणार्णमिति ऋणेन ऋणम् । शीतार्त इति । शीतेन ऋतम् उभयोरार् । कचिदिति
 किं परमर्तः । ल अल् । अत्रापि पूर्ववदाल्लविधानात् प्रात्कारीयत्वादिसिद्धिः ।
 तवल्कार इति । अल् । ऋलोरिति । एतयोः सह सवर्णत्व वाच्यमित्यर्थः । होतृकार
 इति । होतृ लकार इति स्थिते सवर्णत्वात् सवर्णे दीर्घ इति दीर्घे कार्ये लकारस्य
 दीर्घस्याभावादृकार एव दीर्घो जातः । सावर्ण्येपि पृथग्योगकरणान्तरलोपे साङ्ग-
 र्थ्यम् । एवमुदिता लदिताञ्च धातूनां भेदेनानुबन्धोपदेशसामर्थ्यात् कार्यसङ्करः ।
 एऐऐ । तवैषेति । एकारस्योदाहरणम् । तवैश्वर्यमिति । एकारस्य उभयत्राद्यैत्वम् ।

ष्टोत्रोवौ ॐ ॥ बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः । स्थूलोतुः ।
स्थूलोतुः । इति स्वरसन्धिः ॥ ३ ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते ॥ नामी ॐ ४० ॥ अदसोमीशब्दः
सन्धिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ॥ य्वे द्वित्वे ॐ ४१ ॥
ईच ऊच एच य्वे ईकारान्त उकारान्त एकारान्तश्च

ओ औ औ । तवौदन तवौन्नत्यमिति क्रमेण ओदौतोरौकार । ओष्ठोत्वोरिति ।
वा ओ इति छेद । एतयो परयो, मत् वा औत्वापवाद ओवाच्य इत्यर्थः ।
बिम्बोष्ठ इति । बिम्बमिवोष्ठो यस्येति बहुव्रीहि । न च फल प्राण्यङ्ग सम्भवतीति
समर्थात्सादृश्यप्रतीति । स्थूलोतुरिति । स्थूलश्चासावोतुश्चेति कर्मधारयः उभ-
यत्राप्योकार । पक्षान्तरे त्वौत्त्वम् । समाभोदाहरणप्रदर्शनन्दु, ओष्ठोत्वोरिति
निर्देशात्समास एवैतद्भवतीति ज्ञापनार्थमिति दर्शयितुम्, ततश्च समासे तवौष्ठ
इत्यौत्वमेव । इति स्वरसन्धिरिति । स्वर्गणा सन्धि समाप्त इत्यर्थः ॥ श्रीजाना-
र्दनिवत्सरजतनय श्रीकाह्नुनामा द्विजो य श्रीनायकदेविकापि सुधिय प्रासौत्सुतं
माधवम् ॥ तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे मारस्वतीयोत्तमा व्याख्याऽगात् स्वरसन्धि-
साधिममला सिद्धान्तरत्नावली ॥

अथ प्रकृतिभाव इति । अथेत्यव्ययमानन्तर्ये । तदिह स्वरसन्धेरेव प्रकृतिरीह
प्रस्तुतत्वात् सन्धिलक्षणाया विकृतेऽन्या न मायादिका । प्रकृत्याभवनं प्रकृति-
भावः स उच्यते इत्यर्थः । नामी । अत्र एए इत्यत ए इति सप्तम्यन्तमनुवर्त्तते
तेन एत्वे कृते पश्चाज्जातोमीशब्द इत्यर्थः । स्यात् तथाविधश्चादस एवास्ति नान्य
इत्यभिप्रायेणाह । अदसोमीशब्द इति । अत्र प्राप्तत्वात्प्रस्तुतत्वाच्च सन्धिरेव नि-
षिध्यत इति मत्वाह । सन्धिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः । इति । अदसो जसि
अत्व-मत्व-जसीत्वे-त्वे-त्वेषु कृतेषु इय स्वर इति प्राप्त्यत्वनिषेधः । ननु
तेनामी यान्तीत्यादावपि दीर्घत्व न स्यात् । मैवम् । मण्डूकालुतन्यायेनेयं
स्वर इत्यतः स्वर इत्यनुवृत्तेः स्वरे पूर्वस्यवान्तरस्यैव निषेधात् । अदस किम् ।
अमोस्यास्तीत्यमी अत्र अम्यत्र । अमी किम् । अमुयो अयादेशनिषेधो
मामूत् । य्वे । अत्र सर्वेषां द्वित्वेन सम्बन्धार्थः । य्वे इति समस्तपदमिति
मत्वा विग्रहाति । ईच ऊच एच य्व इति । अत्रान्यविशेष्याविवक्षया अत्र

शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति ॥ मणीवादि-
वर्जम् ॥ अग्री अत्र । पट्ट अत्र । माले आनय ।
वर्जनादिति किम् । मणीव । रोदसीव । दम्पतीव ॥

एव्येण सम्बन्धाच्च द्वित्वे वर्तमानमीकारादीति प्रथमः पक्षः । गङ्गे कुले इत्यादौ
।यमुभयोः स्थाने विहितो लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्येकारोपि द्वित्वे वर्तते ।
थवा ईकारादीनां प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणादीकाराद्यन्त द्वित्वे वर्तमान-
।ति द्वितीयः । तत्राद्यपक्षे एकारमात्रस्याद्वित्ववृत्ते पचेत् अत्रेत्यादावव्याप्ते
।तीयपक्षमेवाश्रयति ईकारान्त इत्यादि । अत्रापि कुमार्योरंगारं कुमार्यंगार-
।त्यत्र समासप्रत्यययोरिति विभक्तुं किं सत्यपि द्वित्वानपायात्प्राप्तं प्रकृतिमाच-
।त्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यात् पूर्वपदस्य जहत्स्वार्थस्याद्वित्ववृत्तेर्न भवति । अशुक्ले
।हे सम्पद्येता शुक्ल्यास्ता वस्त्रे इत्यत्रापि च्यन्तस्याव्ययत्वेनासङ्ख्यत्वाद्वित्ववृ-
।र्त्तं । मणीवादिवर्जमिति पौन पुन्ये णम् पद द्विश्रेत्यत्रानुक्तसमुच्चयार्थोच्चकाराद्
।तीत्यान्तोपपदाद्वर्ज्यतेस्वराया णम्, प्रत्ययान्तमव्ययमिदम् । तदयमर्थः मणीवा-
।न् वर्ज्येतिवा ईकाराद्यन्तः सन्धिं न प्राप्नोति । एवमयं निषेधस्वरते यन्मणी-
।दीनपि नाद्विष्यते इति त्वराण्यस्तीति । अथवा वर्जनं वर्ज्यं भावे यच् मणीवा-
।ना वर्ज्यं यत्र निषेधे तन्मणीवादिवर्जनेत्यव्ययविशेषणम् । तेन मणीवादीनां न
।षेध इत्यर्थः । अयमर्थो मणीवादीनां छान्दसत्वाद्भवेत् । मणीवेत्यत्र वाशब्द-
।योपमार्थत्वं स्वीकृत्यापीष्टसिद्धिः स्यान्मणीति प्रत्युदाहरणमसङ्गतम् । तथोक्तम्प-
।मञ्जर्याम् । तत्र “मणीवोऽस्य लभ्येते” इत्यत्र वाशब्दस्योपमार्थस्य प्रयोगः रोद-
।वित्यादौ छान्दसत्वान्निर्वाह इति । अथवा व्योर्लोपश्च वेत्यतो वाशब्दोऽनुवर्तते स
। निपातानामनेकार्थत्वाद्व्यवस्थितविकल्पार्थः तेन कुमार्योरंगारं शुक्ल्यास्ता वस्त्रे
।णीवेत्यादौ सन्धिनियेधो न । अग्री अत्रेत्यादि । अत्र प्रथमाद्विवचनान्तेषु क्रमेण
।त्ववत्त्वायादेशानां निषेधः । वर्जनादितीति । इतिरत्र प्रकृतपरामर्शः । यथा—“इत्यु-
।हवन्तं परिभ्य दोभ्याम्” इति प्रकृतश्च सन्धिनियेधस्तत्र वर्जनादर्थान्मणीवादीनाम्
।क्रमत्र प्रश्ने । ननु मणीवादीनामुत्तरपदेन कृतसन्धिप्रयोगे वाशब्देन निर्वाहादिह
।वर्जनं किमर्थमिति प्रश्नः । उत्तरन्तु केवलोदाहरणप्रदर्शनमेव । मणीवेत्या-

औ निपातः ॥ ४२ ॥ आकार ओकारो निपात एकस्वरश्च

दित्रिष्वपि इवे परे सवर्णदीर्घ । रोदसीवेति । द्यावापृथिव्याविवेत्यर्थः । दम्प-
तीवेति । जाया च पतिश्चेति द्वन्द्वे सहावे सादिरिति जायाया, पत्यौ दभाव ।
औ । किमिदमौ इत्यौकारस्यैव ग्रहणमाहोस्विददौतोर्वा, आदौतोर्वा, अदौतोर्वा,
आदौतोर्वा, तत्राद्ये पक्षे औमात्रस्य ग्रहणं निपातस्य वा, तत्रावादेशस्य निर्विषयत्व-
प्रसङ्गादिवादावहितिनिर्देशाच्च नाद्य । द्वितीयेप्यौकारान्तस्य ग्रहणम्, केवलस्य
वा । तत्र हेतौ रात्रौ एतयोः स्वरादित्वेनानिपातत्वात् हाहौ इहौ अनयोश्छान्दस-
त्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः, अन्येषां चौकारान्तानामभावाच्चाद्यः । नापि द्विती-
यः एकस्वरत्वेन सिद्धत्वात् ओऔ इत्यनोऽनुवर्तनीयत्वेन पृथगौग्रहणाच्च । नापि
द्वितीयः, । तत्र हि अकारमात्रग्रहणे अइए इत्यादीनां निर्विषयत्वप्रसङ्गः । अकारा-
न्तनिपातग्रहणन्तु चादिभिश्चेति ज्ञापकात् । एकाक्षरकारनिपातग्रहणमप्येकस्वर-
त्वेन सिद्धत्वात् अइए इत्यनोऽनुवर्तनीयत्वेन पृथगग्रहणाच्च न भवति । औकारोत्रा,
द्यपक्षवत्परिहर्तव्य । न च तृतीयः । तत्राकारमात्रस्य टीसोरिति निर्देशान्निषेधा-
भावात् । आकारान्तनिपातस्यापि वेङ्योरिति निर्देशादनिषेधात् । एकाक्षरकार-
निपातस्य त्वेकस्वरत्वेन सिद्धत्वाभिषेधानारम्भापातात् । औकारोत्रापि प्राग्वत्परि-
हृतं । नापि तुर्यः । अकारस्य द्वितीयपक्षवत्परिहार्यत्वात् । ओकारमात्रग्रहणे
अवादेशस्य वैयर्थ्यापातात् । एकाक्षरकारनिपातग्रहणस्य त्वेकस्वरत्वेनैव सिद्ध-
त्वान् । ओऔ इत्यनोऽनुवर्तनीयत्वेन पृथगौग्रहणाच्च । अस्य पुनरोकारान्तनिपातग्र-
हणादुपपन्नत्वेऽप्यकारानुपपत्त्यानुपपन्नत्वम् । ततः पारिशेष्यात्पञ्चम एवोत्तम पक्षः
इति मत्वा वृत्तौ वक्ष्यति । आकार ओकारो निपात इति । नन्वप्राप्याकारौकारग्र-
हणमेकस्वरत्वेनैव सिद्धमिति तत्र पृथक्कर्तव्यम् । सत्यं, तत्राकारग्रहणम् “ईषदर्थं
क्रियायोगे मर्त्यादाभिविधौ च य । एतमात वित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्” इति ।
ङिङिङेदेनाकारस्य द्वैविध्यं आकारस्यैवाङित एवाय निषेधो यथा स्यादिति निय-
मार्थम् । ओकारग्रहणमप्योकारान्तार्थमित्येतदुभयमप्युदाहरणे ग्रन्थकृदेव स्फुटयि-
ष्यति । निपात इति किम् । स्वरहससमुदायस्य निपातस्य ग्रहणम्, एकहसस्य वा ।
एकस्वरस्य वा, नाद्य । अत्रास्थना वेङ्योरिति निर्देशात् । नापि द्वितीयः । अभा-
वात् । अतोऽन्त्य एव पक्षः प्रमाणमिति मत्वाह एकस्वरश्चेति । चशब्द आकारादीनां

सन्धिं न प्राप्नोति । आ एवं मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् ।
उञ्जिष्ठ ॥ प्लुतः ॥ ४३ ॥ प्लुतः सन्धिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३
एहि ॥ दूरादाह्वाने टेः प्लुतः ॥ ४४ ॥ दूरादाह्वाने टेः प्लुतो

भेदेऽपि निपातत्वं समुच्चिनोति । आ एवमिति । नैव पूर्वमसंस्थाः सम्प्रत्येवं मन्यस
इति पूर्वप्रक्रान्तवाक्यस्यान्यथात्वद्योतनायाकारोत्र प्रत्युक्तः । अथवा अनर्थक एव
वाक्यालङ्कारमात्रे । तत्रैवनिषेधः । नो अत्रेति । अत्रापवादापवादे उत्सर्गस्यैव
प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तोऽवादेशः सन्निवमात्रस्य निषेधाच्च । इह तु अनदो अद् समभव-
द्दोऽभवदित्यस्य च्यवन्तत्वेन निपातत्वेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह-
णमिति लाक्षणिकत्वादोकारस्याग्रहणमिति सन्धिः । न च वाच्यमेवमपि गोभव-
दित्यत्र प्राप्नोति यतो जाड्यादिना धर्मेणारोपितगोत्वे वाहीके वृत्तेर्गोशब्दार्थस्य
गुणीभूतत्वाद् गौणमुख्ययोर्मुक्त्ये कार्ये सम्प्रत्यय इत्यमुख्येऽप्रसङ्गात् । उ उञ्जि-
ष्ठेति । सर्वेर्ण दीर्घत्वनिषेधः । औ निपातः इत्यत्र तु सन्धिसम्बन्धिवस्वरग्रहणानुवृत्तेः
सन्धेर्निमित्तभूते स्वरे निषेवाज्जानु उ अस्येत्यत्रोकारयोः सर्वेर्ण दीर्घे कार्ये अकार-
स्याभिहितत्वात्तस्मिन् निषेध इति कृते दीर्घे निपातस्य विकृतत्वात्परेणापि स्यादेव
सन्धिवरिति जान्वस्येति स्यादित्यदोषः । अत्र च व्योलीं पशित्यतो व्यवस्थितार्थवा-
नुवृत्तेः सर्वोऽपि प्रकृतिभावो विवेक्तव्यः । तेन उच्य इतो वा । उ इति वितीति ।
किम् उक्तमित्यत्रापि विकल्पः । पक्षे च उच्यमित्यत्र उञ्जिष्ठेति सर्वेर्ण दीर्घे द्वन्द्वै-
कत्वह्रस्वत्वाभ्यां द्वितीयमुख्य व्याख्याय यमप्रत्याहारादुच्योपि सर्वेर्ण दीर्घः बाधित्वा
वत्वविधानात् किम्बुक्तमिति निर्वाहः, बहिरङ्गवत्वासिद्धेर्नानुस्वारः । आ इति किम् ।
आइहि एहि । स्वरमात्रः किं प्रादान् । प्लुतः । देवदत्त ३ एहीति । हलादेरीपा-
दाविति टिलोपो न । एवमपि सन्धिमात्रनिषेधाच्च भवति दूराद्दूरत्वस्यानियतत्वे-
प्याह्वानसन्निधानात् तदपेक्षमिह दूरमाश्रीयते, तेन यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात् प्रयत्न-
विशेषे सति शब्दः श्रूयते तत आकारणेऽयं प्लुतः स्यादिति साव । उदाहरणन्तु
प्रागुक्तमेव । दूरग्रहणं किम् । देवदत्तागच्छ । टेः प्लुतः इति योगविभागादन्यत्रापि
प्लुतसिद्धिः ॥ इति प्रकृतिभावः ॥ इति समाप्तोयमित्यर्थः ॥ श्रीजानार्हनिवत्स-
राजतनयः । श्रीकाह्वानामा द्विजो यः श्रीनायकदेविकापि सुधियं प्राप्नोति सुत माध-

भवति ॥ इति प्रकृतिभावः ॥ अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥
 चपा अवे जवाः ॥ ४५ ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जवा
 भवन्त्यवे परे । षडत्र । वाग्यथा ॥ जमे जमा वा ॥ ४६ ॥
 पदान्ते वर्तमानाश्चपा जमे परे जमा वा भवन्ति ।
 वाङ्मात्रम् ॥ षण्मम । षड्मम ॥ चपाच्छः शः ॥ ४७ ॥
 चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवत्यवे परे । वाक्छूरः
 वाक्शूरः । हो झभाः ॥ ४८ ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य झ-

वम् । तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे, सारस्वतीयोक्तमव्याख्यायामवसानसैवकृतिभू
 सिद्धान्तरत्नावली ॥

अथ व्यञ्जनकार्यमिति । अथेति स्वरकार्यान्तरं व्यञ्जनानां सन्धिलक्षणं
 कार्यमुच्यत इत्यर्थः । चपा अवे इति । व्योर्लोपशित्यतः पदान्त इत्यनुवर्तत इति
 मत्वाद् । पदान्ते वर्तमाना इति । षडत्रेति । षट् अत्रेति स्थिते अनेनात्र जवे प्राप्ते
 वगर्थो वगर्थेणेति टवर्गस्य टवर्ग एव ङकारः सवर्णत्वाज्जातः । यथासङ्ख्यमिति
 वा । चपद्वितीयस्य जवद्वितीयो ङ । वाग्यथेति । तद्वत्कारस्य गकारः । चपा
 किं पुमानत्र । अवे किम् । न च खसेतिव्याप्तिः तत्र चपानां विधास्यमानत्वात् ।
 नाप्यवसाने वावसान इति विधानान्तरसङ्गात्वात् । एवन्तार्हं उत्तरार्थे चपाच्छः श
 इत्यवे यथा स्यात् अन्यत्र माभूत् वाक् श्रोततीति । जमे । वाङ्मात्रमिति । अत्रा-
 नेन कस्य मकारे सवर्णत्वाद्यथासङ्ख्यत्वाद्वा ङो जातः । वाङ्मात्रमिति । पक्षे चपा
 अव इति गः । मात्रशब्दऽयमवधारणार्थः । प्रत्यये हि व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रत्ययेव
 स्यात् । तथोक्त काशिकाया वृत्तौ । यरोनुनासिके प्रत्यये नित्यवचनं कर्तव्यं वाङ्मयं
 कियन्मात्रं, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धमिति । षण्ममेति । प्रारवणः । षड्म-
 मेति । पक्षे ङ । जमे किं षड्यान्ति । चपात् । इह प्रागादेशनिर्देशोऽसन्देहार्थः ।
 वाक्छूर इति । छस्वे रूपम् । वाक्शूरः इति । छत्वाभावे । वाचि शूर इत्य-
 र्थः । पदान्त इत्येव, पुरा क्ररस्य विसृपो विरः शम् । हो । नन्वेकस्य स्थानि-
 नः सामर्थ्यात् पर्यायण पञ्चानां प्राप्तिं सवर्णपरिभाषया सवर्णोपि भवन्त्या-

मा वा भवन्ति । यद्वर्गगश्चपस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति ।
तद्वर्गः । तद्वर्गः ॥ वाग्धरिः । वाग्धरिः ॥ स्तो शुभि-
श्चुः ॥ ४९ ॥ सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यो-
गे शकारचवर्गो यथासङ्ख्येन भवतः । कश्चरति । क-
श्चरः । तच्चित्रम् । तच्छास्त्रम् । न शात् ॥ ५० ॥ शका-

यान्तराभावात्पञ्चसु कुत्र को भवतीत्याशङ्क्याह । यद्वर्गग इति । य वर्गो गच्छ-
तीति यद्वर्गग । नास्ति चेति गमेर्ह । चप चटतकपात्सक, निमित्तभूत । तं
वर्गो गच्छतीति तद्वर्गग चतुर्थो ज्ञभो हकारस्यादेशो भवति । अयं भावः । सर्व-
ज्ञैर्हकारस्य सावर्ण्यसास्यात्ययोगानियमाश्रितमित्तभूतचपाना सावर्ण्यक्रमोन्नाश्रयत
इति, वायो वर्गेणेति वा यथासङ्ख्यमिति वा । वन्नामनवर्गादिमस्य स्ववर्ग्य एव
चतुर्थो ज्ञभो हकारस्य स्थाने भवतीति । तद्वर्गिरिति । तद् हविरिति स्थिते अनेन
तवर्गादिमात्रपात्परस्य हस्य तवर्गज एव चतुर्थे चपसवर्गे ज्ञभे धकारे जाते ।
चपचतुर्थाद्या तकारात्परस्य हस्य ज्ञभचतुर्थाये धे जाते । चपा अब इति तकारस्य
दकारे ऋष्टोच्चारणे चैवं स्यादित्यर्थः । तद्वर्गिरिति । पक्षे द एव । वाग्धरिरिति ।
तद्वर्गवर्गचतुर्थो ज्ञभचतुर्थो वा हस्य घ कस्य च ग । वाग्धरिरिति । पक्षे ग
एव । वाग्विषयो हरिरित्यर्थः । स्तो । सूच तुश्च स्तुस्तस्य स्तोरिति । द्वन्द्वकत्व-
स्युत्पन्नत्वे च्छान्दसम् । तथा इचुरत्रापि । अत्र सकारतवर्गकार्थिद्वयस्य शकारचव-
र्गनिमित्तद्वयेन साम्याद्वृत्त यथासङ्ख्यज्ञादिति ज्ञापकात् । सति हि तस्मिन्
शकारात् स्तोश्चुत्वाप्राप्ते निषेधोच्चारणमणीय, स्यात् । कारणाभावाच्चादेशादे-
शिनो, स्तोश्चुरनयो, स्यादेवेति सत्त्वाह । शकारचवर्गो यथासङ्ख्येनेति । तद्व-
मर्थः । सकारस्य शकारेण चवर्गेण च योगे शकार, तवर्गस्यापि शकारेण चव-
र्गण च योगे चवर्गो इति । तथोदाहरति कश्चरतीति । अत्र योगे यथासङ्ख्या-
भावाच्चवर्गयोगेऽपि सत्यं श । कश्चर इति । शकारयोगे श । तच्चित्रमिति ।
अत्रादेशे यथासङ्ख्येन, तवर्गादिस्तस्य चवर्गाद्यश्च । तच्छास्त्रमिति । शयोगे
तद्वर्गदेशे कृते चपादिति पाक्षिकदृष्टः । अत्र लाघवायैव शुचिविति वाच्ये शुभि-
रिति तृतीयानिर्देशः, पूर्वैरपि योगे यथा स्यात् यज्ञः याज्ञा तथोक्तम् ।

रादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । प्रश्नः । विश्नः ।
 घुभिः घुः ॥ ५१ ॥ सकारस्य तवर्गस्य षकारतवर्गयोगे
 दुर्भवति । कषष्ठः । कष्टीकते । तट्टीकते । तोल्लि लः ॥ ५२ ॥
 तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । भवोल्लिखति । अ-
 न्तस्था द्विप्रभेदाः । रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका
 निरनुनासिकाश्च । अत्र सानुनासिक एव नकारस्य ल-
 कारो भवति । न षि ॥ ५३ ॥ षकारे परे तवर्गस्य दुत्वं
 न भवति । भवान् षष्ठः ॥ टोरन्त्यात् ॥ ५४ ॥ पदान्ते

* “अकृत्वा सप्तमीमेता तृतीयासकरोन्मुनि” । श्चुनेति तस्मात्पूर्वेण सन्निपातः परेण
 वा” इति । श्चुनेति वक्तव्ये श्चुभिरिति बहुवचनं शकारयोगे कचित् तत् श्मशान-
 नमित्यादौ चुत्वं न भवतीति सूचनार्थम् । नशात् । प्रश्नः, विश्न इति । प्रच्छङ्गी-
 प्साया विच्छ गतौ आभ्या नङ्गी इति नङ् प्रच्छ’ श्र, इति शोन्तादेशः तत्रैव
 द्विच्छकारनिर्देशे छः न इति योगविभागाद्विश्न इत्यत्रापि । घुभिरिति बहु-
 वचनं षकारतवर्गयोगे विनापि कचिदुत्तरपदे अग्निष्टे इत्यत्र विसर्गस्य सकारे
 कृते टकार इत्येतदर्थम् । अत्रापि निमित्तनिमित्तिनोर्यथासङ्ख्याभावे नपीति
 ज्ञापकं द्रष्टव्यम् । आवेशादेशिनोस्तु स्यादेव, तेनायमर्थः सस्य षकारतव-
 र्गोभ्या योगे प तवर्गस्यापि षकारतवर्गोभ्या योगे ट । तट्टीकत इति । तस्य
 तवर्गयोगे टः । तो’ । अस्याप्यत्र पाठो नपीत्यत्र तोरनुवृत्त्यै । भवोल्लिखतीति ।
 भवान् लिखतीति स्थिते अनेनात्र ल्यदेशे प्राप्ते विशेषमाह । अन्तस्था
 इति । यरलवा इत्यर्थः । अनुगतो नासिकामनुनासिको वर्णधर्म सह तेन
 वर्तन्त इति सानुनासिका । निर्गतोनुनासिको येभ्यस्ते निरनुनासिका । एवं
 द्विधाभिन्नेषु तत्र तेषु यवलेषु सानुनासिकनकारस्यानेन विधीयमानो लकार
 आवेशस्सवर्णत्वात् सानुनासिक एव भवतीत्यर्थः । नपि । अत्रानुवर्तमानोपि
 पकारस्तोरप्राप्तत्वात् सम्बध्यत इति मन्वाह । दुत्वं नेति । पीति च
 सप्तमीनिर्देशात् पूर्वपकारयोगे दुत्वं स्यादेव रोष्टा । भवान् षष्ठ इति । उका-
 शानुबन्धभवतुशब्दस्य सौनुग्यत्वसोरिति दीर्घे रूपम् । ककारानुबन्धस्य हि
 दीर्घाभावः । तत्रानेन निषेधान् घुभिरिति तस्य णो न । तो किं कषष्ठः ।

१ एतदसत् तस्य लापवार्त्तवाच्छ्रमशानमित्यत्र चुत्वंल्ययोः प्रवृत्तेरिहत्वात् ।

वर्तमानाद्वर्गात्परस्य. स्तोः घुर्न भवति । षण्णरः ।
षड्णरः । षट् सीदन्ति । नः सक् छते * ५५ ॥ नान्तस्य प-
दस्य छते परे सगागमो भवति ॥ टिट्कितावाद्यन्तयोर्व-
क्तव्यौ* ॥ राजंश्चित्रम् । भवांस्तनोति ॥ शे चक् वा* ५६ ॥

टो । अन्ते भवोन्त्य, स च व्याकरणस्य पदसंस्कारकत्वात्पदस्यैव । यद्येवम्, त्वो-
लोपशित्यत पदान्त इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमन्त्यादित्यनेन । सत्यं, कचिदन्त्यत्व-
मात्रग्रहणार्थं षट्सु । अन्यथात्र पदान्तत्वाभावात् स्यात् । तदिदमुच्यते बालाऽ-
वबोधाय कचित्पदान्तताश्रयणीयेति । तनु पूर्वार्थप्रणीता पदसङ्गा इहाश्रयिष्यते
सा च षट्स्त्रित्यादावप्यन्तीति तत एव निषेधसिद्धे कि पुनरन्त्यादित्यनेन । एवं
तर्हि सुखप्रतिपत्त्यर्थं पण्णामित्यत्राप्रतिपेयार्थं चान्त्यादित्युक्तम् । पण्णवतिः
पण्णगर्थ इत्यत्र तु सर्वथा सहादिनादेव निर्वाह । पण्णरः षड्णर इति । घुमिरिति
प्राप्तध्रुत्वस्य प्रतिषेधे चमे व्यमावेति पक्षे ण, तदभावे चपा अव इति ड । षट्सीद-
न्तीति । अत्र सस्य घत्वनिषेधः । टो कि यजुष्टा । अन्त्यादिति कि षण्णाम् ।
ङ् इति पूर्वडस्य ण परस्य ध्रुत्वम् । न । अत्र न इत्यस्य विशेषणत्वादन्त्यादित्यपि
षष्ठ्यन्त भवति अन्त्यश्च नकार पदस्यैवोचितः यत्र च पदस्यान्त्यो नकारस्तत्रार्था
ज्ञान्तपद भवतीत्यभिप्रायवानाह । नान्तस्य पदस्येति । अनेन पदस्यागमिता
दर्शिता । तत्राप्यनियतार्थाया पष्ठया अनियमेन प्राप्तावाह । टिट्किताविति ।
ट् इत्यस्यासौ टित् क् इत्यस्यासौ कित् टिक् किक् टिट्किता आदिश्चान्तश्चाद्यन्तौ
तयो प्रदेशयो क्रमेण वक्तव्यौ । आत्रान्ताभ्यामवयवाभ्यां सापेक्षितयाऽऽक्षिप्त
स्यावयविन इति शेषः । राजंश्चित्रमिति । राजन् चित्रमिति स्थिते सगागमे
किन्वात्रान्तपदावयवे नकारात्परे छते नस्यापदान्तत्वात्त्रापदान्ते इत्यनुस्वारो
स्तो. इचुभिश्चुरिति सकारस्य शकारे श्रिष्टांश्चारणे रूपम् । भवास्तनोतीति । आगमा
यजुणीभूतास्तद्ग्रहेण गृह्यन्ते इति सान्ते पदे नस्यापदान्तत्वादनुस्वारः, अत एव
सक. पूर्वान्तत्वकरणम् । छते कि सन् करोति । अथेह कस्मान्न सन् स्तरुरिति ।
उच्यते अत्र मण्डूकमुत्या चपा अव इत्यतोऽवग्रहणमनुवर्तमानं छतेन सम्ब-
ध्यते, तेनावपरो यश्छतस्तस्मिन् परे सक् स्यात् ततश्चात्र न । अथवा सिंहा-
वलोकितन्यायेन शेषकवेति वाग्रहणस्यात्रापि सम्बन्धात्तस्य च व्यवस्थित-

नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवा-
ञ्छूरः । भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः ॥ इणो ह्रस्वाद् द्विः
स्वरे ॥ ५१ ॥ डकारणकारनकाराद्ध्रस्वादुत्तराद्विर्भवति
स्वरे परे पदान्ते । प्रत्यङ्ङिदम् । सुगणिह । राज-
न्निह ॥ छः ॥ ५६ ॥ ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । खसे
चपा इत्सानाम् ॥ २४५ ॥ इत्सानां खसे परे चपा भवन्ति ।
तवच्छत्रम् ॥ दीर्घादपि वक्तव्यः ॥ ॥ म्लेच्छः । द्वीच्छः ।

विभाषार्थत्वान्न । शे । अस्यापि पूर्वान्तत्वकरणे छत्वार्थम् । इह शकारे चुत्वस्य
नियतत्वात्तमित्येव वाच्ये चकरणे विधिकाल एवाय नान्तस्य णत्वनिर्वर्त्तको यथा
स्यात्, तेन कुर्वन् छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वात्प्राप्तं णत्वं चुत्वेन बाध्यते । भवा
ञ्छूर इति । चकि नस्य चुत्वे छत्वे च कृते रूपम् । भवाञ्छूर इति । चोः कुवन्तु
वाग्रहणात् भवति निपाता ह्यनेकार्था । छत्वाभावे भवान् शूर इति । चगभावे ।
इणो । ड् च ण् च न् च ड्णन । पदान्त इति । खोर्लोपशित्येतोनुवर्त्तते ।
प्रत्यङ्ङिदमिति डस्य द्वित्वोदाहरणम् । प्रति अञ्चतीति । सुगणिहेति णस्य ।
सुष्ठु गणयतीति सुगण् गणसंख्याने किप् । राजन्निहेति नस्य । ननु कुर्वन्नास्ते
इत्यत्र द्वित्वे कृते पूर्वस्य नस्य णत्वेन भाव्यम् । मैवं पदान्तस्थस्य नस्य द्वित्वेन्यव-
त्पूर्वस्यापि पदान्तत्वेनानन्त इति निषेधात् । परमदण्डिनावित्यत्र तु समासेनन्त-
र्तिविभक्त्याश्रयेण पदान्तत्वात् प्राप्तं नस्य द्वित्वं शेचक्वेत्यतो व्ययस्थितविकल्पार्थ-
वाग्रहणानुवृत्तेर्नभवति । अत एव चानश्च इत्यादावपि न द्वित्वम् । मण्डूकपुत्या
वा, इय स्वर इत्यतः स्वर इत्यनुवर्त्तमानेपि पुनः स्वरे व्रह्मण स्वरे एव स्वरे साक्षाद-
विधीयमाने स्वरं यथा स्यादित्येवमर्थः, तेनात्र स्वरस्य विधीयमानत्वान्न भवति ।
अनुदात्ततनामिति निर्देशाद्वा । अतएव पदान्तत्वेन नलोपो न भवति । ह्रस्वात्
किं प्राडास्ते । स्वरे किं प्रत्यङ्ङनमिति । पदान्ते किं दण्डिनौ । छः । खसे । तवच्छ-
त्रमिति छस्यात्र द्वित्वे पूर्वचस्य वगर्थो वगर्थेणेति चपादेशश्च । खसे किम् । अथ
माभूत् अदन्ति, जषादेशोत्र पुनः स्यादिति चेन्न । तत्र पदान्ताधिकारान् । दीर्घा-
दपीति । न केवलं ह्रस्वादेव किन्तु दीर्घादपि परस्य छस्य द्वित्वं स्यादिति वक्तव्या-
र्थः । म्लेच्छः । द्वीच्छ इति । म्लेच्छदेशीयभाषणे द्वीच्छलज्जायामाभ्यां षमि द्वित्वे च

मोऽनुस्वारः ॥ ६१ ॥ मकारस्याऽनुस्वारो भवति ह्रसे परे पदान्ते । तं हसति । पटुं वृथा ॥ नश्चापदान्ते झसे ॥ ६२ ॥ नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्त्तमानस्याऽनुस्वारो भवति झसे परे । यशांसि । आक्रंस्यते ॥ यमा यपेऽस्य वा ॥ ६३ ॥ अनुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे अस्य यपस्य सवर्णाः । तङ्करोति । तन्तनो-

र्ववत् । म' । अत्र 'वोरित्यतः पदान्त इत्यनुवर्त्तते ह्रसेर्ह्रस इत्यतो ह्रस इति च च व्यधिकरणे सप्तम्यौ पदान्ते वर्त्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति ह्रसे परे' इति । तेन चैतदुभयमेकमेव निमित्तमिति मत्वाह । ह्रसे परे पदान्त इति । पदान्ते'ति चस्यात्र काचित्कोपपाठः । तं हसति । पटुं वृथेति । ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वृथायोगे पटुमिति द्वितीया । क्रियाभ्याहाराद्वा कर्मणि एकमेव वाक्यम् । तत्र टुं ह्रसते कर्म तच्छब्दः पटुविशेषणं त पटुं मिथ्या ह्रसतीत्यर्थः । उभयत्रापि स्थानेनानुस्वारः । पदान्ते किं गम्यते । ह्रसे किं किमत्र । नश्चा । चो मानुक्-पिणार्थ इति मत्वाह नकारस्य मकारस्य चेति । यशांसीति । जशसो शिः मयम् इति तुम् न्सम्भृत इति दीर्घः नश्चात्रानुस्वारः । आक्रंस्यत इति । आक्रमेः प्रादावेति स्यप् निविशादेरित्यात्मनेपदं स्यादनुस्वारः । अपदान्ते किं ब्रह्मन्पाहि । स्रसे किं तन्यते । यमा । अत्र सोऽनुस्वार इत्यतोऽनुस्वार इति प्रथमान्तमनुवर्त्तमानमादेशापेक्षयाऽर्थोत्पद्यन्त स्यादिति मत्वाह अनुस्वारस्येति । तत्र च भाव्य-माना यमाः सवर्णपरिभाषया अनुस्वारस्यैव सवर्णा भवन्त सर्वेऽपि सर्वत्र प्राप्ताः त्रास्येति प्रत्यक्षार्थाभिधायीदम्, शब्दोन्तरं यपं परामृश्य सवर्णपरिभाषया एक-यमापद्य यपस्य सवर्णान् यमान् विवक्षति इति मनसि कृत्वाह । अस्य यपस्य सवर्णा इति । अस्य यपस्य सवर्णा यमा अनुस्वारस्य भवन्तीति योजना । तत्रापि शेष-त्यतः पदान्तसबद्ध वाग्रहणमत्रानुवर्तते नश्चेत्यतोऽपदान्तग्रहण-त्वेन पदान्ते' अपदान्ते तु नियन्तेत्यादौ नित्यमिति व्यवस्था । तङ्करोतीति । तं करो-

ति । सँध्यन्ता ॥ इति व्यञ्जनसन्धिः ॥ ४ ॥ अथ विसर्गस-
न्धिर्निगद्यते ॥ विसर्जनीयस्य सः * ॥ ६४ ॥ विसर्जनीय-
स्य सकारो भवति खसे परे । कस्तनोति ॥ कुण्ठो क
पौ वा * ६५ ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि ख-

तोति स्थिते यपस्य कस्य सवर्णे यमे अनुस्वारस्य प्राप्ते सति वर्गयो वर्ग्येणेति ङकार
एव जातः । तन्तोतीति । अत्र प्राग्वत् । सँध्यन्तेति । अत्रानुस्वारस्याऽनेन यपस-
वर्णे यमे कार्ये सवर्णान्तराभावात्सानुनासिको य एव भवतीत्यर्थः । सातुनासि-
कत्वं च यकारस्यान्तस्थत्वादन्तस्थाद्विप्रभवा इति प्राक् प्रतिपादितम् । यपे कि
प्रशासि । ननु च कुर्वन्तीत्यत्रानेन कृतस्य नकारस्य णत्वकस्मात् भवति । उच्यते ।
असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति रेफाद्याश्रयेन्तरङ्गे णत्वे कार्ये यपाश्रयस्य बहि-
रङ्गस्य यमादेशस्य नस्यासिद्धत्वेन स्थानिनो भावात् भवति । प्रकृतिप्रत्ययाश्रितत्वेन
वा णत्वस्यानन्तरगतत्वम् ॥ इति व्यञ्जनसन्धिः ॥ समाप्ताय हससन्धिरित्यर्थः ॥
श्रीजानार्हनिवत्सराजतनय श्रीकाङ्क्षतामा द्विजो य श्रीनायकदेविकापि सुविद्य प्रा-
सौत् सुतं माधवम् । तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे सारस्वतीयागमद् व्याख्या व्यञ्ज-
नसन्धिसातिममलासिद्धान्तरत्नावली ॥

अथेति । अथ व्यञ्जनसन्धेरनन्तर विसर्गस्य अ. इत्यस्य सन्धिरुच्यत इत्यर्थः ।
विसर्जनीयस्य । आसन्धिसमाप्तीद् षष्ठ्यन्तमधिक्रियते । ननु च क पुनरिदं
प्रवर्तते अत्र इति चेन्न । तत्रावर्णादाव इति लोपशा बाधितत्वात् इवर्णादेरपि
नामिनो र इति रेफेण अवसानेपि पुनर्विसर्गादेशेनाविशेषात्, अतः पारिशे-
ष्यान् खस् एव निमित्तमिति सत्वाह । खसे पर इति । कस्तनोतीति । अनेनात्र
स. । तस्य पुनर्विसर्गादेशस्त्वसिद्धपरिभाषया असिद्धत्वाद्विधिसामर्थ्याद्वा न ।
ननु च क त्सरु, कः क्षम इत्यत्रापि सत्त्व कस्मात् । उच्यते । अत्र हि
योगविभागस्तथाहि । विसर्जनीयस्य सित्येकां योगः तस्योक्ते एवाथोदाहारेण
ततः अ. इति द्वितीयो योगस्तत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते यतश्चायमर्थः विस-
र्जनीयस्य कचित् अ. विसर्ग एव भवति । नस क पौ वा इति । इदञ्च यथा-
योगं ज्ञेय योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् । कुण्ठो । अयं योगः सस्य बाधक इति
तन्निमित्तेन रसेन संबन्धार्थं कुण्ठोरिति षष्ठीति सत्वाह । कवर्गपवर्गसंबन्धि-

से परे कः कः पौ वा भवतः । कपावुच्चारणार्थौ । कः करो-
ति । कः करोति । कः पठति । कः पठति । वाचस्पत्यादयः
संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः । वाचस्पतिः । रोश्रात्रिषु ॐ
॥ २२५ ॥ अहन्शब्दस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादि-

। खस इति । कपावुच्चारणार्थाविति । कः कपावित्यत्र वर्तमानौ कपावुच्चारयि-
मेवोपादीयेते । आदेशौ तु जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेत्यर्थः । कः करोतीति ।
। सज्जनीयस्यात्र जिह्वामूलीयः । कः करोतीति । जिह्वामूलीयाभावपक्षे विसर्ग एव ।
न्वत्र सत्व कस्मान्न भवति । उच्यते योगविभागान् । तथाहि । कुण्डोरित्येक-
गः तत्रानन्तरत्वात् अ इत्यनुवर्तते तेन विसर्गस्य कुण्डो सवन्धनि खसे परे अ
। सर्ग एव भवति न स इति । अत्र च प्रमाणं नादि किदिनि निर्देशः । तत
कः पौ वेति द्वितीयो योगः, तत्र कुण्डोरित्यनुवर्तते ततो मूलोक्त एवार्थः ।
त्र पक्षे वाग्रहण विस्पष्टार्थं निपातत्वादुक्तार्थप्रतिपत्त्यर्थं वा । कः पठतीति ।
पध्मानीयोदाहरणम् । कः पठतीति । पक्षे पूर्वविसर्गः । कुण्डोः किं कस्तिष्ठति ।
। से किं को गतः । वाचस्पत्यादय इति । वाच सरस्वत्या पतिः स्वामी वाच-
। तिरित्यल्लुङ्गसमासः सुराचार्यस्य सङ्गेषु । वाचस्पतिरादिर्येषां तेषां सङ्गाशब्दानां
कारस्य सहावि स इति निपातनत्वात् स्रोर्विसर्ग इत्यस्याप्रवृत्ते रथानिनोऽभा-
त् । कः पादेशाभावे एतादृशा एव एते सङ्गासु साधव इत्यर्थः । सङ्गातो-
। त्र यथाप्राप्त माधुर्य वाच पतिर्जगत इति आदिना बृहस्पतिनमरकारादीनां
हणं संज्ञाशब्दा इत्युपलक्षणम्, अन्येपि निपातात्साधवः इति । केचित् कस्क
यस्कारः अधस्पदमित्यादयः । रोरा । अत्राह इत्यतोह इत्यनुवर्तते पदान्ते चे-
। त पदान्ते इति चेति सत्वाह । अहन्शब्दस्य पदान्त इति । ननु यदि पदान्त
यनुवर्तते तर्हि अवसानेऽहः इत्यत्रापि प्राप्नोति । न च पुनरप्येव विसर्ग-
शो भविष्यतीति वाच्यम् । एवमहर्पतिरित्यादावपि विसर्गादेशे रेफविधानं व्यर्थं
। अह इति सत्येनैव सिद्धत्वात् । नाप्येतत्कृतरेफविसर्गस्य विध्यन्तरबाध

वर्जितेषु परतः ॥ अहर्षतिः । अरात्रिष्विति विशेषणात्
अहोरात्रः । अहोरूपम् । अहोरथन्तरम् ॥ अतोत्युः *
॥ ६६ ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवत्य-
ति परतः । कोऽर्थः । हवे * ॥ ६७ ॥ अकारात्परस्य
विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे । को गतः । देवो

नार्थत्वमिति वाच्यम् । य विधिं प्रत्युपदेशोनर्थक स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधे-
निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति विसर्गादेशं प्रति उपदेशोनर्थक इति तमेव बाधते
सत्त्वादीना पुनर्निमित्तमेवेति न बाधते । अथवा यद्येवानिष्टं स्यात्तर्हि विसर्गप्रक-
रणान्ते नाहोरात्रिष्वित्येव ब्रूयात्, तस्माद्रेफविधानसामर्थ्याच्छ्रवणमेवेति प्रसज्ये-
ति चेदुच्यते । इहारात्रिष्विति पर्युदासो नञ् । यदुक्त-“प्राधान्यन्तु विधेर्वैत्र
प्रतिषेधे प्रयानता । पर्युदास स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” इति, ततश्च नञिव
प्रयुक्तमन्यसदृशार्थं तथाहर्थगतिरिति न्यायेन रात्र्यादिसदृशे पदान्तरे परे रो भव-
तीति नोक्तदोषः । तत्रापि लाघवार्थमरात्राविति वाच्ये बहुवचननिर्देशो रूपरथ-
न्तरयोरपि ग्रहणायेति सर्वं मत्वाह । रात्र्याद्विष्विति । रात्र्यादिवर्जितेषु पदान्तरेषु
परम् इत्यर्थः । ननु चैवमपि हे दीर्घाहो ग्रीष्मेत्यत्रापि स्यात् । नैव गौणमुख्ययो-
र्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न भविष्यति । अहो बहुव्रीहौ गुणीभूतत्वात् । सत्व-
साधेयं न स्यादिति चेन्मैवम् । अयं हि न्यायः । पदकार्येष्वेव न ज्ञासकार्येषु
सत्वश्च नामकार्यमिति । एतच्चोक्तमोदिति सूत्रे कैयटेन । एवं गां बाहीकमानयेति
पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयान्तु न्यायात्सामानाधिकर-
ण्यादौपार्थक्यादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वि-
तीति । अहर्षतिरिति अह्ना पतिरिति समासे विभक्तिर्लुक् । रात्रविसर्गरेफाद्वि-
त्यनि । अरात्रिष्विति । अत्र सूत्रे अरात्रिष्विति पदेन रात्र्यादिवर्जनादहे
रात्रोऽहोरूपमहोरथन्तरमित्यत्र रेफाभावे हव इत्युत्वे उ ओ इत्योत्वमित्य-
र्थः । अहोरात्र इत्यत्र च रात्रेष्टाडका इति उप्रत्यये टिलोपे च सत्येकदेश
विकृतमनन्वयवदिति शब्दान्तरं नाशङ्क्यम् । अतः आदव इति प्राप्तलोपशोप-
याः । उभयत्र तपरकरण दीर्घप्लुतनिवृत्त्यर्थम् । सुरा अत्र राम आगतः सुश्रोत
अत्र दूरादाह्वान इति प्लुतः तिष्ठतु पयः आशिशर्मन् । तत्रैव प्लुत इति योग
विभागात्प्लुतः । कोऽर्थ इति । विसर्गादयानेनोत्वे उओ इत्योत्वे एदोत इत्यलोप

याति । मनोरथः ॥ आदवे लोपश् ॥ ६८ ॥ अवर्णात्प-
रस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्येवे परे । देवा अत्र ।
वाता वान्ति ॥ स्वरे यत्वं वा ॥ ६८ ॥ देवायत्र ॥ भोसः ॥
॥ ७० ॥ भोभगोअघो इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य

हवे । को गत इति त्रिपुल्वित्वे । आद् । अत्राकारोक्षरसमाज्ञाये अपठितत्वादीघे
च्चारणसामर्थ्यात्प्रत्ययान्वयाद्वा न भेदग्राहक इति तस्य तपरत्वानुपपत्तेरकार-
पञ्चम्यन्तस्येदं ग्रहणमित्यभिप्रेत्याह । अवर्णादिति । आदिति किम् । नचेकारादि
निवृत्त्यर्थमिति वाच्यम् । नामिनो र इति रेफेण बाधितत्वान् । मापि व्यञ्जन-
वृत्त्यर्थम् । असंभवात् व्यञ्जनेभ्य परस्य विसर्गस्य । एवं तर्हि अतोऽयुरित्यतोऽनु-
त्तस्य तपराकारस्य निवृत्ते स्पष्टीकरणार्थमित्यभिप्रेत्याकारमुदाहरति देवा अ-
त्यादि । अत इत्यनुवृत्तौ दीर्घस्याग्रहणादत्र न स्यात् । अत्रोभयत्राप्यनेन विस-
लोपशि आद्ये लोपशीति न सवर्णे दीर्घः । ननु चेदमवग्रहणं पूर्वसूत्रतो ह्यवग्रहण-
ननुवृत्त्यर्थं, खसे वा लोपशोऽप्रसङ्गार्थमवसाने वोत्तरार्थं वा । नायं । भुव आ-
इति निर्देशात्तन्निवृत्ते । नापि द्वितीयः । सत्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । न
तृतीयः । ज्ञापकात् । तथाहि यद्यमाप इत्याद्यन्तात्सिलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्य-
चाप्यो नावसाने विसर्गलोपश् प्रवर्तते इति । अन्यथा तत्रापि सेर्विसर्गलोप-
कृतयोगङ्गत्वादिति सिद्धे सिलोपविधानं व्यर्थं स्यात् । ननु यदा लोपश् स्यात् न
गङ्गात्रेत्यादौ लोपशि पुनर्न सन्धिर्हरति सन्धिर्न स्यात् । लोपे तु सन्धिर्भवत्येवे-
सन्ध्यर्थत्वालोपस्याज्ञापकत्वमिति तृतीयः पक्षः प्रमाणमिति चेन्न । सन्धिप्रकरणा-
वाऽवसानेऽप्रवृत्ते । तुभ्योऽपि न यतोऽसन्देहार्थं लाघवार्थञ्चोत्तरत्रैवाकरिष्यत्
एवं तर्हि द्वितीयपक्ष एव प्रमाणम् । ननु चोक्तमनवकाशत्वात्सत्व बाधक भा-
ष्यतीति मैवम् । अत्र ह्यवग्रहणे सति तत्र पारिशेष्यात् खस इति लभ्यते, अन्य-
बहुतगवकाशं तत्स्यादिति खसव्यावृत्त्यर्थमवग्रहणं संस्थितम् । स्वर इति । अत्र
दुत्तरस्य विसर्गस्य लोपशोपवादो यत्वं वा भवति स्वरे पर इति वक्तव्यमि-
शेषः । देवायत्रेति । देवा अत्रेति स्थितेऽनेनात्र यत्वम् । पाक्षिकोदाहरण-
देवा अत्रेति प्राग्दर्शितत्वान् पुनर्नोक्तम् । स्वरे किं देवा वसन्ति । भो ।
लाघवार्थमभोसोरबेलोपशित्येकयोगे कार्यं पृथग्योगकरणं स्वरे पाक्षिकत्वनि-

लोपश् भवत्यवे परे । भो एहि । भगो नमस्ते । अधो या-
हि ॥ नामिनो रः ॥ ७१ ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीय-
स्य रेफो भवत्यवे परे । अग्निरत्र । पटुर्गजते ॥ रेफ
प्रकृतिकस्य खपे वा ॥ गीर्षतिः । गी < पतिः । रः ॥ ७२ ॥
रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे । प्रात-
रत्र । अन्तर्गतः ॥ रि लोपो दीर्घश्च ॥ ७३ ॥ रेफस्य रेफे
परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुना रमते । शुक्ती रूप्या-

सार्धम् । तत्रापि भोस इति षष्ठ्यां लाघवासशयानश्रीलार्थं भोरिति वाच्ये
ब्रह्म्यामपि भो इत्येकस्मात्सान्तादुत्तरस्य विसर्गस्यासम्भवान् । भोस् अस्य
भोशब्देनाधोस. सकारेण चाद्यन्ताभ्यामिति गृहीतेन सौत्रप्रत्याहारेण भोभगोअ-
धोरिति सूत्रोपात्तानां त्रयाणां ग्रहणान् शम्भोरिवमित्यादौ नत्यभिप्रेत्याह । भोभगो
अधो इत्येतस्मादिति । भो एहीत्यादि । अनेन त्रिष्वपि नामिनो र इत्यस्यापवादो
विसर्गलोपशि कृते आद्ये लोपशि पुनरिति नावादेशः । नामि । अग्निरत्रेत्यादि-
द्वयोरप्यनेन रेफे कृतेन्ये राद्यप इति यस्य द्वित्वम् । अत्र नामिग्रहणं तावद्वर्ण-
व्यावृत्त्यर्थम् । आदत्र इति लोपशो विहितत्वादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धे । नापि
व्यञ्जननिवृत्त्यर्थमसम्भवात् व्यञ्जनेभ्य परस्य विसर्गस्य । एव तर्हि साक्षात्
श्रूयमाणान्नामिने परस्य यथा स्यादिति दिश्यमानान्नाभूदित्येतदर्थं तेन गा यच्छती
त्यत्र न भवति । अन्यथा आम् शसीति विहितकारित्वस्य यदादेश इति स्थानि-
वत्त्वादत्रापि स्यात् । रेफेति । रेफः प्रकृतिरुत्पत्ति कारण यस्य तस्य विसर्गस्य
नामिन परस्य खसे परे वा रेफो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । गीर्षतिरिति । अने-
नात्र रेफे योर्वीति दीर्घः । कुवोरित्येव नेह गीस्त्वत्र । गी < पतिरिति रेफाभावे
कुवोरिति < प । र' । अत्र नामिनो र इत्यतो र इति प्रथमान्तानुवृत्तौ पुना र
इति निर्देशात् षष्ठीय विज्ञायत इत्यत आह । रेफसम्बन्धिन इति रेफस्थाने
आदेशसम्बन्धेन विहितस्येत्यर्थः । तत्रापि पूर्वैर्नैव सिद्धत्वादान्मर्थोयमारम्भ इति
मत्वोदाहरति प्रातरत्रेत्यादि । उभयत्राप्यनेन रेफेन्ये राद्यप इति गस्य द्वित्वम् ।
र. कि पयोत्र । रि लोपः । अत्र पूर्वसूत्रादनुवर्तमान र इति षष्ठ्यन्त लोपेनाभिस-
म्बन्ध्याह । रेफस्य लोप इति । पूर्वस्य च दीर्घ इति । रीति सप्तमीनिर्देशा-

१ एदसत् वर्णमात्रविधौ यदादेशस्तद्वैदित्यस्यानयुगमत् अन्यथा रासु इत्यत्र
क्रियादिति पत्व स्यात् ।

त्मनाभाति ॥ सैषाद्वसे ॐ ७४ ॥ सशब्दादेषशब्दाच्च पर-
रय विसर्जनीयस्य लोपो भवति हसे परे ॥ स चरति । एष
हरती । सैषादिति संहिता सैष दाशरथी राम इत्यादौ
पादपूरणे सन्ध्यर्था ॥ यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं
भवेत् । सेमां भूम्याददे सोषामित्यादीनामदुष्टता ॥ १ ॥

लोपनिमित्ताद्रेफात् पूर्वस्येत्यर्थः । पुना रमत इति । पुन रमत इति स्थिते र इति
विसर्गस्य रेफेऽनेन रलोपदीर्घः । शुक्ती रूप्येति । अत्र नामिन इति रेफेऽनेन तलो-
पदीर्घः । शुक्तीरजताकारेण भातीत्यर्थः । सैषात् । अत्र स एषादिति छेदः । तत्र
स इति पञ्चम्यर्थे प्रथमाया विसर्गस्यादव इति सत्यपि लोपशि निर्देशस्य सौत्रत्वा-
लोपशि पुनरित्यैत्वानिषेधः । एषादित्यत्रापि सत्वं समडभावश्च शब्दपरत्वान्निर्देशस्य
भवति । अत एव च प्रथमैकवचनादन्यत्र तदन्ताच्च न । एतैस्तैः कृतम् । अस-
कृष्ण अनेप, शिवः । इपेस्तु ध्वि एषणमेषो वर्तते इत्यत्रानेतदस्तदा साहचर्यान्ना
स चरतीत्यादि उभयत्र विसर्गलोपः । सैषादिति । इति प्रकारे तेन सैषादित्ये-
वप्रकारा संहिता सैष दाशरथी राम इत्यादौ पादपूरणे सन्ध्यर्था सन्धिधर्थो यस्याः
सा तथाविधा स्यादित्यर्थः । अयम्भावः । सूत्रे सैषादित्यप्रसक्तसन्धिकरणस्य सैष
दाशरथी राम इत्यादावसति सन्धावपादपूरणे सन्धेः श्लोकचतुर्थाशपूरणेऽनुचित-
स्याप्यौचित्यमिति ज्ञापनार्थत्वात् सन्ध्यर्थत्वमित्यर्थः । इदानीं सूत्रस्य छान्दसत्वमभ्युपेत्य
ज्ञापकस्य छन्दोविषयत्वमपि प्रतिपादयन्नाह । यदुक्तमिति । इह शास्त्रे लौकिकाय
लाक्षणिकजनविदितप्रयोगव्युत्पत्तये यदुक्तं सैषादिति ज्ञापकं तद्वेदे बहुलं च
हूनर्यान् द्याति ददातीति बहुलमिति सामान्यापेक्षया सर्वविधिव्यभिचारपर
यथायोगं भवेदित्यर्थः । तेन यत् सिद्धयेत्तदाह । सेमामिति । त्रीण्यपि छान्द-
सोदाहरणानि । तथाहि । सेमामविड्ढीति । द्विविपङ्क्याददे सोषामविदस्स
वरमिति तत्र आद्यन्तयोरादव इति मध्यमेपि नामिनो र इत्यत्र नामिन इति
योगविभागे आदव इत्यतोऽवे लोपशिति चानुवर्तते क्वचिन्नामिन, परस्य वि-
सर्गस्य विलोपश्च स्यादित्यर्थे जातेऽनेन च विसर्गलोपशि कृते त्रिष्वपि लोपशि
पुनरिति सन्धिनिषेधे प्राप्ते सैषादिति ज्ञापकस्य छन्दसि सर्वविधिव्यभिचारा

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
 विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति २ ॥
 वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
 धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥३॥

यत्त्वात् जाते एत्वयत्वात्त्वलक्षणे सन्धौ एषा प्रत्यक्षनिर्दिष्टानामित्यादीनामेवप्रका-
 राणां लौकिकप्रयोगानुचितविहितसन्धीनामन्येषामपि छान्दसप्रयोगाणामदुष्टता न
 दुष्टत्व साधुता ज्ञेयेत्यर्थः । छन्दसिं तु भवतीत्येतस्यैव प्रपञ्चकमिति । नानेन
 पौनरुक्त्यमाशङ्क्यम् । अथ व्याख्यानभेदेन बाहुल्यप्रकारानाह । क्वचित्प्रवृत्तिरिति ।
 केचिदाचार्या बाहुल्यं बहुलमेव बाहुल्य स्वार्थेणितिके णिस्त्वाट्टद्वि । तच्चतुर्वि-
 धम् । चतस्रो विधा, प्रकारा यस्य तत्तथाविध वदन्ति आचक्षते । किं कृत्वा
 विधेर्विधीयते कार्म्यमनेनेति विधि सूत्र तस्य विधानं कार्यं बहुभि प्रकारैः
 समीक्ष्य दृष्ट्वा तथाहि क्वचित्प्रवृत्ति निषिद्धस्यापीति ज्ञेय यथा सेमामित्ये-
 त्वस्य क्वचित्प्रवर्तमानस्याप्यप्रवृत्तिर्यथा ते अग्रय इत्येवोतोत इत्यस्य ।
 क्वचिच्च विभाषा विकल्पेन प्रवृत्तिर्यथा देवेभिर्युक्तमदितिः सजूर्द्धैर्वैर्वयोनाथै-
 रित्येत्वस्य । क्वचिच्च प्रवर्तमानादन्यदेव स्यात् यथा ऊधरेवेति रेफ । एवमेतच्चतुर्विधं
 वदन्ति । एतच्च लोकेपि ज्ञेयम् । सैषादिति ज्ञापकस्य साधारण्यावगमात् अत एव
 एतान् गा, पश्येत्यत्र सोमः पुंस इति नत्वाप्रवृत्ति । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वयै इत्यादौ
 विकल्पेन सर्वादिकार्यम् । तथा क्रोष्टीत्यादौ 'अन्यदेव ऋकारान्तत्वमित्यादि
 ज्ञेयम् । वर्णागम इति । कैश्चिन्निरुक्त निरुच्यतेर्थोस्मिन्निति निरुक्तं बाहुल्यं
 पञ्चविधमुच्यते । तथाहि । वर्णागमो मित्रवद्वर्णस्यागमनम् । वर्णविपर्ययो वर्णस्य
 स्थानव्यत्यासः । विकारो विकृती रूपान्तरगपति । नाशो लोपोऽभावः ।
 विकारश्च नाशश्च विकारनाशौ वर्णस्य विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ वर्णवि-
 कारो वर्णनाशश्चेत्यपरौ तृतीयचतुर्थौ भेदौ द्वौ अर्थातिशयोऽर्थविशेषः ताभ्या-
 मर्थातिशयस्तदर्थान्तिशयः तेन । धातोयोगः सन्धः वर्णविकारनाशकृतेन प्रसि-
 द्धादर्थान्तरेण योग इत्यर्थः । तच्छब्दोऽत्र श्रुतधातुपरामर्शकोनुपपन्न इति व्य-
 वहितावपि वर्णविकारनाशौ परामृशति । अथैतान् पञ्चप्रकारान् पञ्चद्वयेनो-

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः । षोडशादौ
विकारः रयाद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ ४ ॥ वर्णविकारः

दाहरति । वर्णागमो गवेन्द्रादावित्यादि । अत्र गो इन्द्र इति स्थिते गवादेरवर्णा-
गम इत्यस्य वात्तिकस्येदमीयप्रपञ्चपरत्वाद्देनावर्णागमे कृतेऽवेत्वयोश्च गवेन्द्र इति
स्यादित्येव गवेन्द्रादौ वर्णागम इत्यर्थः । आदिना हसादीना ग्रहणम् । तथा सिंहे
सिंहशब्दे च वर्णविपर्ययः स्यात् । तथाहि हिसिहिसायामस्मात् वर्णविपर्ययश्चेत्य-
प्रत्यये कर्तरि जाते अनेन हकारसकारयोः स्थानव्यत्यासे हिनस्तीति सिह इति
वर्णविपर्यययोऽत्र भवतीत्यर्थः । ननु यद्यनेनात्र वर्णविपर्ययः स्यात्तर्हि किं पुनर्वर्ण-
विपर्ययश्चेति विध्यन्तरेण । उच्यते । वर्णविपर्ययश्चेत्यस्य नायमर्थः यातोरप्रत्ययो
वर्णविपर्ययश्च स्यादिति एतं धातुमात्रेतिप्रसङ्गः स्यात् । किं तर्हि यत्र वर्णविप-
र्यय उक्तस्तत्राप्रत्ययो भवतीति सिंह इत्यत्रैव । नन्वप्रत्ययार्थं हिसिरेव मदादौ
पठ्यतां ततश्च मदामित्येव भविष्यतीति इदमवाच्यं स्यात् । उच्यते । मदामित्य-
त्राकर्तरीत्यनुवर्तते । इदञ्चारम्भसामर्थ्यात्कर्तारि स्यादिति वाच्यमेव । ननु चैवमपि
हिसेश्चेत्युच्यतां किं वर्णविपर्ययग्रहणेन । उच्यते । वर्णविपर्ययोप्येतद्विहिताप्रत्यय-
योगे यथा स्यात् इह मा भूतं हिसां कुर्वाणो हिस अत्र हिसाशब्दात् विडिल्ल-
रण इति वि टिलोपः सधातुरिति धातुत्वात्पचाद्यः वेरिति विलोपः । अन्यथा-
त्रापि सिंह इति स्यात् तस्मात् सुस्थ वर्णविपर्ययश्चेति । तथा षड्भिरधिकादशेति
विगुह्य पपृद्शेति स्थितेऽनेन षकारदकारयोरुकारदकारलक्षणे विकारे सति षो-
डशेति भवतीत्यर्थः । आदिना गूढोत्मादीना ग्रहणम् । षोडशादीना सहादिगणे
पाठोऽस्यैव प्रपञ्चार्थः । एवं पृषोदरे पृषत् उदर इति स्थिते तकारस्य वर्णस्याने-
न नाशे ओत्वं स्यादित्यर्थः । तथा वर्णविकारनाशाभ्यां यः धातोः अतिशयेन
योगः स ग्राह्यः प्रज्ञावद्भिर्मयूरभ्रमरादिपूच्यते । तथाहि मह्यमतिशयेन रौति
भ्रमन्नतिशयेन रौतीति विगुह्य रौतेर्नाञ्जि चेति लप्रत्यये टिलोपे च मदी र भ्र
मत् र इति स्थिते पञ्चविधबाहुलकार्थेन सैषादिति ज्ञापकेन कृते हकारेका-
रयोर्यकारोकारलक्षणे विकारे तकारवर्णनाशे च सति धातोरतिशयलक्षणेना-
र्थान्तरेण संवन्धे जाते केकिपट्पदयोर्वाचकत्वं जातमित्यर्थः । अन्यथा तयो-
र्वाचकता न स्यादिति । ननु चैवमुक्तलक्षणशब्दानां कथं साधुत्वं स्यात् यत उ-

नाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ॥ योगस्तदुच्यते प्राज्ञैर्म-
यूग्ममरादिषु ॥ ५ ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

अथ विभक्तिर्विभाव्यते ॥ सा द्विधा । स्यादिस्त्यादिश्च ।

क्तम् । “व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जाति कापीह साधुता” इति । उच्यते । ये लोपा-
गमवर्णविकारा शास्त्राविहिता, अविस्वादिशिष्टप्रयोगेषु दृश्यन्ते तेषां शिष्टप्रयो-
गादेव साधुत्वम् । यत उक्तम् । “अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता” साधुतेति ।
ननु यदि शब्दसाधुत्वे शिष्टा, प्रमाणं तर्हि तत एव सर्वशब्दानां साधुत्वसिद्धे-
किमर्थं शास्त्रम् । उच्यते । शिष्टज्ञानार्थं शास्त्रम् । तथाहि । अधीतशास्त्रं पुमा-
ननधीतशास्त्रं शास्त्रस्थानं शब्दानं प्रयुञ्जान पश्यन् नूनमेवमध्यवस्यति नूनमस्य
देवानुग्रहः, स्वभावो वा यदयमनधीतशास्त्रोपि शास्त्रस्थानं शब्दानं प्रयुक्ते
नूनमन्यानापि जानातीति ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ श्रीजानार्दनिवत्सराजतनय
श्रीकाह्णनामा द्विजो यः श्रीनायकदेविकापि सुधियः प्रासौत्सुनं माधवम् । तस्य
व्याकरणार्णवैकतरणे सारस्वतीयामगाद्व्यारयासाधुविसर्गसन्धिविरति सिद्धान-
न्तरत्नावली ॥ ५ ॥

अथ शब्दाधिकारः । तत्र शब्दा द्विविधाः । स्वरान्ता ह्रस्वान्ताश्च । ते पुनस्त्रिविधाः,
पुंलिङ्गा स्त्रीलिङ्गा नमुसकलिङ्गाश्च तत्र प्राथम्यादुपजीव्यप्रक्रियात्वाच्च आकारान्ता-
दिक्रमेणादौ स्वरान्तान् पुंलिङ्गान् प्रतिपादयितुमाह । अथ विभक्तिरिति । अथेति
सन्धिप्रकरणकथनादनन्तरं ये विधयो वक्ष्यन्ते तेषां विभक्तिसंज्ञा स्यात् सा च
विभाव्यते प्रस्तूयते तत्प्रकरणमारभ्यत इति विभक्तिशब्दावृत्त्या योज्यम् । अमेदो-
पादानाच्च द्वितीयो विभक्तिशब्दः सङ्गिवचनः । आद्यः संज्ञावचनः । महासंज्ञाक-
रणन्तु विभज्यते विविच्यन्ते सख्याकर्मादयोऽर्था अनयेति विभक्तिरित्यन्वर्थसंज्ञावि-
ज्ञानार्थम् । तेनागमादीनामत्र वक्ष्यमाणानामपि विभक्तिसंज्ञा न भवति । पूर्वाचार्य-
संज्ञाश्रयणाद्वा । तदाश्रयणं तु लाघवार्थमपि कर्तव्यम् । तथाहि यद्यत्र सीत्यादिर्विभ-
क्तिरित्युक्त्वा आदिशब्दोयं नन्दिग्रहिपचादेरिति वत्प्रत्येकं सबध्यते तथास्यादिग्रहे-
त्यादौ भविष्यतीति वत् यात् तुप् दिप् णवादीनामग्रहात्तेषां पृथक् संज्ञाविधाने च
गौरवप्रसङ्गः एवमेकवचनादिसंज्ञा अपि ज्ञेया । सेति । तच्छब्दोऽत्र सान्निध्याद्वि-
भक्तिः परामुशति विभक्तिशब्दश्च सङ्गिवचनं सबध्यते तेन विभक्तिसंज्ञिनौ

विभक्तयन्तं पदम् २१ ॥ तत्र स्याद्विभक्तिर्नामो योज्यते ॥

अविभक्ति नाम २२ ॥ ७६ ॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जम् ।

धेत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति स्यादिति । व्यवस्थावचनोत्रादिशब्दः सि औ सित्यत्रस्थान् प्रत्ययानाह । त्यादिरित्यत्र च प्रकारवचन आदिशब्दः तिप्स-
शान् विभक्तिसंज्ञान् यात्-तुप्-दिप्-णवादीनाह । पूर्वाचार्यैर्विहितसंज्ञात्वाद्वा
वर्तन्याह । विभक्त्यन्तमिति । समुदायोत्र प्राधान्यात् सञ्ज्ञी अन्तश्चदोऽवयव-
ची । शब्दस्वरूपापेक्षया क्लीबम् । वक्तव्यमिदम् । देव भवत पदत्वाभुमयत्र
। सर्गादेशः । तत्रेति । तयोर्विभक्तयोर्मध्ये स्यादिरित्यर्थः किं तन्नामेत्याशङ्क्याह ।
विभक्तिः । नन्वविभक्तीति कथं विगृह्यम् । नास्ति विभक्तिर्यस्योत्पत्तौ कारणत्वेन
। होस्विन्नास्ति विभक्तिर्यस्योत्पत्तौ कार्यत्वेन । तत्रापि पक्षे गङ्गेत्यादावेव स्यात् ।
। वाद्युत्पत्तौ विभक्तिरपेक्षत्वात् प्राप्तप्राप्त इत्यादौ तु तत्सापेक्षत्वान्न स्यात् ।
च समासत्वाद्भविष्यतीत्यपि वाच्यम् । एव हि समासग्रहणस्य वाक्यव्यावृत्त्ये
। यमार्थतामभ्येत, तस्मान्नाद्य पक्षः । नापि द्वितीयः भवतीत्यादावपि प्रसङ्गात् ।
तश्च तिबाद्यभिहितैकत्वादिसंख्यायाम् प्रव्ययेभ्य इवैकवचनं स्यात् । एव तर्हि
। ग्रहं कश्चित् नास्ति विभक्तिर्यस्मिन्नाश्रयत्वेन विभक्त्याश्रयो यन्नास्तीत्यर्थः इत्य-
। प्रेत्याह । विभक्तिरहितमिति । अत एव धातुना व्यावृत्तिः । तिबादिविभक्त्यन्त-
। त्तेषाम् । हन्तेरहन्तित्यादावपि भूतपूर्वगत्यानां विभक्तिव्यतिरिक्तत्वाद्वा धातुवर्ज-
। त्ति । धातून् वर्जयित्वा अधातुसंज्ञमित्यर्थः । धातुसंज्ञा वक्ष्यति । अत्राविभ-
। त्ति नन्व नन्विभक्त्युक्तन्यायेन विभक्तितुल्यमर्थवदेव सञ्ज्ञी प्रत्याययतीत्याह ।
। र्थवदिति । अभिधेयवदित्यर्थः । तेनाभावशशविपाणादीनामप्यभिधेयवत्त्वात्संज्ञा
। भ्यति अभिधेयधातुर्विव्यन्तु जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन प्रपञ्चितं, महाभाष्यादेर-
। गन्तव्यम् । शब्दस्वरूपमिति । शब्दशब्दत्वात्प्रतीतमित्यर्थः । एतदपेक्षमेवावि-
। त्तीति नपुंसकम् । अविभक्तीति किं काण्डे । अन्यथा अत्र संज्ञायां पुनः संख्या-
। र्मीत्यर्थयोगाद्विभक्तेरनुत्पत्तावपि संज्ञाश्रयो नपुंसकस्य ह्रस्वः स्यात् । धातुवर्ज-
। त्ति किम् । अहन् । अत्र हन्तेर्दिवादावटोयदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त-
। त्यनेन धातुग्रहणेन ग्रहणादसंज्ञायां नलोपाभावः । अर्थवत्किम् । धनम् । अत्र
। न्तावयवव्यत्यन्तार्थकत्वादसत्यां संज्ञायां नलोपो न । वर्णानामानर्थक्यन्तु महाभाष्ये ।

१ कांडे कुड्ये अत्र माथे विभक्तयत शक्यमकृते कांडे कुड्ये कस्मात् भवति । कृत्-
द्वतग्रहण नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्वितस्यैव प्रत्ययातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति एव च
। भक्त्यतद्दामावेपि कांडे इत्यत्र दूषणमेव नास्ति माधवोक्तिर्विचिंत्या ।

र्थवच्छब्दस्वरूपं नामोच्यते ॥ कृतद्वितसमासाश्च * ॥
 प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥ तस्मात् * ७७ ॥ सिं औ
 जम् । अम् औ शम् । टा भ्याम् भिम् । डे भ्याम् भ्यम् ।
 डसि भ्याम् भ्यम् । डस् ओस् आम् । डि ओस् सुप् *

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरित्यादिना ग्रन्थेन सुविशदं प्रत्यपादि तत्ततोवग-
 न्तव्यं विस्तरभयादत्र नोक्तम् । इह प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाविधानं तस्मादित्यत्र संबन्धार्थं
 तत्तत्रैव वक्ष्यामः । नामप्रदेशा नाम्नो नो लोपशयावित्यादयः । कृतद्वितेति । एषा
 द्वन्द्वः । तत्र कृतद्वितानां प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात् कृदन्तास्तद्वितान्ता
 इत्यर्थः । समासश्चेति चकारो नामसंज्ञानुकर्षणार्थः । तेनैतेपि नामसंज्ञा भवन्तीति
 वक्तव्यमित्यर्थः । ननु किमर्थमिदं नामसंज्ञा तु पूर्वैणैव सिद्धा । न सिध्यति तत्र
 कृत्सु किञ्चाश्वन्तानां धातुत्वानवायात् अत एव हे सोमपा इति धिलोपो न ।
 स्वार्थतद्वितानामपि गुणीभूतार्थवत्त्वात् । तथाहि चोर एव चौरः । स्वार्थेऽण्
 आदिशुद्धिः । अत्र हि चोरशब्दस्य साक्षादर्थवत्त्वं चौरशब्दस्य तु चोरशब्दस्मर-
 णद्वारकमिति गौणमुख्यन्यायेन चोरशब्दस्यैव पूर्वैण संज्ञा स्यान्न चौरशब्दस्येति
 विध्यर्थं कृतद्वितग्रहणम् । समासेष्वपि भूतपूर्वविभक्त्या अविभक्तित्वाभावात् ।
 अत एव पञ्चामीति पदान्ताश्रयो नलोपः । नन्वेवमप्यव्ययीभावादिति विभक्त्यु-
 त्तिविधानाज्ज्ञापकात्समासे नामसंज्ञा भविष्यति । एवमपि नियमार्थं समासग्रहणम् ।
 अर्थवत्समुदायानां मध्ये समासस्यैव यथा स्यात्तेन वाक्यस्यार्थवतोपि न भवति ।
 मतान्तरमाह । प्रातिपदिकसंज्ञा इतीति । एते प्रातिपदिकसंज्ञा, स्युरिति केचित्पा-
 णिन्यादय आहुरिति वाक्यशेषः । तथाह भगवान् पाणिनिः—अर्थवदधातुरप्रत्ययः
 प्रातिपदिकम् । कृतद्वितसमासाश्चेति । ननु किमर्थमिह तत्कृतसंज्ञानुवादः ।
 उच्यते । तच्छास्त्रवदस्यापि छान्दसप्रक्रियानिरूपणद्वारा वेदाङ्गत्वमस्तीति ज्ञापनार्थं,
 तेन छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीत्यादिन्यायजालमत्राप्याश्रयणीयमिति फलितं भवति ।
 इह चान्ये कृदादयः प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचिदिति व्याख्यान्ति । तदसत् एव
 तर्हि कृदादीनां नामसंज्ञा न लभ्येत । पूर्वैण तु न भवतीत्युक्तमेव चोप्यनर्थक एव

॥ ७८ ॥ तस्मान्नामः पराः स्यादयः सत विभक्तयो
भवन्ति । तत्रापि प्रथमैकवचने देव सीति स्थिते ।

स्यात् । तस्मात् । सि औ जस् । अत्र तच्छब्दः प्रकृत नाम परामृशतीत्याह ।
तस्मान्नाम इति । ननु यदि प्रकृत नाम तर्हि तत एव सिद्धेः किं तस्मादित्यनेन ।
न च वाच्यं तत्प्रथमान्तमिह चोपयोग पञ्चम्यन्तस्येति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामान् ह्यत्र इत्यत्राम इत्यनुवृत्तस्यासीतिवत् । उच्यते तदनुवृत्तौ हि तस्य
स्वरूपपरत्वादिहापि तत्स्वरूपप्रतीतिरिति स्यात् । एवमपि स्पष्टत्वात् नाम्न इति
वाच्यम् । स्वरूपप्रतीतिरपि पुनर्नामग्रहणान्न भविष्यति । ज्ञापकाच्च यदर्थं र सख्याया
इत्याह तज्ज्ञापयति नाम्न स्वरूपग्रहणमिति अन्यथा नामशब्दादेव स्यादय इति
रेकान्तसख्याया आसौ नुङ्गिवान्न व्यर्थं स्यात्, अत एव वष्टीभ्रान्त्या आदेशा अपि
स्यादयो न भविष्यन्ति ॥ किञ्च स्वरूपग्रहणं सज्जाविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च न
भविष्यतीति । तस्मादिति व्यर्थमिति चेन्न । ज्ञापनार्थत्वात् इह शास्त्रीयसंज्ञातोऽ-
न्यत्र स्वरूपमेव शब्दस्य ग्राह्यं नार्थ इति । तेन सखिपत्योरीगित्यादौ तदर्थानां
भिन्नभर्त्रादीनां ग्रहणं न भवति । इह स्यादीनां क्रमेण प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थी-
पञ्चमीषष्ठीसप्तमीति पूर्वाचार्यैकतसंज्ञानां सप्तानां त्रिकाणां निर्देश इत्यभिप्रेत्याह ।
स्यादयः सप्तेति । तत्राप्येषामेकत्वाद्विवक्षित्वेषु वाच्येषु एकवचनद्विवचनबहुवच-
नसंज्ञाः क्रमेण भवन्तीत्याह । तत्रार्पणं । सन्मात्रैकत्वविवक्षायामित्यर्थः । ननु
चैवत्प्र प्रकृत्यर्थः, विभक्त्यर्थो वा । उच्यते । इह केषांचित्स्वार्थान्वयलिङ्गसङ्ख्या-
कर्माद्यात्मक पञ्चको नामार्थ इति मतम् । अन्येषामन्तु स्वार्थान्वयलिङ्गात्मकस्त्रिक
इति, तत्राप्ये पक्षे सङ्ख्यादयः प्रकृत्यर्था विभक्त्या द्योत्यन्ते । द्वितीये तु ते
विभक्त्योच्यन्ते । तदुभयमपि प्रमाणम् । देव सीति । देवशब्दस्याव्युत्पन्नस्या-
विभक्तीति व्युत्पन्नस्य तु कृतद्धितेति नामसंज्ञाया तस्मात् स्यौजसिति गुणपत्सप्त-
विभक्तिप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षितपूर्विकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति, सन्मात्रैकत्वविवक्षया प्रथमै-
कवचने सौ द्वौ देव सीति स्थिते सतीत्यर्थः । ननु च सेरिकार किमर्थः । न
तावत् डेरितिवच्छ्रवणार्थः गुण इति निर्देशात् । नापि सेरेत्यादौ सुपो व्यावृत्त्यर्थः
अर्थवद्ग्रहणेनानर्थक्येति परिभाषयैव तद्व्यावृत्तेः । न चापि सुपं सुनोतीति सुरा-
सुन् किपुत्तौ । तं करोति सुरासयतीति निर्दिष्टकरण इति विः टिलोपः । सधातु

इकार उच्चारणार्थः ॥ स्त्रोर्विसर्गः ॥ २२८ ॥ सकाररेफ
योर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदान्ते च ।
देवः । द्वित्वविवक्षायाम् औ । ओ औ औ कृते । देवौ ।
बहुत्वविवक्षायां जस् । जकारस्येत्संज्ञायां लोपः । प्रयो-

रिति धातुत्वान्तिववगुणायादेशा, सुरासयतीति सुराः किप् खिलोप नामत्वारिस
हसेप इति सिलोप तत्र सुरास इति स्थिते पुनराप इति लोपनिवृत्त्यर्थ, विभक्त्य
धिकारादेव तन्निवृत्ते । सद्यपि हीकारेऽत एवात्र भूतपूर्वगत्या लोपाभावान्
एव तद्धिसन्देशार्थ । तथाहि । सौजसिति निर्देशे सशय, स्यात् । कि सौजसिति
द्वे विभक्तौ तिस्रो वा । यथाग्वसे सति पुनरिकारे सि औ जसिति पृथङ्निर्दिष्टा
तिस्र एवेत्यसन्देश इत्यभिप्रेत्याह । इकार इति । उच्चारणेनार्थ, प्रयोजन यस्य
स तथोक्त । सिऔजसित्युच्चारणेन हि उक्तसशयनिवृत्ति प्रयोजनं भवतीत्यर्थ
सो सूच र्च सौ तयो अत्र नाम्नो नोलोपशित्यतो नाम्न इत्यनुवर्तते वसारस्
इत्यतो रस इति च पदान्ते चेत्यनन पदान्तेपीद भवतीति सर्व मत्वाह । अथातो
रसे पदान्ते चेति । ननु यद्यधातोर्नित्युच्यते कथमचक्रा अपिपरित्यज्य धातो
प्राप्नोति । उच्यते । अत्रापिनागे अधिकारगोप उत्तरत्र धातोर्हस इति सूत्रमस्ति
तत्र पदान्त इत्यनुवर्तते तेन धातोर्पि पदान्त इति भविष्यति । देव इति । अने
नात्र सोविसर्गादेश । द्वित्वविवक्षायामिति । देवशब्दार्थगतद्वित्वसस्याविवक्षया
पूर्ववत् प्रथमाद्विवचने इत्यर्थ । ओ औ औ कृत इति । अनेनात्र विभक्त्यौकारेण
सह देवशब्दान्ताकारस्थौकारे कृते देवौ इति भवतीत्यर्थ । एकशेषस्तु जातिपक्ष
माश्रित्य नारट्य । षट्पठति । पूर्ववदिति भाव । जकारस्येति । तत्र समाना इति
निर्देशान् भ्यामो मकारस्येव श्रवण नोपपद्यत इत्यत आह । इत्संज्ञायामिति
क्राव्यर्थेदित्यनेन । लोप इति । यस्येन् संज्ञा तस्य लोप इत्यनेन । नन्वित्संज्ञा
सत्येव प्रयोजनं भवतीत्याह । प्रयोजनमिति । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजन साधना
धारयोरिति करणे युद् । भावे वा प्रयुक्तिः प्रयोजनं तच्च न सोरव सन्देशनिवृत्ति
असन्धिनिर्देशादेव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह जसीति । अन्यथात्रासीत्युक्ते
शसादीनामपि ग्रहण प्राप्नोति सति च जकारे जस एव । जसीत्युपलक्षणं

जनं जसीति विशेषणम् । देव असिति स्थिते । दीर्घ-
विसर्गौ । देवाः ॥ अकाराज्जसोऽमुक् कचिद्वक्तव्यः ॥
देवासः ब्राह्मणासः । द्वितीयैकवचने देव अमिति स्थिते

तेन जसीत्यादौ विशेषणमन्यव्यावृत्तिर्जकारस्येत्सज्ञाया, प्रयोजन स्यादित्यर्थः ।
विशेषणार्थ इत्यर्थशब्दस्य क्वाचित्कोपपाठ प्रयोजनशब्देन कृतार्थत्वान् । नन्व-
सीत्युक्तेष्वननुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकम्येति परिभाषया शसादीना ग्रहण न
स्यात्तर्हि शसाद्या सानुबन्धा । एव तर्हि जकारोपदेशोऽस्या परिभाषाया अति-
त्यत्वज्ञापनार्थः । तेन कुर्वन्तीति कर्तार करणशीला वा कर्तार इति वृत्तनोरपि स्तु-
रारित्यार सिध्यति । देव असिति स्थिते जलोपे सतीति शेषः । दीर्घेति । तत्र द्वयो-
रकारयोः सवर्णे दीर्घे सकारस्य पदान्तत्वान् स्मरिति विसर्ग देवा इति उक्तप्रक्रि-
याया कृतायामेव स्यादित्यर्थः । अकाराविति । नाम्नोऽकारात्परस्य जस कचिद-
सुगागमो भवतीति वक्तव्यार्थः । इदञ्च छन्दस्येव द्रष्टव्यं तत्रैव तथा प्रयोगदर्शनात् ।
तथा च छन्दोधिकारे भगवान् पाणिनिर्मूत्रयन आजसेरमुगिति । व्याख्यातवाञ्छ
वृत्तौ काशिकाकार अवर्णान्ताद्वाहुत्तरस्य जसोऽसुगागमो भवति छन्दसि विषये ।
'ब्राह्मणासः पितर सोम्यासः' इति । अमुक, ककारो देवविध्यर्थः, उकार उच्चार-
णार्थः । देवास इति । देव असिति स्थिते अमुक क्त्वाट्टिकताविति
जसः परे सति प्रकृतिजसकारयोः सवर्णे वीर्वे छिष्टोच्चारणे अमुक सस्य विसर्गः ।
प्रयोगस्तु 'ये देवारो दिवि' इति । कचिदिति कि 'ये देवा अग्निर्देवा ये पूर्वोऽसोऽपरास'
इत्यत्रालौकिकत्वेन सामान्यम् । जसीत्य छान्दसेन विनिष्ठेनासुक्ताधितमिति
सकृद्विप्रतिपेधे यद्वाधिन तद्वाधितमेवेति पश्चात्त प्रवर्त्तते छन्दसि दृष्टानुविधित्वाद्वा ।
द्वितीयैकवचन इति । कर्त्तृकत्वविवक्षाया देवशब्दान्नाम्नस्तस्मादित्यादिना अमौश-
सिति द्वितीयाया एकवचनेऽमिति सति देव अमिति स्थिते सत्युच्यत इत्यर्थः ।
ननु मकारस्येत्सज्ञा कस्मान्न भवति । न च जसः सस्येव प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् ।
रुवादिनामोमस्येव सिद्धत्वात् स्वरात्पर इति प्रयोजनस्य सत्त्वात् । तस्मादिति
पञ्चमी तु स्याद्यपेक्षया चरितार्थे पष्ठया विपरिणम्यते । अमृशसोरस्य आम्शसि
आम्सम्भौ एषा प्रवृत्तिभूतभयथापि समानैव । नापि वाच्यमेव प्रत्ययपरत्वेनापि

अम्शसोरस्य ८० ॥ समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य
लोपो भवत्यधातोः । देवम् । देवौ । बहुवचने देव शसिति
स्थिते । शकारस्येत्संज्ञा शसीतिविशेषणार्था ॥ सोनः पुं-

देवं हरिमित्यादावविशेषान्मोपदेशो व्यर्थ इति गोदुहमित्यादौ विशेषस्य सत्त्वात्
इति चेदुच्यते । यद्य त्वामामेत्यत्र मस्याश्रवणार्थममेत्याह तच्चापयति न मस्येत्-
सङ्गेति । अन्यथाऽश्रवणस्येत्वेनापि सिद्धौ लाघवार्थममीत्येव वाच्य स्यात् । तेमे-
प्रतिपेयार्थे वा नामोत्येव ब्रूयात् अप्राथम्याद्बहिरङ्गत्वाच्च न आम् प्रतीतिः अकारप्र-
तीतिपूर्वत्वादाकारप्रतीतेर्बहिरङ्गत्वम् । अत एव वसोर्वे हरिति निर्देशः । अम्शसो ।
अत्र स्यादधिकारात् स्यादिसम्बन्धिनोरम्शसोर्ग्रहणाच्चिन्नव बहुश इत्यत्र नालोप ।
कुल वर्तते उपकुम्भ देश इत्यत्र चालोप । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैव ग्रहणमिति लोपो न स्याल्लाक्षणाकत्वादमादेशस्य उच्यते । यद्य सृत्रेऽस्य ग्रहणं
करोति तत् ज्ञापयति यथाकथञ्चिदम्शसोरस्य लोप इति । अन्यथा अम्शसोरित्येव
वाच्य स्यात् । न च तथा सति षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तादेशो लोपः स्यादिति वाच्यम् ।
मो न पुस इत्यत्र शसः सस्य नत्वविधिसामर्थ्यात् । अन्तादेशो हि लोपे शसः स एव
नास्तीति कस्य नत्वं स्यात्, अत एव सनपुंसकमिति निर्देशः । अत्र सुश्रियमित्यादौ
सर्वविधियो लोपविधिवैलवानिति प्राप्तालोपवारणायाह अधातोर्निति । समानाङ्गे-
रित्यनेऽनुवर्तत इत्यर्थः । केचिदत्राधातोर्निति नानुवर्तयन्तः सोमपः सुश्रियमित्यादौ
आलोपादिना अल्लोप वाच्यमाना सर्वविधिभ्य इति नाश्रयन्ति । अम्शसो कि देवाः ।
समानाङ्गि राजानम् । देवमिति । अहसपरत्वात्पदान्तेऽपि नानुस्वारः । देवाविति
प्राग्वन् । बहुवचन इति । कर्मणो बहुत्वविवक्षायां प्राग्वत् देवशब्दान् द्वितीयाबहु-
चने शसि कृते देवशसिति स्थिते सतीत्यर्थः । शकारस्येति । शसादौ रर इत्युक्त-
पान्चरूचणमसहमान आह । इत्सङ्गेति । काचर्यायेदित्यनेन तत्प्रयोजनमाह
शसीति । अन्यथाशसीत्युक्तौ सानुबन्धकत्वाज्जसादीनामग्रहणेऽपि सकारादन्यत्र
दीर्घ इत्यपि सम्भवः स्यादिति तन्निरासाय शसीति विशेषेण शकारस्यार्थः प्रयोजनं
न्यादिति भावः । सो नः । अत्राम्शसोरनुवृत्तावपि अभिसस्याभावान्छशेव संबध्यत
इत्याह शसः सकारस्येति । सः किम् । असौ मस्य मा भूत् । पुंसः कि गङ्गा पश्य ।

सः * ॥ ८१ ॥ पुँल्लिगात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य न-
कारादेशो भवति ॥ शसि * १३८ ॥ शसि परे पूर्वस्य
दीर्घो भवति ॥ देवान् । तृतीयैकवचने देव टा
इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धेनेति विशेषणार्थः ॥
टेन * ८८ ॥ अकारात्परष्टा इना भवति । देवेन ॥ अद्भि
८९ ॥ अकार आ भवति भकारे परे । देवाभ्याम् ॥ अभ्यः*

ग्लान्, पश्य । एतान् गा पश्येत्यत्र नत्वाभावस्तु सैपादित्यत्रोक्त एव । असत्त्वा-
त्तस्य सन्त्यक्षरस्य सद्भावान्नत्वाभावः । अथवा अमृशसौरस्येत्यतोऽनुबन्धत्वात्स्येत्य-
स्यार्थात्पञ्चन्यन्तस्य नियमार्थत्वादाकारव्यावृत्तेर्न नत्वम् । अत एव हाहा, पश्येत्या-
दिसिद्धिः । तयोक्तं रामचन्द्राचार्यैः । आदन्ताच्छो नत्वाभाव इत्येके इति ।
नियमस्य च तुल्यजातीयविषयत्वात् समानग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद्वाङ्मकारादिव्या-
वृत्तिः । शसि । ननु बहुश इत्यत्र कथन्न दीर्घः । न च निरनुबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।
अन्यतरग्रहणे प्रमाणाभावात् । एवं तर्हि स्याद्यधिकारात् भविष्यति । देवानिति ।
बलवत्त्वात् पूर्वमलोपे एकदेशविकृतमनन्यवदिति नत्वे च यदादेशस्तद्वदिति दीर्घे
च एव स्यादित्यर्थः । तृतीयैकवचने इति । कर्तृकरणैकत्वविवक्षायां पूर्ववद्देवश-
ब्दात् टाभ्याम्भिसित्यस्या एकवचने टा इत्यस्मिन् सति देव टा इति स्थिते सती-
त्यर्थः । टकार इति । यूयं वयं जसेति निर्देशान्नार्थं स्थायीत्याह अनुबन्ध इति ।
इत्सन्न इत्यर्थः । तत्फलन्तु सिनेति निर्देशान्न टिक्कितावाद्यन्तयोरित्यत आह टेने-
तीति । अन्यथात्र एनेत्युक्ते समाना इति निर्देशादकारासंशये आसौप्याकारस्येनः
प्राप्नोति । नन्वर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्यामोवयवस्यानर्थकत्वात् भविष्यति एव तर्हि
अनित्यत्वमस्या परिभाषायाः ज्ञाप्यते, तेनानिस्मनग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च
तदन्तविधि प्रयोजयन्तीति दण्डी यशस्वीत्युभयत्रापीनां श्रौसाविति दीर्घत्व भ-
वति, अत एवाह विशेषणार्थ इति । विशेषणैर्वाच्यं यस्य स तथोक्त टेनेति
विशेषणैर्नदुक्तोर्भो भवति । टेन । अत्राङ्गीत्यतोऽदितिप्रथमान्तमप्यनुवर्त्तमानमर्थ-
रूपञ्चन्यत स्यादित्याह अकारादिति । तस्मादित्यनुवृत्तेरकारान्तान्नाम्र पर इत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । देवेनेति । इनादेशे कृते अइएइत्येत्वम् । अद्भि । आभ-
वतीति । वास्वित्यतोऽनुवर्त्तमान इत्यर्थः । देवाभ्यामिति । अहसपरत्वान्नु-

८३ ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति ।
 देवैः ॥ अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः ॥
 देवेभिः । कर्णेभिः । चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते ।

स्वारः । इत्संज्ञात्वात्विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्यथा भित्त्वादात्परे भ्यामि आगमाय्, द्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति नाश्रोवयवे सति भकारेऽकारान्तनामैवनास्तीति कस्यात्वं स्यात्, अतएवेदुःश्रयामिति निर्देशः । अत् किम् हरिभ्याम् । भीतिकि देव ।
 वच्यः । इहाङ्गीत्येतोनुवृत्तौ पुनर्भिर्महणात् नामैकदेशेन सकलमपि नाम गृह्यत इति भीमसेनोभीमइतिवदेकदेशेन भिसेव गृह्यते तत्रापि भीति प्रथमायां निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वस्य भिसोकारादेशो जसीत्स्ववत्स्यात् षष्ठ्यामपि षष्ठीनिर्दिष्टस्येति सका-
 रमात्रमय स्यात् । तस्मात् लुप्तपष्ठीक स्थानीद्वितीयोभकारोत्र निर्दिश्यत इत्येतत् सर्वमालोच्यम् । भिसोभकारस्येति । अर्थाद्विपरिणतविभक्तिकेङ्गीत्येतोनुवृत्त्यनु-
 मितेतत्त्वमिमेस्थानिनिश्चितोभिसूस्थानीमाविज्ञायीतिपुनर्भर्महणम् । देवैरिति । एतत् कृतात्त्वभिसिकारयोरइए इतिकृतैकारप्रकृत्यकारयोरऐऐइत्यैवेसस्यविसर्गेण्वस्यादि-
 त्थं । ननुचात्रात्वेकृते देवअइस् इतिस्थिते अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बल-
 वानितिप्रकृतिप्रत्ययाश्रयान्तरङ्गःसवर्णेदीर्घएवैत्वात्प्राक्कथं नस्यात् । नचवाच्यं पर-
 त्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्चएवेनबाधिव्यतइति । अन्तरङ्गस्यचपरादिनाबाधि-
 तुमशक्यत्वात् यतउक्तं—“परविदुःपूर्वपरोपपत्तौ परस्यनित्यस्यचनित्यमेवानित्यान्त-
 रङ्गोपगमेन्तरङ्गस्तस्माद्विधिः प्रातिपदोबलीयान्” इति । किञ्चनित्यमप्येत्वं नकृतेदीर्घे-
 न्यस्य प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्योभवतीति एव
 तर्हि यद्येवमिष्टंभविष्यन् तर्हिजज्ञसोर्लुङ्गित्येतोनुवच्यं लाघवार्थं भस्यलुरुमेव
 व्यधास्यत् । अतएवास्मदिच भार्गुरिति निर्देशः, भित्ति किं सस्य मा भूत् भीति किं
 देवाभ्याम् । ननुचात्वेकृतेनाकारात्परो भिति न भविष्यत्यत्वम् । मैव यदाभीति
 नोन्धेन तदात्र परत्वादावंस्यात् वचनसामर्थ्यादात्वमपि कदाचित् । अकार-
 स्येति । नाश्रोकारस्यभिसिपरेछन्दस्येकारोभवतीतिवक्तव्यार्थः । ननुचात्वमेवप्रति-
 पिध्यताम् एवंतु एरिभबहुत्वइति सिद्धमेवलाघवमप्येवम्भवति । एवतर्ह्येवमप्य-
 त्रभवतीति प्रतिपत्त्यर्थमेवमुक्तम् । तथा चोभयथाप्रयोगश्छंदसि दृश्यते देवे-
 भिर्युक्तमिति सजुर्देवैर्वयोनाथैरिति । कर्णेभिरिति । एत्वेकृतेकारान्तवाच्चात्वम् ।

ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ डेऽक् ॥ ८८ ॥ अ-
कारात्परस्य ङे इत्यस्यागागमो भवति । कित्वादन्ते ।
ए अय् । दीर्घः । देवाय । देवाभ्याम् ॥ ए स्मि बहुत्वे ॥ ८४ ॥
आकारस्यैत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति ।
देवेभ्यः । पञ्चम्येकवचने देव ङसीति स्थिते ॥ ङसि-

प्रयोगश्च 'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति । चतुर्थ्येकवचन इति । संप्रदानैकत्वविव-
क्षायां देवगन्धान्नाम प्राग्वन्ङेभ्याभ्यसिति चतुर्थ्या एकवचने ङे इत्यस्मिन् सति देव
ङे इति स्थिते इत्यर्थः । ङकार इति । ङ इत्यस्यासौकिन् ङिदाश्रितं कार्यैतदर्थो
यस्य सतथाविधो ङे इत्यत्र ङकार इत्यर्थः । ङित्कार्यैतु ङितीत्यादिवक्ष्यति । तत्संज्ञा-
मन्तरेण नोपपद्यत इति नान्तरीयकतयत्संज्ञाप्यस्योक्ता । किं ङे इत्यत्रैव तदर्थो नेत्याह
सर्वत्रेति । ङसिङ्गसङ्ख्यपि वर्तमान इत्यर्थः । ङे । आगमापेक्षया । ङे इति पट्टि-
यमिति मत्वा ङे इत्यस्येति । अक कोदेशो विध्यर्थमिव्याह कित्वादिति । ङित्कतावा-
शन्तयोरित्यनेन । देवायैतदकिकृते देव एअ इति स्थिते परत्वादनन्तरङ्गत्वाच्चैपेदे इत्येकारे
आयादेशे भिन्नोच्चारणे चकृते सत्येवं स्यादित्यर्थः । कचिदिह पठ्यते एअयदीधे इति अपा-
ठ एव व्यायान्यैदत्र परोन्तरोङ्ग एव स्यान्नाय । किञ्च एवं नियोगशिष्टोऽयमक् सन्निपा-
तलक्षणपरिभाषयानैकार विधानयतीति ऐकारस्तु नागागमनिमित्तमिति नायमस्या
विषयः । देवाभ्यामिति । अङ्गीत्यात्वे अहसपरत्वादनन्तरो न ॥ एस्मि । सूचभूचस्म
तस्मिन् । ननु किमर्थमिदमुच्यते स्मीति यावत् स्मीत्येतो नुवर्त्तित्वे अङ्गि, अर्थ
इत्यत्रानुवर्त्तमानमपि पुनर्भिन्नहसंभत्यति एवं तर्हि बहुत्वाविशेषणार्थं पुनः स्मीत्यु-
क्तं तेन बहुत्वे वाच्ये सति विहितोय सकारो भकारश्च तस्मिन् परतो नाग्नोकारस्यैत्वं
स्यादित्यर्थः । ततश्च सोम सुनांतीति सोमसुत् तमाचश्चन इति सोमस इत्यत्र
जसिसति सुनोतेः सकारे परे सोमाकारस्य नैत्वम् । अतएवाह सकार इत्यादि
बहुत्वे सति विहितोय, सकारो भकारश्च तस्मिन्पर इति वृत्तीयोच्यम् । देवेभ्य इति ।
एवेकृते सत्यविसर्गः । स्मीति किं देव । बहुत्वे किं देव । भिसित्वत्वस्य निरवका-
शादेव प्रवृत्तिः नित्यान्तरङ्गनिरवकाशानि हि वलवन्ति । पञ्चम्येकवचन इति
अपदानैकत्वविवक्षाया पञ्चम्या ङसिभ्याभ्यसित्यस्या एकवचने ङसौकृते ङकारे-
कारयो रित्संज्ञाया लोपे च देव असिति स्थिते सतीत्यर्थः । तत्र च स्य प्रयोजनमुक्त-

१ इह गनीः शत दङ्घ्यतामितिवत् समुदायवाक्यपरिसमाप्तिराश्रीयते तदा कापि प्राप्ति-
तीति एकस्मिन् लक्ष्ये सर्वेषामवादीनां स्थितेरभावात् । यदि च ब्राह्मणा भौज्यतामितिवत्
प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिराश्रय तदा अथैष इत्यत्र णवाभावः स्यात् अतो यथासम्बन्धमिति
नेरेव व्यववायो बोध्य एतदभिप्रायेणैव दीक्षितेनापि यथासम्बन्धमिति तैश्चेत्युक्तम् ।

रत् ॥ ८६ ॥ अकारात्परो ङसिरद्भवति । देवात् । देवा-
भ्याम् । देवेभ्यः । षष्ठ्येकवचने देव ङसिति स्थिते ॥ ङम्
स्य ॥ ८७ ॥ अकारात्परो ङम् स्यो भवति । देवस्य ॥
ओसि ॥ ८५ ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । दे-
वयोः ॥ नुडामः ॥ ८२ ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो
भवति । टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः ॥ नामि ॥ १३८

मिकारस्तुषष्ठ्येकवचनाङ्गेदप्रतिपत्त्यर्थः । ङसि । देवादिति । अतिकृते सवर्णवार्धः
देवाभ्यां देवेभ्य इति प्राग्वदात्वैत्वे । षष्ठ्येकवचन इति । सवन्धैकत्वविवक्षायां
देवशब्दान् षष्ठ्याङसोसामित्यस्या एकवचने ङसिकृते उक्तप्रयोजनस्य ङस्ये-
त्सङ्गाया लोपे देवअसिति स्थिते सत्युच्यत इत्यर्थः । ङस्य । देवस्येति । ङसो-
त्रत्यः । इह टाङसिङ्सामिनात्स्याः इति वाच्ये पृथग्योगकरण बालवोधार्थं लाघ-
वार्थञ्च । ओसि । एत्वभवतीति । एस्मीत्यतोनुवर्त्तमानम् । देवयोरिति ।
एत्वेकृतेऽयादेशविसर्गः । नुडाम् । इहसमानाङ्गेरित्यत समानादित्यनुवर्त्ततइत्याह ।
समानादिति । एव च हाहा हुह्वां वातप्रस्थामिति प्राप्तोनुद् आगमशासनस्यानि-
त्यत्वात्प्रभवति । अनित्यत्व च सखिपत्योरागित्यत्राचार्यः स्वयमेववक्ष्यतीति ।
वयमपि तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः । ननुचाम इति किं डेरामोप्रहण, कासादिप्रत्य-
यादामोवांनरतमयोरामो वा, षष्ठीबहुवचस्य वा । नाद्य, तत्रहि परत्वाद्यङटोः
कृतयोर्नहिद्वयोरालिल्लियो' समुच्चयो घटत इति नुट, प्राप्त्यभावात् । अथवा य-
दादेशस्तद्वदिति डङ्कारेणास्य सानुबन्धकत्वादननुबन्धकप्रहणेन सानुबन्ध-
कम्येति परिभाषयातभ्याम्रहणात् । लाक्षणिकत्वाद्वा । नापि द्वितीयः, नाश्र-
इत्यनुष्टुप्ते । तस्यधातोर्विधानात् । नच तृतीयः । स्याद्यधिकारात् । अतःपार्-
रिशेष्यात्तुर्त्येष्व पक्षः प्रमाणमिति मत्वाह । परस्यामइति । सीनाम् आ-
इ, स्याम् परश्चासौ स्याम् परस्याम् तम्यपरस्याम । सीनामिति बहुवचने
स्यादयउच्यन्ते । यथादाहौदादीनामिति । नुटष्टकाराष्टिकतावाच्यन्तयो-
रेतिदेशविष्यर्थइत्याह । टित्त्वादिति । ङकारोपिसप्रयाजनइत्याह । उकार
। ति । उच्चारणमर्थोयस्यसतथोक्तः । अन्यथा ङित्त्वाहमयोरस्वरयोरुच्चारणं
ङ्कारं स्यादिति भावः । नामि । नन्वामीत्येवोच्यता किं नकारेण । तस्याव-

नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येक-
वचने देश ङि इति स्थिते । देवे । देवयोः ॥ किला-
त्पः सः कृतस्य * १४७ ॥ कवर्गादिलाच्च प्रत्याहाराद्-

श्य सत्त्वात् । नचवाच्यन्तेन व्यवधानाज्ज्ञादिति । परत्वादीर्घे कृतेपश्चान्नुदप्र-
वृत्ते । ननुनित्यत्वात्पूर्वं नुडेवस्यादिति । किञ्च यद्यामीत्युच्येत तदासर्वेषामित्य-
त्रापिपरत्वादीर्घे कृते तदन्तत्वात्सुडेत्वे नस्यातामिति नामीत्युक्तम् । न चैवदण्डिना-
मित्यत्रापि प्रसङ्गः नस्याऽवयवीआम्नाम् तस्मिन्नामितिव्याख्यानात् । मधूनामित्य-
त्रनुमुम्, प्रकृतिभक्तत्वेपिनुमन्तस्यामिदीर्घे इति यत्नान्तरारम्भाज्ज्ञादोषः । देवाना-
मिति । नुटिदीर्घेचकृतेएवं स्यादित्यर्थः । ननुचात्रमस्येत्संज्ञायामन्यात्स्वरात्पर-
स्यादिति हसान्तेषु दोषः । मैव यदय रसङ्ख्याया इत्याह तज्ज्ञापयति नमस्ये-
त्संज्ञेति । अन्यथारेफान्तसङ्ख्याया, परआम् नास्तीति कस्यनुत्स्यात् । सप्तम्येक-
वचनइति । अधिकरणैकत्वविवक्षायासुक्तीत्या देवशब्दात्सप्तम्याङिभ्रासुसुबित्व-
स्याएकवचनेदेवङि सतिदेवङिइति स्थितेसतीत्यर्थः । ङ.प्राग्वत् अइए अनेनाकारे-
कारयोरेत्वे कृतं देव इति स्यादित्यर्थः । देवयोरिति प्राग्वत् । किलात् । कुश्वलश्च
किलंतस्मात् तत्रकोरुकारान्तत्वादल्पस्वरत्वाच्चपूर्वनिपाते द्वन्द्वैकत्वम् । नन्वत्रकुइति
कुशब्दइति धातोर्ग्रहण, कुत्सितार्थान्वयस्यवा, कवर्गस्यवा, नाद्य इलादित्येव
सिद्धत्वात् । ननुयदाकुधातुस्तदाइलोपिगत्यर्थाधातुरेव साहचर्यात् । मैवम् ।
अकारोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननुप्रत्याहारइवोच्चारणार्थ एवाकारोस्तु । न शास्त्रे
तथा धातुनिर्देशस्याप्रसिद्धत्वात् ईषहुःसुष्वितिनिर्देशाच्च । इलेत्यत्राकारान्ता-
द्विध्यर्थोपिनाकारः । किञ्च धातुतः प्रसिद्धतत्त्वादिप्रत्याहार एवेलो गृह्यते
अतएवारात्रिष्वितिषत्वनिर्देशः । एवं कोरेवयथास्यात् । ब्रूषेइत्यादावन्यस्माद्धातो-
र्माभूदितिनियमार्थकुधातुग्रहणस्यात् । इलेनसंज्ञाशब्देनसाहचर्यात्संज्ञाशब्दस्यैवको-
र्ग्रहणानुप्रसिद्धत्वाच्च । चो कुरित्यादौकवर्गवाच्येशास्त्रेकु.प्रसिद्धो नतथाधातुरिति ।
अत एवपरोक्षइति निर्देशः । अन्यथाऽभोतेरौणादिकेसिप्रत्ययेऽस्यषत्वेकुत्वेचकृते
ककारात्सस्यषत्वाभावादक्षिशब्दानुपपत्तेःपरोक्षशब्दोऽनुपपन्नः स्यात् नापिद्वितीयः
तस्य प्रथमपक्षवन्निरस्तत्वात् । अतस्तृतीयपक्ष एव प्रमाणमित्येतत्सर्वमालोच्याह ।
कवर्गादिलाच्चप्रत्याहारादिति । अत्र च सतो हि कार्य्यणः कार्य्येणभवितव्यमितिः

त्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य पकारादेशो भ-

षः इतिनिर्द्देश्य विपरीतनिर्द्देशः षम्स इतिद्विसकारकनिर्द्देशेनषत्ववत्सत्वस्यापि कचिद्विध्यर्थं ततश्च सिस्वेद्विषतिस्सिस्वाद्विषतिनिसेसिच्यतेसिसाहविषतिइत्यादौ सत्वमपिभवतितद्विधिसामर्थ्याच्चपुनः षत्व न पकारेअकारोप्येवमुच्चारणार्थं उपपद्यते- त्रिह्रसीदुरुच्चार्येति । पुत्रतुनिर्द्देशस्यसौत्रत्वादपिवाच्यते । स्थानीचात्रसएवतषः द्वितीयसाविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्कृतस्येत्यनेनाव्यवहितसंवन्धाच्च । किञ्च सकारस्यात्र विधानेउत्तरत्रापितदनुवृत्तौप्रादेश्येति सूत्रनसंगच्छेततस्मात्सएवस्थानीषएवादेशः उभे अपिव्यञ्जने । अस्तुच्चारणार्थइत्युक्तम् । अतएवविपरीतविद्वयसमवायिषट्इत्यादौ सत्वाभावः । कृतस्येति । कर्मणिक्तःक्रियतेविधीयतेस्मेतिकृतस्तस्येत्यर्थः । विधानञ्च शास्त्रे लक्षणमन्तरेण न भवतीति मत्वाह । केनचिदित्यादि । देवेष्विति । अधिकरणबहुत्वविवक्षाया प्राग्बहेवशब्दाज्ज्ञातस्यसुप पकारस्येत्संज्ञाया लोपे देवसु इति स्थिते सति अकारस्य एस्मीत्येत्वं कृते तस्मादिति सूत्रेण कृतस्य सकारस्यानेन षत्वे एत्वं स्यादित्यर्थः । ननु चात्र सुवेव कृतो न सकार तत्कथं तस्य षत्वम् । सत्यम् । अवयवावयविनोरभेदविवक्षाया सकारोपि कृत एवेति स्यादेव षत्वम् । अथवा कृतस्य स इति व्यधिकरणे षष्ठौ तत्र कृतस्येत्यवयवषष्ठी स इति स्थानषष्ठी तेन कृतस्य प्रत्ययादेरवयवो यः सकारस्तस्य स्थान इत्यर्थः । सर्पिण्यु इत्यादौ तु दोषा-मिति रेफस्य विसर्गस्तस्य सत्वे अवयव एवाभेदोपचारादवयविव्यपवेशः राहोः शिर इति यथा । सुप. पकार. सुबिति संज्ञार्थः, तेनात्वसो. सावित्यादौनास्य महणम् । किलातृक् देवस्य । कृतस्येति किम् विसम् । अत्र च पुञ्जोणोन्त इत्यतोऽनन्त इत्यनुवृत्ते पदान्तेन षत्व हरिस्तत्र । अनन्त इत्यस्यचावृत्त्याकिला-दित्यनेनापि संवन्धात् दधिसेचौ दधिसादित्यादौपदान्तान्नपत्वम् । बहुसेचावित्य-त्रापदान्तत्वेपि शेषा निपात्याः कत्याद्य इति निपातनात् षत्वाभावः । किलादि-त्यनेनैव सत्वस्यापि विधानाद्वा । पदान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनाच्चयजुङ् मातृष्वसेत्या-दावनन्त इति प्रतिषेधो न भवति । पितृष्वस्मादेरिति निर्द्देशाद्वा । तथा अवकुवि-त्यतोपोत्यनुवृत्तेः कचिद्वृत्तस्यापि सस्य षत्व भवति तेन घसादेः ष इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते । सर्पीषीत्यत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्षत्वेनुमो न व्यवधाय-कत्वम् । सजृण्यु इत्यत्रापि पूर्वस्य षत्वे परस्य हुत्वम् । विसर्गपक्षेऽप्यन्तर इत्यनु-

वति । देवेषु ॥ आमन्त्रणे सिद्धिः * ६० ॥ आमन्त्रणमा-
भिमुख्यकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिद्धिसंज्ञो भवति ॥
समानाद्धेल्लोपोऽधातोः * ७८ ॥ समानादुत्तरस्य धेल्लोपो

वृत्तेः सिद्धं षत्व सजूषु । अनुवृत्तेश्चेष्टसिद्धयर्थत्वात्तातिप्रसङ्गः । आम० । आम-
न्त्रयन्तिसंबोधयन्ति येन, तदामन्त्रणम् । एव ह्याभिमुख्यकरणमस्यार्थो भवती-
त्याह आमन्त्रणमित्यादि । तस्मिन्विहित इति । तस्मिन्नर्थेवाच्येविहितायाः प्रथ-
मायाः संबन्धीत्यर्थः । तस्या एव संबोधने विधानात् । ननु प्रथमपि न संबो-
धने विधीयते लिङ्गार्थे प्रथमेति विधास्यमानत्वात् संबोधनस्य च लिङ्गार्थतिरिक्तत्वात्
यत्त्वामन्त्रणे चेति वक्ष्यति तत्र सूत्रं सूत्रेष्वसत्त्वात् । एवन्तर्हि अयं योगो-
विभज्यते आमन्त्रणेऽसिद्धिरितितन्नामन्त्रणइत्येको योगः, तत्र प्रथमानुवर्त्तते तत्तथा-
यमर्थः आमन्त्रणार्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति अनुमेव योगमाचार्यो बालावबोधाय
कारकेषु मूले व्याख्यास्यति । ततः सिद्धिरिति द्वितीयोयोगः, तन्नामन्त्रण इत्यनु-
वर्त्तते प्रथमा च । ततोऽपि आमन्त्रणे या प्रथमा तस्या, सिद्धिसंज्ञा भवतीत्यर्थः
नथा चेदमेव योगद्वयं भट्टरामकृष्णेन पृथगेव व्याख्यातमुदाहृतञ्च । आमन्त्रणे
आज्ञापनेर्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति हे देवदत्त । सिद्धिः आमन्त्रणार्थे विहितः सिद्धि-
संज्ञको भवति हे नदि इति इदं विधानमेव वा सम्बोधनेप्रथमाविधौलिङ्गम् ।
लिङ्गार्थेऽप्येववासम्बोधनमितितत्रैववक्ष्याम -धिप्रदेशा समानाद्धेरित्यादयः । समाना
इहकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्थ्यसंप्रत्ययइति विधिरित्यादावकृत्रिमस्य धेर्नलोपः ।
एवमपि हे हाहाः हे अतिलक्ष्मीरित्यादौ दीर्घात्प्राप्तो लोपःसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्य-
त्वात् भवति । यद्येवंह्रस्वादित्येवोच्यतां किमितिप्रसङ्गकेन समानप्रहणेन । एव
ह्रस्वातोऽप्यपि न वाच्यं स्यात् धौ ह्रस्वान्तस्य धातोः कचिदप्यभावात् । सत्यम्
एवमप्युत्तरसूत्रे अमृशसोरस्येत्यत्र समानादिवाच्यं नदीं मातुरित्यलोपो यथ
स्यात् उत्तरार्थञ्च तत्तत्र कर्तव्यमिहैव क्रियते दोषाभावात् ह्रस्वादिति न
वाच्यं भूदिति । एवं च हे सोमपा इत्यादिनिरासायाधातोऽप्यपि वाच्यम् । न
वाच्यं सत्यपि तस्मिन्नामसंज्ञया धातुसंज्ञया बाधितत्वात् प्रयोजनाभावात् ।

भवत्यधातोः । आभिमुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक् प्र-
योगः । हे देव । हे देवौ । हे देवाः । एवं घटपटस्तम्भकुम्भ-
वृक्षादयोऽप्यकारान्ताः पुल्लिङ्गाः । अकारान्तानामपि स-
र्वोदीनान्तु विशेषः । सर्वं विश्व उभ उभय अन्य अन्य-
तर इतर डतर डतम त्वत त्व सम सिम नेम एक पूर्व पर
क्षवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद्

एव तर्हि इदमेव धातुग्रहणं ज्ञापयति भवत्यत्र संज्ञासमावेश इति, अतएव गोमु-
गिति घत्वं सोमप इत्यालोपः । ननु यद्यधातोर्नित्युच्यते हे ग्रामणि कुलेत्यत्र न
प्राप्नोति एकदेशविकृतत्वेन धातुत्वानपायात् मां भूदमुना नपुसकात् स्यमोरिति लुग्
भविष्यति । गुणस्तु लुक्पि विषयसम्भ्यासिध्यति । हे सोमपेत्यत्रातोमित्यत्रा-
धातावित्यनुवृत्तेर्नामप्रसङ्गः । अथवा एकदेशविकृतन्यायस्यात्र विषयभावं सोमपं
कुलमित्यत्रोपपादयिष्यामः । उत्तरार्थं चाधातोरिति वाच्यं तत्र यद्यधातोरिति
पर्युदासः तर्हि नबिब्रयुक्तन्यायेन क्रियाशब्देऽप्येव स्यात् न जात्यादिशब्देपु । प्रस-
व्यप्रतिषेधाश्रयणात्सिद्धम् । तत्र हि नञ् क्रियया सम्बन्धात् प्रतिषेधे प्राधान्यात्
न सादृश्यप्रतीतिः । तदुक्तम् ० अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता ॥ प्रसव्यः
प्रतिषेधोसौ क्रियया सह यत्र नञ् इति । एतदेव स्पष्टयति । अधातोरिति । धातोर्न
भवतीत्यर्थः । समानात्किं हे गौ । अधातो किं हे सोमपा । आभिमुख्येति ।
आभिमुखस्य भाव आभिमुख्यं तस्याभिव्यक्तिस्तस्यै । अयं भावः सुश्रीरित्यादौ
संबोधने सत्यसति च समानमेव रूपमिति तदर्थोऽभिव्यञ्जको हे शब्दः प्रयोज्य
इति । केचित्तु संबोधनार्थस्य प्रथमयैवाभिहितत्वादानर्थक्यान् प्रयुज्यते हे देवेति
प्राग्ब्रह्मशब्दात् संबोधनार्थैकत्वविवक्षाया प्रथमैकवचने सौकृते तस्य धिसंज्ञाया
समानादिति लोपे प्राक् हे शब्दप्रयोगे एवं स्यादित्यर्थः । द्विवचनबहुवचनयोस्तु
प्राग्ब्रह्म प्रक्रिया । एवमिति घटादीनांकृतद्वन्द्वानामादिशब्देनबहुव्रीहिः घटादयो-
प्यदन्ताः पुंसि वर्तमाना एव देवशब्दोक्तप्रक्रिया व्युत्पाद्या इत्यर्थः । तेषां च
भूयसामुपादानं शब्दानन्त्यप्रतिपादनार्थम् । अकारान्तानामपीति । अपिः समु-
च्चये । सर्वोदीनामप्यकारान्तत्वादेवमेव रूपं स्यादित्यर्थः । किं सर्वमपि नेत्या
इति विशेष इति । तुरत्यर्थः । अल्पो विशेष इत्यर्थः । त निरूपयितुं गणं प-

एतद् इदम् अदस् द्वि किम् भवतु युष्मद् अस्मद् एते
सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः । तत्र पुँल्लिङ्गत्वे रूपनयः । सर्वः । सर्वौ ॥
जसी ॥ १०३ ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो जस् सर्व ईर्भवति ।

ठति सर्वेत्यादि । नन्वस्मिन् ग्रन्थे नान्यत्र गण पठ्यते । तथाहि गार्गोदेर्णः ।
नडादेरायनणित्यादि । ननु पठ्यतेपि च बाहेति नचैवं सर्वं पठ्यते । सर्वोपि पठ्यते
प्र परा अपेत्यादि । अस्ति तत्र पाठे प्रयोजनम् । किमुपसर्गसङ्गाविधानं नङ्गज्ञाति
संज्ञिनिसङ्गाशक्यते कर्तुम् । इहापितर्हिप्रयोजनमविष्यति । किञ्चिशिष्टार्थानां पाठप-
ठितानामेवसर्वादिकार्यामिति । तथाहि सर्वेष्वसङ्गार्था पठ्यन्ते । समोतुल्यार्थः ।
पूर्वादिर्न्यवस्थार्थः । व्यवस्था च स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः । अन्तरमुपस्यनानापुरव-
हियोगार्थोपिस्वोऽज्ञातिधनाख्यार्थश्च । तथोक्तं रामचन्द्राचार्यैः सर्वादौ सर्वनामाख्या
नचेदगौणोक्तवाभिधा ॥ पूर्वादश्च व्यवस्थाया समोऽतुल्येन्तरोऽपुनरिति । परिधाने
वहियोगे स्वोऽज्ञात्यन्यवाच्यपीति । एत इति एते त्रिलिङ्गाः सर्वादयः । नाममात्र-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाल्लिङ्गत्रयेऽप्येते सर्वादिकार्यं लभन्त इति तात्पर्यार्थः ।
तत्रेति । तेषु त्रिषु लिङ्गेषु सत्सु पुँल्लिङ्गत्वे पुमान्लिङ्गमेपा ते पुँल्लिङ्गास्तेषा भाव-
स्त्वत्त्वं तस्मिन् रूपनयः । रूपाणा नयो रूपनयः नयनं नयः प्रापणं तच्च शब्द-
रूपविषयं सन्निरूपणं सपद्यते । रूपाणा नयो रूपनयः सर्वादीनां क्रियत इति
शेषः । सर्वं सर्वाविति देवशब्दवत्प्रक्रिया । जसी । जस् ईइति च्छेदः । सर्वादे-
रकारान्तादिति । एतच्च सर्वादेः स्मडित्यतोनुवर्तत इति तत्रैव प्रतिपादयिष्याम ।
ननु यथकारान्तादित्युच्यते तर्हि ह्रस्वेपि कृते अइए इत्येते च सति न कश्चि-
द्विशेषः तत्किं दीर्घेण जसीत्वेन । न च ह्रस्वोऽयमन्तादेशः स्यात् दीर्घस्तु इश्च
ईश्च ई इत्यनेकवर्णत्वेन गुरुत्वात्सर्वादेशो यथास्यादिति वाच्यम् । ह्रस्वोपि पष्ठी-
निर्दिष्टत्वाभावाज्जान्तादेशो भविष्यतीति । वक्ष्यति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्यस्य
ज्ञेय इति । ततश्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वादेश एव भविष्यति ।
ननु यदि नाय षष्ठीनिर्दिष्टस्तर्हि स्थान्यादेशभावप्रतिपत्तेरभावादादेश एव तार्थ-
कृतस्तरां सर्वादेशः । नैवम् । षष्ठीप्रयोगो हि स्थान्यादेशभावे षष्ठीनिर्दिष्टस्य गु-
हशिव सर्वस्य । छिदन्त्यस्य । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यादि व्यवहारार्थः ।
त्त्वतस्तु आदेशविषये स्थानी न प्रयोज्य ईत्येतावत् । अत्राप्यकारान्तात्सर्वादे-

सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । धुनो णोऽनन्ते ॥ १४५ ॥
षकाररेफक्त्वर्णभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भ-

परप्रसक्ते जसप्रयोगे ईर्भवति ई एव प्रयोज्य इत्यर्थः । अत एवाह परो जस् सर्वईर्भवतीति । ईदृशे च स्थान्यादेशभावे नास्ति षष्ठ्यपेक्षा । सत्यामपि हि षष्ठ्यामीदृश एव स्थान्यादेशभावस्तान्त्रिकः । तथाहि भ्रुवोवचिः । भ्रुवः प्रसङ्गेऽनपि वचिर्भवति वचिरेवात्र प्रयोज्य इत्यर्थः । एवमागमेष्वपि सागमकानामेव तत्र तत्र प्रयोग इति तत्त्वम् । ननु कथमेव व्याख्यायते । शब्दानां नित्यत्वार्थम् । सत्यां ह्यादेशेन निवृत्तावागमेन च रूपान्तरापत्तौ अनित्यत्व स्यात् । नित्याः शब्दाः शाब्दिकानाम् । तथा चोक्त वार्तिककृता । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति । व्याख्यात चेद् भगवता महाभाष्यकारेण । सिद्धे शब्देयं सवन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कःपदार्थ नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द इति । तदेवं ह्रस्वोऽप्यत्र षष्ठ्यभावे स्यादेव स्थानिनिवृत्त्यै, इति किं दीर्घेण जसादेशेन । एवं तर्हि सप्तमीभ्रमव्यावृत्त्यर्थदीर्घ-विधिः । ननु तदर्थमपि जसिरिति निर्देक्ष्याम । मैवम् । एवमपि हि सूत्रे लाषवं किञ्चिदेव । आदेशस्य सान्ताप्रमोपि स्यात् । यद्वा विभक्त्यन्तरनिर्दिष्टोऽप्यदे-शस्तदन्यस्य स्यादिति ज्ञापनार्थम् । उत्तरार्थं वा दीर्घग्रहणमिति वयम् । यथास्ति तथास्तु । सर्वे इति । अनेनेत्वे पूर्वपरयो अङ्ग इत्येत्वम् । ननु सन्निपातलक्षणपरि-भाषयादन्तत्त्वसन्निपातेन जातईनेत्वं प्रवर्तयति । मैवम् । सन्नेव हि सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तम् । इहतु समकालमेव पूर्वपरयोरेत्वं विधीयत इति नायमस्याविषयः । अत एवोभवेस्वरा इति निर्देशः । सर्वमित्यादिद्वितीयाप्राग्वत् । धुनो । घ्व र्च ऋअधुतस्मात्पूरितिद्वन्द्वैकत्वेछान्दसंपुत्त्वम् । आगमशासनस्यानित्यत्वाद्धानुम-भाव परेफवर्णसन्निध्याच्च ऋरपि वर्णो गृह्यते नधातुरिति मत्वाह । षका-रेफक्त्वर्णभ्यइति । यद्येवं मातृणामित्यादावपि ऋकारैकदेशं रेफमाश्रित्य रेत्वेन सिद्धं तत्त्वं किमृग्रहणेन । नच वाच्यं परेणस्वरांशेनव्यवधानान्नस्यादिति । अवकुप्यन्तरेपीत्यत्रान्तरेपि इति विभवय तदव्यवधानेपि विधानात् । अव-कुप्यित्यस्ययोगस्याक्षरसमाप्रायिकैस्तत्प्रत्यायितैश्चेत्तदेभिरेवान्तरेस्यान्नान्यैरिति नि-यमादर्थेनेत्यादावप्रसङ्गः । ककाराशस्यत्वनाक्षरसमाप्रायिकत्वाच्च नियमेन व्यावृ-त्तिस्तदेवं व्यर्थमृग्रहणमिति चेन्न । ज्ञापनार्थम् । इहाक्षरसमाप्रायिकवर्णेष्ववयवस्य

वति अन्ते स्थितस्य न भवति सर्वानित्यादौ ॥ अवकु

वर्णकार्यं न स्यादिति । तेन निपायेत्यत्र ह्रस्वाश्रयस्तुक् न भवति । ज्ञापकात्सिद्धम् ।
यद्यं दीर्घाच्छस्य द्वित्वं शस्ति तज् ज्ञापयति न दीर्घं ह्रस्वकार्यं स्यादिति ।
अन्यथा छ इत्येव सिद्धत्वाद्वयर्थं तत् स्यात् । इह तर्हि याता यत इत्यलोपो न
स्यात् । नच तपरत्वसामर्थ्यान् भविष्यतीति वाच्यम् । तपरत्वस्य सर्वाकारलोपनि-
रासात्त्वात् तन्निरासश्च परस्यलोपेकृतेतस्यतद्वद्भावात् पूर्वलोपोभावद्वारेण । तथा
पुनर्कपभ- रिलोपोदीर्घश्चेति नस्यात् । तथा हरे इदं विष्णो उदकमित्यत्रैकारौकारयो-
परंशयोर्दुदुते, पराभ्यामिदुद्वयां परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चसवर्णादीर्घोऽनस्यात् । अन्त-
रङ्गत्वं चावयवाश्रयस्यदीर्घस्यैव । नसमुदायाश्रययोरयवोः । अवयवप्रतिपत्तिपूर्वे-
कत्वात्समुदायप्रतिपत्तेः । तथाचोक्तं काशिकायाम् । वर्णेषु ये वर्णकदेशाः
वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं नेति । अथवान्यथानुपपन्नैकत्वबुद्धेरैकवर्णाच्चा-
रणेच्छापूर्वकैकप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाच्चाकारादीनामिव एषामप्येकवर्णत्वमिति नरसिंह-
जात्यन्तरत्वादवयवाभावादकारेण्येकदेशेरेफाभावात्तत्त्वाप्राप्तेर्विध्यर्थमुत्कारग्रहणम् ।
इहानन्तइति नष् प्रसज्यप्रतिषेध एवसंभवतीत्याह अन्ते स्थितस्य न भवतीति ।
तत्र व्याकरणस्य पदसंस्कारकत्वात्पदस्यैवान्तो नवाक्यस्येति मत्वा पदान्तमुदा-
हरति ॥ सर्वानित्यादाविति । उत्तरत्रसुत्रेयनन्त इत्यस्तीति ज्ञापनार्थमेतदुदा-
हृतम् । अन्यथा पितृनित्युदाहर्तव्यस्यात् । ननुचैवमपिधातन्तमस्तइत्यादौ
पदादेर्नस्यणत्वंस्यात् । अनन्ते इतिनिषेधानुपस्थानात् । अनन्तइत्यस्यकाकाक्षि-
गोलकन्यायेनावृत्त्या वा पुरित्यनेनापि संबन्धात् पदान्तेभ्य पकाररेफकवर्णेभ्योऽ-
पिप्रतिषेधात् । तदुक्तं, हेतौपदादेर्णत्वस्यादनन्ते स्थानिनैवचेत् । स्थानिनापिनि-
मित्तेन युज्यते तन्निवृत्तयइति । एतत्सुत्रं पितृणामित्यादौ विध्यर्थमिति तत्रैव
व्याकर्तव्यम् । इहतु उत्तरसूत्रेऽर्थसगत्यर्थम् । सर्वमपिणत्वषरेफकत्वित्तिन्नव्य-
भिचरतीति ज्ञापनार्थं चादौव्याख्यातम् । अवकु । पूर्वसूत्रे पुरिति पञ्चमीनिर्देशा-
न्नव्यवधानेनत्व प्राप्तोतीति विध्यर्थमिदमारभ्यते । तत्रैवचानन्तइत्यस्य पुरित्य-
नेनापि मन्बन्धात् तत्सबद्धस्यैव पुरित्यस्येहातुदुत्तेः पदान्तोऽनन्त इति निषेधा-
दवादयः प्रत्याहारवर्गवर्णाएवगृह्यन्ते । न धातवः, नाप्यवकु अव्ययं नापिकुशब्दः,
कुत्रिमत्वाच्चवर्णपराहवाद्य, कुत्रिमाः सज्ञाशब्दाः । अकुत्रिमाश्च धात्वादिप-

प्वन्तरेऽपि ❁ ॥ १४६ ॥ अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण
च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण । सर्वा-
भ्याम् । सर्वैः ॥ चतुर्थ्यैकवचने सर्वं डे इतिस्थिते ॥ स-

रा इति सर्वमभिप्रेत्याह । अवप्रत्याहारेणेत्यादि । अन्तरशब्दोऽत्र मध्यवाचने
त्याह । मध्यवृत्ति । अस्यार्थमाह व्यवधानेऽपीति । प्रकाररेफक्त्वर्गेभ्योऽपदान्तभ्यः
परस्यनकारस्यणकारादेशइति शेषः । अत्रसर्ववाक्य सावधारणं भवतीत्यभिप्रेत्यान्तरे
स्यान्नान्यैरिति मत्वाह । नान्येनेति । अवाद्यतन्तर्भूतेनेत्यर्थः । यद्येव कथं भेदस्य
प्रोम्भणमिति यावता अवाद्यतन्तर्भूतोऽनुस्वारः । नन्वन्तर्भूतयसुष्मिन्नत्रनस्याद्विन्न-
पदत्वात् । तथाहि । अत्रसुत्रेऽनन्तइत्यनुवर्त्तते अवकुपूविति लुप्रषष्ठीक पृथगेव
पदम् । तेनायमर्थः । अनन्ते स्थितानामवादीनामन्तर इति ततश्च भिन्नपदे हरे
नमस्ते इत्यादौ नभवति एवमिहापि नस्यात् । प्रेङ्खण प्रोम्भणमिति । नैष दोषः
इत्येकमेवपदम् । तथाहि । प्रकृष्टमिङ्खनप्रेङ्खणं प्रकृष्टसुम्भनप्रोम्भणमिति
नाम्नश्चकृतेति समासेतज्जातयाविभक्त्याणत्वंप्रतिसमासापेक्षमैकपद्यमेवाश्रीयते ।
अन्तर्वर्त्तिन्याविभक्त्यापदान्तरत्वंतुसदयनाश्रितत्वादकिञ्चिक्करेम् । यथागृहसंमार्ष्टी-
त्यत्रकर्मत्वमाश्रितम् । एकवचनतु तदप्यनाश्रितत्वादकिञ्चिक्करम् । अतएववदयति
समासेकचिदैकपद्य णत्वहेतुरिति । तदेवमनुस्वारस्यावादिष्वनन्तर्भावादेवात्रणत्वं
नस्यात् । यथाप्रेन्वनमित्यत्र नकारस्येति चेदुच्यते । माभूदनुस्वारान्तरे ।
तत्पुन्यमायपेस्येति ङकारेभकारेचयमादेशेऽकृते अवकुप्वन्तरइत्येवमविष्यति । नच
वाच्यं कुर्वन्तीतिवदसिद्वपरिभाषयायमादेशस्य णत्वम्प्रत्यसिद्धत्वं तस्यसमासा-
दगगृज्जत्वेनान्तरङ्गत्वात् । बहिरङ्गत्वाच्च समासोत्तरकालजत्वेन णत्वस्य अत
सुष्ठुक्तं नान्येनेति । अवकुपूविति किम् अर्थेन । पुरित्येव भानुना । अनन्तइ
त्येव सर्वान् । सर्वेणेति पूर्ववत्सर्वशब्दाज्जातस्य तृतीयैकवचनस्य टेनेतीने अङ्ग
इत्येत्वे सत्यनेनणत्वे कृते एवं स्यादित्यर्थः । द्विवचनबहुवचनयोर्देववत् प्रक्रिया ।
चतुर्थ्यैकवचनइति । एव तुविशेषविहितात्समङ्गागमात्सगोनास्तीतिप्रदर्शना-
र्थमुक्तम् । सर्वादे । अत्रचाद्भीत्यतोऽङ्गितिप्रथमान्तमप्यनुवर्त्तमानंसर्वादिरिति
पञ्चम्यसमानाधिकरणत्वात्पञ्चम्यन्तं स्यात् । सर्वादिरत इति । तत्राकारमात्रत्वं

वादिः स्मद् * ॥ १०० ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्ये-
कवचनस्य स्मडागमो भवति । एषे । सर्वस्मै ।

सर्वादेर्न संभवति अस्मैइत्यादौ संभवदपि सर्वादिकार्योत्तरकालजत्वादकिञ्चित्करम् ।
अतः सामर्थ्यादकारेणतदन्तविधिः स्यात् । अथवासर्वादेरिति षष्ठ्यन्तं संबध्यते ।
अदिति प्रथमापि परस्य प्रत्ययस्य कार्यविधानात्पञ्चमी भवति सर्वादेरकारात्पर-
त्येति यो हि सर्वादेरकारात्पर प्रत्यय अर्थादसावकारान्तात्सर्वादेः परइत्यभिप्राये-
णाह सर्वादेरकारान्तात्परस्येति । चतुर्थ्येकवचनस्येति । डेअगित्यतोऽनुवृत्तस्य
इत्यस्येत्यर्थः । एषेइति । अनेन स्मटिकृते एवमेव भवति नतन्निमित्तोऽगागम
इत्युक्तं भवति । पूर्वमेव स्मटावाधितत्वादिति भावः । अथवा डेअगित्यत्र नाप्त्रो-
इत्यनुवर्त्तते स्मद् । आगमायद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइति डे इत्यस्याहम् ।
नान्नइति । अतएवायं पूर्वान्ते न कृतः । सर्वस्माइति । स्मटिटित्त्वान्डेइत्यस्यादौ
न्ते एत्वे चैवं स्यादित्यर्थः । अथेह कस्मान्न भवति । श्रियः सर्वो यस्य स तस्मै
प्रेयसर्वायेति । उच्यते । इहसर्वादेरिति षष्ठी डेइत्यनुनासबध्यते । सर्वादेर्डेइति ।
सर्वादेरेकत्वे वाच्ये विहितस्य डेइत्येतस्येत्यर्थः । अत्रतुसर्वाद्येकत्वेन डेविधीयते
न तर्हि बहुव्रीहौ । सख्यन्यपदार्थप्रधान इति सर्वादीनां गौणत्वमिति नदाप । एवं
न्देऽप्युभयपदप्राधान्यान्नसर्वादिकार्यम् । यत्रतु सर्वादीनां प्राधान्यं तत्रस्यादेव
मासे सर्वादिकार्यं परमसर्वस्माइति । नन्वेवमपि सर्वोनामकश्चित्तस्मै सर्वायेत्यत्र
प्राप्नोति । न सर्वादेरित्यत्र सर्वआदिर्यस्यासौ तस्य सर्वादेरित्यादिशब्दार्थं व्यवस्थार्थः ।
वादिगणेपठितानेव सर्वादीनाह । प्रकारार्थं त्वमुष्मिन्सकलायकृत्स्नायेत्यादा-
पे प्राप्नोति । गणपाठानुपपत्तिश्च । गणेतु विगिष्टार्थाः पठ्यन्ते इत्युक्तम् । अतः
वाच्यवस्थायां पूर्वायतुत्यार्थं समाय पुरिअन्तरायैर्नगर्थं मध्येन्तराय धनेज्ञातौ
स्वायेत्यादौ सर्वत्र सर्वादिकार्यं न भवति नास्मिन् सर्वत्रापि । नन्वेवमपि सर्व-
दस्य न स्यात् बहुव्रीहिन्यपदार्थप्राधान्याद्वृत्तेरकार्ययोगात् । यथाबहुधनमानयेति
बहोर्धनस्यानयनं किंतु तद्वत् । युक्तं चैतत् यत्रस्वत्वामिसंबन्धः षष्ठ्यर्थः
॥ गोमन्तमानयेति न गवानयनं किंतुतद्वत् स्यादेवहि । देशान्तरस्थेपि स्वस्वा-
भावः दूरस्थेपि पुरुषेप्रयुज्यते एवं राज्ञः सपुरुषइति यत्रतुसंयोगः स समवायो

सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । पञ्चम्येकवचने सर्वे अदिति स्थिते ॥
 अतः ॥ १०१ ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमोभ-
 वति ॥ सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः ॥
 सुडामः ॥ १०४ ॥ सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भवति ।

वा षष्ठ्यर्थे स्यादेव तत्र स्वसामर्थ्याद्वृत्तेरपि कार्ययोगः । यथा पीताम्बरं लम्ब-
 कर्णं चानयेत्यम्बरकर्णयोरप्यानयनम् । न हि वियुक्ताम्बरकर्णयोरप्यानयनं नहि-
 वियुक्ताम्बरकर्णे एवमुच्यते यथानोच्यते । दूरस्थे दण्डे दण्डीति विषाणे विषाणीति
 अतएवायं तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिरुच्यते । तस्यान्यस्य पदार्थस्य गुणोद्युत्तिप-
 द्यार्थः सोपि कार्यो संविज्ञायतेयस्मिन्निति व्युत्पत्त्याप्राग्निरुपितस्त्वतद्गुणसवि-
 ज्ञानः अतोवैपरीत्यात् एवं स्थिते सर्वादेरित्यत्रावयवार्थेनादिशब्देनतद्गुणसंविज्ञाने
 बहुव्रीहौ उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः । सच समुदायो युगपलक्ष्ये
 नास्तीति अन्तर्भूताः कार्यं भजन्तइति स्यादेव विश्ववत्सर्वस्यापि कार्ययोगः ।
 स्यादेवहि यथादेवदत्तशालायां ब्राह्मणानयने देवदत्तस्यापि ब्राह्मणस्य स्वशाला-
 स्थस्य सत्, आनयनम् । तदेवं सर्वत्रापि सर्वाधिकार्यं ज्ञेयम् । अथवावासित्व-
 तोभण्डकमुत्पावानुवृत्तेरुक्ता व्यवस्था कर्त्तव्या * । निविष्टः शास्त्रग्रहणे सुस्मरः
 पण्डितान्नरान् ॥ माधवोयुक्तिदुसुमैरानन्दयति कामिनः ॥ सर्वाभ्यामिति प्रा-
 ग्वत् । पञ्चम्येकवचनइति । एतच्च जसेरति कृते वक्ष्यमाणं सूत्रं प्रवर्त्तते तत्र तथा
 निर्देशादिति ज्ञापनायोक्तम् । अतः । इहातइति नाकारस्य ग्रहणमस्तीत्यतोनुवृत्त्यै-
 वमिद्वे । न च वाच्यं तत्सर्वादिसंबद्धमिति विभक्तिविशेषणायेदस्यात् सर्वादेर-
 कारान्तात्परस्य विभक्तेरकारस्येति एवमपि तत्परत्वस्यानुपपत्तेः । न च षष्ठीबहुव-
 चनव्यावृत्त्यर्थे तस्यान् तत्र परत्वात्सुटिकृते नहिद्वयोरादिलिङ्गयोःसमुच्चयोवदत्
 इति स्मटः प्रात्यभावात् । सुटाव्यवधानाच्च । अतः सामर्थ्याल्लाक्षणिकस्यापि जसे-
 रत एवग्रहणमिति मत्वाह । परस्यातइति । अन्यथाकारस्यैवावक्ष्यत् । सर्वस्मा-
 दिति । स्मटिकृते सवर्णेदीर्घः । सर्वाभ्यामित्यादि । ओसन्त प्राग्वत् । सुडा ।
 आमन्न यथा षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते तथा सुडामइत्यत्र प्रत्यपादि । इहात इत्य-
 नुवर्त्तते तेन सर्वं कुर्वन्तीति सर्वयन्तीति विडित्करण इति विटिलोपः सर्वयन्
 न्तीति किप् जेरिति विलोपः सर्वः तेषां सर्वामित्यत्र सुङ्न भवति । यद्येवं सर्वं

कार उच्चारणार्थः । सर्वेषाम् । ङि स्मिन् ॥ १०२ ॥ सर्वादेर-
हारान्तात्परोङिस्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयोः ।
सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वो । हे सर्वे । एवं विश्वादीनामेकशब्द-
व्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । इतरडतमौ विहाय, तौ प्रत्ययौ ।

आमित्यत्रापि नस्यात् । मा भूदमुनापरेणत्वाप इति सूत्रेणभविष्यति । तस्यचाच-

। आप. आबन्तात्सर्वादे, परस्याम. सुडागमो भवति सर्वासामिति ।
।चसुत्रपाठः सुडाम आप यदोच्चेति । ननुचात्रात इति भातुर्वत्तिष्ठ मा-
ता चाप इति सूत्रमविशेषाच्च सुडामइत्येव सर्वासामित्यत्रापि सुडभवि-
ते सर्वकुर्वता सर्वामित्यत्र तु गौणत्वान्नभविष्यतीति सत्यमुत्तरार्धे चापइत्य-
।कर्त्तव्य यदोच्चेत्यावन्ताद्यथास्यात् । अन्यत्र मा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजन
इति हि तत्रवर्त्तते यडाबन्तादेवविधीयत इति सुडपि तत एव भविष्यति ।
तर्हि अच्चेत्यत्वमापएवयथास्यादन्यस्य माभूत् अतएव यदोच्चेत्यत्र वक्ष्यति
य चापोकार इति । एवमेतदर्थे कर्त्तव्यमिहैवक्रियते । सुडामइत्यत्रातङ्-
।वृत्तिर्दुर्वीरेति सर्वासामित्यत्रापि सुट् यथा स्यादिति तत्रादोषादाचार्य्योयोगद्व-
पि सहव्याचिख्यासुरतइत्यनुवृत्तिमनाहत्याह सर्वादेः परस्यामइति । अत एव
सर्वाशब्देवक्ष्यति । आमितुसुडागम इति । सुट् उरुच्चारणार्थः । टो देशविध्यर्थः ।
शामिति । अनेन सुटिएसर्भात्येत्वेकिलादिति षत्वम् । ङि । ङकारो जसीत्वङ्गीये-
यावृत्त्यर्थ । न च विधिसामर्थ्यात्तद्व्यावृत्ति विवेः स्मिन्नर्थत्वात् । औजसोर्हि
नेगौरवप्रसङ्गात् । इत्स्मिन्निति कृते कृत्रिमत्वादित्संज्ञकस्यैवग्रहः स्यात् अस्तुक-
पि स्मिनस्तद्वद्विवेनलोपः स्यात् इति विधिसामर्थ्यात्सप्तम्येकवचनस्यैव ग्रहणं
।ष्यति । एव तर्हि स्पष्टार्थोऽयम् । सर्वस्मिन्निति । अनेनात्र स्मिन् शेष देववत । सं-
नेतु जसि हे सर्वे । एवमिति । विद्यैकशब्दाद्यन्तावयवानामुभयप्रभृतीनामपि स
इवात्सर्वेशब्दवद्द्रूपाणि ज्ञातव्यानीत्यर्थ । उभशब्दस्यतुविशेष वक्ष्यति । उभयश-
यापि तत्रैव वक्ष्याम । नन्वत्र पठितयोर्इतरडतमयो, प्रत्ययस्य च केवलस्य प्रयो-
।।वात्सर्वादिकार्य्यस्य च प्रयोगशरणात्काच तद्वद्रूपं स्यादित्याशङ्कयाह।इतररेति।

पूर्वः । पूर्वौ ॥ पूर्वादीनां तु नवानां जसीकारो वा
वक्तव्यः * ॥ पूर्वे । पूर्वाः । परे । पराः । इत्यादि ॥ ङसि-
ङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ * ॥ पूर्वस्मात् । पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन् । पूर्वे इत्यादि ॥ प्रथमचरमतयायङ्लपा-
द्धकतिपयनेमानां जसी वा ॥ प्रथमे । प्रथमाः । शेषं
देववत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । तयायङौ

तौपरित्यज्य विश्वादीनामेव रूप ज्ञेयमिति सवन्धः । तत्रहेतुगर्भं विशेषणमाह ।
ताविति । द्वयोर्वहूनां चैकस्येति विधास्यमानावित्यर्थः । यद्येव किमर्थस्तयोरत्रपाठः ।
उच्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया ज्ञापनार्थः । तेनतदन्तानां कतरादीनां सर्ववद्रूपं
स्यादिति सिद्धम् । पूर्वादीनामिति । तुविशेषे । एषां सर्वादित्वेऽपि विशेषइ-
त्यर्थः । सच जसीत्वविकल्पादि पूर्वपरावरदक्षिणात्तराधरस्वअन्तरइत्येतेषां
नवानां गणपठितानां जसाति विधीयमान ईकारो विकल्पेन स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।
प्राप्तविकल्पश्चायमिति गौणत्वेऽप्रियपूर्वाइत्येव पूर्वादीनामिति षष्ठ्याविभक्त्यासंब-
न्धाद्वा । एवं ङसिङ योरपि । प्रियपूर्वास्तिप्रियपूर्वे इत्येव । पूर्वइति । जसीत्वेत्यम् ।
पूर्वाइति जसीत्वाभावपक्षे दीर्घविसर्गौ । परे परा इति प्राग्बत् । इत्यादीति आदि-
नाअवरेअवरादक्षिणे दक्षिणा उत्तरेउत्तरा अपरे अपरा अधरे अधरा । स्वेस्वाः
आत्मीयाइत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा, शाटका परिधानीयाइत्यर्थः । ङसिङघोरिति ।
अविकारात्पूर्वादीनामेव । डेरल्पस्वरत्वेऽपि ऋमार्थं परत्वम् । पूर्वस्मादिति । स्मात्पक्षे
पूर्वादिति । तदभावे । ङसेरतिदीर्घः । पूर्वस्मिन्निति स्मिन्पक्षे । पूर्वइति । तद-
भावे एत्वम् । इत्यादीति । आदिनापरस्मात् परात् परस्मिन्परेइत्यादि शेषं रूपमेषां
सर्वादित्वात्सर्ववत् । प्रथमेति तत्रप्रथमादीनां नेमान्तानां द्वन्द्वे आभितुष्टिदि-
व्येचकृते रूपं नेमानामिति । नेमस्य सर्वादित्वेऽपि सुडभावस्सर्वादेःस्मद्विलत्र प्र-
त्ययादि । जसीवेति । कतिपयान्तानामसर्वादित्वात् पाक्षिको विधिः । नेमस्य
तु प्राप्तविरूप । प्रथमे इति इत्वपक्षे । प्रथमा इति तदभावे । शेषमिति । जसो-
न्यत्र एषां कतिपयान्तानां रूपम् । नेमस्यतु सर्ववत् सर्वादित्वात् । तयायङा-
विति । सङ्ख्यायाविधास्यमानावित्यर्थः । अत्र तु तदन्तानां ग्रहणार्थः पाठः ।

प्रत्ययौ * तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् * । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये । शेषं देववत् । एवं तृतीयः मासस्यालोपो वा । माः । मासौ । मासः । मासम् । मासौ । मासः ।

तेन द्वितीयेद्वितीयाइति सिध्यति । तीयस्येति । तीयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । सर्वस्वेव । सर्ववत् । इहशेषां ते तेषु डेडसिडसिडिषु । तथा सर्वस्यरूपं सर्वस्मादित्यादि तथाऽस्यापिद्वितीयस्मादित्यादि पक्षे स्यादिति वक्तव्यार्थः । ननु च प्रत्यक्षविरुद्धमेतत्कथं यावता नायं सर्वादिरूपं च सति सर्वादिष्वप्यस्मद्धादौ तथा स्यात् नच सर्वादित्वमितिदिश्यते । किंच रूपातिदेशे अतिद्वितीयायेत्यादावपि तद्वद्रूपं स्यात् । अस्तु अतिसर्वायेतिवद्विष्यति । ननुर्लभो ह्ययमर्थः तस्मादिदमेव योज्यं तीयस्येति रूपं स्वरूपं तीयइति तत्सर्ववत् सर्वेण तुल्य रूपस्यरूपेणैव साम्यमिति सर्वइति रूपं यथा सर्वादितद्वितीया इत्यपि ङित्सु वाच्यमिति । एतेनास्यापि सर्वादित्वसिद्धेर्नोक्तदोषप्रसङ्गः । तथाचोक्तं रामचन्द्राचार्यैः । तीयस्य ङित्सु सर्वनामता वाच्येति । द्वितीयस्मा इति । सर्ववद्भावपक्षे स्मद्धादि । द्वितीयायेति । तदभावपक्षेऽगादि । एव द्वितीयस्मादित्यादावपि । सर्ववद्भावपक्षे सर्ववत् तदभावेच देववत् प्रक्रिया ज्ञेया । शेषमिति । ङित्त्वचनानि वर्जयित्वेत्यर्थः । एवमिति । तीयप्रत्ययान्तत्वसाम्याद्द्वितीयवचनृतीयोपि साध्य इत्यर्थः । पटुः प्रकारं पटुजातीय इत्यस्य प्रत्ययावयवतीयस्यान्तर्गत्त्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नेह ग्रहणम् । मासस्येति । अस्य लोपः, अलोपः लोपोऽदर्शनमप्रयोग इति यावत् । मासशब्दान्ताकारस्य वा लोपः । प्रयोगाधिकाराद्विभक्तौ परतः स्यादिति वाच्यम् । सान्त एवायं पक्षे प्रयोज्य इत्यर्थः । अलोपे हि तस्य तद्वद्भावात् सिलोपादि न स्यादिति । मा इति । सान्तपक्षे ह्रस्वः सेरिति लोपे सस्य विसर्गे एवं स्यादित्यर्थः । मासावित्यादि टापर्व्यन्तं सान्तपक्षे ऋष्टोच्चारणं कर्तव्यम् । माभ्यामिति । सस्य विसर्गे आदवइति तल्लोपः । इत्यादीति । आदिना माभिः । माभिः माभ्या माभ्यः । मासः माभ्या माभ्यः । मास मासोःमासौ मासि मासोः मास्तु इतिपक्षे इति सान्ताभावपक्षे इत्यर्थः । मासइत्यादि प्रक्रिया तु देववत् । इत्यादिशेषमिति । द्वितीयतृतीयान्तव्यतिरिक्तं शेषं मासेन मासाभ्यां मासरित्यादि देववत्स्यादित्यर्थः । प्रक्रिया तु सर्वापि देववदेवादान्तत्वं

मासा माभ्यामित्यादि । पक्षे मासः । मासौ । मासाः । मासम्
मासौ मासानित्यादि शेषं देववत् । उभशब्दौ नित्यं द्वि-
वचनान्तः । उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ । आकारान्तः
सोमपाशब्दः । सोमपाः । सोमपौ । सोमपाः । अथातोद्धिति
विशेषणाद्धेल्लोपो नास्ति हे सोमपाः । सोमपाम् । सोमपौ ।
बहुवचने सोमपाअस् इतिस्थिते । आतोधातोर्लोपः ॥ १६२

साम्यात् । उभशब्द इति । नित्यं द्विवचनान्त इति । नित्यपदेनावन्तोऽप्यासह
दीर्घे यन्मध्ये पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यापोष्युभग्रहणेनैव ग्रहणात्तथा स्वार्थिकाना-
मप्यर्थभेदात् प्रकृत्यन्तरमूतत्वेनोभकाविति कप्रत्ययान्तोपि द्विवचनान्तत्व न व्य-
भिचरति लुप्ते च द्विवचने न प्रयोज्य इत्युक्तं भवति । अतएवोभयपुत्र इत्यादौ तत्प-
र्यायः उभयशब्दः प्रयुज्यते नोभशब्दः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । यथोभयशब्दस्य
द्विवचनान्तस्याप्रयोगः तस्य नित्यमेकवचनबहुवचनविषयत्वात् । तथा चोक्तं महा-
भाष्ये । यदा पुनरयमुभग्रहो द्विवचनेकविषयः क इदानीमस्यायच् भवति उभयोन्यत्र
उभयशब्दोन्यत्र भवति उभये देवमनुष्याः उभयोमणिरिति । उभावित्यादिदेववत्प्र-
क्रिया । एवमेतस्यास्तु द्विवचनान्तत्वात् सर्वादिकार्याणां चैकवचनबहुवचनविषयत्वात्
सर्वाद्विषुपाठ शास्त्रस्यप्रयोगानुसारित्वात् सर्वादिभ्यो हेतुप्रयोगे वृत्त्यांज्ञापयति ।
इदानीं क्रमप्राप्तानादन्तानाह । आकारान्तइति । एतत्तुक्रमदर्शनार्थमुक्तम् । सोम-
पाइति । सोमपिवतीति किप्तस्य कृत्वात्कृत्तद्धितेति नामत्वाज्जातस्यसेः स्रोवि-
सर्ग । अधातोरितीति । सामानाद्धेरित्यत्र । बहुवचनइति । द्वितीयायाइति-
दोष । असित्तीति । शस्येन्वाहोपेक्षतीत्यर्थः । आतो । आकारमात्रस्यधातोः, शसा-
दौकचिदप्यभावादातोधातोरिति व्यधिकरणवृत्तौ । तत्रात इति तु स्थानवृत्ती
धातोरित्यवयववृत्ती । तेनायमर्थः धातोरवयवस्यातो लोपइति । अतएवार्थवद्ग्र-
हणपरिभाषापितत्रन प्रवर्तते इति मत्वाह । धातुसबन्धिन इति । धातुः संब-
न्धी अवयवी यस्यतस्यधातोरवयवभूतस्येत्यर्थः । अथवाधातूनां समवायसंब-
न्धवतोऽवयवस्येत्यर्थः । सोमपइत्यादिस्वरेसर्वत्रलोपः । एवमिति । कीलालः
पादयोपि धातुजाएव स्युरित्यर्थः । धातो किम्, हाहान् । उक्तञ्च । हाहाहूहूस्-

धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे
सोमपः । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपाभिरित्यादि ।
एवं कीलालपाशङ्खन्माप्रभृतयः । इकारान्तो हरिशब्दः ।
प्रथमैकवचने । हरिः । औयू ११८ ॥ इकारान्तादुकारा
न्ताच्चपरऔयू आपद्यते ईऊ भवतः । हरी । एओजसि १२१ ।
इकारान्तस्योकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च

खस्तस्यशसिहाहा नधातुत । बयिहाहैओसिहाहैरामिहाहागुणश्चङाविति ॥ गुणः
एत्वम् । अथेदन्तान्वक्तुमाह । इकारान्तइति । प्रथमैकैति । हरिरिति । एतेनात्र-
वक्ष्यमाणविशेषाभावं दर्शयति । औयू । अत्रनाम्न इदुङ्गथामित्यनुवृत्तेर्नाम्न इकारो-
काराभ्यामित्यर्थः स्यात् । योहिनाम्नइकारोकाराभ्यां परः अर्थाधिकारान्तादुकारान्ता-
च्च परइतिस्त्वाह । इकारान्तादुकारान्ताच्चपरइति । नाम्नइतिशेषः । तत्रौकारस्यस्था-
निनोद्विमात्रत्वादादेशयोरपि ह्रस्वयो सावर्ण्यात् गृहीतदीर्घयोरेवसिद्धत्वाद्वाच्य-
मान स्वरः सवर्णात्तृगृहातीतिज्ञापनार्थदीर्घयोर्विधानमितिस्त्वाह ईऊभवत इति ।
तेनधीरिरित्यादौ दीर्घस्याग्रहणम् । अथवाह्रस्वादेव पूर्वप्रकृतेरिदुङ्गथां कृतसवर्णदीर्घा-
वीऊभवत इत्यर्थः । अत्रपक्षेभाव्यमानस्यसवर्णाग्रहणे मादूइति उभयोरुकारो-
कारयोर्निर्देशोज्ञापकः । एओ । अत्रेदुङ्गथामित्यनुवृत्तमानं पञ्चम्यन्तमर्थ्यात्पष्ठयन्तं
स्यादिति स्त्वाह । इकारान्तस्येति । अत्र लाघवार्थं गुणो जसीति वाच्येऽसा-
वर्ण्यादरोऽप्रसङ्गेऽपि एओग्रहणं संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन
कनयतीत्यत्र नोपधावृद्धिः । हरय इति । अनेनैतत्वेऽयादेशे चैवं भ्यादित्यर्थः ।
यौ । ननु चाय पूर्वेण सह एओ धिजसोरित्येकयोगः क्रियता किं पृथग्योगकरणेन ।
उच्यते । एव ह्युच्यमाने एदोतोरिदुङ्गथाभिधजिजसूभ्यामिति क्रमः स्यात् । ततश्चे-
दन्तस्य धावेकारः उदन्तस्य जस्योकार इत्यर्थः स्यात् । पृथग्योगे तु नैष दोषः ।
अन्यच्च धिजसोरित्युच्यमानेजसीव धौ परे एओ स्याताम् । पश्चाच्चासमानत्वाच्च
धिलोप इति श्रवणप्रसङ्गः । पृथग्योगे तु विषयसप्तमीयमिति लुप्तेऽपि यौ तद्विषयस्य
सत्त्वात् एओस्त इति न कश्चिदोष इति सर्वमालोच्याह । इकारान्तस्येत्यादि ।

भवति हरयः ॥ धौ ॐ १२२ । इकारान्तस्योकारान्तस्य च विधिये एकार ओकारश्च भवति हे हरे । हे हरी । हे हरयः । हरिम् । हरी । हरीन् । टानास्त्रियाम् ॐ १२० । इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवति अस्त्रियां विषये । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ॥ ङिति ॐ १२३ ॥ इकारान्तस्योकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति । हरये ।

अनन्यभावे विषयः । हे हरे इति । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति प्राक्समानाद्धेरिति लोपः ततएवम् ननु कृताकृतिसङ्गित्वेन नित्यत्वात् पूर्वमेत्वं स्यात् । मैवम् । विषयसप्तम्या इदमेव फलं यत् प्रागुलोपो भवतीति हे हरी इति । औजसो प्राग्वत् । हरिमिति । अमृशसोरिति लोप औप्राग्वत् । हरीमिति । अमृशसोरित्यलोपे सोऽन इति नत्वे ङसीति दीर्घत्वे एव स्यादित्यर्थः । टाना । अत्र सिनेति निर्देशादस्त्रियामिति प्रष्टिष्टा नञस्तीति मत्वाह । अस्त्रिया विषये इति । किमर्थं । भिदमुच्यतेऽस्त्रियामिति नापुसीत्युच्येत । ङीविपीष्टत्वात् असुनेति । नन्वत्र नामिनस्वरे इति नुमि नाभावेपि समानमेवेति नुमंवास्तु । मैवम् । अस्ति ङास्त्रियां ग्रहणेऽसुनेत्रावसष्टाप्रत्ययेत्यदाद्यत्वे मत्वे च अमटेति स्थिते परत्वास्त्रित्वाच्च मादू इत्युत्वं प्राप्नोति । प्रकृतिप्रत्ययश्रितत्वेमान्तरङ्गत्वादिनादेशश्च तत्र बलीयस्त्वादिनादेश एव स्यात् । यत उक्तम् । पर विहुः पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव । नित्यान्तरङ्गोपगमेन्तरङ्गस्तम्माद्विधिः । प्रातिपदो बलीयामिति । अत एव वक्ष्यति अङ्गीत्यात्वं पश्चादुकार इति । तदेवमिनादेशे एत्वे पश्चादुत्वे चासुनेति स्यात् इति कुत्र नुम् स्यात् । कुत्रतराञ्च नाभावः । सति पुनरस्त्रियां ग्रहणे ङीवे नुमा बाधितसकलविषयो नाभावः । स्वसामर्थ्यात्तु दुर्बलमभ्युत्पन्नवर्त्यप्रवर्तते । तदेवं ङीवेप्राकृप्रवृत्त्याजातबलमूत्वं पुंस्यपि प्रागेव प्रवर्तते ततो नाभावः । अतएव वक्ष्यति । मत्वे उत्वे च कृतेटानास्त्रियामिति हरिणेति । अकुञ्चिति णत्वम् । ङिति । इदमस्यासौ ङितस्मिन् । ङे ङसि ङस्त्रिप्रत्यये इत्यर्थः । एकार ओकारश्चेति । एओ जसीत्यतोऽनुवर्तमानावित्यर्थः । हरये इति । अनेनैत्वेऽयादेशः । ङस्य अत्रैदोत इत्यत एदोतावकारश्चानुवर्तते । सूत्रे च ङस्येति ङसिङ्सोर्ङकारेण सामान्यनिर्देशः ।

हरिभ्याम् । हरिभ्यः । डस्य ३२ ॥ एदोद्भवां परस्य ड-
सिडसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः । हरिभ्याम् । हरि-
भ्यः । हरेः । ह्य्योः । हरीणाम् ॥ डेरौ डित् ॥ १२४ ॥ इ-
डुद्भवाभुत्तरस्य डेरौ भवति । स च डित् । डिति टेह्लोपः ।
हरौ । ह्य्योः । हरिषु । एवमग्निरिगिरिविकविप्रभृ-
तयः । उकारान्ताश्च विष्णुवेषुवायुभानुप्रभृतयोप्ये-

अवयवपक्षी चेयमितिसर्व व्याचष्टे । एदोद्भवामित्यादि । हरिरिति हरि असि
स्थितेऽस्मिन्त्येऽनेनालोपेऽविस्मयीदेशः । ह्य्योरिति । इयस्वरइतियत्वस्यराद्यप इति
द्वित्वम् । हरीणामिति । हरिभ्यामित्यत्रनुडाम इति रुदि नामाति दीर्घेऽकुष्विति
णत्वम् । डेरौ । अत्रेदोद्भवां परस्य डेरित्वविशिष्ट एवौर्विधीयते । तत्र डिदिति
सज्ञा, डितो वा विधिः, डिद्वदतिदेशो वा, तत्र संज्ञापक्षे डिति डेरित्यत्र कृत्रिप्तत्वा-
द्धित्संज्ञाया एव ग्रहणे सैर्डाधेरित्यादौ डिच्प्रयोजनाभावात् ङकारस्य श्रवणप्र-
सङ्गः ज्ञापकास्तिङ्गम् । यद्य स्त्रियामित्याह तजज्ञापयति स्यादत्रडित्वेन टिलोप
इति । अन्यथास्त्रायतेर्ङटो डिच्वाच्छ्रवणे स्त्रियामिति निर्देशो नोपपद्यते । यद्येवं
द्वमेर्ङः ङण्डः अत्रापि प्राप्नोति सदोणादय इति सदाशब्दस्य बहुलार्थत्वान्न भवि-
ष्यति । तर्हि ज्ञापकनिरासेऽप्ययमेवास्तु परिहार इदोऽगुणादिकत्वात् । नापि
डितोविधिः, डिद्ग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् डावित्यपि कृते डस्य कार्यायेदित्येव
सिद्धयेऽसंज्ञेति किं पुनर्डिद्ग्रहणेन । सैवम्, अनेनेऽज्ञायथास्यात्तेनमाभूदित्येव-
मर्थेऽडिद्ग्रहणस्यात् । कोन्यत्र विशेषस्तेन सत्यामानेन वा । अयमस्ति विशेषस्तेन
सत्यां लोपः स्यात् अनेन पुनर्न यस्येतस्येन प्रकृतपरामर्शात् । ततश्च श्रूयमाण एव
ङकारे ङित्कार्यं स्यात् । न स्यादाविति निर्देशात् तस्माद्धिद्वदतिदेश एवायमिति
मत्वाह । स च डिदिति । डिद्वद्धित्कार्यकृदित्यर्थः । विनाबल्यत्यर्थं तदर्थो ग-
म्यते । यथा चन्द्रोमुखमिति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे जेर्डावित्येवास्तु । मामभूत् डि-
त्करणकार्यायेदित्येव डिच्वाच्च टेह्लोपः स्यात् । एवं तर्हि डिक्करणमु-
त्तरार्थम् । ऋतोऽङउरित्यादौपृथग्ङकारोपादानेहि गौरवप्रसङ्गः । डिति । ह-
राविति । डेरौत्वेऽटिलोपः । हरिष्विति । क्लिष्टावितिषत्वम् । एवमिति । उ-

तैरेव च सूत्रैः सिध्यन्ति । भानुः । भानू । भानवः । हे भानो । भानुम् । भानू । भानूत् । भानुना । भानुभ्याम् । भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः २ । भान्वोः १ । भानूनाम् । भानौ । सखिशब्दस्य भेदः ॥ से-
र्द्धाधेः * १७५ ॥ सखिशब्दस्य सेर्द्धेर्द्धा भवति । डि-
त्वाट्टिलोपः । सखा । अधेरिति विशेषणादेकारो धिवि-
षये । हे सखे ॥ ऐ सख्युः * १७४ ॥ सखिशब्दस्यैकारादे-
शो भवति पञ्चसु परेषु । * षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्य-

केनप्रकारेण हरिशब्दवत्प्रक्रियेति यावत् । उकारान्तश्चेति । चशब्दकारान्तत्वे-
न्येतामुक्तप्रक्रियां समुच्चिनोति । अतआह । एतैरेवेति । तथोदाहरति भानू इति ।
औयूङ्युत्वेसवर्णेर्द्धा । भानवइति । एओजसीत्योकारस्यावादेशः । हेभानोइति ।
धिलोपेसतिधावित्योकारः । भानुनेतिवृतीयैकवचनस्यटानास्त्रियामितिनादेशः । भानवे-
इति । ङीयङ्गीत्योकारस्याङ् । भानोरिति । ङसिङ्गोर्द्धीतीत्योकारे ङस्येत्यलोपः ।
भानाविति । सप्तम्येकवचनस्य ङेर्द्धीङित्यौत्वेङितितेरित्युलोपः । शेषप्राग्वत् ।
सखिशब्दस्येति । भेदप्रक्रियाविशेषः । तमेवनिरूपयितुमाह । खेर्द्धा । अत्रच-
पेसख्युरित्यतः सख्युरिति पष्ठ्यन्तमनुवर्त्तमानं सेरित्यनेन सम्बन्धात्सखिशब्दार्थ-
स्यैकत्वेवाच्येविहृतस्यसेरित्यर्थप्रत्याययतीतिमत्वाह । सखिशब्दस्येति । तदर्थ-
स्यैकत्वेविहृतस्येत्यर्थः । तेन शोभन, सखायस्यसुसुखिरित्यत्र न भवति ।
अन्यपदार्थस्यैकत्वेसेविहितत्वात् । गौणमुख्यन्यायेनवात्रनभवति । अतएव च शोभनः
सखासुसखेत्यत्र भवति । ङित्त्वादिति । कार्य्यायेदितिङस्येत्सङ्गायां ङित्त्वाङ्-
ङितितेरितिलोपइत्यर्थः । अधेरिति । सेर्द्धाधेरित्यत्राधेरितिविशेषणनात्र ङादेशप्रा-
प्त्यभावात् । समाद्धेरिति । लुप्तस्यधोर्विषयेधावित्येकारेहेसखेइति स्यादित्यर्थः ।
एत्वाभावस्तुवक्ष्यते । ऐस् अत्रचसतोहिकार्थेण, कार्य्येणभवितव्यमिति सख्यु-
रैतन्निर्देश्येविपरीतनिर्देशोवैचित्र्यार्थः । पञ्चस्त्विति । इतोत्पञ्चस्त्वित्यतो-
दुतोःसिऔजस्अम् औष्णित्यर्थः । यद्येवसावपिप्राप्नोति । मैवम् । परेणङादेशेन-
बाधितत्वात् विषमजपन्यास । प्रत्ययस्यङाप्रकृतेरैत्वमिति । यएवतर्द्धितिलोपे कृ-

स्य ज्ञेयः ॥ आयादेशः । सखायौ । द्विवचनस्यावाक्यन्द-
सि * ॥ सखाया । सखायः । सखायम् । सखायौ । स-
खीन् ॥ सखिपत्योरीक * १९८ ॥ सखिपतिशब्दयोरी-
गागमो भवति टाडेडिषुपरतः । दीर्घत्वान्नानभवति ।
सख्या । पत्या ॥ * आगमजमनित्यम् ॥ सखिना ।

तेविशेषाभावात्तदविव्यति । अथवासेडादेशप्रतिसाक्षादिष्टेनकार्यत्वेनपञ्चवच-
नान्तर्भावानुमितस्यनिमित्तस्यब्राह्मणभोष्यन्तामूमाठरकौण्डिन्यौपरिवेविवातास्मिन्
त्रपरिवेचणेनमुज्जिक्त्रियायाइवबाधनान्नभवति । यत्रहिडादेशःप्रतिषिध्यतेऽधेरिति
तत्र प्राप्नोति हे सखेइति कर्तव्योत्रयत्न । तत्राधेरितिविभज्यते तच्चोभयोर्गो-
गयो' शेष ऐसख्युः सेडाधेरिति । तत्तत्रायमर्थःअधिप्रत्ययान्तस्यसख्युर्भवति
अधेश्च सेडा भवतीति । यद्येवमौप्रभृतीनि पञ्चवचनानिग्रहीष्याम । भैवम्
पञ्चसु शब्दो हि प्राकृत्यादिष्वेव रूढ इति तादृग्विधएवानुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्येति । आदेशोयस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य विहितस्तदन्त्यस्य अन्तेभवोन्त्यस्तस्या-
न्त्यस्तदन्त्यस्तस्य वर्णस्य ज्ञेयइत्यर्थः । आयादेश इति । ऐ आयिति । सखायौ
इति । सखिऔ इति स्थिते । ऐ सख्युरित्यैआदेशे षष्ठीनिर्दिष्टस्येतीकारस्य जाते
आयादेशे च कृते एव स्यादित्यर्थः । प्रियसखाइत्यत्रवै सख्युरिति सखिशब्दस्य
पञ्चवित्यनेनापि सवन्धादैव न भवति । सुसखायावित्यत्र भवति । द्विवचन-
स्येति । अस्यात्वं छन्दसि वाच्यमित्यर्थः । ननु चात्र औ इति प्रथमोद्वितीयो
वेति । संशय इति चेत् । सेड्विवचन द्विवचनसिरित्यर्थात् । प्रथम एव सन्देशा-
भावात् सेरिति षष्ठ्यन्तस्य कचिदमाद्यन्तस्य परत्वमिति परत्वम् । सखाया
इत्यादि औकारस्यात्वे सर्वत्राद्यै सख्युरित्यैव आय् सखीनिति । षष्ठेत्रवचने
हरीनितिब्रह्मक्रिया । सखि अत्र च एटाङ्योरित्यतष्टाडी अनुवर्त्तते वक्ष्यमाणं
च सूत्रपाठे इत्येतत्सूत्रं चतुर्थैकवचने ईगागमं शास्तीतितद्व्यविशेषादन्तर्णी-
याह । टाडेडिष्विति । दीर्घत्वादिति । अयमाशयः यदि ह्रस्वएवक् क्रि-
येत तर्हि सखि इ टा इति स्थिते सवर्णदीर्घ बाधित्वान्तरङ्गत्वाहानास्त्रियामिति
नाभावः प्राप्नोति । ईकिपुनः सत्यसति वा सवर्णदीर्घ दीर्घत्वान्नारितनादेश ।
नेत्युपलक्षणम् एवाद्यपि न भवति । सख्ये इति । ईकि कित्वादन्त्यागमे सव-
र्णदीर्घे यः । आगमजमिति । आगमाद्यञ्जातमागमजं नास्ति चेति जनैः त-

१ इदमुक्तमाधवेन तदपि न सङ्विचारयुक्त इहापि परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रिते
ज्ञापकानुसारेण तच्च ज्ञापकं नाश्रयेत् एतदर्थमेव सूत्रस्य गुरुकरणमन्वया कृत एवावश्यत
इतिवदति नालकरामशर्माणः ।

पतिना । सखिभ्याम् ॥ सखिभिः । सख्ये । सखिभ्याम्
 सखिभ्यः ॥ ऋङ्ङे * २०० ॥ सखिपतिशब्दयोर्ऋगाग-
 मो भवति ङसिङसोर्ङकारे परे । सख्यु असिति स्थिते ॥ ऋ-
 तोङउः * १२५ ॥ ऋकारान्तात्परस्यङसिङसोरकारस्य
 उकारो भवति । स च ङित् । सख्युः । सखिभ्याम् । सखि-
 भ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनाम् । सप्तम्येकवचने
 डेरौङिदित्यौकारे कृते सखिपत्योरीगागमः ॥ सख्यौ ।
 सख्योः । सखिषु । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिश-
 ब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत् । पतिरसमास-

च्छास्त्रमनित्यमसार्वत्रिकमित्यर्थः । एतच्चागमविधानादेवावसीयते । अन्यथा
 लाववार्धशीकारमादेशमेवव्यधास्यत् । तेन केवल्योनित्यं सख्यासख्येसख्यौ
 समस्तयोर्न प्रियसखिना प्रियसख्ये प्रियसखौ इत्यादि अत एव सखिनापति-
 नेतिकाचित्कोपपाठः नोपपद्यते । अन्यत्र पतिनासह सीतायाः पतये इत्यादौ
 छान्दसत्वान्निर्वाहः । सख्ये इति ईकृदीर्घयत्वानि । ऋक् । इहईग्विधानस्य वै-
 यर्थ्यप्रसङ्गान्छे इति चतुर्थ्येकवचनं न गृह्यते । किं तर्हि ङसिङसोर्ङकारेण
 सप्तम्यन्तो निर्देशः इत्याह । ङसिङसोर्ङकारेपरइति । सख्यु असितीति । अनेन
 ऋगागमेकित्वात्परेसतियत्वेकृतेसख्यु असितिस्थितेसतीत्यर्थः । ऋत । अत्रऋ-
 मात्रान्ङसिङसौनसंभवत इति सामर्थ्याच्चदन्तप्रहणमित्याह । ऋकारान्तादिति ।
 तत्रापिङइतिप्राग्वत्प्रथमान्तोनिर्देशः । तेनङसिङसोरकारस्य उर्भवति उरेवात्रप्रयोज्य-
 इत्यर्थः इममेवार्थतात्पर्येणाह ङसिङसोर्ङकारस्येति । सख्युरिति । सख्युअसिति-
 ऋगागमात्परस्यानेनोत्वेतस्यङित्वाङ्ङितेरेतिलोपेविसर्गोदेशः । अत्राप्यागमजम-
 नित्यमितिप्रियसखेरित्यादावुगागमोन । सप्तम्येकवचनइतिअयम्भावः । सखिङी-
 त्यत्रेकः कृताकृतप्रसङ्गित्वेप्यागमत्वे नानियतप्रवृत्तेः प्राक्ङेरौत्वे टिलोपे च प-
 ञ्चावैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तुङेरामादेशस्य तद्वद्भावाच्चेकित्यत्वे च सख्या-
 षिति स्यादित्यर्थः । शेषः सुगमम् । पतिशब्दस्येति । विशेषान्तराभावादित्यर्थः ।

एव सखिवद्वक्तव्यः ॥ ततः समासान्तस्य नादयो भव-
न्ति । प्रजापतिना । प्राजापतये । इत्यादि ॥ द्विशब्दो नित्यं
द्विवचनान्तः । द्विकौ । द्विऔ इति स्थिते ॥ त्यदादेष्टेरः
स्यादौ ॥ २०७ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ
द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । त्रिशब्दो - नित्यं बहुवचनान्तः ।
त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ । त्रैग्यङ् ॥ ८५ ॥ त्रि-

वृत्तीत्यादाविति । तत्र सखिपत्योरीगित्यादिविशेषमद्वावात् । तथाहि पत्या पत्ये
अत्र सखिपत्योरीक् पत्यु अत्र ऋङ्ङे ऋतोङउ पत्यौ इत्यत्र डेरौत्वे ईगागम
इति । पतिरिति । यदीदमपूर्वं विद्यानमभविष्यत्तदा सेडौदिकमप्यभविष्यनाभ-
विष्यच्च पतिशब्दस्यग्रहणसखिपत्योरीगित्यत्राभविष्यन्नाव्यर्थोत्रैवकारः । तस्मादर्थ-
कथनमेतत् । तथाहि नास्तिसमासोयस्मिन्नसावसमासः, केवल एव पतिशब्दः
सखिवत्सखिशब्देन तुल्यः यथा केवल एवसखिशब्दईगागमादिलभते एवं पति-
शब्दो वक्तव्यः सहनिर्दिष्टत्वात् व्याख्येयइत्यर्थः । व्याख्यानन्तु सखिपत्योरी-
गित्यत्र कृतमेव । तत इति । यस्मात्केवल एव पति सखिवत्ततो हेतोः समासान्तस्य
समासस्यान्तः समासान्तस्तस्यनादय नाएत्वालोपौत्वटिलोपाः भवन्तिवाधकाभा-
वादित्यर्थः । उदाहरति प्रजापतिनेति । प्रजानापति प्रजापतिरिति तत्पुरुष
समासः । तेनात्रेकोऽभावाभावाभाव । प्रजापतयइति ईगभावादिहैत्वम् । इत्या-
दिति । आदिनाप्रजापते, प्रजापताविति । शेष हरिवत् । द्विशब्दइति । नित्य-
त्वादेवस्वार्थप्रत्ययान्तोपि द्विवचनान्तत्वनव्यभिचरतीति सूचयति द्विकाविति ।
त्यदादेः अत्रादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् सर्वान्यन्तर्गणस्य त्यदादिगणस्य ग्रहणा-
त्तज्ज्ञायां नाकारः, द्वि । अत्र च प्रमाणं कचिद्वयोरिति निर्देशः । अथेह कस्मान्न
भवति द्वावतिष्क्रान्तोऽतिद्विः । उच्यते । त्यदादेरिति पष्ठया 'स्यादावित्यनेनापि
संबन्धात् त्यदादेरेकत्वादौ वाच्ये विहिते स्यादावित्यस्याप्यर्थस्य विज्ञानादत्राप्रसङ्गः
अत्रह्यन्यपदार्थसङ्ख्यः स्यादि' । परमद्वावित्यत्रतु भवति समासस्य त्यदादिप्रधान-
त्वात् । एवं सर्वत्रापि त्यदादिकार्यं ज्ञेयम् । द्वाविति । अनेनात्वे औत्वम् । द्वाभ्या-
मिति । अद्वैत्यात्वम् । द्वयोरिति । ओसील्येत्वेयादेशः । त्रिशब्द इति । बहुवचस-

शब्दस्यायडादेशो भवति नाभिं परे । डिदन्त्यस्य वक्तव्यः ॥
त्रयाणाम् । त्रिषु । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । कति-
शब्दाज्जशसोर्लुग्वक्तव्यः । कति २ । कतिभिः । कतिः
भ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु । त्रिषुसरूपः । ईकारान्तः-

स्वार्थत्वादित्यर्थः । त्रीनिति । पदान्तत्वाण्णत्व न । त्रे । बहुवचनस्य निर्देशस्य
स्वरूपपरत्वात् त्रैरित्येकवचनमिति मत्वाह । त्रिशब्दस्येति । यद्येवं प्रियास्त्रयो यस्य
स प्रियत्रि । प्रियत्रीणामत्रापि प्राप्नोति शब्दस्वरूपस्य सत्त्वात् । मैवं, त्रेरिति षष्ठ्या
आमीत्यनेनापि सवन्धात् । डिदन्त्यस्येति । षष्ठ्याप्रवृत्तं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति
वक्ष्यमाणेन गुरुः शिष्येत्यनेने मावाधीति पुनरिदमुच्यते । यद्येवं तुह्योस्तातड्
ङ्ग्यन्तस्य प्राप्नोति ब्रूतात् सृष्टात् उष्टादिति । न च वाच्यं डिदन्त्यस्य गुणवृद्धि-
निषेधसंसारणार्थत्वाच्च स्यादिति । तस्यान्तादेशे हि ताताडि व्यवहितत्वेन
तत्प्राप्त्यभावात् । नायवयवेऽचरितार्थे लिङ्गं समुदायविशेषकं भवति । अन्तादे-
शार्थत्वेन चरितार्थत्वात् । नापि च येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-
प्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रयणीयमिति वाच्यम् । वचनस्य बहुतराव-
काशत्वात् तुप पिच्चेनडिच्चाभावाच्च । उच्यते । सर्वादेशे ताताडि डिदन्त्यस्य प्र-
योजनान्तरं संभवतीति । तत्र विलम्ब्य प्रवर्तमानमन्तादेशवचनं परेण सर्वा-
देशेन बाध्यते अयडादीनां तु सर्वादेशत्वे न किञ्चित् डिदन्त्यस्य प्रयोजनमिति
तत्र स्वसामर्थ्यादन्तादेशवचनं सहसा प्रवर्तते । तदाह वार्तिककार । तात-
डिडिस्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधः सर्वादेश इति । त्रयाणामिति । इका-
रस्यायाडि नुड्दीर्घणत्वानि । कतिशब्द इति । कासंख्या येषामिति बहुवचने शो-
षा निपात्याः कस्यादय इति निपातितत्वादिति भावः । कतीति । जशसो-
र्लुक् । नन्वत्र यदादेशस्तद्वदिति जसमाश्रित्य एओजसीत्येत्वं स्यात् । न, ज्ञा-
पकात् यदयं शीड इति गुण शास्ति तज्ज्ञापयति । लुकि न तन्निमित्तं भव-
तीति । अन्यथा शोते इत्यादावदादेर्लुगिति लुप्तस्यापस्तद्वद्भावेन गुणस्य सिद्ध-
त्वाद्वर्थमेव तत्स्यात् । त्रिषु सरूप इति समानं रूपमस्यासौ स्वरूपः सहादे-
रिति समानस्य स स्त्रीपुंसकयोरपि विशेषाभावात्समानान्वये रूपाणीत्य-

सुश्रीशब्दः । सुश्रीः । खोर्द्धातोऽरियुवौ स्वरे * १७७ धातो-
रिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरेपरे । सुश्रियौ । सुश्रि-
यः । हे सुश्रीः । सुश्रियम् । सुश्रियौ । सुश्रियः । सुश्रिया ।
सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभिः । सुश्रिये । सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभ्यः ।
सुश्रियः । सुश्रियोः । सुश्रियामित्यादि । तथैव सुधीशब्दः ।
एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ । स्वयम्भु-
वइत्यादि । सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ स्वरादौ तु
विशेषः ॥ सेनानीः ॥ खोर्वा * १८० धातोरवयवसंयोगपूर्वो-

र्थः । ईकारान्त इति । श्रयन्त्येता सर्वे इति श्रीः श्रिजसेवाया किविति किप्
प्रच्छादित्वादीर्घः । शोभना श्रीयस्यासौ सुश्रीः अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वादन्वार्थ इति
ह्रस्वाभावादीकारान्तः पुंलिङ्गश्च । बहुव्रीहिणा खोर्द्धातोः । अत्रव्याख्यानाद्विशे-
षप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति खोरिति न दीर्घयोर्ग्रहणम् । नापि चययोः ।
किं तर्हि इक्ष उश्च यू तयोरिति ह्रस्वयोर्ग्रहणे सति सावर्ण्यादीर्घयोरपि स्यादिति
मत्वाह । धातोरिकारोकारयोरिति । सुश्रियाविति । औत्सर्गिक्यत्वापवाद इय् । हे
सुश्रीरिति । धातुत्वान्नधिलोपः । सुश्रिय सुश्रिय इति । धातुत्वान्नमशसोरलोपः ।
सुश्रियामिति । नुट् परत्वादिभ्यः । खोर्वा किं । सोमपौ । धातोः किम् वातप्रश्न्यौ ।
त्वेरिति सुश्रीभ्याम् । इहस्याद्यधिकारात्पदान्तरस्वरे न श्रियाहृदं श्रयर्थं भवर्थम्
नामिनः स्वरेइतिनुम् स्वरग्रहणमन्वास्थामिति शसादिना सबद्धमिति तदनुवृत्तौ
तस्यायनुवृत्तिः स्यादिति । पुनः स्वरग्रहणं खोरिति ह्रस्वग्रहणमुत्तरार्थम् । रिगतौ,
रियति रुवन्ति । तथैवेति । सुष्ठुध्यायतीति ध्यायते क्पियाइत्यस्यसंप्रसारणे
ईकारे सुधीरपि सुश्रीवद्वयादेशं लभतइत्यर्थः । स्वयमुवावित्यादि । स्वयं भवतीति
भवते किन्नन्तस्य खोर्द्धातोऽरित्यूकारस्यस्वरे सर्वत्रोवादेशः खोरभावः त्वमे वक्ष्यति ।
सेनानीशब्दस्येति । सेनानयतीति किन्नन्तनीधात्वन्तस्यास्यस्वरादावेवविषइत्यर्थः ।
खौ । अत्र खोरित्यतोधातोऽखोरिति चानुवर्त्तते तत्रयद्ययमर्थः स्यात् धातोऽखो-
र्वौभवत इति ततः पूर्वसूत्रं निर्विषयमेवस्यादथवचनशामाण्यात्तदपिस्थादे-
वमपिविषयवैपरीत्यं स्यात् तस्मादिदविशिष्टविषयमिति मत्वाह । धातोरित्यादि-
वस्मादीकारादूकाराद्धातोरवयवसंयोगपूर्वोनास्तितदन्तस्याधात्वयवसंयोगपूर्वेदूहन्त-

यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदन्तस्याऽनेकस्वरस्येका-
रयोकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरो परो । वर्षाभूपुनर्भू-
व्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा । वाग्रहणादियं
विवक्षा । सेनान्यौ । सेनान्यः । हे सेनानीः । सेनान्यम् ।
सेनान्यौ । सेनान्यः । इत्यादि । सेनान्यादीनां नामो
लुङ्गत्वम् : * । सेनानीनाम् १ ॥ सेनान्याम् ॥
आम्हे : * ११२ ॥ आबन्तान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य डेरामादेशो
भवति । सेनान्याम् । एवंप्रामणीप्रभृतयः । ऊकारान्ताश्च
यवल्लप्रभृतयः । यवल्लः । यवल्लौ । यवल्लवः । इत्यादि ।
ऋकारान्तःपितृशब्दः । सेरा * १२६ ॥ ऋकारान्तात्परस्य

त्यानेकस्वरस्य नास्त्येक स्वरो यस्मिन्नसौ तस्य शब्दस्यावयवौ यावीदूतौ तयोः-
क्रमात्स्वौ भवत इत्यर्थः । किं सर्वत्र नेत्याह । वर्षाभिश्च । वर्षाभूपुनर्भूभ्यामतिरि-
क्तमन्यत्रस्वर्गभादौ स्थित भूशब्द सुधीशब्दं च वर्जयित्वा परिहृत्येत्यर्थः । ननु
सूत्र यनौवेत्यनुष्टुप्तिरपि य्वोर्द्धातोः स्वरइति तदतिरिक्तोऽयमर्थः कुतोलभ्यत इत्याह ।
वाग्रहणादिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । सेनान्यावित्यादि । इयपवादो
यत्वम् । आम् अत्रापइत्यनुवर्तते इतीदमाबन्तादामोषिषायकम् उत्तरसूत्रपाठस्य
नियश्चेति नीशब्दाच्च तत्राविशेषाद्योगद्वयमपि संहत्यव्याचष्टे । आबन्तान्नीशब्दा-
च्चेति । एवमिति । ग्रामं नयतीति निय किम् नाग्रश्चकृतेति समास समासे
कचिदैकपद्यमितिणत्वं ग्रामण्यादयोपि सेनानीवत् ज्ञेया इत्यर्थः । यवत्वावि-
त्यादि । यवान् लुनातीति लुव, क्तिवन्तस्य य्वैवेति यत्वम् । ऋकारान्त इति ।
एतच्च क्रमप्रदर्शनार्थमुक्तम् । सेः । अत्र ऋतोऽडित्यत ऋत इत्यनुवर्तते तत्र
क्रमात्रात् सिर्न संभवतीति सामर्थ्यात्तदन्तस्य ग्रहणमित्याह । ऋकारान्तादिति ।
तथा डेरौडिदित्यतोडिदित्यनुवर्तते इत्याह । सचेति । टिलोष इति । डिति टेरित्यनेन
पितेति । पितृस इत्यत्र परत्वाद्ग्रामोत्याकारश्च तत्र विशिष्टत्वात् श्रौतत्वाच्चसेरात्वे

सेराभवति । स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । पिता ।
पञ्चसु * १२८ ॥ ऋकारस्यारभवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु ।
पितरौ । पितरः । धेरर् * १२७ ॥ ऋकारान्तात्परस्य धेरर्
भवति । स च डित् । पितरम् । पितरौ । पितृन् । पित्रा ।
पितृभ्याम् । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्यः ।
ऋतोडडः । पितुः । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः ।
पितृणाम् । डौ * १२८ ॥ ऋकारस्यार् भवति डौपरे । पि-
तरि । पित्रोः । पितृषु । एवं जामात्रादयः । नुर्वा नामि
दीर्घः * ॥ नृणाम् नृणाम् । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ।

हेतु एकयोगविशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिरिति डित्त्वान् टिलोपे कृते
ऋकारस्याभावान्नाश्रवते इति । तत्पक्षेऽपि नाचार्यैर्दीक्षित । अन्यथा च सूत्र-
मादौ व्याख्यास्यन् । पञ्चसु । अत्र ऋत इति पञ्चस्यन्तमप्यनुवर्तमानमादेशापेक्षया
प्रत्ययन्त्याह । ऋकारस्येति । स्यादिति । एतच्चाधिकाराद्भ्यते । धे ।
ननु तत्सम्बोधने पितृसि इत्यत्र समानाद्वेति लुप्तविषये पञ्चस्वित्तिऋकारस्यै-
वारि कृते ह्रस्वान्तत्वाद्धसेप इति सिलोपे सयोगान्तलोपे वा हे पितरिति सिध्यत्येवेति
केमनेन योगेन सेरेत्यत्र चाधेरिति वक्ष्याम । इति चेदुच्यते । एव हि क्रियमाणे
पूर्ववत्कर्तृशब्दस्यारि हे कर्तारित्यनिष्ट स्यात् । नहि स्तुरारित्यत्राधेरिति शक्यते
कर्तु गौरवान् । न च सेर्डाधेरित्यतो मण्डूकप्रुत्यानुवृत्तिः । प्रतिपत्तिगौरवान् तस्मा-
द्धारभ्यतेयं योगः हे पितरिति । अनेनारिडित्त्वाट्टिलोपः । पितृनिति । पछेत्र वचने
शसि अलोपदीर्घनत्वानि । पदान्तत्वाश्रवत्वाभाव । पित्रेति । ऋहर्सेर्ह्रस्व इति
तकारस्य द्वित्वम् । ऋतोडडरिति । अनेन पितृअस् इत्यत्र ऋकारात्परस्याकार-
स्योत्वे डित्त्वाट्टिलोपे विसर्गादेशे श्लिष्टोच्चारणे पितुरिति स्यादित्यर्थः । पितृणा-
मिति । नुड्दीर्घणत्वानि । डौ । एवमिति । पितृशब्दोक्तप्रक्रियेत्यर्थः । नुर्वेति ।
नामीति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं नृशब्दस्य नामि वा दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थः ।
नृणां नृणामिति । उभयत्रनुटिपाक्षिको दीर्घ गतम् । शेष पितृवत् । कर्तृशब्द-
इति । निरूप्यमाणत्वात्कर्तृग्रहणं तृप्त्ययवता पञ्चसु प्रक्रियाभेद इत्यर्थः । स्तु ।

स्तुरार् * १३० ॥ सकारतृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्यार्
भवति पञ्चसु परेषु । कर्तारसि इति स्थिते । यदादे-
शस्तद्वद्भवति । सेरा । डित्त्वाट्टिलोपः । कर्ता ।
कर्तारौ । कर्तारः । हे कर्तः । कर्तारम् । कर्तारौ ।
कर्तृनित्यादि । एवं नप्तृप्रशास्तृप्रभृतयः ॥ उकारा-
न्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तस्येव-
रूपं वक्तव्यम् * ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । अधि-
ष्विति विशेषणात् । हे क्रोष्टो । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । श-
सि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् । क्रोष्टून् । तृतीयादौ स्वरा

स् च वृ च स्तु द्वन्द्वैकत्वम् आगमशास्त्रस्यानित्यवान्नुमभावः । छान्दसं पुस्त-
कं वा । उक्तञ्च छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इति । तत्र स्तुरिति षष्ठी कृतानुव-
र्तमानेन संबध्यते संबन्धश्च सकारेण संयोगः, तृप्रत्ययेन समवायः । तदयमर्थः
सकारसंयुक्तो य ऋकारस्तृप्रत्ययावयवय इति । अमुमेवार्थं संहत्याह सकारे
त्यादि । सकारेण संयोगसंबन्धवतः तृप्रत्ययेन समवायसंबन्धवत ऋकारस्येत्यर्थः ।
कर्तारसीति स्थित इति । कर्तृसीत्यत्र विशिष्टत्वात् पूर्वमारि सति कर्तारसीति
स्थिते सतीत्यर्थः । यदादेश इति । यस्यादेशो यदादेशस्तद्वत्तेन तुल्यस्तद्वत्कार्याति-
देशोयं तेनायमर्थः । आवेशो यस्य स्थाने विहितस्तेन स्थानिना तुल्यो भवति
स्थानिकार्यकृद्भवतीत्यर्थः । फलमाह । सेरेति । आदेशस्यार् ऋकारवत्त्वात्सेरेत्यात्वे
डित्त्वाट्टिलोपे च कर्तृति स्यादित्यर्थः । हेकर्तरिति । धेररिटिलोपः । कर्तृनिति ।
पष्ठेन वचनेपितृवन् । इत्यादीति । पितृशब्दवदितिशेषः एवमिति । नप्तृप्रशास्त्रा-
दयोपितृप्रत्ययान्तत्वात्कर्तृशब्दवत् ज्ञेयाइत्यर्थः । उकारान्तस्येति । तृप्रत्ययान्तस्य
यथारूपं तृप्रत्ययसम्बन्धिऋकारवत्त्वात्तथोदन्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्यधिवर्जितेषु स्या-
द्विपञ्चवचनेषु रूपं वाच्यमित्यर्थः । क्रोष्टेति । क्रोष्टुसितिस्थितेतृप्रत्ययवदुका-
रस्यारिक्ततेसेरेत्यात्वेटिलोपः । अधिष्विति । तेनधौतृप्रत्ययातिदेशाभावाउद्-
न्ताद्विलोपेधावित्यात्मम् । शसीति । तृप्रत्ययेनतुल्यंतृप्रत्ययवत् तृप्रत्ययवद्भवनं
तृप्रत्ययवद्भावः तदभावाच्छसिक्रोष्टूनित्येवभवतीत्यर्थः । तृतीयादाविति श-

दौ वा तृप्रत्ययान्तता वक्तव्याः ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टना ।
क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे । क्रोष्ट्वे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोरि-
त्यादि क्रोष्टूनाम् । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः ।
नुडागमे कृते हसादित्वाच्चवद्भावो नास्ति क्रोष्टरि । क्रो-
ष्टौ । क्रोष्टुषु । ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ता-
श्चाप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुंलिङ्ग सुरैशब्दः । रैस्मि ॥
८१ ॥ रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ वि-
भक्तौ परतः । सुराः । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः । सुरायौ । हे-

ह्रस्वसिद्धसोऽन्धस्योऽस्तुभरेषु तृप्रत्ययस्यान्ततावावाच्येत्यर्थः । क्रोष्ट्रेति । प्रा-
ग्वत् । क्रोष्ट्व इति । द्वितीयोत्वेऽवादेशः । क्रोष्टुरिति । ऋतोऽर्ऱित्युत्वे टिलोपः
क्रोष्टोरिति । द्वितीयोत्वेऽस्येत्यलोपः । ओसोस्तु रत्ववत्त्वे । क्रोष्टूनामिति । क्रोष्टु
आभित्यत्र नुट्प्राप्तम् । परत्वाच्चवद्भावश्च तत्रनित्यत्वात्परस्य नित्यस्य च नित्यमेवेति
नुडेवस्यादितिप्रतिपादयितुमाह । कृतेति । कृतेचाकृते च विध्यन्तरे यो विधिः
प्राप्नोति सनित्यः यथा नुट् । सहिकृते वृवद्भावे समानान्तत्वाविधातात् प्राप्नोति न
तथा तृप्रत्ययवद्भाव इत्याह । नुडागमइति । नुडागमेतुकृतेतस्यामोऽवयवत्वेन आमः
स्वरादित्वविधातान्न प्राप्नोति तृप्रत्ययवद्भावइत्येत्यन्तत्वात् नित्येननुटावाध्यत इत्यर्थः ।
क्रोष्टूनामिति । क्रोष्टूणामिति तु मतान्तरबोद्धव्यम् । क्रोष्टरीति । डाकित्यर् ।
क्रोष्ट्रविति । डेरौडिदित्यौत्वे । टिलोपःशेषं सुगमम् । ऋकारान्ताइति । अप्रसिद्धत्वं
च वेदपुराणादावप्रयुक्तत्वात् अतएवचात्रनव्युत्पादिता इति भावः । ऐकारान्तइति ।
रै । रै इत्यर्थविवक्षयाऽविभक्तिकोनिर्देशः । छान्दसो वा लुक् । सूचभूचस्म तत्र भका-
रमात्रमत्र विभक्तिर्न संभवतीति सामर्थ्याद्भ्रकारादिर्गृह्यते तत्साहचर्याच्च स-
कारादिरपीत्वभिप्रेत्याह । सकारभकारादाविति । यस्मिन्विधित्वादावाबल्यम् ।

सुराः । सुराया । सुराभ्याम् । सुराभिरित्यादि ॥ ओरौ ॥
 १७२ ॥ ओकारस्योकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः ।
 गावौ । गावः । हे गौः । आम्हासि ॥ १७३ ॥ ओकार-
 स्यात्वं भवति अग्नि शसि च परे । गाम् । गावौ । गाः ।
 गवा । गोभ्याम् । गोभिः । गवे । गोभ्याम् । गोभ्यः ।
 ङस्येत्यकारलोपः । गोः । गोभ्याम् । गोभ्य इत्यादि । ए-
 वं सुद्योशब्दः । औकारान्तः पुँलिङ्गो ग्लौशब्दः तस्यह-
 सादौ त्वविशेषः स्वरादावादेशः । ग्लौः । ग्लावौ ।
 ग्लाव इत्यादि ॥ इति स्वरान्ताः पुँलिङ्गाः ॥

हणेइति परिभाषयावाह । सकारेत्यादि । सकारश्चभकारश्च सकारभकारौ ता-
 वादीयस्याः तस्यामधिकृतायानिभक्तौ परत इत्यर्थः । सुराइति । अत्रसकारादित्वे-
 नात्वेविसर्गः । ननुचात्र सकारमात्र विभक्तिरिति तदादौ विधीयमानमाव-
 नस्यात् । उच्यते, यथालोकेकस्याप्येकपुत्रस्यायमेव मेज्येष्टोयमेवकानिष्ट
 इत्येकस्मिन्नापि पुत्रे ज्येष्ठकनिष्ठव्यवहारो भवति तथात्राप्येकस्मिन्नापि वर्णे
 भवत्याद्यन्तव्यवहारः । सुराभ्यामिति । भकारादित्वादात्वम् । इत्यादीति । आदि-
 रत्रप्रकारे एव प्रकारशेषमपिज्ञेयमित्यर्थः । ओकारान्तइति । ओः । अत्रातो-
 त्युरितिनिर्देशाच्चोकारस्यग्रहणमिति मत्वाह । ओकारस्येति । गौरिति । औ-
 त्वेविसर्गः । हेचित्रगोहेचित्रगवइत्यत्रतु ओकारस्य लाक्षणीकत्वान्नैत्वम् ओ-
 रिति पठथापञ्चस्वित्यनेतसंबन्धाद्वा । आम् । आ अमिति च्छेदः । गाइति ।
 आत्वं नत्वाभावस्तुतत्सूत्र एव विचारितः शेषं सुगमम् । एवमिति । द्योशब्दो-
 पि गोशब्दवत्साध्य इत्यर्थः । ननु च द्योशब्दः स्वर्गवाचीव्योमवाचीचक्षीलि-
 गएव । तथाचाहामर, 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियामिति । तथा द्योदिवौद्वे स्त्रि-
 यामवन्न व्योमेति । तथा च रूपमालायांमुक्तं द्योदिव्शब्दौ स्त्रियामिति । तत्कथ-
 मत्रपुसिप्रदर्शितः । एवं तर्हिद्योशब्दस्यायमर्थः । द्योअन्तोयस्यासौद्योन्तः द्यो-
 शब्दमन्त करोतीति वाद्योन्तः शब्दोद्योशब्दः मध्यमपदलोपीसमासः तेन सु-
 द्योशब्दइत्यर्थः । औकारान्तइति । सुगमम् । श्रीजानार्दनिवत्सराजतनयः

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । आकारान्तो गङ्गाशब्दः ॥
 आपः ॥ १०७ ॥ आबन्तात्परस्य सेल्लोपो भवति । गङ्गा । औ ॥
 ११० ॥ आबन्तात्पर औ इकारमापद्यते गङ्गे ॥ धिरिः ॥ १०९ ॥
 आबन्तात्परो धिरिर्भवति । हे गङ्गे । गङ्गाम् । गङ्गे । गङ्गाः ॥
 टौसोरे ॥ १०८ ॥ आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति ।

श्रीकाहनामा द्विजोय श्रीनायकदेविनापि सुधियं प्राजीजनन्माधवम् । तस्य
 व्याकरणार्णवे कृतरणे. सारस्वतीयोत्तमध्याख्यापुसिगतास्वरान्तवचसासिद्धान्त-
 रत्नावली । इति स्वरान्ता पुंलिङ्गा ।

अथेति । स्वरान्ता, स्त्रीलिङ्गा, प्रारभ्यन्तइत्यर्थः । तन्नाबन्तत्वेनाऽदन्तशब्दा-
 भावादाह । आकारान्त इति । पकारस्य कार्यायोगादाबन्त इति नोक्तम् । आप ।
 अत्राबन्तात् स्यादयो न संभवन्तीति सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा
 तदन्तग्रहणमिति मन्वाह । आबन्तादिति । यद्येवं खट्वातिकात्तोतिखट्वा । अत्रापि
 प्राप्नोति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनस्थानिवन्त्वेनवाऽस्याप्याबन्तत्वादिति चेदुच्यते ।
 अत्राद्वितीयमार्पे इतिषष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्चस्वरूपपरमिति सुष्ठाम इत्यत्रोक्तम् । तेना-
 यमर्थ, आप्सबन्धवत्, आबन्तादिति । न चातिखट्वादावाप, सन्ध-ह्रस्वविधानात्
 सर्वस्यैव चापेविकृतत्वादेकदेशन्यायस्याप्ययमविषय आबन्तग्रहणानुवृत्तिसा-
 मर्थ्याच्च नादेशस्यापि तद्वद्भावः अतएवातिखट्वा अतिखट्वादेनेत्यादावापितत्तत्कार्या-
 भावः । अत्रैव सूत्रे आआप् इत्यापेविशेषणार्थमाकारः प्रथमभिद्यते इति दीर्घा-
 देवापस्तत्तत्कार्यं द्रष्टव्यम् । सेल्लोप इति । हसेप इत्यतोनुवृत्ते । प्रथमयोगकरण
 त्वापएवोत्तरत्रानुवृत्त्यर्थम् । गङ्गेति आबन्तगङ्गाशब्दस्याविभिकीति नामत्वात्त-
 स्मादिति स्याद्युपत्तौ नामार्थमात्रैकत्वविवक्षाया जातस्यसेरनेन लोपे एव स्यादि-
 त्यर्थः । औ । अत्र धिरिरित्यत इरित्यनुवर्तते इत्याह । इकारमिति । ह्रस्वमि
 प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्येवमेकयोग एव क्रियताम् । औध्योरिरिति एवं हि धेः साहचर्या-
 दौकारोप्यामन्त्रणीय एवेति भ्रमः स्यात् । प्रथमयोगे तु नायं दोषः । गङ्गे इति ।
 गङ्गा औ इत्यत्रौकारस्यानेत्वे पूर्वपरयोरेत्वम् । गङ्गा इति । जसि दीर्घविसर्गौ ।
 धिरिः । हे गङ्गे इति । विधिसामर्थ्यादिकारस्यालोपः । टौसोः । इहाप इति पञ्चम्यन्त-

१ अतिखट्वादिमत्यादौ एकदेशविकृतमित्यादिना आबन्तत्वात् सेल्लोपः स्यात् तच्चिद्वत्तये
 दीर्घप्रश्ने इति प्रकाशकृतमाशयःसुतु गौणमुख्ययोरितिन्वायेनापिधेत्स्यति प्रश्नेनोपि
 विधेयन्यायस्य सर्वत्राश्रयणात् ।

गङ्गाया । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभिः ॥ डितां यट् ॥ १२१ ॥ आबन्ता-
त्परेषां डेडसिडंसडीनामित्येतेषां यडागमौ भवति ।
टकारो देशनियमार्थः । गङ्गायै । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः ।
गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । आम्डेः । गङ्गायाम् । गङ्गायोः । गङ्गासु ।
एवं श्रद्धामिधाविद्याप्रभृतयः ॥ अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ॥ हे
अम्ब । हे अक्केत्यादि । सर्वादीनान्तु डित्सु विशेषः ॥ यटो-
च्च ॥ १०५ ॥ आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भ-

मायादेशापेक्षयार्थात् पष्ठयन्तं स्यादिति मत्वाह । आबन्तस्येति । गङ्गयेति । गङ्गाटा
इत्यत्रानेनैत्वे षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यापः कृते एअप् । जिताम् । इदृशेषा तानि छिन्ति
तेषां डेडसीत्यादीनां विवृतानामित्यर्थः । टकार इति देशः, स्थान तस्य नियमोऽवश्य
भावः सोर्थो यस्यासी सति हि टकारे टितिकतावाद्यन्तयोरित्यागमिन आदिरेवाय-
मागमो भवतीत्येवं देशो नियम्यत इत्यर्थः । गङ्गायै इति । गङ्गाए इत्यत्रानेनादौ
यटि ऐत्वम् । गङ्गाया इति । यट्दीर्घा । गङ्गयोरिति । टौसोरित्येत्वेऽयादेशः ।
आम्डेरिति । अनेनाबन्तत्वात् डेरामादेश इति शेषः । गङ्गायामिति । गङ्गाङि
इति स्थितेसति परत्वात् पूर्वडेराम् ततो यट् । ननु नित्यत्वात् पूर्वं यट् स्यात् सहि
कृतेऽयामि प्राप्नोति अकृतेपि आम् तु कृते यटि व्यवधानात् प्राप्नोतीत्यनित्य
इति चेत् यडप्यनित्यः कृते अमि तस्य प्राप्नोत्यकृते त्वन्यस्य डेस्तस्माच्छब्दान्त-
रस्य प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति इति द्वयोरनित्ययोश्च परत्वात् पूर्वं डेराम् भवति ।
किञ्च । विधिप्रसाम्भ्यादपि पूर्वमसिब भवति । अन्यथा कथञ्चिदपि पूर्वकृतेन यटा
व्यवधानादामोऽप्रवृत्तेराबन्तादाम्प्रविधानं व्यर्थं स्यात् । गङ्गयोरिति । प्राग्बदेत्वादि ।
एवं श्रद्धेति । एतेत्याबन्तत्वात् गङ्गावत्साध्या इत्यर्थः । अम्बादीनामिति ।
अत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् द्विस्वराणां मात्रार्थानां ग्रहणात् हे अम्बाले
हे अम्बाडे हे अम्बिके इत्यत्र ह्रस्वाभावात् वेरिः । हे अम्ब हे अक्केति । अत्र
ह्रस्वान्तत्वाद्धेरित्वाप्राप्तौऽपः । आदिना हे अल्ल हे अक्केति । सर्वादीनामिति ।
सर्वविश्वेत्यादिगणपठितानामाबन्तानां डेडसिडंसडिषु प्रक्रियाधिक्यमुच्यत
इत्यर्थः । यटो । अत्र सर्वादेः स्मडित्यतः सर्वादेरिति वृत्ते । यटोविधीयमानत्वा-
द्यायमाबन्तादेशः भवतीत्याह आबन्तात्सर्वादेरिति । पूर्वस्य चाप इति । एतच्च
सुडाम् इत्यत्रोपपादितम् । सर्वस्यै इति । सर्वाए इत्यत्र डितामिति

वति पूर्वस्य चापोकारः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ।
शेषं गङ्गावत् । आमि तु सुडागमः । सर्वासाम् । जरा ॥
जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः ॥ जरसौ जरे । जर-
सः । जराः । हे जरे । जरसम् । जराम् जरसौ । जरे ।
जरसः । जराः । जरसा । जरया । जराभ्याम् । जराभि-
रित्यादि । इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दस्तस्य प्रथ-
माद्वितिययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । बुद्धी । बुद्ध्यः ।

यदनेन मुटि आपश्चाऽत्वे ऐत्वे चैवंस्यादित्यर्थः । सर्वस्या इति ङसिङ्सोर्यदमुद्व-
दीर्घविस्र्गाः । सर्वस्यामिति । ङेराभि यडादयः । शेषमिति । अङ्गिद्वचनान्तमि-
त्यर्थः । किं सर्वमपि नेत्याह । आमित्विति । एतच्च सुडविधावेवोपपादितम् । ज-
राया इति । जराशब्दस्य स्वरादौ विभक्तौ वा जरसादेशः स्यादिति वक्तव्यार्थः ।
जरसावित्यादि । जरसादेशपक्षे सर्वत्र ऋष्टोच्चारणं जरेइत्यादि । जरसादेशाभा-
वपक्षे सर्वत्र गङ्गावत् । हे जर इति । ङेरित्वे एत्वम् । ननु चात्रेत्वस्य स्वरा-
दित्वाजरासादेशः स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेनेह हसादित्त्वमाशङ्क्यम् । अतिदेशेन
हि स्थान्याश्रयं कार्यं प्राप्यते ङ्वादेशाश्रयं निवर्त्यते इति । एव तर्हि सन्निपातल-
क्षणपरिभाषया आबन्तसन्निधानेन जात इकारो नाबन्त विघातयतीति न भवि-
ष्यति । यथा जरे इत्यत्र इत्वे कृते । अतएवाजर कुलमस्ति अजरेण अजरै अज-
रादित्यत्राप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्तो जरसादेशः न । तथा च काशिकायामु-
क्तम् । अतिजरब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतं किं
कारणं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अयमेव चाचार्याणामभिप्रायः
इति स्त्रियामौकारस्य ह्रस्वेत्वविधानात् भिसो भकारस्यात्वविधेर्देसेरदादेशविधेः
नुमीयते अन्यथा दीर्घत्वैसादादेशान् व्यधास्यत् । यद्येव कथमजरसं कुलं पश्येति ।
उच्यते । नात्रातोमित्यसादेशः क्रियते किं तर्हि वर्तमान एवाम् लुकोऽप्रवृत्तेरव-
स्थित इति व्यज्यत इति नायमस्याविषयः । तथा च वक्ष्यति असोमग्रहणं लु-
ग्यावृत्त्यर्थमिति । इकारान्त इति । बोधनं बुद्धिरिति क्तिः स च शिवासेवे-
त्याह स्त्रीलिङ्ग इति । तस्येति । इदन्तत्वसाम्योदिति भावः । बुद्धीइति औपूतीत्वे स

हे बुद्धे । बुद्धिम् । बुद्धी । पुंस इति विशेषणात् बुद्धीः ।
 बुद्ध्या । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभिः ॥ इदुद्ध्याम् ॥ ११८ ॥ स्त्रि-
 यां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां
 वा अडागमो भवति । बुद्ध्यै । बुद्धये । बुद्धिभ्याम् ।
 बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । बुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बु-
 द्ध्याः । बुद्धेः । बुद्धयोः । बुद्धीनाम् ॥ स्त्रियां योः ॥ ११४ ॥
 इश्च उश्च युस्तस्मादिवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्त-

वर्णोदीर्घ' बुद्धयइति । एभोजसीत्येत्वेऽयादेशः । पुंस इतीति सोन. पुस इत्यत्र
 बुद्धयेति । अस्त्रियामित्युक्तेर्नाभावोन । इदु. इकारोकाराभ्यामिति । इदुन्मात्रस्य
 स्त्रियामप्रवृत्तेर्ङितामसंभवाच्चतदन्ताभ्यामित्यर्थः । बुद्धयइति । इदुद्ध्यामितिङेरा-
 दावटिकृतेत्यत्वैवै बुद्धय इति । अडभावेङितीत्येत्वेऽयादेशः । बुद्धयाइति । तद्व-
 द्दित्यत्वदीर्घविसर्गाः । बुद्धेरिति । अनट्पक्षे ङितीत्येत्वे ङस्येत्यलोप. स्त्रियाम् ।
 किमिदंयोरितियकारोकारयोर्ग्रहणमिकारोकारयोर्वा नाद्याःरायांत्यत्रातिप्रसङ्गात् ।
 नचवाच्यलाक्षणिकत्वान्नस्यादिति स्त्रियामित्यादावपिप्यस्यलाक्षणिकत्वात् एव-
 न्तार्हअसन्देहार्थमुयइति निर्वेदयेयोरितिनिर्वेदशान्नाद्यइतिद्वितीयमेवाश्रयति इश्चेति ।
 द्वन्द्वैकत्वेननिर्वेदः सूत्रेतुयोरितिछान्दसपुस्तकम् । अनित्यत्वाद्वा नुमन । अत्र च नि-
 यश्चेत्यतश्चोनुवर्तते । सचावधारणार्थः समस्त्रियामित्यनेन संबध्यते योरिति साम-
 थ्यात्तदन्तग्रहणं तेन यदिवर्णोवर्णात् स्त्रियामेववर्तते तस्मान्नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः ।
 अत एव खल्विस्त्रियामित्यादौ पदान्तरद्योल्लीत्ववृत्तेर्नाम् इष्वशन्यादीनातु श-
 व्दार्थस्यैव स्त्रीत्वादिष्वात्मशन्यामिति स्यादेवान्भावः एवमडागमादिकार्यमपि
 नित्यस्त्रीलिङ्गादेवज्ञेयम् । एतदेव हि स्त्रियां ग्रहण तत्राप्यनुवर्तत इति । बुद्धयामिति ।
 बुद्धि इ इत्यत्रङेराम्भावोडागम औत्वं च प्राप्नोति तत्र यदि परत्वादौत्वं स्यात्तत्र
 कृतेन टिलोपेनदुदन्तत्वाभावाददोप्रवृत्तेर्द्वितीयस्याद्विधानस्यानवकाशत्वादादेशा-
 गमयोर्भिन्नदेशत्वेनाविरोधादपि पूर्वकृतेनादाव्यवधानादीत्वाप्रवृत्तेरामादेशे च कृते
 यत्वदीर्घो । अथ यथा अटोव्यवधानादौत्वाप्रवृत्तिः एवमामपि यदि न प्रवर्तते
 तदा नवामित्यादावपि ङितामङित्यटा व्यवधानादामोऽप्रवृत्तिः, स्त्रिया यो-

मानात्परस्य ङेरामादेशो भवति । बुद्ध्याम् । अडागमा-
भावे आमोप्यभावः । बुद्धौ । बुद्धयोः । बुद्धिषु । एवं मतिभू-
तिरुचिकान्तिप्रभृतयः । एवं धेनुरज्जुप्रभृतयोप्युकारा-
न्ताः सिद्धयन्ति । धेनुः । धेनू । धेनवः । हे धेनो । धेनुम् ।
धेनू । धेनूः । धेन्वा । धेनुभ्याम् । धेनुभिः । धेन्वै, धे-
नवे । धेनुभ्याम् । धेनुभ्यः । धेन्वाः । धेनोः । धेनुभ्या-
म् । धेनुभ्यः । धेन्वाः । धेनोः । धेन्वोः । धेनूनाम् । धे-
न्वान्' धेनौ । धेन्वोः । धेनुषु । ईवन्तः स्त्रीलिङ्गो न-
दीशब्दः ॥ ह्रसेपः सिलोपः ॥ १०६ ॥ ह्रसन्तादीबन्ताच्च प-

रिति व्यर्थं स्यात्तस्माद्येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेति वचनप्रामाण्यादि
ल्येकेनादा व्यवधानेति स्यादेवास्मावः । अडभावपक्षे तु प्रवृत्तोप्यामादे
शः परत्वादौत्वेन बाध्यते । ततश्चाङांमादेशोरेकविषयत्वमेवेति निर्णीया
अडागमाभाव इति । अत्र पक्षेऽटोव्यवधानाभावात्परेणौत्वेन बाधितत्वा
दामोप्यप्रवृत्तिरित्यर्थः । बुद्ध्याविति । ङेरौडित्यौत्वे टिलोप एवमिति । ए
तेरेवसूत्रैरुकारान्ताअपिसहोक्तप्रक्रियात्वाज्ज्ञेयाइत्यर्थः । धेन्वै इति । इदुद्ग्रयामि
त्यटिवत्त्वैवे धेन्वाइति । अङ्गत्वदीर्घा 'यन्वामिति । अडाभ्वात्वदीर्घाः । धेनाविति
अडभावपक्षे परत्वादामबाधित्वौत्वेटिलोपः । शेषं प्राग्वत् ईकारान्तइति । क्रमा
वगमायैतदुक्तम् । ह्रसेपः । अत्रचह्रसेपूमात्रात्सिर्नसंभवतीति सामर्थ्यात्तदन्तप्र
हणमित्याह ह्रसन्तादीबन्ताच्चेति अत्रचह्रसन्तात्संयोगान्तलोपेनैवसिलोपस्य
सिद्धत्वादसप्रहण व्यर्थमित्तिनाशक्यम् । उखास्वस्यइत्यत्रपरत्वादन्तलोपंवा
धित्वा बलीयस्त्वाच्च वसारंसइतिदत्वञ्च बाधित्वास्कोराद्योश्चेत्याद्यसलोपेसेर्व
त्वाप्रसङ्गादुखास्वतत्पणध्वदित्याद्यसिद्धे सिलोपविधेस्तु एतदर्थत्वादाद्यलोपे
नबाधः । नदीति । नदादेरितीबन्तान्नदीशब्दाद्विभक्तीतिनामत्वाज्जातस्यसेरने
न लोपः । ननुच निष्कौशास्त्रिरित्यत्राप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनस्थानिवत्त्ये
वा ईवन्तत्वात्सिलोपःप्राप्नोति नद्वितीयोह्यत्र ईकारःप्रक्रियतेईचासावीप् चई
वितिद्वयोरीकारयोःसवर्णेदीर्घः ततश्चदीर्घादेवईषः सिलोपेन भाव्यं न च निष्कौ

स्य सेलोपो भवति । नदी । नद्यौ । नद्याः ॥ धौ ह्रस्वः *
 १५ ॥ इवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति ।
 नदि । नदीम् । नद्यौ । नदीः । नद्या । नदीभ्याम् । नदी-
 भेः ॥ डितामद् * ११६ ॥ स्त्रियां वर्तमानादीकारान्ता-
 कारान्ताच्च परेषां डितां वचनानामडागमो भवति । नद्यौ ।
 दीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः । नदीभ्याम् । नदीभ्यः ।
 ण्याः । नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु । एवं गौरी-
 सरस्वतीब्राह्मणीप्रभृतयः । लक्ष्मीशब्दस्येवन्तत्वाभा-
 तात्सेलोपो नास्ति । लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । हे लक्ष्मि ।
 लक्ष्मीम् । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्योरित्यादि नदीष्वत् । स्त्रीश-

म्भिरित्यत्र दीर्घ ईवस्ति समासकालएवान्यार्थ इति ह्रस्वविधानात् । धौह । अत्र
 स्त्रियायोरित्यतोऽनुवर्तमानेन पुनः । सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणेपिविधीयमानो ह्रस्वा-
 ः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति चोरेवस्यादित्यत आह इवर्णोवर्णयोरिति अधातेरिति ।
 चसमानाद्धेरित्यतोऽमण्डकप्लुत्यानुवृत्तेर्ज्ञेयम् । अतएव हे श्रीः हे भूरित्यादौ ह्र-
 न स्त्रियामिति । नित्यस्त्रीत्ववृत्तेरित्यर्थः । हे नदीति । अनेनात्र ह्रस्वे कृते
 ानाद्धेरिति धिलोपः । अथात्र ह्रस्वान्तस्य धावित्येत्वं स्यात् । न च ह्रस्वविधि-
 मर्थान्निति वाच्यं ह्रस्वस्यैत्वार्थत्वात् । नहि दीर्घस्यायमेत्वप्रसंगः एवं तर्हि ह्र-
 स्वयथा स्यात् एत्वं माभूदिति ह्रस्वो विधीयते अन्यथा चोर्गुण एव विधीये-
 नावर्ण्यञ्च । इवर्णस्य ए उवर्णस्य ओ एवामविष्यदिति नातिप्रसंगः । लाघवम-
 ः सूत्रे स्यात् । डिताम् । स्त्रियां वर्तमानादिति । नित्यस्त्रीत्ववृत्तेरित्यर्थः ।
 ऋचसामान्येन चोरेनुवृत्तावपि ह्रस्वाभ्यामिदुद्धृष्टमिति विकल्पे नाटोविधा-
 मानत्वाद्दीर्घयोरिव संबन्ध इति मत्वाह ईकारान्तादित्यादि । नद्या इति । अ-
 णाटि यत्त्वैव । नद्यामिति । अत्राटि स्त्रियां योरित्यामिष्वत्त्वदीर्घौ । एवमि-
 । गौर्यादयोऽपीबन्तानदीवत्स्युरित्यर्थः । लक्ष्मीशब्दस्येति । लक्ष्मेरमुद्धृते-
 प्रत्ययान्तस्येति शेषः । हे लक्ष्मीति । नित्यस्त्रीत्वाद्धौ ह्रस्वः । लक्ष्म्या इत्यादि
 चित् प्रक्रिया । स्त्रीशब्दस्येति । स्यायतेर्द्धृत् प्रत्ययान्तस्य टित्त्वात्प्लुत्रित इति

ब्दस्यैवन्तत्वात्सेल्लोपोस्ति।स्त्री।स्त्रीभ्रुवोः*१७८॥स्त्रीशब्दस्य
भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रियौ । स्त्रियः ।
हे स्त्रि ॥ वाम्शसि * १७९ ॥ अमि शसि च परे स्त्रीश-
ब्दस्य वा इय भवति । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः ।
स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रियाः ।
स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । शेषं नदीवत् । श्रीः । श्रियौ ।
श्रियः । हे श्रीः । श्रियम् । श्रियौ । श्रियः । श्रिया ।
श्रीभ्याम् । श्रीभिः ॥ वयुवः * ११७ ॥ स्त्रियां वर्तमा-
नादियुवन्तात्परेषांङितां वचनानांवाडागमोभवति स्त्रीं विना
श्रियै । श्रिये । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रियाः ।
श्रियः । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रियाः । श्रियः श्रियोः ॥
श्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः * ॥ श्रीणाम् । श्रियाम् ।
श्रियाम् । श्रियि । अडागमाभावे आमोप्य-

इप् सेल्लोप इति । हसेप इत्यनेनेति शेषः स्त्री । अथातुत्वात् ख्योर्धांतोरिति नप्राप्तेती-
त्यमारम्भः । वामिति । अमि शसि च परे स्त्रीशब्दस्य वा इयादेशो वक्तव्य इति
वार्तिकमेव लेखकैर्भ्रमात् सूत्ररीत्यालिखितम् । स्त्रियै इति । ङितामङिति नित्यमट्
वैयुव इतितु वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादिह्नप्रवर्त्तते । स्त्रीणामिति
नुडामइति नुट् । ननु चात्रपरेण पूर्ववाधोवेतिनुट् बाधित्वापरत्वादियुस्यात् । मवं
परेणेत्यत्रपरश्चाब्दस्येष्टार्थत्वादिष्टेन पूर्वणापि इतरस्यबाधो भवतीत्यस्याप्यर्थस्य
विज्ञानात् । अत एव च प्रायश इति तत्रोक्तम् ॥ स्त्रियामिति । अटिकृते ऊराम्
शेषेनदीवत् । हे श्रीरिति । धातुत्वान्न धौ ह्रस्वलोपौ । वैयु । स्त्रियांवर्त्तमानादिति ।
नित्यस्त्रीत्ववृत्तेरित्यर्थः । श्रियै इति । ख्योर्धांतोरितीय ततोऽट् । श्रिये इति अड
भावे । इयुवः किं प्रकृष्टाधी प्रथमौ श्रयादीनामिति । श्रीप्रकाराणा नित्यस्त्रीत्वान्न
सबन्धिन आमोवा नुट्स्यात् इति वक्तव्यार्थः । इयादेशेनबाधितत्वान्नडागमो
प्राप्नोतीति विकल्पेनेदमुच्यते श्रियामिति । पूर्व परत्वाभित्यत्राच्चेय ततो ऽयुः

भावः । श्रियोः । श्रीषु । एवं धीप्रभृतयोप्यनीवन्ताः ।
 एवं भूशब्दो भूशब्दश्च । वधूजम्ब्वादीनान्तु नदीशब्द-
 वद्रूपं ज्ञेयम् । वधूः वध्वौ । वध्वः । हे वधु । वधूम । वध्वौ ।
 वधूः । वध्वा । वधूभ्याम् । वधूभिरित्यादि । ऋकारान्तो
 मातृशब्दः तस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया । स्त्रीलिङ्गत्वा-
 न्नत्वाभावो विशेषः । स्वस्तुशब्दस्य कर्तृशब्दवद्रूपम् । स्त्री-
 लिङ्गो रैशब्दः तस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । गोशब्दस्य ॥ पूर्व-
 वत् । नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत् ॥ इतिस्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

इत्यद् पक्षेस्त्रियांयोरित्याम् । ननुचेवर्णीन्तादाम् विधीयते इत्यादेशेचकृतेनात्रेवर्णीन्तं
 नासेति नस्यादाम् । नैव यदयस्त्रियामित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवेयुक्ताद-
 प्यामिति । अन्यथाऽत्रापिपरत्वाभित्वत्वाच्चेयादेशेकृतेऽनिवर्णीन्तत्वादामोप्रवृत्तेः
 स्त्रियामिति निर्देशेनोपपद्येत ज्ञापकस्य चाङ्घ्रिधिविषयत्वादभावो नामस्यादित्य-
 भिप्रेत्याह । अङ्गागमाभावइति । एवं धीप्रभृतय इति । एवमिति प्रकारे श्रीप्रकारा
 इयस्थानि यात्रीदन्ताध्यादयोपि शब्दाः श्रीशब्दवत्स्युरित्यर्थः । एवमिति । भूभृश
 व्दावपि उवन्तत्वादत् पाक्षिक लभेते इत्यर्थः । भुवै भुवे भुवा, भुवः २ भूना
 भुवाभुवीति । भूशब्दस्य तुभ्रमेरौणादिकङ्प्रत्ययान्तस्यधातुजत्वाद्कारस्य
 यौह्रस्वः स्यादिति हेभ्रु इति स्यात् । अथातुजत्वेयूकारस्यस्त्रीभुवोरित्युव भवति
 भुवै भुवे भुवा, भुव २ भूणा भुवा २ भुवीति शेषः सुगमम् । वधूजम्ब्वाना
 मिति । एषान्तुविशेषान्तराभावाभित्यमटि नदीशब्दवद्रूपाणि ज्ञेयानीत्यर्थः
 हेवमिति । यौह्रस्वः इति ह्रस्वे धिलोपः । तस्येति । ऋदन्तत्वसाम्यात्सेरेत्यादि
 प्रक्रियास्य पितृशब्दवत् स्यादित्यर्थः । नत्वाभावइति । पुंसइत्युक्तवात्सोऽनःपुं
 इत्यस्याप्रवृत्तेरतिशेपः । स्वस्तुशब्द इति सकारसबन्धः ऋकारान्तत्वात् स्तुरा
 रिति कर्तृवत्स्यादित्यर्थः । मातृस्वस्तुभ्यामीवप्राप्तिस्तुजगईवित्यत्र वक्ष्यामः ।
 स्त्रीलिङ्गोरैशब्दइति । स्त्रीत्व चास्य स्त्रीरस्वामिनोक्तम् रात्येनराः स्त्रीत्येक इति
 अमरस्तु अर्थरैविभवाअपीति पुंस्त्वमेवाख्यत् । गोशब्दस्येति । प्रक्रियेत्यनु
 वर्तते । शेषः सुगमम् ॥ अन्ये त्वप्रसिद्धत्वान्नोक्ताः ॥ श्रीजानाईनिवत्सराजतनय

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः । तत्राकारान्तः कुलशब्दः ।
तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने ॥ अतोऽम् ॥ १५० ॥ अकारा-
न्तात्रपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवति । अमोम्-
ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । कुलम् । हे कुल ॥ ईमौ ॥ १५२ ॥
नपुंसकलिङ्गात्पर औरीकारमापद्यते । कुले । ज-

श्रीकाहनामा द्विजोयं श्रीनाथकदेविकापि सुविद्य प्रासौस्तुत माधवम् ॥ नन्य
व्याकरणार्णवैकतरणोः सारस्वतीयागमद् व्याख्यान्यस्वरदारलिङ्गकरवान् मित्रा-
न्तरत्नावली ॥

अथेति । क्रमप्राप्तत्वादितिशेष । अतोम् । अप्रक्रियेपि निर्देशेऽभेवादेशा न
मकारमात्रं तथा सति लाघवासन्देहार्थं मत इति निर्देश्य स्यादत आह । स्यमां-
रम्भवतीति । ननु किमर्थममादेशः क्रियते ममात्रमेव क्रियताम् द्वितीयैकवचने
मकारस्य मकारे प्रयोजनाभावादन्याभावे अन्त्यसदेशस्येत्यकारस्य प्रसङ्ग
स्यात् । अस्तु एकस्य संयोगान्तलोपाददोषः । नाप्यजर कुलमस्तीत्यत्र भव-
रेजरसादेशो यथास्यादिति वाच्यम् । सन्निपातलक्षणपरिभाषया तस्याप्रवृत्ते ।
एवं तर्हि द्वितीयैकवचने सन्नेवाम् लुकोप्रवृत्तेरवतिष्ठते इति सूचनार्थम् । तथा
चैव वचनव्यक्तिः सेरमादेशो भवति अमोपि सन्नेवाम् अवतिष्ठते इति न लुका-
निवर्त्यत इत्यर्थः । तेनाजरस कुल पश्येत्यत्रापूर्वविषयसम्भवात्सन्निपातलक्षण-
परिभाषया अप्रवृत्तेर्जरसादेश सिद्धयतीति सर्वमभिप्रेत्याह अमोम्ग्रहण-
मिति । ग्रहणमुपादानमादेशे अकारसहितमकारोपादान द्वितीयैकवचने नपुंस-
कात्स्यमोरिति लुकोवारणार्थमित्यर्थः । अन्येतु ग्रहणमुच्चारणं ग्रहणमुच्चारणक्रिय
ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति यथास्थानिनोमोग्रहणमुच्चारणमनुवृत्त्यासम्बन्धन पुनस्त-
द्विधानेनसिद्धे सत्यारम्भोनियमार्थमिति नियमेनामोऽमेव यथा स्यात् लुङ्माभूवि-
त्येवं लुको निर्वृत्तव्याघातोस्य प्रयोजनं भवतीत्यर्थे इति व्याख्यायाऽजरसकुलमस्ति-
अजरसकुल पश्येत्युभयत्रापि सन्निपातलक्षणपरिभाषया अनित्यत्वाजरसा-
देशं विदधतो महाभाष्यकारादन्याननुसरन्ति । कुलमिति । अमृशसोरित्यलोपः ।
हे कुलेति । धेरम्यलोपे समानाद्वेरिति मोलोपः । केचित्तुस्ममहत इत्यतोम-
ङ्कल्लुत्याअधावित्यनुवर्तयन्तो धेलोपमेव विदधति । ई दीर्घविवरिस्थिनीङ्-

शशसोः शिः ॥ १५३ ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जशशसोः
 शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ गुरुश्शिञ्च सर्वस्य
 वक्तव्यः । लुमयमः ॥ ११५ ॥ नपुंसकस्य लुमागमो भवति
 शौ परे । यमप्रत्याहारान्तस्य न भवति । मिदन्त्यात्स्वरा-
 त्परो वक्तव्यः ॥ उकार उच्चारणार्थः । मकारो देशानि-
 यमार्थः ॥ नोपधायाः ॥ १३६ ॥ नान्तस्योपधाया दीर्घो
 भवति शौ परे धिर्वर्जितेषु पञ्चसु नामि च । कुलानि ।
 पुनरपि । कुलम् । कुले । कुलानि । शेषं देववत् । एवं
 मूलफलपत्रपुष्पादयः ॥ श्वन्यादेः ॥ १५१ ॥ अन्यादेर्ग-

त्यादौ श्रवणार्थः । जशशसोः शकारइति । असतिहि शकारे षष्ठीनिर्दिष्टत्वात्सका-
 रस्य स्यादितिभावः । गुरुरिति । अनेकवर्णोत्र गुरुर्नपुनर्दीर्घः^१ । सर्वस्य सत्त्वयुतैव-
 प्रसङ्गात् । शकार इयस्यासौशित् । ननुचैवमिताशकारेण शिदपि गुरुरेवेति नार्थः
 शिदप्रहणेन । उच्यते । असति शिदप्रहणेनशकारस्य प्रयोजनान्तराभावादित्सञ्चैव-
 स्यादिति श्रवणमेवस्यात् । लुम् । अत्रकृत्रिमत्वात् यमिति प्रत्याहारएव गृह्यते ।
 न यम् उपरमेइतिमत्वाह । यमप्रत्याहारान्तस्येति । नभवतीति । अनेनप्रसज्य-
 प्रतिषेधोयमिति दर्शयति । मिदन्त्यादिति । मकारोयस्येद्ववति स आगमिनो-
 न्त्यात्स्वरात्पर आगमोभवतीतिवक्तव्यार्थः । उकार इति । अन्यथा ह्सद्वयस्यो-
 चारण दुष्करस्यात् । मकार इति । अन्त्यात्स्वरात्परोदेशो मकारेणनियम्यत इत्यर्थः ।
 अयम किं वारि । इह चाजरासीत्यत्र नित्यत्वात् पूर्वसंभवतानुभाव्यवधानात् जर-
 सादेशेन प्राप्नोतीति चेन्नमुपि शब्दरन्तरप्राप्त्या नित्यः कृतेजरसि तस्य ग्रामोत्यकृ-
 तेन्यस्येति द्वयोरनित्ययोश्च परत्वाज्जरसादेशएवस्यादिति । जरसादेशवचनमस्मात्पर
 मन्तव्य तेनाजरासीतिपक्षे भवति । नोप । अत्रनकारमात्रस्योपधा न सम्भवतीति
 सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमितिमत्वाह नान्तस्येति । शाविति । क्लीबेनिमित्तं पञ्चरिवति
 स्त्रीपुंसयोः नामिचेति सर्वत्र । कुलानीति । कुलशीत्यत्रनुम्यनेनदीर्घः । पुनरिति । अत्र
 शेषाद्वितीयापि प्रथमावदित्यर्थः । शेषमिति । अदन्तत्वसाम्यादितिभावः एवमिति ।
 आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्मूलादिप्रकारा क्लीबार्थाः । कुलवत्साध्या इत्यर्थः ।

१ जस.साहचर्यात् शगणि रतादिप्रक्रमणो गृह्यते तेन बहुवृत्त्येन तद्विभे शिञ्च न ।

णात्परयोःस्यमोःशुर्भवति । शकारःसर्वादेशार्थः । उकार
उच्चारणार्थः । अन्यत् । अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनरपि । अन्य-
त् । अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । एवमन्यतरत् इतरत् कतरत्
कतमदित्यादि शेषं सर्ववत् । इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ न-
पुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ १४८ ॥ नपुंसकालिङ्गात्परयोःस्यमो-
र्लुग्भवति । अस्थि । द्यूणां नपुंसके धौवागुणो वक्तव्यः ॥
उक्तञ्च, संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तन्तथानान्तमथा-
प्यदन्तम् ॥ माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्र-

१ सर्वोपेनेत्याह । इत् । आदिशब्दस्याप्रव्यवस्थार्थत्वात्सर्वोऽन्तर्गणोयस्य्यादिः
। अन्य अन्यतरइतरइतरइतमेति नामपञ्चकात्मको गणो गृह्यते तत्रापिडतरइतमयोः
त्ययत्वात्तदन्ताः कतरादयो गृह्यन्ते । शकार इति । अन्यथाऽमोमकारस्यस्यात् ।
वमपि एकदेशविकृतस्यान्यत्वादृमशसोरित्यलोपोभविष्यति एव तर्हि हे अन्यदि-
धिधिलोपवाधनार्थः शकार । एकदेशविकृतन्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थोवा अतएव हेसो
पेत्यत्राधातुत्वाद्विलोपः । उकारउच्चारणार्थः । अन्यदिति । वाचसाने इति पक्षेदः ।
। न्यानीति । जदशसोः शौ नुमदीर्घौ । द्यूणामिति । इडङ्गवर्णान्तानाङ्गोवे धिवि-
धेवागुणः एओ अरिति क्रमेणस्यादितिवक्तव्यार्थः । अत्रार्थेसमिति सगमयति ।
क्त वेति, संबोधनइत्यादि । माध्यन्दिनिर्मुनि, उशनस, संबोधने त्रिरूपवष्टि इच्छ-
ः । त्रयाणारूपाणा समाहारस्त्रिरूपं समाहारेतर्हिविति ईवभावस्तत्रैववक्ष्यते सान्तं
उशनः इति नान्त हेडशनमिति अदन्त हेडशनेति । गुणंत्विति । इगन्ते इडङ्गव-
र्णान्ते ङीवे गुणमेओअरिति क्रमेणसंबोधनेवष्टि कीदृशोऽन्याप्रपदांवरिष्ठ श्रेष्ठ
त्यर्थः । नामिनः । अत्रस्याद्याधिकाद्दध्यन्तेत्यादौ पदान्तरस्थेस्वेनुमुत् । यद्यपि हसे
। स्थीत्यादौनित्यत्वात्पूर्वं लुप्ते सौ लुकिनतन्निमित्तमिति स्यादिनिमित्तोऽनुम् नप्राप्नोति
। स्थिभ्यामित्यादौ तु केनवाच्यते इति नाम्नो न इति नागमजे प्रवर्त्तते इति ज्ञापनार्थं
। अत्रे प्रहणमिति मत्वा तत्र वक्ष्यति । नाम्नो नकारस्यानागमजस्येति । अस्थीनी-
ः । जसृशसो, शौ नुमदीर्घौ । पुनरपीति । प्रथमावत् द्वितीयापीत्यर्थः । एतेनाङ्गो-
इत्यतोमण्डकप्लुत्यालोपानुवृत्तौ पुनर्लुगप्रहणस्य सर्वादेशार्थत्वादमोन्ता-

पदांवरिष्ठः ॥ हे अस्थे । हे अस्थि ॥ नामिनः स्वरेः १५७ ।
 नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य तुमागमो भवति स्वरे परे । अ
 स्थिनी । अस्थीनि । पुनरपि । अस्थि । अस्थिनी । अस्थी
 नि ॥ अच्चास्थनां शसादौ ॥ १५८ ॥ अस्थ्यादीनां तुमाग
 मो भवति । इकारस्य चाकारः शसादौ स्वरे परे ॥ अल्लोष
 स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ १४१ ॥ नान्तस्योपधाया अ
 कारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ मकारवकारा
 न्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अस्थना । अस्थिभ्याम्
 अस्थिभिः । अस्थ्ने । इत्यादि ॥ वेङ्योः ॥ २०६ ।

देशेनलुगितिद्योतयति । अच्चास्थनामिति । बहुवचनमन्यथानुपपत्त्याऽप्रेषठित
 दधिसक्थिआक्षिगच्दानपि सगृहातीत्याह अस्थ्यादीनामिति । इकारस्येति । नता
 न्नमः विधिसामर्थ्यात् । नचनुम्विधेरकारार्थत्व वाच्यम् अग्नियधानेनापितत्ति
 तस्मादन्त्याभावेन्यसदेशस्येतीकारस्यैव भवति पूर्वतो नामिन इत्यनुवृत्तेर्वा । श
 दावित्यतद्रुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यस्थिनीत्यत्रशसिनस्वात् । एवं च टादावितिवा
 शसग्रहण बसोर्वेङ्यधादोरेत्याद्यर्थम् ॥ शसादौ किम् अस्थिनी । स्वरेकिम् । अस्थिभ्य
 अल्लोप । नान्तस्येति । एतच्च नोपधाया इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते म्चवश्चस्वीताभ्यांयु
 संयुक्तं संयोग इति यावन् तत्रसत्यपिम्वाभ्यामायाभ्यांसंयोगेवर्णान्तरव्यवधानाद
 पाप्राप्ते प्रतिपेगानुपपत्तेरन्याभ्यामेवसंयोगो गृह्यत इति मत्वाह मकारेत्यादि
 स्वेति किं तक्ष्या । युक्तात्किं नाश्नाम् । स्वरेकिं चर्मभ्याम् । शसादौ किं चर्मणी
 अस्थ्नेति । अस्थि टा इत्यत्राच्चास्थनामिति नुम्यत्वे अल्लोपेऽभिष्टोच्चाणे चैव स्य
 वित्यर्थः । अस्थ्नेइति प्राग्वत् । इत्यादीति । आदिना अस्थः २ अस्थ्नोः २ अस्थ्नाम
 वे । ईश्चङिश्च ईडीतयोः अत्रङेरिदन्तत्वेपिलाघवासन्द्देहार्थः परनिपातः तत्रापि
 इति ईमावित्यस्य ग्रहण नेप । ङिसाहचर्यात्तन्तनुबन्धपरिभाषयावेत्यभिप्रेत्या
 ईङ्योरिति । अन्ति-अस्थनीति । उभयत्राच्चास्थनामितिनुमत्वे आद्येऽल्लोपः
 कारे उदाहृरिष्यति । एवमिति । द्ध्याद्योग्यस्थित्साध्या इत्यर्थः । अत्र च ।

नान्तस्योपधाया अकारस्येड्योः पर्योर्वा लोपो भवति ।
 अस्मिन् । अस्थमि । एवं दधिसन्धिअक्षिशब्दाः । ईका-
 रान्तो ग्रामणीशब्दः । नपुंसकस्य ॐ २०६ । नपुंसकस्य
 द्वस्वो भवति । ग्रामणि कुलम् । स्वरादौ नामिनः स्वर इति
 नुमागमः । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । पुनः । ग्रामणि । ग्राम-
 णिनी । ग्रामणीनि ॥ टादाद्युक्तपुंस्कं पुंवद्वा ७ १५८ ॥
 उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं न पुंस्कं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भव-
 ति । ग्रामण्या । ग्रामणिना । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणि-

दन्तविवेरीपृत्वात्प्रियास्त्राप्रियदन्तेत्यादावपि नुमत्वेस्तएव । नपुं । इहलिङ्गस्य
 शब्दधर्मस्यावर्णात्मकत्वात् ह्रस्वोत्संभवतीति सामर्थ्यात् मनुलोपादमेवोपचाराद्
 वा तद्वन्नाम नपुंसकशब्दे गृह्यत इति मत्वोदाहरति ग्रामणि कुलमिति । अत्रग्राम-
 णिशब्दस्यग्रामाधिपार्थस्यविशेष्यलिङ्गत्वात्साक्षात् स्त्रीवत्त्वप्रतिपादनाय कुलशब्दस्य
 प्रयोगः । नपुंसकस्येति किं ग्रामणी पुमान् । नान्नइत्येव कुले तिष्ठत । स्वरादाविति ।
 ननु कथं नुमागमः यतोलाक्षणिकोऽयं नामीतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न
 अनित्यत्वमस्याः तच्चवक्ष्यामः । ग्रामणीनीति । शौनुमि नोपवाया इति दीर्घः ।
 टादा । अत्र यदि उक्त पुमान् येन तदुक्तपुस्क शब्दरूप पुशब्दो भवतीति
 व्याख्याजेत् तदा ग्रामण्येत्यादौ पुशब्दातिदेशोपि स्त्रीवार्थस्याऽनिवृत्तत्वात्सति ह्रस्वे
 नुमि च पुंवत्त्वस्यैवैयर्थ्यादन्यतरनिवृत्त्याचरितार्थत्वेपितद्वेतुह्रस्वे नाभावमुणुण्डौ-
 त्वानि प्राप्नुवन्ति तस्मादुक्तः पुमान् यस्मिन्नर्थे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते स उक्तपुंस्कर्थः
 सोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थायाकारेण नामापि स्त्रीवमुक्तपुस्क समानायामाकृतावुक्तपुस्क-
 मितियावत् । तच्चपुंवत् पुमर्थवद्भवतीति व्याख्येयम् । तथा चोक्तं, शब्दप्रवृत्तेर्निमित्तं
 यत् स्त्रीवेतच्च पुंसिचेत्तदाभाषितपुंस्कत्वम् । पटुने पटवे यथेति, अत एव पीलुने-
 फलाथेलन्न न भवति । अत्र हि पुंसिवृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्त्रीवेतु फलाकृति-
 रिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदः । तदुक्त पीलुवृक्षः फलं पीलु पीलुने ननु पीलवे । वृक्षे निमित्तं
 पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फलपुनरिति । ग्रामण्या ग्रामणिनेति । ग्रामणीशब्दोहिग्रामादि-

भिः । ग्रामण्ये । ग्रामणिने । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः
इत्यादि ॥ नुमन्तस्यामि दीर्घः * ग्रामणीनाम् । ग्रामण्या-
म् । ग्रामणिनि । ग्रामण्याम् । ग्रामण्योः । सोमपम् । सोमपे ।
सोमपानि । पुनरपि । सोमपम् । सोमपे । सोमपादि ।
सोमपेन । सोमपाभ्याम् । सोमपैरित्यादि । उकारान्तो
मधुशब्दः । हे मधो । हे मधु । हे कर्तः । हे कर्तृ । कर्त्रा । क-
र्तृणेत्यादि ॥ इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

पत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमादाय पुसिङ्खीवे च वर्त्ततइति भवत्येवोक्तपुंस्क इति पुंव-
त्पक्षे सर्वत्र य्यौवेतिथ अन्यत्रनामिन इति नुम् । स्वरैकि ग्रामणी । टादौकिग्राम-
णीनि । उक्तपुंस्क कि बारिणे । नामिनः कि सोमपेन । नुमन्तस्येति । नुमः पूर्वभ-
क्तत्वान्नामीति न प्राप्नोतीत्यास्मभः । ग्रामण्यामिति । पुंवत्पक्षेआभि यत्नम् ॥
ग्रामण्यामिति नुमभावे आम्डेरित्यामि यत्वं शेष सुगमम् । सोमपमिति । सोम-
पाशब्दस्य नपुंसकस्येति ह्रस्वे अतोमित्यमि अम्शसोरस्येत्यलोप । ननु तत्राधातो-
रित्यनुवर्त्तते इत्युक्तम् । अयं च पाधातुः । मैवं तत्र समान एव लोपस्य निमित्तं
यश्चात्र धातोः, समानो नासौ श्रूयते यश्च श्रूयते नासौ धातोः सर्वस्य
च समानस्य विकृतत्वादेकदेशविकृतन्यायोपि नोपतिष्ठते अत एव हेसोमपे-
त्यत्रापि धिलोपः । सोमपे इति । ईमौप्लमम् सोमपानीति । जशसोः शौनु-
मदीर्घौ सोमपेनेत्यादिदेववत् अक्रममन्त्रास्य निरूपणं तु टादातुक्तपुंस्कमि-
त्यत्र नामिन इत्यतो नामिग्रहणमनुवर्त्तत इति सूचनार्थम् ॥ हेमधो हेम-
ध्विति । य्वृणामिति । पक्षेगुण अस्योक्तपुंस्कत्वाभावात् पुंवद्भावः । हेकर्तरिति ।
अत्रगुणेरित्यविसर्गः । कर्त्राकर्तृणेति । करणसंपादकत्वमेवास्य पुनपुंसकयोः
प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तपुंस्कत्वात् पुनत्पक्षे । कर्मम् । अन्यत्रनुम् धुनौण-
इति णत्वम् । इत्यादीति । आदिना कर्त्तृ कर्तृणे कर्तुः ३ कर्तृणः ३ कर्त्राः २
कर्तृणोः २ कर्तृणाम् कर्त्राम् कर्तरिकर्तृणिइतिज्ञेयम् । संध्यक्षरान्तास्त्वत्रकृतह्रस्वा
इकारोकारान्तावेवेति न ते पृथगुक्ताः । प्ररि । प्ररिणी २ प्ररीणि । प्रराया प्ररि-
णा । प्रराभ्यामित्यादौ ह्रसेतु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वैरभीत्यात्वम् । आभि
तु सन्निपातलक्षणपरिभाषया आत्वाभावात् प्ररीणामित्येव भवति पुंवद्भाव-

अथ हसान्ताःपुल्लिङ्गाः । तत्र हकारान्तोऽनडुहशब्दः । पञ्च
स्वनडुह आमागमो वक्तव्यः * ॥ सावनडुहः* १५६ ॥ अ-
नडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति । संयोगान्तस्य
लोपः * २२६ ॥ संयोगान्तस्य रसे पदान्ते च लोपो भवति-
अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । धावम् * १७१ ॥ अन-
डुहशब्दस्य चतुरशब्दस्य च धौ परे अमागमो भवति । हे

रक्षे तु प्रयागम् । सुतु सुतुनी २ सुनूनि २ सुनावा सुतुना सुनुभ्यामित्यादि ॥
श्रीजानार्हनिवत्सराजतनयः श्रीकाहनासा द्विजो य श्रीनायकदेविकापि सुधिय प्रा-
जीजनन्माधवम् । तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे' सा'म्बतीयागमद् व्याख्यान्त्यस्व-
रपण्डल्लिङ्गतिनवान् सि० ॥ ३ ॥ अथेति । क्रमप्राप्तत्वादारभ्यन्तइत्यर्थः । तत्रे-
ति । तेषु पुल्लिङ्गेष्वयं निरूप्यतइत्यर्थः । पञ्चस्विति । वक्तव्यो व्याख्येय तस्येदं
व्याख्यान चतुरामित्यतः परमनडुहश्चेति सूत्रमस्ति तेनात्राम् भवति । तस्य चाय-
मर्थः । अनडुहश्च अनडुहशब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु शौ च । अत एव
स्वनड्वाहि इति शस् इयामप्याम् भवति चकारस्त्वनुकर्षणार्थं अनेकार्थश्चेत्यनुडुह
ईप्यपिवाभि अनड्वाही अनडुहीति यथा स्यात् । अतएव चतुरनडुहोरात् शौचेति
कार्येपृथग् योगकरणम् । साव । नुमागम इति । नुमयमइत्येतोनुवर्तमानइत्यर्थः ।
संयो । रस इति । वसार्सरस इत्येतोनुवर्तते । अनड्वानिति । अनडुहस इत्यत्रामि-
मिस्त्वादुकारात्परवत्वे नुमि हसेप इति सिलोपे संयोगान्तत्वाद्वलोपे च कृते एव
स्यादित्यर्थः । ह्रस्वोबेत्यतो मण्डूकप्लुत्यावानुवृत्तेरुगित्यादौ लोपो न । वा । आमो-
पवादोय हे अनडुञ्जिति । अनेनामि शेषः प्राग्वत् वसाम् । इदं च बहुवचनसाम-
र्थ्यादन्यान गृह्णन्त्यान्तरानुरोधात् ससादीनिव संगृह्णातीति दर्शयितुमाह । वसु-
स्संस्वस्वनडुहमित्यादि । अत्र च वसामित्युत्पृष्टानुबन्धनिर्देशः कसोरपि सप्रह-
णार्थः । वसुनामिति निर्देशे हि एकानुबन्धग्रहणेन ह्यनुबन्धकस्येति कसोर्ग्रहो न
स्यात् बहुवचनन्तु ससादिप्रहायैवेति नैनां परिभाषा बाधितु समर्थमिति त्रिविध-
सोरेवग्रहःस्यात् । सोप्युकारशकारेस्वे नद्वधनुबन्धकइति चेद्यथान्यासेपि तदोषः

१ अनड्वानित्यत्र आगमद्वयस्य एकदैव प्राप्तिरायाता तत्रिर्णयमेव विवर्णकृता विद्योतितः
अत्र सूत्रे बादीपोऽशुद्रित्यतः आहत्वाकृष्यएवमर्थो बोध्य आकाराद् परोनुम् तेन आदावाम्
पश्चानुम् ।

अनङ्गन् । अनङ्गाहम् । अनङ्गाहौ । अनङ्गुहः । अनङ्गुहा ॥
 वसां रसे ॥ २२ ॥ वसुधंस्तुध्वंस्वनङ्गुहां रसे पदान्ते च
 दत्वं भवति । अनङ्गुद्भ्याम् । अनङ्गुत्सु । गोदुहशब्दस्य
 भेदः ॥ दादेर्यः ॥ २३६ ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति
 इत्से पदान्ते च । गोदुहसीतिस्थिते ॥ आदिजवानां

लाघवं च । तथा सति सान्तस्यैव वसोर्यथा स्यादन्यत्र मा भूदित्येवमर्थम् । अत
 एव विद्वान् पेचिवान्तित्यादौ न भवति । ननु यथा द्विविधिविद्वद्भ्यामित्यादौ वि-
 सर्गबाधित्वा प्रवर्तते । तथा विद्वानित्यादावपि सयोगान्तलोप बाधित्वा सान्ते प्रव-
 र्त्त्यति । नैष दोषः । येननाप्राप्तिन्यायेन विसर्गादेशे प्राप्ते आरभ्यमाणत्वात्तर्यै-
 वाय बाधको यथानङ्गुद्भ्यामित्यादौ ढत्वस्य न सयोगान्तलोपस्य । तस्मिन् प्राप्ते
 चाप्राप्ते आरभ्यमाणत्वात् । ननु चैवमपि सुप्तु वस्तेसुव सुवोभ्यामित्यत्रापि प्राप्नो-
 ति । न । अत्र हि कृत्रिमाकृत्रिमपरिभाषया कृत्रिमस्य ग्रहणं न धातोरकृत्रिमत्वात् ।
 तत्राप्याद्यन्ताभ्यामिति कृत्रिमस्य प्रत्याहारस्य ग्रहणं न अनदन्तनिर्देशात् शैलीय-
 माचार्यस्य यददन्तान् प्रत्याहारानयं निर्दिशति ह्यपानां चपानामिति अत्रापीदं
 बोधनं भवाव । सुखिनावत्रापि प्राप्नोति । मैवं वसामिति षष्ठी निमित्तेनापि संब-
 ध्यते । वसा विहितप्रत्ययसबन्धिति रसे पदान्ते चेति अनुङ्गुद्भ्यामिति । अनुङ्गु-
 ह्भ्यामित्यत्रानेनविधीयमानं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति हस्य होढ इति ढत्वापवादोदत्वं
 स्यादित्यर्थः । अनङ्गुत्स्विति । सुपि हस्य दत्वे खसे चपा इति तत्त्व इह च तदन्त-
 विधेरपीष्टत्वात्प्रियानङ्गान् प्रियानङ्गाहौ प्रियानङ्गाहः हे प्रियानङ्गन् प्रियानङ्गुद्भ्या-
 मित्यादि स्यादित्यर्थः । अथेहदत्वं कस्मान्न भवति अनङ्गान् हे अनङ्गुश्रिति नुम्वि-
 धिसामर्थ्यात् नुमन्तरणापि हस्यदत्वे तथासिद्धत्वात् गोदुहशब्दस्येति । गांदोगीति
 क्तिवन्तदुह्यन्तस्येत्यर्थः । दादे । अत्र धातोर्ज्ञसइत्यतो धातोरित्यनुवर्त्तते सायदि समा-
 नाधिकरणषष्ठी स्यादादिर्योधातुस्तस्य हस्य घ इति तदनुवर्त्तेर्दिपि दिवादावदो धातुप्र-
 हणेन ग्रहणाददादित्वात् । घत्वं न स्यात् अधोक् अतोवयवषष्ठीयव्याख्यायते व्याख्या-
 नतोहि विशेषप्रतिपत्तिर्नाहि सन्देहादलक्षणमितिनेन धातोरवयवो यो दादित्तस्यावय-

झभान्तस्य झभा स्त्वोः ॥ २४८ ॥ धातोर्झभान्तस्यादौ
वर्तमानानां जवानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे
नाम्ररतु झसे पदान्ते च ॥ वावसाने ॥ २४७ ॥ अवसाने वर्त्त-
मानानां झसानां जवा भवन्ति चपा वा । गोधुक् । गो-
धुग् । गोडुहौ । गोडुहः । हे गोधुक् । हे गोधुग् । गो-

वस्यहस्येत्यर्थः स्यात् । ननुचैवदुग्धेत्यादौ न स्यात् अत्र हि धातुरेव दादिर्नतद्व-
यव मैवम् । अवयवावयविनोरभेदोपचारात् । अथवा दकारादेर्हकारान्तस्याधातो-
रभावात् धात्वनुवृत्तिः स्वसामर्थ्याद्धातूपदेशलक्ष्यतिततश्च धातुपदेशावस्थायादादे-
रित्यर्थः । तेनेदमपि सिध्यति दामलेहीति दामलिद् तमिच्छतीति दामलिङ्गति
तत किंप्रदामलिद् अत्र घत्व नभवति । झसे पदान्ते चेति । द्वयस्येतदनुवर्त्तते ।
यत्तु काचित्कथावृत्तौ पठ्यते नान्नश्चसे इतितन्नपठनीयनामसंज्ञयाधातुसङ्गाय अन-
पलापद्धातोर्झसे पदान्ते चेत्येवसिद्धत्वात् । गोदुघ्सीति स्थितेइति । अनेन
घत्वे कृतसतीति शेषः । आदि । अत्रापि धातोरित्यवयवपष्ठयन्तमनुवर्त्तते । तेन
धातोरवयवोयोझभान्तस्तस्यादिजगानां झभा भवन्तीत्यर्थः । तेन गर्हभमाचष्टे गर्ह-
भयति तत किप् गर्घप् इत्यत्रगर्हभेधातोरावयवस्य दभो झभान्तस्यादिजवस्यदस्य
झभोध सिद्ध्यति । अन्यथागस्यघ स्यात् अकारबिलोपयोरत्रतद्वद्भावेतिप्यतइति
निमित्तमस्येव । तथा दामलिहमिच्छन्दामलिङित्यत्रापियोदामलिहैर्धातोरावयवोझ-
भान्तोलिङितिततस्यादौजबोवः यस्यचदामेत्यम्यादौजबोनासौझभान्त इति न भवति
झभादेशः अन्यथात्रापि स्यात् अयमेवाचार्याभिप्रायइति वृत्तौ लक्ष्यते । धातोर्झ
भान्तस्यादाविति । धातोरवयवोयोझभान्तस्तस्यादावित्यर्थः । अन्यथा झभान्तस्य
धातोरादावित्यवक्ष्यत् धोक्ष्यतीत्यादौ तु तादृग्विधावयवाऽसंभवादभेदोपचारेण
धातुरेवझभान्तो गृह्यते । सकारेध्वशब्देचेति । धातो सकारे ध्वशब्देचपरे नामस
ज्ञस्य तु झसे पदान्ते चोभयस्यापीत्यर्थः । जवानां किं क्रोत्स्यति । झभान्तस्य किं
दास्यति स्वः किं बोद्धा वकारयुतधग्रहः किं दधधारण इत्यस्य यङ्लुकि द्वित्वे अव्युत्ति
झसाद्धिर्हेरिति हेर्धित्वे दादङ्गीत्यत्र झभोमाभूत् आदिग्रहण चिन्त्यम् । वाव । चपो
इति । खसे चपा इत्यतोत्तमानां वावचनात्पक्षे स्युरित्यर्थः । गोधुमिति । गोडुहसित्य

दुहम् । गोदुहौ । गोदुहः । गोदुहा । भकारादौ सर्वत्र
 घत्वम् । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भिः । कषसंयोगे क्षः ।
 गोधुक्षु । मधुलिहृशब्दस्य विशेषः ॥ होटः ॥ २३५ ॥ धा-
 तोर्हकारस्य टत्वं भवति धातोर्ज्ञप्ते पदान्ते च । मधुलिद् ।
 मधुलिङ् । मधुलिहौ । मधुलिहः । हेमधुलिङ् । हेमधु-
 लिद् । मधुलिहम् । मधुलिहौ । मधुलिहः । मधुलिहा
 मधुलिङ्भ्याम् । मधुलिङ्सु ॥ दुहादीनां घत्वं टत्वं वा ॥
 मित्रधुक् । मित्रधुग् । मित्रधुट् । मित्रधुङ् । मित्रधुहौ ।
 मित्रधुहः । हे मित्रधुक् । हे मित्रधुग् । हे मित्रधुट् । हे
 मित्रधुङ् । मित्रधुहम् । मित्रधुहौ । मित्रधुहः । मित्र-
 द्रहा । मित्रधुग्भ्याम् । मित्रधुङ्भ्यामित्यादि । एवं
 तत्त्वमुहादयः । रेफान्तश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

दादेरिति ह्रस्वघत्वे आदिजवानामिति दस्य घत्वे सिलोपे वावसान इति घस्य कग
 योरेवत्यादित्यर्थः । भकारादावित्यादि । गोधुग्भ्यामित्यादौ । मधुलिहृशब्दस्ये-
 ति । मधु लेडीति किबन्तलिङ्गन्तस्येत्यर्थः । हो । मधुलिद्स्विति । मधुलिहृसुइत्यत्र
 होट इति टे खसे चपाइति टे घ्रुत्वेन प्राप्तस्य घत्वस्य टोरन्त्यादिति निषेधस्त-
 त्रवोपपादितः । दुहादीनामिति । एतच्च दुहादेर्वेति सूत्रालभ्यते तस्य चायम-
 र्थः । दुहादेर्धातोर्वाघत्व भवति धातोर्ज्ञप्ते पदान्ते च पक्षेढः आदिशब्दात् मु-
 हस्तुहृस्तिहोगृह्यन्ते । मित्रधुगित्यादि । मित्राश्चदुह्यतीति क्तिप् दादिवाङ्मस्य
 घत्वे प्राप्ते विकल्प अन्येषामप्राप्ते । प्रक्रियातु गोतुहृशब्दवदस्य मित्रधुङ्-
 र्यादि । दत्तपक्षेत्र प्रक्रिया मधुलिहृशब्दवत् । एवमिति । मुहादयोप्येव स्युरि-
 त्यर्थः । केचिन्नशमप्यत्रपठन्ति तथाचोक्तं, वोपदेवपण्डितैर्दुह् मुहस्तुहृनशस्मि-
 ह्, मुहादिरिति तेन नग्नकनहनद् इति भवन्ति । रेफान्त इति । चतुराम् । चतुरिति
 छुप्रपष्ठीकं पदम् । अत्रेतोत्पञ्चस्वित्येतोतुवर्तमानं पञ्चस्विति चेन समुचीयते इ-

१ दुहादेरयमत्रगणनिर्देशः, स च अनित्यस्तेन यद्धुङते निषेधो न प्रवर्तते ।

चतुराम् शौ च १६९ ॥ चतुरशब्दस्याभागमो भवति पञ्चसु
परेषु शौ च । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥ १८ः
सङ्ख्यायाः ॥ ८३ ॥ रेफान्तसङ्ख्यायाः परस्यामो नुडा-
गमो भवति । चतुर्णाम् । चतुर्षु । नकारान्तो राजन्शब्दः ॥
नाम्नो नो लोपशब्दौ ॥ २२५ ॥ नाम्नो नकारस्यानागमजस्य
लोपश्च भवति रसे पदान्ते चाथौ । राजा । अधाविति
विशेषणात् हे राजन् । राजानौ । राजानः । राजानम् ।
राजानौ । जजोर्ज्ञः राज्ञः । राज्ञा । लोपशिपुनर्न सन्धिरिति
नियमादद्रीत्यात्वन्नराजभ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् ।

त्याह । पञ्चसु परेषु शौचेति । चत्वार इति । अत्रामि उवमिति वत्वम् । अत्र तदन्त-
विवेकपीष्टत्वात् । गौणत्वेऽपि प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारौ प्रियचत्वार इत्यादि भवति ।
धावमित्यत्रास्याप्यनुष्टुप्तेऽहं प्रियचत्व इति । चतुर्भिरेति । राद्यप इति भस्यद्वित्वे
ज्ञवे जवा इति ब । २ । अत्ररमात्रसङ्ख्यानास्तीति सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणमित्याह
रेफान्तसङ्ख्याया इति । चतुर्णामिति । अनेनात्रनुटि णत्वद्वित्वे । ननु प्रियचतुरामि-
त्यत्रनुटकस्मात् भवति । उच्यते अत्र सङ्ख्याया इति षष्ठी आमासवध्यते सङ्ख्याश-
ब्दश्चान्वर्थः सङ्ख्यायतेऽनयेति तेन सङ्ख्यायमानस्यार्थस्य बहुत्वे वाच्येविहितस्याम
इत्यर्थः स्यात् । प्रियचतुरामित्यत्र बहुव्रीह्यर्थबहुत्व आमस्तीति न नुट् भवति । पर-
मचतुर्णामित्यत्र तु प्राधान्यात्सङ्ख्यार्थस्यैवबहुत्वे आमस्तीति नुट् भवति । चतुर्ष्विति ।
किञ्चादिति रात्वत्वम् । नन्वत्र रेफस्यविसर्गं प्राप्नोति मैव यदयक्चतुर्ष्वितरेफ
निर्दिशतितज्ज्ञापयति । न प्राकृतेरेफस्यविसर्गस्यादिति सजू ध्वित्यादौ तु लाक्षणि-
कस्य स्यादेव । नाम्नो । अनागमजस्येति । एतच्चतामिनः स्वरइत्यत्रोपपादितम् ।
अथवा नामाधिकारे पुनर्नामग्रहण नाम्न एव यथा स्यात् । नामान्तर्गतस्यापि हि
तस्यार्गात्तुकस्य नलोपोमाभूदिति क्रियते । राजेति । नोपधाया इति दीर्घसिलोपन-
लोपौ । अधाविति । नोपधाया नाम्नो न इत्युभयत्राप्यधावित्यस्तीति । हेराजमित्य-
त्र न लोपदीर्घो न भवत इत्यर्थः । लोपशीति । एतच्चतत्रैव प्रत्यपादि । अद्रीत्यु-

१ सप्तमीवहुवचने प्राकृतेरेफस्य न विसर्गः यदय चतुर्षु निर्देशः अन्यथी विभक्तिसामा-
नाधिकरण्यात् चतसृषु इति स्यात् एतदर्थमेव लिगन्धत्ययः ।

२ तस्यारातुकस्य पञ्चत्वात् ।

राजभ्यः।राज्ञः।राज्ञाम्।राज्ञी।राजनि।राज्ञोः।राजसु ।
 एवं यज्वन् आत्मन् सुधर्मन् प्रभृतयः । यज्वा । यज्वानौ ।
 यज्वानः । यज्वानम् । यज्वानौ।अम्बयुक्तादितिविशेषणाद-
 ल्लोपो नास्ति।यज्वनः।यज्वना इत्यादि । श्वनयुवन्मघवन्
 शब्दानां पञ्चसु न विशेषः । श्वा । श्वानौ । श्वानः । श्वानम् ।
 श्वानौ॥श्वादेः * १६१ ॥ श्वादेर्वकारउत्वंप्राप्नोतिशसादौस्वरे
 परे ईपि ईकारे च । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवा ।
 युवानौ । युवानः । हे युवन् । यूनः । यूना । युवभ्या-
 मित्यादि । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिरि-
 त्यादि । पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ इतोऽत् पञ्चसु * १६४ ॥
 पथ्यादीनामिकारस्याकारादेशो भवति पञ्चसु स्यादिषु
 परेषु ॥ थो नुद् * १६५ ॥ पथिमथोस्थकारस्य तुडाग-
 मो भवति पञ्चसु परेषु ॥ आसौ * १६६ ॥ पथ्यादी-

पलक्षणं भ्य एस्मीत्यपिनभवति । एवमिति । एतेपि राजवन्स्युरित्यर्थः । अ-
 न्वयुक्तादितिति । अलोपः स्वर इत्यत्र श्रुतित्यादिप्रक्रियेति शेषः । परिगणनं तु
 श्वादेरित्यत्रादिशब्देनैतेषामेव ग्रहणं यथा स्यादिति । श्वादे । अन्नवसोर्व उमि-
 त्यतोव उमिति वर्तते अल्लोप इत्यतः शसादौ वादीपोरित्यतईकार ईवपीति ।
 मत्वाह वकार इत्यादि । शुनइति । अनेनात्रश्वाकारवकारस्योत्वश्वभ्यामिति ।
 राजभ्यामितिवत् । यूत इति । युवन्शब्दस्य स्वरादौ शसादौ श्वादेरिति कृ-
 तवकारोकारस्ययुवन्शब्देकारेण सहर्दीर्घ एव स्यादित्यर्थः । इह प्रातिपदिक-
 ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यस्याविभक्तिनिमित्तविषयत्वाद्युवती पश्ये-
 त्यत्र तु नोत्त्वं नोपधाया इत्यनुष्टुप्तेरन्तत्वाद्वा ॥ मघोन इत्यादि । अत्र वकारोका-
 रेचकाराकारेण उञो इत्योकार । इतः । पथ्यादीनामिति । पथिमथिक्प्रमुखा-
 मित्यर्थः । इत किं नकारस्य माभूत् तपर किं पन्थानमात्मनइच्छति पथीयति ।
 यप्रत्ययेदीर्घ पथीयते किं यत इति यलोपः पथी अत्र न भवति । पञ्चसु किं

१ अत्राद्वचनतुचित्यम् इतत्प्रापचसु इत्येव सुवच तथाच आवागिति सूत्रमपिनकर्तव्यं
 इति लोकेशशर्मणा व्याख्यानं तत्रविशदं प्रक्रियानिरूपितलघवेपि हेपथा इत्यादौ नलो-
 पो न स्यात् ।

नां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
हे पन्थाः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥ पथां टेः ॥ १६३ ॥ पथ्या-
दीनां टेलोपो भवति शसादौ स्वरं परे । पथः । पथा ।
पथिभ्याम् । पथिषु । एवं मथिन्क्रमुक्षिन्शब्दौ । मन्थाः ।
मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । हे मन्थाः
इत्यादि । ऋमुक्षाः । ऋमुक्षाणौ । ऋमुक्षाणः । ऋमुक्षाणम् ।
ऋमुक्षाणौ । ऋमुक्षः इत्यादि । दण्डिन्शब्दस्य भेदः ॥ इनां-
शौ सौ ॥ १४० ॥ इन्हन्पूषन्नर्थम्णामित्येतेषां शौ सौ चा
धौ परे उपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । दण्डिनौ । दण्डिनः ।
हेदण्डिन् । दण्डिनम् । दण्डिनौ । दण्डिनः । दण्डिना । दण्डि-
भ्याम् इत्यादि । ब्रह्महन्शब्दः । ब्रह्महा । ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः ।
हेब्रह्महन् । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ । शसादावल्लोपः । हनोन्ने ॥ २९२

पथिभ्याम् ॥ थो । आ । पन्थानावित्यादि । नोपधाया इति दीर्घः पथान् । लोप
इति । आतो धानोरित्येतोनुवर्तमान इत्यर्थः । पथिष्विति । अत्र न लोप्यपि-
यथा षत्व भवति तथा लोपणि पुनरित्यत्रोपपादितम् । एवमिति । अन्यथानुप-
पत्त्या पथामिति बहुवचनेन जिघृक्षितावेतावुपात्तो पथिवन् स्वातामित्यर्थः ।
इनाम् । बहुवचनेन जिघृक्षितानपि गणयति । इन्हन्शब्दादि । ननु सर्व एवैते
नान्ता इति नोपधाया इत्येव सिद्धो दीर्घः । एव तर्हि नियमार्थमिदम् एषामत्रै-
वदीर्घो नान्यत्रेति तेन दण्डिनौ पूषणावित्यादौ नदीर्घः । विभक्तिनिमित्तस्यो-
पधावल्लक्षणस्य च नियमेन व्यावर्त्यत्वात्पूषायतइति ये दीर्घोभवत्येव । दण्डीति
अत्र दीर्घेनसिलोपो शेषः सुगमम् । ब्रह्महणाविति । अवकुण्वितिणत्व शसादा-
विति अल्लोप इत्यनेन । हनो । हन्तिरत्रहनोघदित्येतोनुवर्तते । सूत्रेचहइति
स्थानिनिर्देशः घ इत्यादेशनिर्देशः नइति च तत्रादेशद्वयेपि सावर्ण्याद्वकार-
स्यैव घकार इति मत्वाह हन्तेर्हकारस्येत्यादि । अयमर्थः नकारे परेऽव्यवहि-
तो यो हन्तेर्हकारस्तस्यैव, स्यात् । ततश्च हननमित्यादावकारस्य व्यवगतान्

हन्तेर्द्धातोर्हकारस्य घत्वं भवत्यव्ययवधाने नकारे ङि-
ति च परे । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः । ब्रह्मज्ञः । ब्रह्म-
ज्ञा । ब्रह्महभ्यामित्यादि । पूषा । पूषणौ । पूषणः । पूष-
णम् । पूषणौ । पूषणः । पूषणा । पूषभ्यामित्यादि । पूषणौ
डौ टेलोपो वेति केचित् ॐ । पूषि, पूषणि, पूषिण इत्यादि ।
अर्यमा । अर्यमणौ । अर्यमणः । हेअर्यमन् । अर्यमणम् ।
अर्यमणौ । अर्यम्णः । अर्यम्णा । अर्यमभ्यामित्यादि ।

घत्वं तर्था ङिणतीत्यधिकारात् ङिति परतो यो व्यवहितो हन्तिस्तस्यावयवस्य हस्य
इति ततोऽघ.नीत्यत्र घत्वभवति । ननु चैवमपि जिघासति जघनिष । गतौ जङ्-
घन्यते इत्यादौ न स्यात् नञ्त्रोक्तं किञ्चिन्निमित्तमस्ति । उच्यते । अत्रादिस्वरस्येत्यत
आदिप्रहणमनुवर्त्तते तच्चार्थात्पञ्चम्यन्तं भवति । सूत्रे च हनोघ इति विभज्यते तेन
हन्तेरादे पूर्वरूपात्परस्यहस्य घ इति । तस्यार्थं ततो जिघासतीत्यादौ घत्वसिद्धिः
ततो ने इति द्वितीयो योगः, तत्र च हनोघितिवर्त्तते तेन हन्तेर्हकारस्य घत्व भवति
नकारे ङिति च परे नकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । ननु किमर्थं नकारो विधीयते निय-
मार्थं नपवयथास्याणत्वं माभूदिति अत एवाह घसंयोग इति । सयुज्यते सहविधी-
यते इति सयोगेन सयोगो घसयोगः, घकारेण सह नस्य विधीयमानो नकारो
नियमार्थतया ब्रह्मज्ञ इत्यादौ अवकुर्विति प्राप्तस्य णत्वस्य निषेधार्थ इत्यर्थः । अत्र न-
विधिरिति वाच्ये संयोगो घचनसन्निधानं सन्नियोगविशिष्टानामन्यतराभावे उभयाभाव
इत्यघत्वविषये णत्वनिवर्त्तको नोपनिभवतीति सूचनार्थम् । ब्रह्महणौ नन्वत्रापि नि-
मित्तत्वादेव नो न भविष्यति, मैवं निर्निमित्त एवायं घसंयोगो विधीयते । अन्यथा
ब्रह्मज्ञ इत्यत्रैव न स्यादिति । ब्रह्मज्ञ इत्यादि । ब्रह्महन्तस् इत्यत्रोपधालोपेऽनेन
इत्यघत्वे नत्वे च णनिवर्त्तके कृतेश्चिष्टोच्चारणे कृते चैव स्यादित्यर्थः । पूषण इत्यादि
णत्वम् । संख्याशब्दा इति । बहुत्वसङ्ख्यावाचित्वात् बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपा
इति । ननु कथं सरूपाः यावतास्त्रियानन्तत्वादीप् प्राप्नोति । त्रुप्तेि नकारेऽनन्त-
त्वादाप्राप्नोतीति चेत् । मैव, तत्र हि वर्त्तमानं स्त्रियां ब्रह्मण नाम्नो विशेषणं
स्त्रियां वर्त्तमानानाम्नाम्ना इति कथं वृत्तेर्नाम्ना इत्यर्थः । न च पञ्चादीनां स्त्री-

सङ्ख्याशब्दाः पञ्चनप्रभृतयो नित्यं बहुवचनान्ता-
स्त्रिषु सरूपाः । पञ्चनजसिति स्थिते ॥ जशसोर्लु-
क् ८७ ॥ षकारनकारान्तसङ्ख्यायाः परयोर्जशसो-
र्लुग भवति । लुकि न तन्निमित्तम् । पञ्च । पञ्च । पञ्च-
भिः । पञ्चभ्यः २ ॥ णः ८४ ॥ षकारनकारान्तसङ्ख्याया-
परस्यामो लुडागमो भवति । पञ्चानाम् । पञ्चानु । एवं सप्त-

त्वमर्थः किंतु भेदगणनमात्रम् । अत एव पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ ब्राह्मणीशब्दसञ्चि-
धानत्वात् स्त्रीत्वावगतिर्नस्वमहिम्ना यद्येवं एका द्वे बहुव्य इत्यत्रापि स्त्रीत्वस्याश-
ब्दार्थत्वादायीपौन भविष्यत तस्मात् सङ्ख्याशब्देऽपि लिङ्गशब्दार्थ इति मन्तव्यम् ।
तथासति पञ्चादिव्यपिस्त्रियामादीपौ प्राप्नुत इति तत्र प्रतिषेधोपि वक्तव्यः । तथा
चोक्त वार्तिककृता षट्सङ्गानामन्ते लुप्रे टानुत्पत्ति कस्मान्न स्यात् प्रत्याहाराभावा-
सिद्धे दोषस्त्रीत्वे तस्मान्नोभौ इति तदिदमुच्यते । त्रिषुसरूपा इति । लिङ्गत्रयेप्ये-
षांसमानमेवरूपं भवति नत्वावीप्रत्ययविशिष्टमिति तयो प्रतिषेधः सूचितोभवति ।
जसंशसो । अत्रर'सङ्ख्याया इत्यतोनुवृत्तस्य सङ्ख्याग्रहणस्य णइत्यतोनुवृत्ताभ्यां
णाभ्यां विशेषितत्वात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमित्याह षकारनकारान्तसङ्ख्यायाइति ।
पञ्चेति । नन्वत्र जसोलुक्पि तद्वद्भावेन नोपधाया इति दीर्घं स्यादित्यत आह
लुकीति । तन्निमित्तमिति । लुक् स्थानिप्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । णं, षच्चेति
द्वन्द्वैकत्वम् । अत्रचनस्य सत्यपि दुत्विनिर्देशे णान्तस्य सङ्ख्यावाचितोभावाभ्रान्त-
मेव गृह्यत इत्याह षकारनकारान्तेति । पञ्चानामिति । पञ्चन् आमित्यत्रानेन तुष्टि
नोपधाया इति दीर्घं नलोपश्चिचैव स्यादित्यर्थः । गौणत्वेतु यथात्र लुगानुटौ न भव-
तस्तथा र सङ्ख्याया इत्यत्र प्रत्ययादि तदेवहि सङ्ख्याग्रहणसम्राप्यनुवर्तत इति
तत प्रियाः पञ्चयस्यासौ प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानौ प्रियपञ्चान् प्रियपञ्चानं प्रियप-
ञ्चानौ प्रियपञ्च प्रियपञ्च प्रियपञ्चभ्यामित्यादिभवति । अष्टनो । वाडौ । भव-
तीति । नन्वत्रवेति नानुवर्तते पूर्वसूत्रेणभावात् उत्तरसूत्रेवाग्रहणाच्चतत्कुतोव्याख्यायते ।
वृत्तते अष्टाष्टन इति योगविभागः क्रियते । तत्र सङ्ख्यायाजशसोर्लुगितिचानु-
वर्तते तेनाष्टन सङ्ख्यायाजशसोर्लुगभवतीति । तस्यार्थः ततोडौअष्टन परयोरे

१ शतानि सहस्राणीत्यत्र कथनं लुक्चेत् सत्य सन्निपातपरिभाषया तन्निषेधात् लोपेत्वनु-
वृत्तावपि लुगग्रहण षट्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषा ज्ञापयति ।

२ अत्रत्येक योगकाञ्चं पृथक् योगकरणं गौणेपितुद् अतएव अचतुर्णामितिनिर्देशः ।

त्रवन्द्वाभ्यभृतयः ॥ अष्टनो ङौ ॥ ८९ ॥ अष्टन्शब्दात्पर-
योर्जशसोर्वाङौ भवति । डिच्वाट्टिलोपः । अष्टौ २। अष्ट २।
वासु ॥ ९० ॥ वा आ आसु इति च्छेदः अष्टन आसु परासु वाऽऽ
त्वं भवति । अष्टाभिः । अष्टभिः । अष्टाभ्यः २। अष्टभ्यः २। अ-
ष्टानाम् । अष्टासु । अष्टसु । मकारान्त इदम्शब्दः ॥ इदमो-
यं पुंसि ॥ २११ ॥ इदंशब्दस्य पुंसि विषयेऽयम् भवति
सौ परे । अयम् । द्विवचनादौ त्वदादेष्टेरिति सर्वत्राकारे

तयोर्ङौ भवतीत्यपरस्यार्थः । नचैतदुभयमेकत्र समवतीतिसामर्थ्यादत्र विकल्प सिद्धो
भवति । तत्रचङौ लुप्पोपवादोयमिति सर्वदेशोभवति डिच्वसामर्थ्याद्वा अन्तादे-
ष्टेहि औकारे कृते ओऔऔ इत्यनेनाप्यकारनिवृत्तौर्दत्करणमनर्थकस्यात् । गौणवेतु-
सङ्ख्याग्रहणानुवृत्तेर्लुक्ङौ न भवन प्रियाष्टान् । केचित्तूत्तरयोगे सङ्ख्याग्रहणाननुवृ-
त्तैरत्रापि ङौः स्यादिति प्रियाष्टाविति भवतीत्याहुः । डिच्वादिति । इति धेरत्वनेन ।
अष्टेति । अत्रजशसोर्लुक्लुक्कितशिमित्तकार्याभावः । आस्त्रित्यात्वमत्रनभवति । वासु ।
अत्रऽष्टिष्टेपि निर्देशे व्याख्यानादाकारोवसीयत इत्याह । वा आ आस्विति । आस्विति
प्रस्तुतत्वाद्भिक्तिष्वित्यर्थः । आस्वितिकिं जशसोर्माभूत् । अष्टाभिरिति । नस्यात्वे-
दीर्घ अष्टभिरिति । आत्वाभावेनलोपश्च । अष्टानामिति । अनात्वपक्षेपि ण इति
नुटिदीर्घेनलोपेवात्वपक्षे तुल्यमेव रूपम् ॥ ननुप्रिया अष्टौ यस्य सप्रियाष्टा । प्रिया-
ष्टानौ । प्रियाष्टान् इत्यादावप्यात्व प्राप्नोतीति चेन्न । ङौत्वेदत्तोत्तरत्वात् । केचित्तु-
प्रियाष्टावित्यौत्ववद्वाप्यात्व भवतीति प्रियाष्टा प्रियाष्टौ इत्यादिकमौत्ववर्जहाहा-
वद्भवतीत्याहुः । मकारान्त इति । इदमो । मान्तोयमादेशोविधीयते इत्याह अयम्
भवतीति । तत्सामर्थ्याच्चत्यदाद्यत्वाभावाद्धसेप इति सिलोपः । दस्य मत्वमिति ।
दमात्रस्य भमात्रमित्यर्थः । अकारस्तूभयत्राप्युच्चारणार्थः । ननुचैवत्यदाद्यत्वेनव्यव-
धानात्रकापिमत्वस्यात् न वचनसामर्थ्यादेकैतव्यवाच्य आश्रयिष्यते अतएव द्वावि-
त्वादौ द्विव्यवाचानसूत्रेवा दस्येत्यकारस्तत्रमिति द्विशब्दस्य न स्यात् तथा च त्य-
दादितायामवधिर्यथा स्यात् । मत्वद्विशब्दस्य तथा कथं न वर्णव्यवाचादिद-
मस्तु । सामर्थ्यादिकान्तरेदस्य विधानतो वा त्यदादीनामिति । धेरित्यप

कृते इद औ इति स्थिते । दस्य मः ॥ २०८ ॥ त्यदादीनां द-
कारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे । इमौ । इमे । सर्वा-
दित्वाज्जसी, त्यदादीनां धेरभावः । इमम् । इमौ । इ-
मान् ॥ अनटौसोः ॥ २१४ ॥ इदमोऽनादेशो भवति
टौसोः परयोः । अनेन ॥ रभ्यः ॥ २१३ ॥ इदमः सकारे
भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य । आभ्याम् ॥ भि-
स्भिम् ॥ २१५ ॥ इदमदसोर्भिस् भित्तौ भवति न भकार-
स्याकारः । एभिः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात्

लक्षणसंज्ञाभावात् इत्यर्थः । कुतश्चि । प्रयोगाभावाद्देहि । इममित्यादि । त्य-
दाद्यत्वे मत्वे च देववत् । अन । इदमइति । केवलस्येत्यर्थः । तेनेमेकेनेत्यत्र न ।
एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अनेनेति । गुरुत्वादनः सर्वादेशः अदन्तत्वादेन । रभ्य ।
अत्र सूच भूच स्मीति द्वन्द्वैकत्वम् । अ इत्यादेशनिर्देशः । सर्वादेशश्चायम् । न-
नु इदम् इति पञ्चनिर्दिष्टत्वाद्देशः स्यात् । मैव, त्यदाद्यत्वस्याकारविधे-
प्रयोजनाभावात् । नन्वयमन्त्यस्य भवन् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा मस्य स्यात् ततश्च
द्वयोरकारयोर्दीर्घे भिस्सुपरेत्वाभावः ईदृशः श्रवणमपि प्रयोजनं स्यात् । अ-
योच्यते । प्राक्प्रतीतविभक्त्याश्रितत्वाद्-तरङ्गं त्यदाद्यत्वमित्यादौ स्यात् ।
एवमप्यन्याभावोन्त्यसदेशस्यति दकारस्यादिति चेदुच्यते । नायमकारमात्र
आदेशः । किं तर्हि सान्तः अस्मिन् तत्राविभक्तित्वात् शब्दरूपापेक्षया क्लीबत्वा-
त् ततो नात्वसोरिति दीर्घं स च गुरुत्वात्सर्वादेशः पश्चाच्च्यदाद्यत्वे कृते अकार
एवावशिष्यत इत्यभिप्रायेणाह । अकारो भवति कृत्स्नस्येति । अत्र च प्रमाणं वा-
स्विति निर्देशः । आभ्यामिति । इदमोभ्यामिति सर्वस्य असादेशः त्यदाद्यत्वमा-
त्वम् । भिस् । इहेदम् इत्यनुवर्तते । वक्ष्यमाणं चादस इत्यस्मादभिन्नार्थमिति सह
व्याकरोति । इदमदसोरिति । पृथग्योगकरणं तूत्तरत्रादस एवावुच्यते पट्टिनि-
र्देशाच्च केवलयोरेवेति इमकैरमुकैरित्यत्वम् । अयञ्च सिद्धे विप्रसारभ्यमाणो
नियमार्थो भवतीत्याह भित्तौवेति । फलमाह न भकारस्येति । रभ्य इत्यनेन । ए-
भिरिति । रभ्यइत्यनेनास् एस्मीति । अपवादापवादे उत्सर्गस्यैव प्रवृत्तेः । अस्मा

आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् ।
 अस्मिन् । अनयोः । एषु । किमशब्दस्य त्यदादेष्टेरि-
 ति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । कः । कौ ।
 के । कम् । कौ । कान् । केन । काभ्याम् । कैः । कस्मै ।
 काभ्याम् । केभ्य इत्यादि । धकारान्तस्तत्त्वबुधशब्दः ।
 तस्य रसे पदान्ते चादिजवानामिति भकारः । तत्त्वभुत् ।
 तत्त्वभुद् । तत्त्वबुधौ । तत्त्वबुधः । हेतत्वभुत् । हेतत्व-
 भुद् । तत्त्वबुधम् । तत्त्वबुधौ । तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा ।
 तत्त्वभुद्भ्याम् । तत्त्वभुद्भिरित्यादि । जकारान्तः सम्राज्-
 शब्दः । छशषराजादेः षः ॥ २३९ ॥ छकारान्तस्य शका-
 रान्तस्य षकारान्तस्य राज् यज् सृज् मृज् भ्राजादेश्च
 षकारो भवति धातोर्ज्ञेसे परे पदान्ते च । षस्य षत्वं डत्व

इति । इदमो ङयि त्यदाद्यत्वे स्मदिसभ्य इत्यसि व्यक्तिपक्षमाश्रित्यपुनस्त्यदाद्य
 ऐत्वम् । अनयोरिति । त्यदाद्यत्वे अनदौ सौरित्यन ऐत्वम् । एषामिति । इव
 आभ्यत्वे सुटि सभ्य इत्यसि पुनरेत्वं षत्व च त्यदादेरिति । अनेन किम्, सर्वत्रात्वे ष
 पुसि सर्ववत् प्रक्रियेत्यर्थः । धकारान्त इति । तत्त्व बुद्धयतीति क्बन्तः । जकारा
 इति । सम्यग्राजत इति किपि नाम्नश्चेति समासे सहादेरिति समः समादेशविधेर्ना
 स्वारः । छशष । छशषा केवलानामप्रयोगात् सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमित्याह छका-
 न्तस्येत्यादि । राजादीनाह राज्यजित्यादि । राजृदीप्तौ यजदेवपूजासंगतिकरणदा-
 सृजविसर्गे मृजूष् शुद्धौ भ्राजृदीप्तौ आदिना ग्रथ्य छेदने भ्रस्जपाके एतयोरपि ष
 णम् । अत्र षकारान्तेषु पुन षत्वविधानं षत्वमेव यथा स्यात् ङत्वं मा भूदिति नि
 मर्थमित्याह षस्येति । आख्यातादाविति द्वितीयादी आदिना तद्धिते षष्ठ इत्यत्र न भ
 वि अतएव पञ्चोचतुर्थोद्वितीयाभिरिति निर्देशः । यथेवं द्विवो हौ झसादिति हेर्धिवे

च ढवामावात् द्विद्दीति न स्यात् मैवम् । अत्र हि षकारमात्राश्रितं षोड इति । प्र ढवत् नियमेन व्याकृत्यते न तु झवे जवा इत्यादिनाप्राप्तमित्यदोषः । अतः शब्देभ्यस्यादै वावसाने इति ढवत् स्यादेव । एवं तर्हि षोड इति व्यर्थं सर्वत्राप्येव ढवत्स्य सिद्धत्वात् । न च वाच्यं रेफोष्मणां सवर्णां न सन्तीति ज्ञापनार्थं षोड ते क्रियते एवंद्विद्दीत्यादावपि ढवतानुपपत्तेः । नन्वान्तरतस्यादत्र ढवत् भविति आन्तरतन्मं हि तुल्यस्थानत्वेनापि भवति । सावर्ण्यं तु तुल्यस्थानप्रयत्नत्वेन त्र्यनयोर्भेदात् । किञ्च रेफोष्मणां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नत्वात् तुल्यप्रयत्नानां त्र्यस्थानत्वात् वर्णान्तरेण स्वत एव सावर्ण्यं नास्तीति ज्ञाप्येतत्प्रभवति स्वयं स्वस्य सवर्णां स्युरेव एव तर्हि षण्णामित्यत्र ढवार्थं षोड इति सूत्रम् । अन्यथा त्वाभावात् ङ् इति न प्रवर्तते । यदा तु ङ् इत्येतत् षण् इत्येव क्रियेत तदा कचिद्कार एव षकारस्य यथा स्यात् साक्षाच्छिष्टं विध्यन्तर मा भूदिति षण् इत्यस्यान्यथाशक्त्यात् पाक्षिकीं प्रवृत्तिं षोड इति दर्शयति तेन षण्णा षड्णामित्युभय सिद्धम् । यद्यपि षण् इत्यत्रैव ढकारोपि निर्दिश्येत षण्णादिति सख्यावाचिनः शब्दस्य कारस्य णकारढकारौ भवतो नास्मि परे षण्णा षड्णामिति तदा षाड इति चिन्त्य-योजनमभिव्यज्यदिति यथान्यास विचार एव प्रायो युक्तः षड्णवतिरित्यादौ तु हादेसादिरित्यनेनापि डान्तताकर्तुं शक्यत एव तत्र च समास इत्यनुवृत्ते-ण्णामित्यत्राप्रावृत्तिः । सम्राट्त्रिविति । सम्राजः सुपि षत्वे ढवत् खसे चपा इति त्वे कचित्पदान्तताश्रयणीयेति । पदान्त्वताष्टोरन्यत्वादिति छुत्विनेषधः । दकारन्ताति । सर्वादिगणस्या निरूप्यन्ते इति शेषः । तः । अत्र सौप्त इत्यतः सोनुवर्ततेत्याह सत्वं भवतीति । तथा त्यदादेरित्येतोनुवर्तमाने त्यदादिशब्दे आदिशब्दस्य श्रवस्थार्थत्वात्सर्वाद्यन्तर्गणस्थानामसंज्ञारूपाणां त्यदादीनां ग्रहणात् सज्ञा-प्र सत्त्वाभावाच्चयदित्येव भवति । त्यदादेष्टेरिति षष्ठयाश्च स्यादित्यनेनापि त्वन्वाद् गौणत्वेपि न सत्वमिति तमसिक्क्रान्तोक्तित्तित्येव भवति प्राधान्ये तु स्यादेव परमस इति । तत्कुलमित्यत्र तु लुकि सेरमिमित्त्वान्न परस्य

त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति । रयः त्यौ त्ये । त्यम्
 त्यौ त्यानित्यादि । सः । तौ । ते । तम् । तौ तान् । यः ।
 यौ । ये । यम् । यौ । यान् । एषः । एतौ । एते । एतदो-
 न्वादेशे द्वितीयाटौस्वेनो वा वक्तव्यः । एनम् । एतम् ।
 एनौ । एतौ । एनान् । एतान् । एनेन । एतेन । एताभ्या-
 म् । एतैः । एतस्मै । एताभ्याम् । एतेभ्यः । एतस्मात् । एता-
 भ्याम् । एतेभ्यः । एतस्य । एनयोः । एतयोः । एतेषाम् । एतस्मिन् ।
 एनयोः । एतयोः । एतेषु । छकारान्तस्तत्त्वप्राङ्शब्दः ।
 तत्त्वप्राट् । तत्त्वप्राङ् । तत्त्वप्राच्छौ । तत्त्वप्राच्छः । हेतस्व-
 प्राट् । हेतस्वप्राङ् । तत्त्वप्राच्छम् । तत्त्वप्राच्छौ । तत्त्वप्राच्छः ।
 तत्त्वप्राच्छा । तत्त्वप्राङ्भ्याम् । तत्त्वप्राङ्भिरित्यादि । यका-
 रान्तोऽग्निमथ्शब्दः । अग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ

सत्त्वम् । स्य इति । त्यदः सौ त्वदाद्यत्वे सत्त्वे सेर्विसर्गादेशः । नन्वत्र सत्त्व न्न
 प्राप्नोति यकाराकाराभ्यां व्यवधानात् । मैव सौ परे अव्यवहितस्य त्यदादेरिति
 व्याख्याने नास्ति व्यवधानमिति । त्यावित्यादौ चात्वे सर्ववत्प्रक्रिया । पत्वमिति ।
 एष इत्यत्रैतद् सावत्वे सत्त्वे किलादित्यनेनेति शेषः । एतद् इति । किञ्चिद्विधा-
 दमुक्तस्यविधानान्तरहेतवे । शब्दस्य पुनरुक्तिश्चेदन्वादेशं तदा विदुः । द्वितीया-
 टौःस्विति । द्वितीयाया टाप्रत्यये ओसिच वेत्यर्थः एनमित्यादि । अत्रैव प्रयोगाः
 एतच्छात्र छन्दोध्यापय अथैन शास्त्रमध्यापयेति एवं सर्वत्रप्रयोक्तव्यम् । अन्-
 न्वादेशेषु एतमित्यादिज्ञेयम् । छकारान्तइति । ननुकथं छकारान्तं यावताप्रच्छे-
 किपि शान्तादेशेन शान्तः स्यात्तत्तत्तस्य पत्वे ङत्वे च तत्त्वप्राट्त्वप्राङ्त्व-
 च्वप्राशौ तत्त्वप्राश् इत्यादि स्यात् । सत्यं नायं किमन्तः किं तु भजाविणिक्ति
 विणन्त दीर्घस्तु प्रच्छादेर्दीर्घिता च वक्तव्येति विण्यसि स्यादेव पाणिनीय-
 मते तु अन्येभ्यो ङङ्यत इति विचि दक्षिणह्नस्य विध्यन्तरार्थत्वात् प्रच्छेदीर्घः ।

अग्निमथः । हे अग्निम् । हे अग्निम् । अग्निमथम् ।
अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमथा । अग्निमद्गाम् ।
अग्निमद्गिरित्यादि । चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ॥ अचेः पञ्चसु
नुम् वक्तव्यः * ॥ प्रत्यन्च्सीति स्थिते ॥ चोःकुः * २२२ ॥
चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्ज्ञेसे परे पदान्ते च ।
प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ ॥ अचेर्दीर्घ-

न च विधिं शास्त्रे प्राप्नोति तत्र किञ्चलोरित्यनुवृत्तेः । तत्त्वप्राप्तिः । छस्य
पत्वे ङत्वे पाक्षिकेष्टोपि । धकारान्त इति । अग्निं सञ्जातीति मन्थे किपि नो-
लोप इति नलोपः । चकारान्त इति । प्रति अञ्चतीति किपि तल्लोपनलोपौ
अचैरिति । वक्तव्योव्याख्येयः तस्येदं व्याख्यानं त्रितोनुमित्यतः परमचेन्निति
सूत्रमस्ति तस्य चायमर्थः अचेर्नुमागमो भवति पञ्चसु परेषु तदेतद्वाचवाया-
चांथिरेव व्याख्यातम् । ननु चाञ्चतेरप्युदित्वात् त्रितोनुमित्येव नुम् स्यादिति
व्यर्थमचेमेति न, नियमार्थत्वाद्धातोश्चेदञ्चतेरुदित्कार्यं नान्यस्येति अत एव
सप्तसु भवसोरुदित्त्वेऽप्युखासत् पर्णध्वदित्यत्र न नुम्, एवमपि योगान्तरं व्यर्थं
त्रिदचोर्नुमित्येकयोगेनैव सिद्धे न, केवलाञ्चतिप्रत्ययेन वातुरेव योधातुस्तस्यैव
नियमेन व्यावृत्तिर्यथा स्यादधातुभूतपूर्वस्य मा भूदिति । तेन गोमन्तमात्मन
इच्छति गोमत्यति तान्नोयः इति । सधातुरिति धातुत्वात्तिवादयः गोमत्यते-
किपि तल्लोपयलोपयोगोमानिति यथा स्यात् अचेश्चेत्यत्र चकारानुक्तसमुच्चयार्थः
इति केवलस्य युजेर्नुमित्युदित्यादि भवति । कुङ् पृजायाम् । प्रत्यङ्ङित्यादि
तु नोपधाद्विगिनलोपाभावात्सिद्धम् । अत एव कृञ्चाप्रत्यञ्चेत्यादौ परसवर्ग-
स्यानन्त्यत्वात् कुत्व न । प्रत्यन्च्सीति । प्रत्यचेर्नुमि मित्त्वादन्याकारात्परिसती-
त्यर्थः । चो । अत्र प्रसिद्धतरत्वात् कृत्रिमाकृत्रिमपरिभाषया आन्तरतम्या-
द्वाकवर्ग एव कुर्गृह्यते नान्यइत्याह कवर्गादेश इति । प्रत्यङ्ङिति । प्रत्यन्च्-
स इत्यत्र नुमिदचुत्वेनानुस्वारयमादेशाभ्यां वा व्यकारे कृते प्रत्यच् च स् इति
सति सिलोपसयोगान्तलोपयोः पदान्तत्वाच्चोः कुरिति चवर्गपञ्चमवस्य कवर्गं
पञ्चमे ङेसत्वेवं भवतीत्यर्थः । प्रत्यञ्चावित्यादौ तु नुमोचः । अचे । अत्राचैरिति
लुप्तनकाराञ्चतिनिर्देशो यत्रास्य न लोपः तत्रैव यथा स्यादिति ज्ञापनार्थः । तेन

श्च * १४३ ॥ अचेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः
शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्य-
गभ्याम् । प्रत्यग्भिरित्यादि । समीचः । समीचा । सम्य-
गभ्याम् । सम्यग्भिरित्यादि । एवं तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ ॥ तिरश्चादयः * १४४ ॥ तिरश्चादयो
निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यगभ्याम् ।

पूजाश्चतुर्भजादिविणतस्य नलोपाभावेनालोपदीर्घाभावात् प्रत्यञ्चेत्यादि स्यादि-
त्यर्थः ॥ अकारस्य लोप इति । एतच्चालोपः स्वरइत्येतोनुवर्तते पूर्वस्य च दीर्घ इति ।
ननु कथं पूर्वस्ययावतास्थान्यनिर्देशात् परस्यापि प्राप्नोति युक्तं चेत्तत् अञ्चितं व्यव-
धानादपि पूर्वस्य न स्यात् । मैव निमित्ते परेऽप्यवहितस्याञ्चेतरेलोपस्तस्मिन् लुप्ता-
कारेञ्चतौ परेऽप्यहितस्य पूर्वस्य स्वरस्यदीर्घइति व्याख्यानात् । शसादाविति
एतदपि अलोप इत्यतएवानुवर्तते तत्र च समासान्तोमहाशसादिर्गुह्यतइति तद्धितईप्
निमित्तं भवतीत्याह तद्धितेईपीति । अत एव स्वरादौ तद्धिते प्रतीचीनइत्यादि भवति ।
प्रतीच्य इत्यादौ तु कचित् स्वरवचकारइति निर्वाहः । एभिन्न इति ईपि तु प्रती-
चीत्याद्युदाहरणम् । ईकारे तु वक्ष्यति ईकारे चेति । इद् च वेङ्गयोरित्येतोनुवर्तते
प्रतीचइत्यादि । अत्र विभज्यान्वाख्यानपक्षे प्रति अच् असित्यत्रानेनाञ्चोकारलोप-
प्रतीकारदीर्घयोः क्लिष्टोच्चारणे एव स्यादित्यर्थः । अविभज्यान्वाख्यानपक्षेऽपि अलोपे
निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति नास्तित्वमितीकारदीर्घो न दुष्यति ।
प्रत्यग्भ्यामिति । चो कृत्वे ङवे जबा इति ग । सुप्यपि कृत्वेऽप्येकषस्योः
प्रत्यङ्गु शेषं सुगमम् । समीचइत्यादि । समञ्चतीति नाम्नश्च कृतेति समासे सहादे-
रिति समः सम्यादेशे अचेरित्यलोपदीर्घो शेषः प्रत्यग्वत् । एवमिति । तिरोञ्चतीति
क्लिप्ति नाम्नश्चेति तत्पुरुषे सहादेरिति तिरसस्तिर्यादेशे तिर्यच्छब्दस्य त्यदादीना च
पञ्चसु इसादौ च रूपाणि तिर्यङ्तिर्यञ्चावित्यादीनि प्रत्यच्छब्दस्येवस्युरित्यर्थः ।
तिरश्चा अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनमिति तिरसस्तिर्यभावः सन्नियोगादिष्ठानामन्य-
तराभावे ङभयाभाव इत्यलोपोऽपि निपात्यते । तथोदीचइत्यादावचोऽकारस्ये-
कारो निपात्यते । ऋकारानुबन्धइति । महतेरुणादिषु तथा निपातनादिति भा-

तिर्यग्भिरित्यादि । एवमुदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदञ्चम् ।
उदञ्चौ । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । तकारान्तो म-
रुच्छब्दः । मरुत् । मरुद् । मरुतौ । मरुत इत्यादि । एवमग्नि-
चित्प्रभृतयः । ऋकारानुबन्धो महच्छब्दः । त्रितोनुम् ॥ १३३ ॥
उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च तुमागमो भवति
पुंसि पञ्चसु परेषु । न्सम्महन्तोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ १३५ ॥

॥ त्रितो । अत्र उञ्च आच औ तावितौ यस्येति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्द
प्रत्येकं सवध्यत इत्यत आह उकारानुबन्धस्येत्यादि । इह च पुंसोऽङ्ङित्यत पुंस-
यनुवर्तते तत्तत्र स्वरूपपरमपि वृत्त्यनेन सवद्धं सामर्थ्यादर्थपरं भवति नहि पुस
स्वरूपं त्रित् सभवति ततश्च पुंसः पुंलिङ्गस्य त्रितइत्यर्थः स्यात् । अतैव यन्माह
पुंसीति । ननु किमर्थमिदमुच्यते पुंसीति । यावतास्त्रियां त्रितइतीपान्यवधानादे-
वमुं न स्यात् छीवेपितुमयमहति नियमार्थं भाविष्यति । शावेव नपुंसकस्येति
नामिनः स्वरे वादीषो शतुरिति नुम्विधिसामर्थ्याद्विध्यति इति चेन्मैवम् ।
तुमयमइत्यस्यात्रिता शसौ, शौचविध्यर्थत्वात् ततश्च महतीत्यत्रापि नुम् स्यात्
तस्मात् पुंसीति वक्तव्यं तुमोमकारोदेशविध्यर्थं उकार वच्चारणार्थं । न्सम्महत्तौ ।
अत्रन्स्चापञ्च महत्तेति अप्रशब्दोपि व्यमभूतो निर्दिश्यते तत्रन्स्मात्रस्य प्रयोगा-
भावात् सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमित्याह न्सन्तस्येत्यादि । इह यदिसिहावलोकनन्या-
येनवध्यमाणं नोपधायाइति संबध्यते तदान्सन्तस्य महत्तश्च नोपधायादीर्घेसिद्ध-
मिष्टम् अप्रशब्दस्य तु नोपधाया अभावादापइत्यत्रदीर्घो न स्यात् । न च वाच्यम्
संभवादप् शब्देननोपधानसंभत्स्यतीति स्वापीत्यादौ तत् संभवात् । अथ न
संबध्येतन्सम्महत्तो, प्रत्येक स्वरस्य दीर्घः प्राप्नोतीत्यविशेषात् । एव तर्हि सव-
ध्येते । ननु चोक्तमापइत्यत्रदीर्घो न स्यात् । स्वापीत्यादावेवस्यात् नैष दोषः
तदन्तप्राप्तेः केवलप्राप्तिपूर्वकत्वात् ततश्च स्वापीत्यादावपिदीर्घात्प्राप्तेरसंभवा-
देवापशब्देननोपधासंबध्यत इत्यविशेषादापः स्वापीत्युभयत्रापि दीर्घत्वमिष्टं
इह च पञ्चस्वित्यनुवृत्तिसार्थक्यायाधाविति पदच्छेदोऽनुधाविति अथाविति
तुपर्युदासः धेरन्येष्वधिषु इति पञ्चस्वित्यस्य विशेषणम् । तादिति मत्वाह धिव-

न्सन्तस्यापशब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति धि-
जितेषु पञ्चसु शौ च परे । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे
महन् । महान्तम् । महान्तौ । महतः । महता । महद्भ्याम् म-
हद्भिरित्यादि । उकारानुबन्धो भवच्छब्दः ॥ अत्वसोःसौ ॥
१३७॥ अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति धि-
वर्जिते सौ परे । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । हे भवन् । भवन्तम्

जितेषु पञ्चस्विति । एव चाधायित्येकवचनसुत्तरार्थम् । महानिति । महत्सीत्यत्र
दित्वान्नुमि दीर्घेहसेपइति सिलोपे सयोगान्तत्वात्तलोपे चैव स्यादित्यर्थं नलो
स्वागमजत्वान्न भवति । हेमहन्ति । अधावित्युक्तवान्नादीर्घः । सुनराहिनस्ती।
सुहिन् सुहिन्नी सुहिंसइत्यत्र हिसेरप्रत्ययान्तस्य दीर्घेन भवति न्सम्महतइत्यत्रा
शब्दसन्निधानेन न्सन्तयातुव्युदासात् भवच्छब्दइति । उदनुबन्धत्व चास्योपादि
तथानिपातनात् भविद्यतेऽसिन्निति वत्त्वन्तत्वेन वा । अत्व । इहापि नोपधा-
इत्यनुवर्तते तेनात्वन्तस्य नोपधायाइति दीर्घे सिद्धमिष्टम् असन्तेतु नोपधानात्
त्युपधैवसव्यते । ननुचेयमस्ति विद्वानिति न्सम्महतइति तु विद्वान्नावित्या
सावकाश सत्य एवाहं विद्वानित्यत्रापि तेनैवसिद्धत्वादत्रासप्रहणस्यैवार्थमापद्ये
न नियमार्थत्वादसन्तस्य नोपधाया सावेवेति । एवमपि तत्र न स्पृहणं व्य
न अतसन्ते चरितार्थत्वात् सप्ताधि धनूंषि भवति ह्येतदपि बहिरङ्गस्य षत्वस्य
सिद्धत्वात् न्सतम् एव तर्हि इहोपधैवानुवर्तते न नकार एवमप्यत्वन्ते नित्यत्
दादौ नुमि उपधानकार इति दीर्घो न स्यात् । परत्वादादौदीर्घो भविष्यति ।
परस्यनित्यस्य च नित्यमेवेति नुमेव स्यात् एवमप्यत्वन्तस्य साक्षाच्छिष्टो दीर्घ
त्यादौ स्यात् तस्माद्विधि प्रातिपदोबलीयानिति नुम् दनुबन्धत्वादनुमितः अथ
अत्रातुप्रहणसामर्थ्यादेव नुम बाधित्वादीर्घः स्यात् । अन्यथाऽतुप्रहोव्यर्थः स्य
भवानिति । भवत्सीत्यत्रादौ दीर्घे ततो नुमि सिलोपसयोगान्तलोपौ । हे भ
न्निति । अत्वसोरित्यत्राप्यधावित्यनुवर्तते इति धौनदीर्घं शेषः सुगमम् ।
कारइति । शत्रन्तत्वात् न दीर्घइति । एतेनात्वसोरित्यत्रातूकारस्यव्याव
दर्शितं भवन्नित्यादि । अतत्वन्तत्वादीर्घवर्जभवतुवत् । एवमिति । ऋदनुबन्

वन्तौ । भवतः । भवता । भवद्भ्याम् । भवद्भिरित्यादि । एवमृ-
 रातुबन्धाः । भवच्छब्दस्य लुमागम एव न दीर्घः । भवन् ।
 वन्तौ । भवन्तः । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । पठन् । पठन्तौ
 ण्तः । शकारान्तो विशशब्दः । विट् । विट् । विशः । हे
 इट् । हे विट् । विशम् । विशौ । विशः । विशा । विट् । भ्याम् । वि-
 भिरित्यादि । षकारान्तः षष् शब्दो नित्यं बहुवचनान्त-
 त्रपु सरूपः । जश्शसोर्लुक् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २
 इनामिति स्थिते ॥ ङणः ८६ ॥ संख्यासंबन्धिनो ङका-
 त्य णत्वं नामि परे । षण्णाम् । षट्सु ॥ कचित्पदान्तता-
 यणीया ॥ दोषाम् ॥ २३२ ॥ दोष् सजुष् आशिष् प्रभृ-

पे सावर्द्धीर्षा भवद्भ्यः स्मृतिर्यथः । शकारान्तइति । विशतेरप्रत्ययान्तत्वात्
 मिति । षोडशत्यनेन विट् सु इत्यत्र तु पत्वेडत्वे खसे चपाइति टत्वेष्टुभिः पुरिति
 स्य पत्वस्य पदान्ततामाश्रित्यटोरन्त्यादिति निषेधः । षकारान्तइति । बहुवच-
 तइति । बहुवचनान्ततातु बहुत्वसंख्यावाचित्वात् त्रिगुलिङ्गेषु समानरूपत्वं तु
 ष्याविशेषाभावादित्यर्थः । ङणः । ङकारस्य चपेष्वनन्तभूतत्वात्पदान्तराच्चपमे-
 विते न प्राप्नोति इत्यारम्भः । अत्र चर संख्यायाइत्यतः संख्यायाइत्यनुवर्तते सूत्रे
 ङण इति षष्ठ्या । स्थानेप्रथमेत्यभिप्रेत्याह संख्यासंबन्धिनइति । व्यधिकरणेषष्टुयौ
 यावाचिनः शब्दस्य यो ङस्तस्येत्यर्थः । षण्णामिति । षप् आमित्यत्र णइति
 षष् नामिनि सति षोड इति ङत्वस्यानेन णत्वे एवं स्यादित्यर्थः । केचित्तुङ्ण
 त्र द्वौ ङकारौ निर्दिश्यणत्ववत् ङत्वमपि विधाय षड्णामित्यप्युदाहरन्ति । गौण-
 तु प्रियषष् । प्रियषष्णामित्यत्र यथाङ्गुलुटौ न भवतस्तथा जश्शसोर्लुक् णइत्यत्र
 त्पादितं, प्राधान्ये स्तएव परमषट् परमषण्णामिति षट्स्त्विति । षष् सु इत्यत्र
 षेडत्वेटोरन्त्यादिति पत्वनिषेधः । ननु च तत्र पदान्ताटोरित्युक्तं न चात्रटवर्गः
 णन्तमित्याशङ्क्याह कचित्पदान्ततेति । इदं च टोरन्त्यादित्यत्रैव प्रतिपादितम् ।

तीनां षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च । दोः । दोषौ ।
 दोषः । द्वे दोः । दोषम् । दोषौ । शसादावनान्तता वा वक्त-
 व्याः । दोष्णः । दोषः । दोष्णा । दोषा । दोषभ्याम् । दोर्भ्याम्
 दोषसु । दोष्णु । दोःषु । सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो
 वक्तव्यः । सजूः । सजुषौ । सजुषः । हे सजूः । सजुषम् । स-
 जुषौ । सजुषः । सजुषा । सजूर्भ्यामित्यादि । सकारा-
 न्तः पुंस्शब्दः । पुंसोऽसुङ् ॥ १३१ ॥ पुंस्शब्दस्यपञ्चस्व-
 सुडादेशो भवति । डकारोऽन्यादेशार्थः पुमस्सीति स्थिते

दोषाम् । पोडइत्यस्यापवाद । बहुवचनमिदमाद्यर्थमित्याह दोप्सजुप् इत्यादि । इह
 च रोरगिधित्यतो रोनवर्तते सचदोषामिति पठ्यनिर्दिष्टत्वाद्देशो भवतीत्याह
 षकारस्य रेफइति । रराइति वसारसइत्यतोनवर्तते । पदान्तेचेति । सूत्रान्तरमेवैत
 दनुवर्तते दोरिति । दोप् सीत्यत्रानेनपस्य रेफे सिलोपरेफस्य विसर्गं शसादाविति
 अनान्तेत्यकार उच्चारणार्थं अन्तश्चोयस्यासावनान्त तस्यभावोऽनान्तता शसादै
 विभक्तौ दोषगट्स्यान्तरतम्यादोपपन्नादेशो वाच्यइत्यर्थः । दोष्णइति । अल्लोप
 स्वरइत्युपधालोप अदुपवत्तविधानं तु डौ वेङ्घोरित्यलोपाभावपक्षे दोपणीत्यदुपध
 श्रवणार्थम् । दोपइति । अल्लोपाभावपक्षे दोर्भ्यामिति । रेफस्यविसर्गं तामिनोर
 इति पुनारफः रइतित्वलाक्षणिकरेफविसर्गस्य स्यात् । दोपषु दोषुइति । उभय
 त्रापि दोषामिति रेफस्यविसर्गं च तस्यक्रमेणविसर्जनीयस्य स इति स्विसर्गं
 पत्व तु यथात्र स्यात् तथा किलादित्यत्रोक्तहि । सजुषाशिषोरिति । वक्तव्य
 न्याख्येयः तथा हि जोषण जू जुपेरप्रत्यय सहजुपा वर्तते इति सजू सप्रतीतिरित्यर्थः
 आशासनमाशी किप् शाषेरित्वात् घसादेरिति पत्व सजुप्सि आशिप्सि इत्य
 दोषामितिरेफेन्तरङ्गत्वात् योर्विहसे इत्येवदीर्घइत्यर्थः । यथापिपठिपतेरप्रत्यये पिप्
 ठीरित्यादौसकारान्तइति । पूड औणादिकडुममुप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः डुमसिद्धिष्ठे
 पार्थः सकारे अकार उच्चारणार्थः उरुदित्कार्यार्थः । अत एव बहुपुसीत्यत्र द्रवितइ
 ष्भवति । पुंसः । अत्र सिद्धावलोक्तितन्यायेन वक्ष्यमाणं शौचेति सबध्यते ते

त्रितो नुम् न्सम्भहत इति दीर्घः संयोगान्तलोपः पुमान् ।
पुमांसा । पुमांसः । हे पुमान् । पुमांसम् । पुमांसोः । पुं-
सः । पुंसा । पुंसायाम् । पुंसु । अल्पे पुंसः कर्मन्ते ।
पुङ्क्षु । विद्वान् । विद्वान्सौ । विद्वान्सः । हे विद्वान् । विद्वान्सम्
विद्वान्सौ । वसोर्वउम् । वसो वकार उत्वं प्राप्नोति श-
सादौ स्वरे परे । षत्वम् विदुषः । विदुषा । ङत्वम् । विद्व-

प्रियपुत्रासीत्यत्रासुङ् भवति । ङकारइति । अन्यदागुक्तान्तवादेशः न्यायितभावाः
पुमस्सोतिस्थिते इति । पुसः सन्यासुङ्कृतेनुस्वारस्याकारसंयोगे सतीति ज्ञेयः ।
पुमानिति । प्रक्रिया तु मूलएवोक्ता नलोपस्त्वागमजस्यात्र हे पुमन्निति । पुसोसु-
ङ्ङ्यन्तादेशः उदित्वाद् त्रितोनुमि सलोपसिलोपौ दीर्घस्त्ववापि-युक्तत्वात् भवति ।
पुन्यामित्यादि । हसादौ संयोगान्तस्यलोपः । पुंस्त्विति । तद्वत्सलोपेऽनुस्वारव्य-
वायात्र षत्वम् । असभवइति । सभवः प्रयोगः अल्पः संभवोऽसभवः ईपदर्थं
नञ् तस्मिन्नल्पे प्रयोगे कचिदित्यर्थः । कक्सौ सुपि वक्तव्याइति ज्ञेयः पुङ्ङित्विति ।
पुसः संयोगान्तत्वात् सलोपेकाकिन्त्यादन्ते किलादिति पत्येकपसयोगेक्षइति
भ्रिष्टोच्चारणमित्यर्थः । विद्वानिति । यथात्रदत्वाभावस्तथा वसारस इत्यत्रोपपादितः ।
विद्वान्सावित्यादौ नुम्दीर्घानुस्वाराः । वसो । व इति कर्तरि प्रथमा वसिति
कर्मणि द्वितीयेत्याह वकारङत्वप्राप्नोतीति । वकारे अकारोच्चारणं तत्सहितस्योत्वं
यथा स्यादिति । शसादौ स्वर इति । एतदच्चारणा शसादावित्यतोनुवर्तते तत्रापि
च महाशसादिगृह्यते तेन ओङ्ङितोरित्यत्र यः प्रत्ययः स्वरवदिति विभज्य यकार-
स्यापि स्वरवत्त्वाद्द्विदुष्यमित्यत्रतद्धितेपि भवति तथा ईपि विदुषीति भवति ईकारे-
ऽयत्र वेङ्ङ्योरित्यनुवर्ततइति प्रियविदुषी इत्यत्र भवति । षत्वमिति । विद्वन्सोरित्-
कृतत्वात्किलादित्यनेन । दत्वमिति । विसर्गापवादइत्यर्थः । सुपितुदत्वेखसेचपाङ्-
तितत्वेविद्वत्स्त्विति भवति । ननुकथंनेचुषङ्त्वान्नोत्वम् । यावत्तैकानुबन्धकपरिभाषया
द्वयनुबन्धकस्य कसोर्ग्रहणंनस्यादिति न, वसुशब्दोत्रावर्त्तते वसोर्वसोरिति तत्रैके-
नवसुर्निदिश्यतेऽपरेण साक्षात्कसुरिति । अथवाविद्वन्सुसित्ययमनुकारसका-
रानुबन्धत्वेन द्वयनुबन्धक इति स्यादेवोभयोरपि ग्रहणं ततोवस्योत्वाद्विद्व-

द्भ्याम् । विद्वद्भिरित्यादि । सुवचस्शब्दः । सुवचाः । सुवचसौ ।
 सुवचसः । हे सुवचः । सुवचसम् । सुवचसौ । सुवचसः । सुवचसा ।
 सुवचोभ्याम् । सुवचोभिरित्यादि । एवं चन्द्रमसशब्दः ।
 उशनसशब्दस्य भेदः । उशनसाम् ॥ १७६ ॥ उशनसपुरुदं-
 सस् अनेहसित्येतेषां सेरधेर्डा भवति । डकारष्ठिलोपार्थः ।
 उशना । उशनसौ । उशनसौ धौ नान्ततादन्तता च वा व-
 क्तव्या ॥ हे उशनम् । हे उशनः । हे उशन । उशनसम् । उ-
 शनसौ । उशनसः । उशनसा । उशनोभ्यामित्यादि । एवं पुरु-
 दंसा अनेहा । अदसशब्दस्य सर्वत्र भेदः । अदस्सि इति
 स्थिते । सौ सः ॥ २०८ ॥ अदसो दकारस्य सौ भवति सौ
 परे ॥ सेरौ ॥ २१७ ॥ अदसः सेरौकारादेशो भवति ।

भावः । सुवचस्शब्दइति । शोभनवचोऽस्येति बहुव्रीह्याङ्गत्वात्पुंसिअसन्तत्वा-
 दीर्घइत्यर्थः । सुवचाइति । अत्रित्वात्रनुम् सिलोपेप्रकृतिसस्यविसर्गः । हेसुवच
 इति । अत्वसोरित्यत्राधावित्यनुवृत्तेर्दीर्घः । शेषसुगमम् । एवमिति । असन्तत्वसा-
 यादित्यर्थः । उशनसशब्दस्येति । भेदः प्रक्रियाविशेषस्तमाह । उश । बहुवचनो पा
 त्तानाह उशनसित्यादि । सेरधेर्डेति । इदचसेर्डाधेरतोनुवर्तते । डकारइति । डिति
 टेरितिलोपो यथास्यादित्येवमर्थइत्यर्थः । उशनेति । सेर्डादेशेऽटिलोपः । उशनसो-
 धाविति । इदंचभागुरिमतमिति वष्टिभागुरित्यत्रप्रादर्शः । हेउशनस्रिति
 नलोपस्तुनांतत्वविधिसामर्थ्यात् । नचसान्तत्वाभावायनान्तता स्यादितिवा-
 च्यम् । अदन्ततयैवतत्सिद्धे अत्रचसान्ते ह्रस्वपइतिधिलोपः । अलोन्ते च समानाद्रे
 रिति । एवपुरुदंसाअनेहोति । द्विवचनादौतुसर्वसुवचस्शब्दवत्सुगमम् । अद-
 सशब्दस्येति । सर्वादिकस्येति शेषः सर्वत्रेति । सर्वासुविभक्तिष्वित्यर्थः । सौ । मत्वा-
 पवादः । सावितिसेर्ग्रहणनसुपःसो सैषादितिनिर्देशात्, उभयोरपिग्रहणेसी-
 त्येवावक्ष्यत । इहत्यदादेरित्यनुवर्ततेदस्येतिच ततश्च त्यदादीनांदकारस्यसौ
 परेसत्त्वमित्यर्थः । ननुचैर्द्विशब्दस्यापिप्राप्नोति असिपरत्वात्रभविष्य-
 त्तिइतार्हंप्राप्नोतिद्वावात्मन इच्छतिद्वीयति ततो अप्रत्यय यतइतियलोपः
 द्वीरितिअत्रस्वरितिप्राप्नोतिन, व्यवधानात् । इहापि तर्हिव्यवधानात्रस्यात् ।

असौ । द्विवचने अदऔ इति स्थिते दस्यम् ॥ मादू*२१८ ।

उश्च ऊश्च ऊं अदसौ मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारः
असाविति । अस् वेवह्वर्णनात्रापिव्यवधानवचननुमायाहत्यादावादान्तेचरितार्थे त्य-
दाद्यत्वं तु सावकाशत्वान्नान्ते सत्त्ववावकीमितिचेत्सत्वमपि सावव्यवहितानात्यदादी-
नांदस्यसत्वमितिपक्षेऽनन्त्येसावकाश द्वयोश्चसावकाशयोः परत्वादन्त्यस्य सत्त्वमेव
स्थादितिसायेत्यत्रानदन्तत्वादागमस्यात्,^१ एवताहिंदस्येत्यकारस्तन्त्रमितिद्विशब्दस्या-
न्त्यस्यचदमात्रस्य केवलव्यञ्जनस्यनभवतिअतएवचेदं सत्वमत्रस एवभवति तत्रैव
हिसाकारोदकारोनान्यत्रत्यदादावित्यभिप्रेत्याहसौपरे अदसोदकारस्येति । सौपरेऽ-
व्यवहितस्यादसोदकारस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि स्त्रियांदोषः तत्रहित्यदाद्यत्वेकृतेपरत्वा-
दापिचानदन्तत्वाहस्य न सत्व स्यात् मैव, प्रकृतिप्रत्ययश्रितत्वेनान्तरङ्गसत्वमित्या-
दौस्यात्, आप्तु वहिरङ्गं असौत्राह्याणीत्यादौ बहिर्भूतशब्दान्तरसन्निधानेनैव प्रती-
यमानस्त्रीत्वाश्रितत्वात् । सेरौ । अत्रादसइतिसुत्रमनुवर्त्तत इत्याह अदस सेरिति ।
अदस्संनन्विन' सेरित्यर्थः । असाविति । अदस्सीत्यत्रत्यदाद्यत्वे दस्यसत्त्वेऽनेन
सेरौत्वे औऔऔ । ननुचात्रसंबोधने धेरौत्वादेशस्यतद्भावात्समानाद्धेरितिलोप
प्राप्नोति यदिप्रयोगोन्ति मैव, तत्रहितस्मात्सीतिसि. प्रकृतइतिसेरेव धेलोपादौ-
करेनप्रसङ्गः एवमपिस्त्रियामापिधिरिः प्राप्नोति तत्रापि ह्रसेप इत्यत्र. सेनुवृत्तेः से.
स्वरूपसबन्धवान् यो धिरित्यर्थान्न दोषः । तथापि इतीकारादेशः प्राप्नो लाक्षणिक-
त्वादौकारस्य न भवति असकावित्यत्रनुसामान्येऽदसइतिकप्रत्ययस्यादसोवयवभूत-
त्वात्सेरन्तरङ्गत्वादौत्वे ततआपिकप्रत्ययस्यस्यादिवत्यदाद्यत्वे सत्त्वे चासकाऔ
इति स्थितेकाप्यतइतीत्व प्राप्तं यथानभवति तथा तत्रवक्ष्यामः । मा । इहाप्यदसइ-
त्यनुवर्त्ततेइत्याह अदसइति । ऊइति ह्रस्वदीर्घयोरुवर्णयोर्द्वन्द्वैकत्वेननिर्देशइत्याह
उश्चेति । ह्रस्वस्तुसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वान्नभवतिअविभक्तिकोवानिर्देशः छान्दसो
वाविभक्तेर्लुक् । ननुदीर्घएवाय कुतो न सचभवन्नान्तरतम्यात् स्थानिनमपिदीर्घमाक्षे-
प्स्यतीति ह्रस्वस्याप्रसङ्गः मैव, व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिः । तथाहि मादितिपञ्च-
म्याततः पर. स्थानीआक्षिप्यते सचह्रस्वोदीर्घश्चसभवति द्वयोश्च स्थानिनोरादेशावपि
द्वावेवयुक्तौभवितुमित्यतआह ह्रस्वस्यह्रस्वइत्यादि । मादितिकिम् अन्त्यस्यमा-
भूदिति । अमुया अमुयोः अन्यथायकारस्य स्यात् एवमपि दादितिवाच्ये
विश्रुतानिर्देशोमात्परस्ययथास्यादिह माभूत्अदोत्रअदस्यतीति सत्त्वं त्वत्र

दीर्घरथ च दीर्घ ऊकारो भवति । अम् । बहुवचने सर्वा-
देवाज्जती । अमे इति स्थिते । एरीबहुत्वे ॐ २१९ ॥
बहुत्वे सत्यदस एकार ईकारो भवति । अमी । उ-
त् । अम् । अम् । उत्वे च ङानाऽस्त्रियाम् । अमु-
ना । अङ्गीत्यात्वन् पश्चाद्कारः अम्भ्याम् । भिम् भि ।
अमीभिः । अमुष्मै । अम्भ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्मात् ।
अम्भ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्य । अमुषीः । अमीषाम् ।
अमुष्मिन् । अमुषाः । अमीषु ॥ सागान्धे ऽन्तःकः

सकैर्लुकि न तन्निमित्तमिति न भवति अमुमचतीति किं नान्यथेति समासे
मुस्यद्, अदमुयद्, अमुद्यद्, अद्वच्चित्येतेपातुसहभेरितिरिति अम्भृति । अदम्
। इत्यत्रयवाद्यत्वेमत्वे उत्वे च मादृइति औकारस्य ऊकार । एरी । एरितेनकार-
पृथक्नोनिर्देशोऽसंभवात्किं त्वेकारेणप्रथमान्त इत्याह एकारइति । बहुत्वे किम्,
मुषो' । अमीइति । अदसोजरित्यवाद्यत्वमत्वजसीत्वैत्वेत्वानि । अमुमिति ।
यजन्त्याद्यत्वमत्वेऽवेगिष्टेततोऽमुशसोर्गि गःपठत्वम् । अम्भृति । प्राग्वत् ।
मूनिति । अङ्गापेशसतिदीर्घेऽत्वमत्वे उत्वे चेति । उच्चटानास्त्रियामित्यत्रो-
पादितम् । पश्चाद्कारइति । इदमपि तत्रवोदितम् । भिसम्भिसिति । अदस
तेगुत्रेणात्र भिसोभिसेव भवति नद्वय इत्यकार इत्यर्थः । अमुष्माइति । सर्वादे-
स्मद्युत्वपत्वेत्वानि । अम्भ्यामिति । आत्वोत्वे । अमीभ्यइति । एस्मीत्येत्वयप-
त्वेत्वम् अमुष्मादिति । ङसेरतिभतइतिस्मादि ङत्वपत्तर्दीर्घा । भ्यामादिप्राग्वत्
मुष्यइति । ङसः स्यत्त्वपत्वे । इत्यादिओस्वेत्येविभक्तिकार्यत्वादित्यर्थः । अमीपा-
ति आमःसुटिऐत्वेत्वपत्त्वानि । अमुष्मिन्निति । द्विस्मिन्निति द्वेस्मिन्नित्वपत्वे । अमु-
रिति । ओम्भ्येत्वेऽदिदेशेचोत्वम् । अमीष्विति । मुष्येत्वेत्वपत्त्वानि । सामान्यइति ।
। साम्प्रथक्यार्थाद्विशेष स्यादिति यावत् । अदसइति । अवयवावयविसंबन्धे पठ्ठी
रादसोवयवः क प्रत्ययोभवतीत्यर्थः । अत्रादसइत्युपलक्षणसर्वादीनातेत्यकः
कः, एकइत्यादिसिद्धयति । किमस्तुशेषानिपात्या, कस्यादयइतिकप्रत्ययान्त-
किमित्येवनिपात्यतइति क, कौ के इतिकेवलेनसमानयदि] चादसइतिपचमी

स्यादिवच्च ॥ अमुकः । अमुको । अमुकं इत्यादि । सर्व-
त्र । इति हसान्ताः पुंलिङ्गाः ३ ।

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

हकारान्त उपानद् शब्दः । नहो धः । ३ २३८ ॥ नहो
हकारस्य धकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । उपानद्
उपानत् । उपानहौ । उपानहः । हे उपानत् । हे उपा-
नत् । उपानहम् । उपानहौ । उपानद्ः । उपानत् । ३ नहः प्रा-

व्याख्यायते । तद्वारुप्रत्ययान्तात् स्यात्पुंसिर्दुर्गकारान्तेनञ्च । तत्रारुप्रत्य-
यसत्वमौत्वे च न स्यात् । स्यादिवचि । स्यादिवचम्यादिन्युदात्तस्यार्धं कार्य-
तया केपीत्यर्थं तेन स्यादौपरिविधीयमानमन्वादि केपिभवति नचम्यादीनामौत्वाद्या-
देष्वादि लक्षणं कस्यभवति । अमुक इति । इदं चेदानीं तनैः पण्डितमन्यैः सामान्येद्व-
इत्यन्यथाकृत्वाऽयुक्तं प्रक्षिप्तम् । युक्तं चैतन् । असकापिति । तथाहि कप्रत्ययेवाद्-
सोवयवत्वेराति केवलानिव कान्तादपि व्याख्युपत्तौ कस्यावयवत्वेनाऽव्यवयवत्वान्
सेरौत्वे कप्रत्ययादिवत्वात्त्यदाद्यत्वे सत्वे च सिद्धमिष्टम् । अमुकाविति । कस्यस्यादि-
वत्त्वात्सर्वत्र त्यदाद्यत्वे सत्वोत्वे । अमुके इति । कप्रत्ययस्यावयवत्वेन केवलस्यैव
कान्तस्यापि अवत्येव सर्वादि कार्यं जसीत्वापि । इत्यादि सर्वेषां इति । कप्रत्ययान्त-
स्यादौगोदन्तत्वादिति भावः । श्रीजातहर्निवत्प्रभाजसन्धयः श्रीछाङ्गनामा ० सुत ०
व्याख्यापुसिहसान्तशब्दवचसाप्तिद्वान्तरावली ॥

अथेति । क्रमप्राप्तत्वादिति भावः । नहो । अत्र होढ इत्यतो ह इत्यनुवर्तते
इत्याह । नहो हकारस्येति । उपानदिति । उपनह्यत इति नहो । किंयुपोप-
स्य दीर्घः । ननु चासिम् सूत्रे वसारस इत्यस्मात्परेपि भिद्वामतोऽनुवर्तमा-
नदिविधिनापि उपानदित्यादिसेत्येत्येव तथा चायमर्थः । घप्रहणं न कर्तव्यं
भवति । प्रक्रियास्त्वय च, न च तथा सति हकाराननुवृत्त्या सर्वादेशादः स्या-
दिति वाच्यं, षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवान्तस्य हस्य मिद्वेः । एवं तर्हि नद्वमित्यत्र तथोद्वे-
इति ह्यमान्तत्वात् परस्य तस्य धत्तं यथा स्यात् दस्तस्य नोद्वेति नत्वं मा-
भूदिति, इह धत्वं विधीयते । उपानद्वयमिति । धस्य ह्यत्रेजवा इति दः । रसे

मित्यादि। वकारान्तो दिक्शब्दः । दिक् औ॥ १६७॥ दिक्श-
ब्दरयौकारादेशो भवति सौ परैः द्यौः । दिवौ दिवः । हे द्यौः॥
वाऽभ्या ॥ १६९ ॥ दिवो वकारस्याऽभि परे चाऽऽ वं भवति ।
द्याम् । दिवम् । दिवौ दिवः । दिवा । उरसे ॥ १६८॥ दिक्श-
ब्दस्य रसे परे उकारो भवति । शुभ्याम् । शुषु । त्रिचतु-
रोः स्त्रियां तिसृचतसृचत् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोः-

पदान्ते चेति किम्, उभानहौ । दिव । दिक्शब्दोऽयमस्त्यव्युत्पन्न नाम स्वर्गवाचि ।
अस्ति च क्रीडाद्यर्थो दिवुवातु, तत्र निरनुबन्धकत्वादाद्यस्यैवात्र ग्रहणमिति धातो-
रक्षद्युर्ित्येव भवति सौपरे इति । आसाधित्यतोऽनुवर्तते । द्यौरिति । औकारेऽन्तान्ता-
देशे यत्वम् । ननु चान्नौत्वस्य स्थानिवद्भावेन हसान्तत्वाद्दसेप इति सिलोप' स्यात्
मैव यद्यमासाधिति नस्यात्व ज्ञास्ति तत् ज्ञापयति न वर्णमात्राश्रिते विधौ
स्थातिवत्त्वमिति यदि स्यात् पन्था इत्यत्रापि सिलोप' स्यात्तथा चोपधादीर्घसि-
लोपनलोपौर'यात्वादविशेषइति व्यर्थमात्वं स्यात् । सौ किं दिवौ । वाभ्या
इति । अभि दिवो वा आकारादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । द्यामिति । आकारान्तादेशो
यत्वम् । उ । उ इत्यविभक्तिको निर्देशः । यद्यत्र रस इत्युच्यते दिव जहातीति
बुह इत्यत्र न प्राप्नोति सहादिरिति भविष्यति यथा दिवमूर्णोति दूर्णुदित्यत्र स्वरेऽनु-
त्वम् । रसे किं दिवम् । शुभ्यामिति । वकारस्यचोत्वे यत्वम् । बुध्विति । उत्वे-
षत्वम् । त्रिचतुरो । किमिह स्त्रियामित्यधिकृत्यतान्नो विशेषणस्त्रिया वर्तमानस्य
नाम्नस्त्रिचतुरोरिति, । आहोस्विन् त्रिचतुरोर्विशेषण स्त्रिया वर्तमानयोस्त्रिचतुरोरिति।
नाद्य' प्रिया त्रय त्रीणि वा यस्या । प्रियाश्चत्वार, चत्वारि वा यस्या सा
प्रियत्रिः प्रियचत्वा इत्यत्रातिव्याप्ते प्रियास्तिष्ठ, चतस्रो वा यस्य स प्रियतिसा
प्रियचतसा इत्यत्र तान्नो स्त्रियासावृत्तेरव्याप्तेश्च, तत्, श्रौतसंबन्धाच्च द्वितीयोऽवरीया-
निति प्रिया, तिस्रो यस्य स प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिसः । प्रियतिस प्रियतिस्रौ
प्रियतिस प्रियतिस्रा प्रियतिसृभ्यां प्रियतिसृभि' प्रियतिस्रे प्रियतिस्र, २ प्रियति-
स्रो' २ प्रियतिसृणा प्रियतिस्रि प्रियतिसृषु । तथा प्रियाश्चतस्रो यस्य स प्रियच-
तसा प्रियचतसावित्यादी । ह्रिवेपि प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि प्रि-

व्योस्तिस्त्वचतस्त्वइत्येतावादेशौ भवतः ऋकारश्चक्र-
कारवत्तस्तुरारित्यार्न भवति । तिस्रः । चतस्रः । तिस्र-

यचतस्त्व प्रियचतसृणी प्रियचतसृणीत्यादौ । अपि च पुनपुसकयोरप्यादेशौस्त एव
त्रिचतुरो स्त्रिया वृत्ते । तथा प्रियास्त्रयस्त्रीणिवायस्या सा प्रियत्रि प्रियत्री प्रिय
त्रय इत्यादौ । प्रियाश्चत्वारश्चत्वारिवायस्या सा प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियच-
त्वार इत्यादौ च स्त्रियामपिनस्त त्रिचतुरोरस्त्रीत्वात् । ननु चोभयोरविशेषण कस्मान्न
भवति स्त्रिया वर्तमानयो त्रिचतुरोर्नामश्रेति । ततश्च प्रिया तिस्रश्चतस्रो वायस्या-
सेत्यत्रैवस्यातामिति चेन्न, सकृत् श्रुतस्य स्त्रिया ग्रहणस्यैकदेवोभाभ्यामशक्यसब-
न्धत्वात् । आवृत्तौ च गौरवापत्ते । अत्र च त्वदादेष्टेरित्युत्तरसूत्रात् सिद्धान्तोक्ति-
न्यायेन स्यादाविति सवध्यतइति तिसृणा पुरात्रिपुरमिति विभक्तिलुकितामिति,
तिसृभावांषि निवर्तते तत्पुत्रइत्यत्रत्यदाद्यत्ववत् । एव च क्लीबेप्रियतिमित्यत्रस्यमो-
लुकितामिति तिसृभावाद्यथास्यात्तथेय स्त्रियामत्र वक्ष्याम । ऋवदिति । रातु-
त्यम् ऋवत् तत्र शब्देवर्णत्वस्यातिदेशे प्रयोजनाभावाद्दर्शय तदतिदिश्यत इत्याह ।
ऋकारश्चेति । ननु चेदमत्रास्ति प्रयोजनमेकवर्णत्वाद्दन्तादेशौ तिसृचतसृभावा-
यथा स्यातामित्येव तर्हि ऋकारोप्यपरोत्रश्रुष्टो निर्दिश्यते ऋवदिति । ननु
कोयमतिदेशः नतावन्निमित्तातिदेशः अगत्यातिदेशत्वात् निमित्तस्य क्षत्रिये
ब्राह्मण्यवत्तापि सज्ञातिदेशः वतोऽनर्थकत्वापत्ते अनावृत्तेश्च । आवर्तिन्यो हि
सज्ञाभवन्ति न च ऋकार आवर्तते नापि ऋकाराश्रय आरादितिषेध ऋका-
रस्य भविष्यतीति वाच्य उच्चारित हि सज्ञास्वरूप सन्निप्रत्यायकं नानुमितमिति
ऋकारस्य सज्ञास्वरादिस्तु ऋकारस्याप्यस्येवेतिनास्या अप्यतिदेशः । शास्त्राति-
देशेऽप्यमेवपरिहारः । रूपातिदेशेऽवादेशे ऋकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च साम-
र्थ्यात् पाक्षिकं तदपि श्रोष्यतेवतोऽनर्थकत्वात् ऋकारादेशविधानेनापि तथा-
वस्य सिद्धत्वात् तादात्म्यातिदेशोपि सहावस्थितयोरुभयोरन्योन्यं भवति इह
तु नास्ति ऋकार । नत्वन्यत्रस्थितस्यापि ऋकारस्य बुद्ध्यासान्निद्वयात्तिसृ-
चतस्रोर्केकारे तादात्म्यमतिदिश्यताम् । एवं तर्ह्यप्राधान्यान्नतादात्म्यातिदेशः अतः
पारिशेष्यात्प्राधान्याच्च कार्याविदेगोयमिति मत्वाह । तत इति । यस्माद्वृ-
कारकार्यकृत् स्यादकारस्तस्मादकाराश्रय, स्तुरारइति न । ऋत प्रवृत्तस्यारोऽ
भाव सिद्धोभवति अर्प्रसमास्तुआराबाधितत्वाज्ञोक्तः आरित्युपलक्षणम् । प्रि

तिष्ठन्ति चतसृभिः तिसृभ्यः । चतसृभ्यः । तिसृभ्यः । चतसृभ्यः ।
 न तिसृचनस्रोर्नामि दीर्घः । तिसृणाम् । चतसृणाम् । छन्द-
 मि वा ॥ तिसृणाम् । चतसृणाम् । तिसृषु चतसृषु ॥ य्वोर्व
 हसि ॥ ४२४ ॥ धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफ-
 वकारयोर्हसपरयोः पदान्ते च । गीः । गिरौ । गिरः । हे गीः ।
 गिरम् । गिरौ । गिरः । गिरा । गीर्भ्याम् । गीर्तु । पं । पूर्वरा

यतिस्तदिति । ऋतोऽ ३ । प्रियतिस्वीत्यादी डावित्यरपिनभवति । ननु प्रियतिसे-
 द्यथापि न सैरानप्राप्नोति सैरं तन्तप्राप्ते देवत्यमिपूर्व स्यात्केवत्तोज्ञावहुतच-
 नान्तयेचहतामैप्रयोजनाभावात्प्राप्तदौप्यक्रवद्वावम्यस्वितत्वान् । तिष्ठइति ।
 अत्र यत्तत्रमन्त्रगोरित्यलोप इत्यतः । नचकाराश्रयप्राप्ते अत्रावेतत्तावितत्वाद्वा-
 २ । चतसृणाम् । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः ।
 ॥ १५ ॥ एतत्तस्मात्तद्वातदाश्रयप्राप्तेरभावात्तस्यादिति वाच्यम् एवमेवेरेफादेशस्यप्य-
 नाभावात्तत्परवेद्यमिति दीर्घनिषेधकतिष्ठदसितुवा ॥ वाय्वो । इहधातोः प्रेरणेइत्यतोऽ
 तुर्वागन् वानोरिति ऋग्विजेषण य्वोरिति चेकारोऽपरोहस्यान्तिनौगृह्येते न यत्रात्त-
 योर्वाप्यविधानानुपपत्ते । वीति । रेफवकाराभ्या द्वद्वक्त्वेपरमत्तमीचयम् हसइति
 चर्वीत्यस्यविशेषणमत्वथीयाकारप्रत्ययान्त हसवतिर्वीति । यद्यपि पूर्वस्वितेनापि-
 हसेनमहवत्त्वभवतितथापितेन व्यवधानात् न दीर्घत्वप्राप्तिरितिरेफवकाराभ्या परप-
 बहस्यो गृह्यते इति सर्वमालोच्याह धातोरित्यादि । हस परोयाभ्या तौतयो ।
 तनु येव विजेषणत्वात्परस्यप्रागुपपातेपरहमयोरिति स्यात् न, विशेषणविशेष्यभावे
 ऋग्विजेषणम् अथवापर कुहत्, परौ हसत् परौ हसपरौ यौ हसतास्मात्परं कुरुतः
 काचतौ याभ्या परो हसोभवति तत्तश्चयानान्त्योरेफोवश्च यावाभ्योपवाया रिस्-
 मवोपिहसोदीर्घस्यनिमित्तमवतीति सिद्धम् । गीरिति । गीनिगरणे क्तिप्कृतइति
 करयानिकत्वादिरेफकारस्य धातुसंवन्धिनोरपरोहसपरेदीर्घसिखोपेरविसर्गोऽप्यं गी-
 र्भ्यामित्यादावपिदीर्घः । गीर्ष्विति । अत्र विसर्गोभावश्चतुर्ध्वतिवज्ज्ञेयः । धातोः
 किं चतुर इच्छति चतुर्व्यति दिवमिच्छति दिव्यति । य्वो, किं स्मयते । विंकि
 इत्यते । हतं किं गिरौ । इह च रिगती वीगवावित्यादौअनुसारेतयो रिर्यतु
 रिर्यु विव्यतु विव्यु, कियौ गियां कुर्वेकुर्वीत्यादौचयत्ववत्वयोः स्थानि-

दयः ॥ आवत्तस्त्रियाम् ॥ २८६ ॥ अकारान्तास्त्रि-
यां वर्त्तमानादाप प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः ।
स्यात्त्येत्त्याः । त्यात्त्येत्त्याः । त्ययात्त्याभ्याम् । त्याभिः ।
त्यर्यौत्याभ्याम् । त्याभ्यः । त्यर्याः । त्ययोः । त्यासाम् । त्यस्याम् ।

वत्त्वादिमद्वपरिभाषया असिट्त्वाद्वाह्यपरत्वाभावाज्जदीर्घ । परिभाषायाश्चानित्य-
त्वात्प्रातिपदिक्यादीनालोपभ्यामिष्टमिति एतत्परत्वाद्दीर्घ । धुर्यं कुर्यान् कुर्यादि-
त्यादीचत्वात्पूर्वकस्यविशेषनिमित्तात्तदीर्घ । जाद । इहातत्रोपादाने न
इच्छायाभिनिर्देशादापिकेवटाकारश्च न तत्प्रत्यक्षियामस्याभावाच्चतत्प्रतिशे-
षादकारान्तस्यग्रहणमित्याह । अकारान्तावेति । एतच्चप्रकृतत्वान्नोविशेषणमित्याह
नाम्रहिति । ननु किमिह खिगामिति स्वीत्व प्रत्ययार्थ उपलक्षण विशेषणं वातत्रस्त्री-
शब्दस्य गुणमात्रतौ स्त्रीत्वान्त्रये द्वयवचनात्तत्र आवाद्यइत्याद्यर्थ स्त्रीत्व
भवति । अप्रत्यक्षस्त्रीत्वस्यैकत्वादावाद्य स्यादेकवचनमेवस्यात् कालिरित्यादाविवानु-
त्पत्तिश्चैपैवस्त्रीत्वस्योक्तत्वात्स्त्रीशब्देचस्थायतेर्डट् स्त्रीत्वविवानुत्पत्तिप्रवृत्त्यर्थ ॥
इतीत्यादावेकन स्यादिति नाह । द्वितीयेतु स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्स्त्रीत्वोपलक्षितद्वयव-
चनात्तत्र आवादि स्त्रीसमानाधिकरणादावादिरित्यर्थ स्यात् । अत्रापि पक्षेभूत-
मित्यकारणमित्यप्रधानमित्यन्वाहणीत्यत्र भूतादि य' प्राप्नोते तस्मात्तृतीय एवपक्षो
ज्यायान् । तत्रहिस्त्रिया यन्नामवर्तते तस्मात्प्रत्ययार्थेऽपवाद इति न कश्चिदाप
इत्यभिप्रेत्याह । स्त्रिया वर्त्तमानादिति । तथाच प्रहामाग्ये उक्तमिदं तु
स्त्रिया प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थेऽपवाद इति । अद्यप्याद्ययोर्द्वौपेयया-
कथयितुमुद्यमस्तथापि नास्त्यन्त्ये दोषसमावनापीतिसएवाचार्यैराश्रितः पका-
रइति । आपइतिसिलोपायेत्यर्थ । ननुभयत्रापिपकारनिर्देशोऽपवादन्तवादेव से-
त्यादी सिलोप स्यादिति कथं सिलोपार्थः । एवमहि मिलोपे अर्ध एतत्कारनि-
वृत्ति प्रयाजन यस्येतिनहुत्रीहि । दीर्घत्वेकतइति । यस्यलोप इत्यस्य तुपनिपा-
तलक्षणपरिभाषयात्राप्रवृत्तिरित्याशय । सर्वाशब्दवदिति । सर्वादित्वेसत्याव-
न्तत्वासाभ्यादितिभावः । स्येति । त्यदो विभक्तौत्यदाद्यत्वे चापि दीर्घे चापइतिसि-
लोपः । ननु विभक्त्याश्रयवदिरङ्गत्वादिसिद्धपरिभाषयान्तरङ्ग आत्रस्यात्न अनि-
त्यत्वात्परिभाषायाः अनित्यत्व मास्त्विति निर्देशादवसीयते । अन्यथात्राप्या-
वभावाद्वाग्विति निर्देशानुपपत्तिः । त्वैहिति । औइतीत्वे एत्वे । त्ययेति । टौसोरि-

त्ययोः । त्यासु । एवं सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः ।
 एवं किंशब्दः । का । के । काः । इयं स्त्रियाम् * २१२ ॥ इदं शब्दस्य
 स्त्रियामियं भवति सौ परे । इयम् । इमे । इमाः । इमाम् । इमे
 इमाः । अनया । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । आभ्याम् । आभ्यः ।
 अस्याः । आभ्याम् । आभ्यः । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्या-
 म् । अनयोः । आसु । चकारान्तस्त्वच् शब्दः चोः कुरितिकृ-
 त्वम् । त्वक्, त्वम् । त्वचौ । त्वचः । हे त्वग्, हे त्वक् । त्वचौ । त्व-

त्येवेऽय् । त्यस्यै इति । ङितायदि यटोच्चेति सुयापश्चात्ते ऐत्वम् । त्यासामिति ।
 अपइति सुट् । त्यस्यामिति आम्बे । एवेति । तद्वतिसत्त्वं किञ्चादिति षत्वम् । अन्वा-
 देशे तु एतदोऽन्वादेशे इत्यनादेशे एनाम् एन एना एनया एनयोरिति ज्ञेयम् । शेषसु-
 गमम् । किमर्थमियमादेश क्रियते । दस्यय एवादिभ्यताम् । न त्यदाद्यत्वस्य दुर्वा-
 रत्वात् दस्येति पृथग्वक्तव्यत्वाच्च दस्यमइत्यत । परेतु इदमोय सौस्त्रियामिति गौ-
 रवापत्तिः । अन्यथा सर्वेषां त्यदादीनां सर्वत्रय स्यान्मर्वथा च त्यदाद्यत्वमपि दुर्वारमिति
 यथास्थितमेव साधीय । एवमपि स्त्रियामिति न वाच्यम् । पुसितुविशेषविहितेनायमा-
 देशेन बाधितत्वाच्चातिव्याप्तिः क्लीबेपि नित्यत्वादादौ सेर्लुकि नतन्निमित्तमिति
 न स्यात्प्रसङ्गः । एवतर्हि एतदेव स्त्रियाग्रहणं ज्ञापयति लुक्पिकचित्तन्निमित्तमवती-
 तितेन क्लीबे प्रियचतस्रित्यत्र सेर्लुक्पि सिनिमित्तं तिसृभावः सिध्यति ।
 इयमिति । मान्तत्वं विधिसामर्थ्याच्चात्त्व सिलोपः । इमे इति । इदम् औ त्यदाद्यत्वे-
 मत्वे आपि दीर्घं च इमा औ इत्यत्रेत्वे । अनयेति । इदमष्टेऽस्यदाद्यत्वेऽन्टौ सो-
 रित्यनादेशे आपि दीर्घं टौ सोरित्येवेऽय् । आभ्यामेत्यादि । हसादौ इत्यसि
 त्यदाद्यत्वे आवृद्धा अस्यै इति ङयि अत्वाद्दीर्घेऽपुडितायट् सुट् यत्वे च स्भ्यश्च्यसि ।
 नच पुनरावाशक्यः । यटोच्चेति तपरत्वात्तद्धिह्रस्व एव यया श्रूयतेन दीर्घ इति क्रियते
 यथेवनास्यै रोचते फलमप्रापिनदीर्घं स्यात् न यटोच्चेत्यस्यैकपदस्वरहारकत्वेन
 पदान्तरससर्गिकार्याप्रतिबन्धकत्वात् । अस्य इति । ङसिङ्सोरत्वाद्दीर्घः । यट्सुट्-
 त्वाह्वानि अनयोरित्योऽसोऽष्टावत् । आसामिति । आभि त्यदाद्यत्वेऽसुडामइति
 सुटिः स्भ्यश्च्यसि अत्वेचाप । अस्यामिति । अत्वावदीर्घाभ्यावयट्सुट्त्वाह्वानि ।
 आस्विति । आह्वाद्दीर्घः । कत्वमिति । ययासङ्ख्यपरिभाषया । त्वग्भ्यामिति

१ स्त्रियामिति ग्रहणम् लुकिन्नित्तमित्यस्यानित्यत्वे लिंगम् ।

चः । त्वचा । त्वग्भ्याम् । त्वक्षु । एवमृच्चाच्प्रभृतयः ।
पकारान्तोऽपृशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । आपः । अपः ॥
अपाम् * २१९॥ अवादीनां भकारे । दत्वं भवति । अद्भिः अ-
द्भ्यः अपाम् । अप्सु । शकारान्तो दिशब्दः । दिशाम् * २२३
दिशद्दिशस्प्रुशम्शङ्गत्यादीनां रसे पदान्ते च कृत्वं
भवति । दिक्, दिग् । दिशौ । दिशः । हे दिक्, हे दिग् ।
दिशम् । दिशौ । दिशः । दिशा । दिग्भ्यामित्यादि । पकारा-
न्तरित्वशब्दः । त्विद्, त्विङ् । त्विषौ । त्विषः । हे त्विद्,
हे त्विङ् । त्विषौ । त्विषः । त्विषा । त्विङ्भ्यामित्यादि ।
आशिषशब्दस्य सजुषशब्दवत्प्रक्रिया । अदृशब्दस्य सौ न
विशेषः । त्यदाद्यत्वेऽनन्तरमाप्विभक्तिकार्यं पश्चान्मादृङ्-
त्युत्थम् । असौ । अमू । अमूः । अमुम् । अमू । अमूः । अमुया ।

। वेजशा इति ग । त्वक्षिवति । चन्य कत्वे षट् कषसयागे क्ष । नित्यमिति ।
। षड्शक्तिस्वामाव्यादित्यर्थः । आप इति । शसि न दीर्घ । भिद्वर्णम् अपामिति
हुवचनमन्यानपि सगृह्णातीत्याह अवादीनामिति । तेन स्वतर्हि स्ववर्हि माद्भिः
। मुपषद्विरित्यत्र स्वतवस् स्ववस मास् समुपषसामपि छन्दसिद्वत् सिध्यति ॥
। त्रैव यथाप्रयोगादिति भावः । भीति किम् । अप्सु । दिशा कृत्वं भवतीति । चो-
। रित्यतोऽनुवर्तते । दिगिति । कृत्वे प्राप्ति क एव भवति सावर्ण्यात्प्रथमातिक्रमे
। गणाभावाच्च । त्विङित्यादि । षोड इति ङत्व शिष्टस्पष्टम् । आशिपिति ।
। जुषशब्दप्रक्रियया साध्या इत्यर्थः । तथाहि दोषमिति रेफे सजुषाशिपोरिति
। र्घेसिलोपे रस्य विसर्गे आशी आशिपौ आशिषः आशीभ्याम् । आशीषु आशी-
। ष्विति सुगमम् । सौ न विशेष इति । यद्यपि त्यदाद्यत्वेऽदन्तत्वाद्वापि प्रक्रिया-
। विशेषस्तथापि रूपे न विशेष इत्यर्थः । अनन्तरमिति । अदन्तत्वादिति भावः ।
। विभक्तिकार्यमिति । विभक्त्याश्रय कार्यं विभक्तिकार्यमिति मध्यमपदलोपीसमासस्तेन
। द्विभक्त्या सह सवर्णदीर्घादियच्च विभक्तेरीत्यादि यद्यपि विभक्तौ कार्यटौसोरेत्यादि

१ बहुवचनं चित्त्यं सुष्ठु जायते यस्मिन् स स्वाप् स्वद्भ्यामित्येष्टत्वात् प्राधान्यव्योतना-
। त्वपिनवैदिकानां सप्रदार्थं बहुवचनमितिमाधव, तत्रेति रामाश्रमः लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये
। ति प्रतिज्ञाभंगात् ।

अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुयै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमु-
प्याः । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुप्याः । अमुयीः । अमूपायम् ।
अमुप्याम् । अमुयोः । अमूषु ॥ इति हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ रेफान्ता वार-
शब्दः । वाः । वारी । वारि २ । अयमिति विशेषणानुम् न
भवति । वारा । वार्यान् । वारु । वारारि । चत्वारि । चतुर्भि-
रित्यादि । नकारान्तोऽह्शब्दः ॥ अहः ॥ २३ ॥ अहो न-
कारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च । अहः । अह्नी । अ-

तत्सर्वे संगृहीते भवति पश्चान्मावृत्तीति । यथाचैतत्तथा दातास्त्रियामत्रोक्तम्
असाविति । अदसः सौत्यदाद्यत्वे सौसइतिदृश्यम् । सत्वे सेरीत्वे आग्योत्वम्
अमूइति । अदस्यौ इत्यत्र त्यदाद्यत्वे सत्वेऽपि दीर्घाद्वीत्वेऽप्ये चोत्वम् । अम्
रिति । प्राक्वज्जसीर्षघञ्त्वे । अमूमिति । अमो लोपे आपञ्जम् अमूयावत् । अम्
रिति । शस्यम्वत् । अमुयेति । टासौरित्येऽपि अस्योत्वम् । अमूभ्यामित्यादिमात्र
सर्वत्रापञ्जत्वम् । अमुप्याइत्यादि । डेहसिङ्सु । याट सुक्यापोऽतोत्वयो' पत्वम्
अमुयोरिति । ओसोऽप्यावत् । अमूयामिति । आपइत्याम् सुटयापत्वे पत्वम्
अमुप्यामिति । आम्बरितिङरामि यट सुटि आपोऽस्त्वयत्वयो पत्वम् । अम्
विति । आप ऊत्वे षत्वं, शिष्ट स्पष्टम् । श्रीजा० व्याख्याकृत्यहसान्तशब्दवचन
सिद्धान्ततरत्नावली ॥ ५ ॥

अथेति । क्रमप्राप्त इत्यर्थः । वारिति । स्यमोर्लोके रस्यविसर्गः । वारीइति
ईमौ । वारीति । जईशसो शौ तुमयमइति तुमनभवतीत्याह अयमइतीति । रेफ-
यमप्रत्याहारान्तर्गतत्वादितिशेषः । वार्यामिति । रस्यविसर्गरेइतिपुनारः वार्ष्विति
रस्य प्राकृतत्वाच्चविसर्गः । चत्वारिति । वामि वत्वम् । चतुर्भिरिति । रस्यवि-
सर्गे रइतिपुनारः ततोराद्यपइति भस्य द्वित्वे ज्ञभेजया इतिभस्यव । इत्या-
दीति । पुंवदितिशेषः । अह् । अह् सावित्यर्त्तः सोऽनुवर्ततऽह्इतिपष्ठयन्तादेशं
भवतीत्याह नकाररयेति । रसेपरेइति । वसा रसेइत्यतोऽनुवर्तते । ननुचाहो
रोरात्रिभित्येकमेव योग कृत्वाऽत्रापि एष्वविधीयतां मैवम् । अहोभ्यामित्या-
द्वैविसर्गस्य वार्यामितिबद्धइति पुनः रः प्राप्नोति । तथाहेदीर्घाहोनिदाधेत्य-
त्रापि एव श्रूयते । यथान्ग्रासे तु नास्ति दोष इति रोरात्रिभिति सूत्रे

२ तत्र समीचीन लोर्विसर्ग इत्यतो विसर्ग इत्यनुवर्तता प्रक्रियालघवात् ।

हनी । अहानि । पुनरपि अहः । अह्नी । अहनी । अहानि । अ-
ह्ना । अहोभ्याम् । अहोभिः । अह्ने अहोभ्याम् २ अहोभ्यः ।
अह्नः । अहोभ्याम् । अहोभ्यः । अह्नः । अह्नोः । अह्नान् ।
अह्नि । अहनि । अह्नोः । अहस्सु । अह्ना । अह्नाणी । अह्नाणि ।
एवं चार्धन्वर्धन्तप्रभृतयः । नान्तादन्तयोः छन्दसि द्विश्यो-
र्वा लोपः । परमेव्योमन् सर्वाभूतान । त्यदादीनां रथमोर्लु-

युक्तम् । अहरिणि । अह्नावतन सखे सेलुकि प्रिराम । अह्नी अहनी ही ।
वेडयोरपि वालोपः । अहानीति नोपवाया इति दीर्घः । पुनरपीति । द्विर्वायाया-
मप्येतान्येव रूपाणीत्यर्थः । अह्नेत्यादि । स्वरे उपधालोपः । अहोभ्यामित्यादि भावौ
अह्न इति सखे विसर्गेह्व इत्युत्प्रे चोत्त्व, डौतु अह्नि अहनि इति वालोपः । ब्रह्मेति ।
स्यमोर्लुकि पदान्तत्वान्नलोपः । ब्रह्मणी इति । अन्वयुक्तादिति नालोपः । अवकु-
पित्तिणः । ब्रह्मभ्यामित्यादि । रसेन लोपः शेष यञ्जनवत् एवभिति । प्रभृतिशब्दस्य
प्रकारार्थत्वात् सयुक्तप्रवाचनान्ता एव स्युरित्यर्थः । छन्दसीति । डेरिकारान्तत्वाद्-
छन्द्रे पूर्वेनिपातः । परमेव्योमञ्जिति । व्योमञ्जिति व्योमञ्जिति सति डेलोपः । अथात्र
नलोपः कस्मान्नभवति, न च वाच्य डेलोपस्य स्थानिवत्त्वेन रसपदान्तयोरभावा-
दिति राजाश्च इत्यादावपि लोपाभावप्रसङ्गात् किञ्चातिदेशस्यादेशाश्रित
तिबन्धकत्वादपि नलोपः प्राप्नोति । एव तार्हं छन्दसो दृष्टानुविधित्वान्नलोपाभावः ।
अथवा नलोपप्राप्तेऽभाविति न धिमात्रेति दृशः । किन्तु विश्वइश्वर इति समाहार-
द्वन्द्वैकत्वछीवत्वह्वरवत्त्वानि नध्यधि तत्राधौ आगमशास्त्रानित्यत्वात्तनुम् । इश्वात्र
धिसाहचर्यात् सप्रत्येकवचनमेव गृह्यते इति राजेन्दुरित्यादौ नलोपः । अन्यथेहापि
निषेधः स्यात् । ततश्चाधवित्यस्यायमर्थः, धौडौच नलोपो न भवतीति । तेन यथा
हे राजन् इत्यत्र नलोपो न भवति तथा परमेव्योमञ्जित्यत्रापि सिद्धमिष्टं तथा चाह
भगवान् पाणिनिः, नडिसनुद्वयोरिति । सर्वाभूतानीति । शिलोपः तस्यस्थानिवत्त्वा-
नुमदीर्घां छान्दसत्वात् पृषोदरवन्नस्य वर्णस्य नाशः आगमानित्यत्वाद्वा छन्दसि
दृष्टानुविधित्वान्ननुम् । त्यदादीनामिति । सर्वाद्यन्तर्गणस्थानामेषान्पुंसकान्
स्यमोरिति लुकि कृते त्यदादेष्टेरित्यत्व न भवति तत्र हेतुमाह स्यादाविति ।
लुकि न तन्निमित्तमिति । तन्निमित्तकार्यप्रतिषेधादिति भावः । परत्वेऽ-

किं कृते ढेरत्वं न भवति स्यादाविति विशेषणात् द्विव-
चनादौ ढेरत्वे कृते कुलवत्प्रक्रिया । त्यत् । त्ये । त्यानि । तत्
ते।तानि। यत्।ये।यानि।एतत् एते।एतानि । किम् के। कानि ।
इदम् ।इमो।इमानि। शेषं पुँल्लिङ्गवत् । प्रत्यक् । प्रत्यग् । प्रतीची ।
प्रत्यञ्चि । जगत् । जगती । जगन्ति । महत् । महती । महान्ति ।
सकारान्तः पयश्शब्दः । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा ।
पयोभ्याम् । पयोभिरित्यादि । एवं तेजस्वचस्प्रभृतयः ।
अदश्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते स्त्रीविसर्गः । अदः । द्विवचने
अमू । अमूनि । अदः । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इति
हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं

पि पूर्वमत्र न भवति नित्यत्वात् । ननु कृतेऽत्वेऽतोऽभित्यमावाधितत्वाल्लुकोऽ
प्यनित्यत्वमिति परत्वादत्वमेवादौ प्राप्नोति । एव तर्हि सर्वविधिभ्यो लुगविधि-
बलवानिति लुगोवादौ स्यात् । कुलवदिति । प्रथमाद्वितीययोरिति शेषः । त्यदिति ।
स्यमोर्लुक् त्ये इति ईमौ त्यदाद्यत्वे पुँल्लिङ्गे सहैत्वम् । त्यानीति । जसासोः शौनु-
मदीर्घौ एतदस्तु अन्वादेशे इत्येनादेशोपि भवति । शेषमिति । पुँल्लिङ्गवत् त्यदादीनां
टावन्तं रूपजाल यथाप्रक्रिय ज्ञेयमिति शेष । प्रत्यगिति । प्रत्यच्चावदात् स्यमो-
र्लुकि तन्निमित्तनुमोऽप्रवृत्तौ पदान्तत्वाच्चो कुत्वम् । प्रतीची इति।ईमौ,अचेदीर्घ
श्चेत्यत्र ईरप्यनुवर्तते इति । अत्र लोपदीर्घौ प्रत्यञ्चेति । नुमयम इति नुम्।टादौप्रतीचा
प्रत्यग्भ्यामित्यादि पुवत्साध्यम् । जगन्तीति।शौ नुम्।महान्तीति । प्राग्वन्नुमिस्सम्म-
हत् इति दीर्घः । पयासीति । नुमि सान्तत्वादीर्घः।इत्यादीति । प्रागुक्तप्रक्रियत्वात्
सुगममिति शेषः।अद इति । पदान्तत्वात् सस्य विसर्गः । द्विवचन इति अदस् ई
इति स्थिते त्यदादेरित्यत्वे दस्य म इति मत्वे सहैत्वे मादू इति दीर्घं ऊकारे चामू
इति स्यादित्यर्थः । अमूनीति । अदसः शौ त्यदाद्यत्वे मत्वे नुमि नोपधाया इति
दीर्घसंयोगम् । शेषमिति । तृतीयाद्यन्त रूपजातपुँल्लिङ्गवत्साध्यमित्यर्थः ।
तथाहि अदसस्त्यदाद्यत्वमत्वोत्वेषु नाभावेनामुनाभ्या मादौसर्वत्र त्यदाद्यत्वमत्वे

निरूप्यते । तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपि लिङ्गेषु स-
मानं रूपम् ॥ त्वमहं सिना ॐ १८९ ॥ युष्मदस्मदोः सि-
सहितयोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन ।

तत्र भ्याम् सु अङ्गीत्यात्वे उत्त्वम् । अमृभ्याम् । भित्ति पुनरदसश्चेति भित्तिव्यञ्ज-
इत्यस्याप्रवृत्तौ भ्यसोश्चैस्मीत्येतस्यैरीबहुत्वेऽतीतत्वम् अमीभिः अमीभ्य २ इयि ङसे-
एति च सर्वादित्वात् स्मटि उत्त्वपत्वे अमुष्मैः अमुष्मात् ङस स्वेत्त्वपत्वे अमुष्य ओसो-
त्वे अपिचेत्वम् । अमुयोः २ आमः सुश्चेस्मात्स्वेत्त्वपत्वेऽस्त्वममीपा ङेऽस्मिन् उ-
वपत्वे अमुष्मिन् सुष्येत्वस्य इत्वे षत्वममीषुएव रूपाणि स्युरित्यर्थः । इति समाप्तौ ॥
गीजानां व्याख्याषण्डहसन्तशब्दगणसासिद्धान्तरत्रावली ॥

अथेति । स्वरूपमित्यनेनालिङ्गत्वादावाद्यभावेन रूपभेदाभावः द्योतयति यथा
पैतृत्वा स्फुटयति तयोरिति । अपिरवधारणे युष्मदस्मदो पुष्पीणीविषुत्वमहं युवा-
त्वा यूय वयमित्याद्यभिन्नमेव स्वरूपस्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः वाच्यलिङ्गत्वादिति ।
अथैव विशेष्यते इति वाच्य विशेष्य तस्य लिङ्गमिव लिङ्ग ययोस्ते तयोर्भावस्तत्त्वं
रमाद्विशेष्यलिङ्गत्वादित्यर्थः । ननुताय हेतुस्तमानरूपतां प्रयोजयति शुक्लादि-
वदानां विशेष्यलिङ्गत्वे भिन्नरूपत्वात् एव तर्ह्ययमर्थः । लिङ्गमाचष्टे लिङ्गयति
शङ्कयतीति लिङ्ग पचाद्यः वाच्य लिङ्ग लिङ्गमाचक्षाण ययोः तत्त्वाद्ययोर्वाच्यं
शेषेणमेव लिङ्गमाचष्टे न स्वयमलिङ्गत्वात्, तथा चोक्तम् । अलिङ्गेयुष्मदस्मदौ
ति । ततश्च लिङ्गविशेषोपापेक्षस्यापः प्रक्रियाविशेषस्य चाभावान्त्रिषु समान रूप-
इत्यर्थः । च वाच्यलिङ्गत्वादिति वा समस्त चस्य वाच्यलिङ्गमिव वाच्यलिङ्ग ययो
तत्त्वाद्यव्ययवदलिङ्गत्वादित्यर्थः । अथवोच्यन्ते इति वाच्यानि तिमितान्येव
शङ्कानि लक्षणानि तेषु त्रिषु लिङ्गेषु तत्त्वात्तयोः समानरूपमित्यर्थः । वक्ष्यमाणानां
क्षणाणां त्रिषु लिङ्गेषु प्रवृत्ते, तेषु च विशेषाभावाद्भावेद इति भावः । अत्र पक्षे
भ्यभ्यां ब्राह्मणीभ्याम् इत्यादौ सन्निपातलक्षणपरिभाषया आदं न भवति अस्याश्चा-
त्यत्वाद्द्विशब्दाद्भावेति । त्वमहं सिनेति । सयोगे कृतीयेत्याह सिसहितयोरिति ।
युष्मदस्मदोरिति । इदं च युष्मदस्मदोः पृष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरित्यतोऽनुवर्तते । यथा-
ख्येनेति । युष्मदस्मदोरहमितित्वमहमिति । नन्वत्र त्वमहमोर्हसान्तत्वादेव सिलोपे-
रद्वे व्यर्थं सिनेति लाघवाय सावित्रेव वाच्यं न च सुप्यतिव्याप्तिः त्वमदेकव

त्वम् अहम् ॥ युवावौ द्विवचने ॥ * १८७ ॥ युष्मदस्मदोर्द्विव-
चने युवावावित्येतावादेशौ भवतः । आमौ * १८८ ॥ युष्म-
दस्मदोः परआवाम् भवति ॥ युवाम् आवाम् । यूयं वयं जसा
॥ * १८८ ॥ जसासहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयंवयमित्येतावादे-

इत्यनुवृत्ते ; नापि वाच्यं त्यदाद्यत्नं मामूदिति मान्तत्वविधिसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तेर्य-
थायमित्यतः, नापिसिलोपार्थं मान्तत्वमत्वबाधपूर्वमेव सिलोपप्रवृत्ते । एव तर्हि
सकारनिमित्तमाम् सभावित्वात् सामूदिति सिनेत्युक्तं तदपि मान्तत्वविधिसाम-
र्थ्यान्न स्यादिति चेन्न । मान्तत्वस्याऽत्वबाधेन चरितार्थत्वात् । किञ्च पुस्तदपवाद-
न्यायेनात्वं स्यादेवेति वक्तव्यमेव सिनेति । इह च तदन्तविधेरपीष्टत्वात् त्वा मां
युवामावा युष्मान् अस्मान् वाऽतिक्रान्तं इत्यत्राप्यतित्वमत्यहमित्येव भवति ।
तथा तानेव करोतीति युष्मयतेरस्मयतेश्च किपितलोपेस्यादिष्वेकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वाद्युष्मदस्मदोरपि त्वमहमाद्य आदेशा न्युदेवेति । तत्रापि त्वमहमित्यादीनि
रूपाणि भवन्ति । तानि तु पदमञ्जर्यादेरवगन्तव्यानि विस्तरभयादिह नोच्यन्ते ।
युवावौद्विवचने इति । द्वयोर्ययोर्वचनं द्विवचनमित्यर्थपरौ निर्देशस्तेन द्वयर्थवाचि-
नोरित्यर्थः तेन त्वामावाऽतिक्रान्तावतित्वामतिमा तथायुष्मानस्यान्वातिक्रान्ताव-
तियुष्मानत्यस्मानित्यत्र नयुवावौ स्तोऽद्वयर्थत्वात् युष्मदस्मदो । युवामावामति-
क्रान्तमतिवयवामत्यावामित्यत्रतुयुवावौस्त द्वयर्थत्वात्स्थो । ननु चैवमपि युवयो
पुत्रो युष्मन्पुत्रः युवां करोति युष्मयतीत्यत्रापि युवावौ प्राप्तुत' मैव, द्वित्व इति
वाच्ये द्विवचनग्रहणस्यावृत्त्या सङ्गाद्वदस्यापि ग्रहणार्थत्वात् । आमौ । ननुकिमि-
त्यामादेशः क्रियते नामेति क्रियते अमृशसोरित्यलोपप्रसङ्गात् अमो लाक्षणि इत्वंनाम्
स्त्रावित्यपि नात्वप्रसङ्गः । एतं तर्ह्यारोपवेज्ञासामर्थ्यादेव नालोपो भविष्यति ।
अन्यथा ममात्रं विधीयेत किञ्च आमि सति युष्मयतेरस्मयतेश्च किपि तलोप औका-
रस्यामि युष्मामस्मामिति प्रापोति युष्मामसामिति चेष्टते तस्मादामावित्यस्यायमर्थः
आमम् औ इति 'उज्ज' युष्मदस्मदोराकारान्तादेशो भवति औकारस्य च अमादेशः ।
एव च किन्तन्तोरपि युष्मऔ अस्मऔ इति स्थिते सकारस्यान्वे औकारस्य च अमि
युष्मामसामिति सिद्धयति । ननु चात्रापि युवावौ प्राप्नुतः एव तर्ह्ययमाकारो मान्तयोरा-
देशः पाक्षिका भवन्ति इति ज्ञापनार्थं, रूपाणि तु तान्यपि पदमञ्जर्यादेरवगन्तव्यानि

शौभवतः । यूयम् वयम्॥त्वन्मदोक्तत्वे॥ १८६ ॥ युष्मदस्मदो-
स्त्वद्वदित्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने । आ-
म्भौ ॥ १९० ॥ युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवत्यगि सकारे भित्ति
च परे । त्वाम् माम् युवाम् आवाम् । शसो नो वक्तव्यः ॥
युष्मान् अस्मान् । एटाड्योः ॥ १७९ । युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं
भवति टाडीत्येतयोः परयोः । त्वया मया युवाभ्यामा-

आत्वविधौ च युवामावामित्यत्रापि न दोषो भवति अदन्तत्वाच्च सुडाम
इत्यत्यापि न प्रवृत्तिरन्यथा हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽऽश्रयणीया स्यात् ।
यूय वयमिति । इहापि मान्तत्वाविधिसामर्थ्याद्वचन । गौणत्वेऽप्यदेशविधेरिष्टत्वाद्-
तियूयमित्यवयवमित्येव भवति । त्वन्म । एतत्वे इत्यर्थपरो निर्देशः ततश्चैकार्थवाचि-
नोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः । अतएवत्वामात्मनइच्छति त्वद्यति त्वत्पुत्र इत्यादावप्यादेशः
तथायुष्मानस्मान्वातिक्रान्तावित्युष्मामत्यस्माभित्यादौ चादेशाभावः । समासस्यैका-
र्त्तत्वे युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात् । एकत्वमिति युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वे गम्यमाने इत्यर्थः ।
आम्भौ । आ अभिति च्छेदः । अभित्यनेन द्वितीया लक्ष्यते । यथाऽतोमनत इत्यत्रा-
तदति पञ्चमी तेन युष्मदस्मदोर्द्वितीयायां युषामासा युषानसानितिसर्वम-
स्यात्प्र सिध्यति अन्तादेशश्चाय पट्टीनिर्दिष्टत्वाद्देरात्वमिति काचित्कोऽयपाठः ।
देरननुवृत्ते युष्मदस्मदोर्युषामासात्र दोषप्रसक्तश्च भावित्येकदेशेन भिसेव लक्ष्यत
इत्याह भिसेति । त्वां मामिति । युष्मदोस्त्वद्वद्वत्त्वन्मदो कृतयो दस्यात्वे सव-
र्णदीर्घेऽत्राऽमोऽल्लोपः । युवामावामिति । युवावयोः आमावित्यात्वेऽभिचालोपः ।
त्यदादेरिति । शसि त्यदादित्वाददोत्वे तस्यात्वमित्यर्थः । अविशेषादात्वं नोक्तम् ।
शस, इति । प्रकरणाद्युष्मदस्मद्व्यामेवतयोश्चालिङ्गत्वाद्विध्यर्थमिदम् । युष्मानस्मा-
निति सुगमम् । त्वन्मदिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वसाम्येपि शब्दान्तरप्राप्त्या अत्वस्याति-
त्यस्त्वान्पश्चाद्भावउक्तः । एटा । टाकारान्तरनिवृत्त्यर्थः ङोऽसदेहार्थः । टाड्योरिति
द्वन्द्वे टा इत्यस्य पूर्वत्वात् इदन्तस्यापि डे परत्र निर्देशस्य सौत्रत्वाद्वा ए श्रुति ।
अविभक्तिको निर्देशः । एत्वमिति । अन्तादेश इति शेषः । त्वया मयेति । युष्मद-
स्मदोष्टे त्वन्मदोष्टेः त्वन्मदोस्त्वदाद्यत्वस्यानेन एत्वैऽय् । ननु चैव युष्मास्मोष्टेर्गौ-
णत्वादमत्तित्यदाद्यत्वमेत्यानेन एत्वैऽयि च युषया असयेति प्राप्नोति । युष्या अस्या

वाभ्याम् युष्माभिरस्माभिः । तुभ्यं मह्यं डया ॥ १९१ ॥ डे-
सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यमित्येतावादेशौ भवतः ॥
तुभ्यम् मह्यम् युवाभ्यामावाभ्याम् ॥ भ्यस्शुभ्यम् ॥ १९२ ॥
युष्मदस्मदोः परो भ्यस्शुभ्यं भवति । शकारो भकारादित्व-
व्यावृत्त्यर्थः तेनात्वैत्वे न भवतः । युष्मभ्यमस्मभ्यम् ॥
डसिभ्यसोःशुः ॥ १९३ ॥ पञ्चम्या डसिभ्यसोःशुर्भवति ॥

इति चेष्ट्यते एवं तर्ह्यटाङ्गोरित्यत्र व्यौवेत्यतो युकारोऽनुवर्तते टाङ्गोरिति च
टाङ्गोसा लुप्तसप्तमीकोनिर्देशस्तदयमर्थः । युष्मदस्मदोर्यकारोऽप्यन्तादेशो भवति
टाङ्गोस्सु परतः त्यदाद्यत्वाऽपवाद त्वया मया त्वयि मयि अतित्वया अतिमयाअति-
त्वयि अतिमयि युष्मस्मोरपि युष्या अस्या युष्यि अस्थि ओसि तुपूर्व यत्वे तेन सहैव
युवावयो कृतयोरोसीत्येवैव्यादेश युवयोरवयो । नचैवमोसि यत्वविधान व्यर्थ-
मिति वाच्यम् । युयोरस्थोरित्यत्र चरितार्थत्वात् तदेवं यत्वेनापि सिद्धावेत्वविधिश्चि-
न्त्यप्रयोजन । युवाभ्यामावाभ्यामिति । युवावयो कृतयोरङ्गीत्यात्व आम्स्मावि-
त्यत्र भकारस्यापि प्रत्येवाङ्गा । अत एव युष्मस्मा युवाभ्यामसाभ्यामिति मर्यादा-
सिद्धिस्तत एव च युष्माभिरस्माभिरित्यत्रापि आत्वसिद्धौभिस पुथगुपादानमेवभ्य
इत्यस्य वाक्यार्थम् । तुभ्य मह्यं डयेति । सहयोगे टा इत्याह डया सहितयो-
रिति । तुह्य मह्यमिति । मान्तत्वसामर्थ्यान्नात्वे इहाप्येकत्वद्वित्वबहुत्वेपु गौणत्वेपि
परत्वादेतौ स्त इति अतितुभ्यमतिमह्यमित्येव भवति । भ्यस् । भ्यसत्र चतुर्थीबहु-
वचन गृह्यते डसिभ्यसोरित्यत्र डसिसाहचर्यात्पञ्चमीबहुवचनस्य ग्रहणात्, ननु
इभ्यमः शोनतावत् शुत्यर्थः युष्मभ्यमिति प्रयोगश्रुते, नापि सर्वादेशार्थः । भ्यमोऽ
नेकवर्णतयैव तत्सिद्धेरित्यत आह शकार इति । सति हि शकारे भादित्वाभावात्
भादिनिमित्तमेत्वमात्व च न भवति आत्वस्यैववाभ्यत्वेपि एत्वप्रतिबन्धप्रा-
प्तिमुद्दिश्यप्रतिषेधवक्तृभादित्वव्यावृत्तेऽनानिष्टताकर्तुंवाशक्यत्वात् शकारोऽनन्या
थत्वादेवादिप्रतिबन्धानन्तरमुदकाहरणानन्तरमुदकार्थघटवन्नोपादयितुं इत्याशयः । डसि
इकारोपदेशः पञ्चमीप्रतिपत्त्यर्थ इत्याह पञ्चम्या इति । शकार इति । असति हि
शकारे एत्वस्योच्चारणार्थत्वात्तकारमात्रमादेशोन्तादेशः स्यादितिभावः । त्वन्म-
दिति । त्वन्मदेकत्वद्वित्वन्मदौ त्व इतुर्दसि युष्मदस्मदिति । अत्वे

१ आ अम्भो इत्येव च्छेद अत्र अम्भो इति पदस्यासे त्वामित्यादौ न किमप्यनिष्टं
युष्माभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य चानिष्ट प्रसह्येत आकारप्रत्येपद्वयम् ।

शकारः सर्वादेशार्थः । त्वत् मत् युवाभ्यामावाभ्याम् ॥ युष्म-
दस्मत् ॥ तव मम डसा * १७॥ डसासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त-
वममेत्येतावादेशौ भवतः । तव मम युवयोरावयोः । सामा-
कम् * । युष्मदस्मदोः परःसामाकं भवति । युष्माकमस्माक-
म् । त्वयि मयि युवयोरावयोः युष्मासु अस्मासु । अथा-
नयोरादेशविशेषविधिर्निरूप्यते । युष्मदस्मदोः षष्ठीच-
तुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवान्नौ वस्नसौ * १८२ ॥ षष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयासहितयोः युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशा

भ्यस ऋतुः रहचासन्देहार्थं शतुर्हसिभ्यसोरिति निर्देश्ये अकारप्रश्लेषार्थमेव निर्देशः
व्याख्यानविशेषोवाकर्तव्यस्तथाहि डसिभ्यसः अश्रुतिरिति तत्तत्शान्त्यभ्याङ्क-
सिभ्यसोः । इतुर्भवति अश्रान्तदेशस्तेन युष्मत्सोर्युष्पत् असत् इति भवति अयमे-
वचाकारोभ्यसश्च सामाकमित्यत्रायतुवर्ततइति तत्रापि युष्मत्सोर्युष्मदस्मदभ्य-
युपाकमसाकमितिसिध्यति तवमम ॥ गौणत्वेतावादेशौ भवत इति तत्राति-
तवातिममेत्येव भवति सर्वादिति । युष्मदस्मदो सर्वादिपाठादामित्यदायत्वे
कृतेन्तत्वात्सुडाम इत्याम सुडित्यर्थः । सामामित्याम, ससुट्क्रम्यग्रहणसुटोऽव-
स्थाननिवृत्त्यर्थं ननु चैवमसि युष्माकमित्यादौ गौणत्वात्सुटोऽप्रवृत्तेराकम्नप्राप्नोति
उच्यते यदयमाकम्याकारमुपदिशतितज्ज्ञापयति गौणत्वेऽयमाकम्भवतीति आम्भ-
कारोहियुष्मत्सोरामियुषाकमसाकमित्यत्रश्रवणार्थं क्रियते यद्यऽत्रगौणत्वेनसुडभा-
वादाकम् । नप्रवर्तते तर्हिद्व्यर्थेवाकार स्यात् त्यदाद्यत्वान्तादाकम्यपिकृतेसहर्दीर्घ-
णापि युष्माकमस्माकमितिसिद्धे युष्माकमस्माकमिति युष्मदस्मदोरामित्वे सुटि-
सामाकमिचसहर्दीर्घः । त्वयिमयीति ङौत्वन्मवोष्ट्रेत्वे एटाङ्गयोरित्येवैय्य-
युष्मासुअस्मास्विति । आम्भस्वित्यात्वंयुष्मम्भोरपिमस्यात्वेकृतेयुषासु असा-
स्विति भवति गौणत्वेतुत्वामतिक्रान्तइतियुष्मद्व्यर्थत्वे सिजसुडेङ्सु पर-
त्वात्त्वद्देशवाविस्वायथास्वं त्वमादयो भवन्तीति तत्रातिस्वमतिगूयमतितु-
भ्यमतितवेतिरूपाणिस्तु । अन्यत्रत्वद्देशेप्राच्यैवप्रक्रिया । औअम्औषुअतित्वा-
मिति स्यात् शसि तु अतिगतिरितिअत्वाङ्गोपदीर्घनत्वानि ननुनात्रगौणत्वादिति

भवन्ति ॥ तत्रैकवचनेन सहितयोस्तेमे भवतः । द्विवचनेन
वात्रौ । बहुवचनेन वस्नसौ । स्वामी ते स समायातः स्वामी मे
सांप्रतं गतः । नमस्ते भगवन्भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ १ ॥
स्वामी मां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् । राजा वां
दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ २ ॥ देवो वामवताद्वि-
ष्णुर्नरकात्रौ जनार्दनः ॥ स्वामी वो बलवान् राजा स्वा-
मी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ३ ॥ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं
नो दीयतां धनम् । सानन्दान्वः प्रपश्यामः पश्यामी नः

षादिवदत्व स्यात् । उच्यते दस्य महत्यत्रदस्येति विभज्यते तत्र च युष्मदस्मदो-
रित्यनुवर्तते ढेरस्यादाविति च ततश्चानेन दान्तयोर्युष्मदस्मदोष्टेरत्वं प्रतिप्रसूयते
इतिगौणत्वेपि स्यात् दान्तयो कि मान्तयोर्माभूत् युष्मो युष्माकमस्मोऽसाकम्
दादावपि अतिस्वाभ्याम् ३ अतिस्वाभि अतितुभ्यमतित्वत् २ अतिस्वयो,
२ अतिस्वाकमतित्वयि अतिस्वासु इतितथायुवामतिक्रान्तइत्यत्रापि सिजस्डेडस्सु
प्राग्वत् । अन्यत्र द्वयर्थत्वेयुष्मदोयुवादेश तत्रौअमौपुअतियुवामिभिः शसादौ
त्वतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभि अतियुवभ्यम् । अतियुवत् २
अतियुवयो, २ अतियुवाकम् अतियुवयिअतियुवासु इति । युष्मानतिक्रान्तइत्यादा-
वपिसिजस्डेडस्सु प्राग्वत् अन्यत्रबह्वर्थाद्युष्मदोनात्वयुवादेशौतत्रौअमौपुअति-
युष्मामृगसादौचातियुष्मान् अतियुष्मयाअतियुष्माभ्याम् ३ अतियुष्माभि, अतियुष्म-
भ्यम् अतियुष्मत् ३ अतियुष्मयो, २ अतियुष्माकम् अतियुष्मयिअतियुष्मासुएवम-
स्मदापि ७ । तथाचोक्तं श्रीरामचन्द्राचार्यैः । समस्यमानेद्वयैकत्ववाचिनीयुष्मदस्मदी ।
समासात्थेन्यसस्यश्चेत्स्तो युवावौत्वमावपि १ सुजस्डेडस्सु परतआदेशा, स्युः
सदैवते । त्वाहौयूयवयौतुभ्यमहौतवममावपि २ एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौविषयेस्वके ।
त्वमावपिप्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत, ३ द्वयैकसंख्यः समासार्थोबह्वर्थेयुष्मदस्मदी । तयोर्-
द्वयैकताथैवान्नयुवावौत्वमौनच ४ इति अध्यानयोरिति आदेशविशेषो येनविधीयते सनि-
रूप्यतइत्यर्थ, । युष्मद् । पठयाअल्पस्वस्वात्प्राप्तिपात सहयोगेनृत्वीयेतद्वत्प-
ष्ठयादीना प्रत्येकवचनत्रयात्मकत्वात्तस्यचैकत्वासम्भावत्पैकवचनसहितयोर्यु-

सुदुःखिनः ॥ ४ ॥ त्वा मामा ॥ १८३ । अमासहितयोर्युष्म-
दस्मदोस्त्वामेत्येतावादेशौ भवतः । पश्यामि त्वामदाली-
ढं पश्यामामदभेदकम् । पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्यामा
जगतां पतिम् ॥ ५ ॥ नादौ ॥ १९४ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्म-
दस्मदोनैते आदेशा भवन्ति । चादिभिश्च ॥ १८५ ॥ चादिभि-
र्योगे नैते आदेशा भवन्ति । चादिर्निपातः ॥ ३९८ ॥ च वाह

पदस्मदो स्थानित्व तत्र चयथासख्यपरिभाषयातइतिमत्वाह । तत्रैकेति पष्ठयादी-
नामितिशेषः । पष्ठयामेचतुर्थ्यावानौद्वितीयायावत्तसौइति तुक्रमोव्याख्यानादलंभवति
तेमयाद्यो एकावर्थाभिप्रायिनस्तादृशमेव स्थानिनमाक्षिपतीतितथोदाहरति ।
स्वामीतइत्युभयत्रापिविनासहेतिस्वामिग्रन्थयोगे युष्मदस्मदोर्द्वेसितदेतयोस्तेमया-
देशौ विधीचयद्वौवेत्यतोव्यवस्थार्थोवाशब्दोऽनुवर्ततेइत्यनन्वादिशपक्षेस्वामीतवेत्या-
द्यपिभवति अन्वादेशेतुविवक्षिते स्वामीते इत्येव । नमस्ते इति तेनैवनमोयोगेयुष्म-
दस्मदोर्द्वे देहिमेइति शेषः । कार्ये इतिप्रदानेअस्मदोटे । अग्निविशेष वक्ष्यति
स्वामीवामिति । स्वामियोगेडोस् दृष्टातावितिशेषः । कार्येइतिसंबन्धेडोस् राजा-
वांज्ञानंतौइति चसप्रदाने चतुर्थीभ्याम् देवोवांनरकात् नाविति कर्मण्यौ नरका-
दिति भयहेतौचेतिपचमी स्वामीव, स्वामिनइतिस्वामियोगेवाम् नमोवइतिनमोयो-
गेचतुर्थी भ्यस् ज्ञानं नइति सप्रदाने सान्दान्व प्रपश्यामोनइतिकर्मणिशस् अवस-
र्वत्रापियथायथैवभक्त्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्तेमेवांनौचसन्सृष्टेआदेशः । शिष्टं स्पष्टम् ।
त्वामा । किमत्रामोग्रहणममोवानाद्यः त्वामोरेकार्थवाचित्वेनबहुवचनान्तयोस्था-
नित्वात् व्याख्याताद्वाअतोल्यमाश्रित्याह अमासहितयोरिति । पश्यामित्वा-
पश्यमेत्युभयत्रापिकर्मण्यम् नादौसामान्यनिर्देशाद्वाक्यादावपि नादेशा भवन्ति
त्वापातुमांपातुमाम् । नैतेआदेशाइति । तेमेवांनौवसन्स्त्वामाइत्यर्थः । नन्वनन्त-
रत्वात्त्वामोरेवनिषेधः स्यात् । मैवं तथासति त्वामामानादौत्येकयोगे कार्येयुगयोग-
करणस्यप्राप्तानांप्रस्तुतानां चसर्वेषामेवनिषेधार्थत्वात् उदाहरणानितुतवस्वामी
समायातोममासौसांप्रतंगतः इत्यादीनियुष्मदस्मदो पादादित्वेनज्ञेयानि । चादिभ-
तृतीयानिर्देशाद्योगेनिषेधः इत्याहचादिभिर्योगेइति । यद्यप्यविशेषेणचादियोगेन
श्रेयस्कथ्यते तथाप्यादिशब्दस्यव्यवस्थार्थत्वात्चादिगणस्थ, चवाहअहएवेति नचवाह-

अह एव एवं नूनम् पृथक् विना नाना रवस्ति अस्ति
 दोषा मृषा मिथ्या मियम् अथ अयो ह्यस् स्वस् उच्चै-
 स् नीचैस् स्वरः अन्तरं प्रातरं भूयस् आहो स्वित्र उद् सह
 ऋते अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम् कृतम्; अमानो-
 नाप्रतिषेधे ईषत् किल खलु वै आरात् भृशम् यत् तत्
 स्वराश्च इत्येवमादिगणो निपातसंज्ञो भवति । तत्रादि-
 विभक्त्यर्थे ३३९ ॥ निपात्यते तस्मिन्निति तत्र यत्र कुत्र
 अत्र क, तस्मिन्काले तदा यदा कदा, तेन प्रकारेण तथा
 वयुक्तेहीतन्वान्तरातुरोधात्पञ्चवगृह्यन्तेऽद्वाहरणानितु उक्तैरेवचादिपदप्रक्षेपाद्वा-
 द्वाभावेस्वामीतवचसमायातइत्यादीत्युक्तप्रायाण्येवेतिपृथग्नोक्तानि अर्थ चसाक्षा
 ऽख्ये एवयोगेनिषेध न चादियुक्तयोगैर्गोणयोगत्वात्हरोहरेश्चमे स्वामीसूत्रे
 स्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वान्मनोज्ञानार्थधातुभिर्योगैर्गोणयोगेपिनिषेध चेत्तत्सात्वासमीक्ष
 भक्तस्वरूपंध्यायति तथाकेवलानुसंधानान्तरादपिनिषेधः । देवास्मान्पाहि केव-
 ारिहेदद्यालोन पाहिसर्वदादेवरक्षन् । चादिर्निपातः । ननु कथं निपातसं-
 विधीयतेऽनैनिपातइतिसन्धिनियेधार्थमिति चेन्न स औष्यव्ययमित्येव तस्यसि-
 वान्तथाहिआकारओकारान्तमेकस्वरश्चाव्ययसन्धिनप्राप्नोति अव्ययसंज्ञातुचादी-
 मध्यस्येव एवं तर्हिअम्भश्चसंज्ञाविज्ञानार्थसंज्ञामहतीचक्रियते निपातन्त्यनेकेष्वर्थेष्विव-
 निपाताद्वातिज्वलादित्वाणः । तथाचोक्त निपाताश्चोपसर्गाश्च वातवश्चेतितेत्रयः ।
 नेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषांनिदर्शनमिति । तेनयत्पूर्वोपेत्यत्रोक्तं ब्राह्मणादि-
 विवक्षेति । यच्चहस्त्रोपेत्यत्रवक्ष्यतिनौकादौनभवतीत्यादितत्सर्वमुपपन्नं भवति ।
 मेति । अमानोनापते प्रतिषेधे चादयः । स्वराश्चेति । अद्वाक्कल्पापेओऔ एते ।
 ामादीरिति । आदिना शशत् सुदिक् चित् मेत् कूपदित्यादयः । तत्र विभ-
 ानामर्थोऽभिधेयमपादानादि तस्मिन् तत्रादि' प्रकृतिप्रत्ययसमुदायी निपात्यत
 पर्थः । तदेवं दिङ्मात्रमाह । तस्मिन्निति । उपलक्षणमेतत्सप्तम्याः स्त्रीनुसं-
 गोरपि । तत्रेति । अत्रसप्तम्यर्थेतदःत्रप्रत्ययः तादेशश्च निपात्यते । यत्रेति
 वचदाद्यदोयादेशः । कुत्रेति । तद्वत् किमाकः । अत्रेति । तथाएतदोश्च ।
 ते । प्राग्वत् किमः कादेशोऽप्रत्ययश्च । तदेति तदोत्र काले वाच्ये

यथा इत्थम्, तस्मादिति तनःयतः इतः अतः कुतः, सार्वविभक्तिकस्तसित्येके, पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात्, अधस्तात्, अवस्तात्, परस्मिन्निति परेण । दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः । किमः सामान्ये चिदादिः कश्चित् तदधीनकात्स्न्ययोर्वासात् राजसात् भस्मसात् । ऊर्ध्वुर्यङ्गीकरणे ऊरीकृत्य उररीकृत्य ॥ सद्य आदिः का-

दाप्रत्ययस्तादेशश्च । ननु विभक्त्यर्थे निपातनमुक्तम् । अत्र च कालोर्थोविशिष्ट इति केन निपातनं स्यात् एवं तर्हि विभक्त्यर्थे इत्यस्यायमर्थः विभक्त्यर्थश्चाथर्व विभक्त्यर्थं तत्र विभक्तिशब्देन सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थो लक्ष्यते अर्थशब्देन विशिष्टोर्थः कालादिरिति । यदेति । यदोत्रदापादेशश्च । कदेति । किमोत्र कः । तथेति । तदोत्र प्रकारे थाप्रत्ययस्तादेशश्च मकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेषः । यदेति । यदोपस्था च । इत्थमिति । इदमस्थम् इदंविशश्च । तत इत्यादि । तद्यदिदमेतकिमन्तासि प्रत्ययः क्रमात्तयेर् अश् कुभावश्च । सार्वेति । सर्वाश्च ता विभक्त्यस्तासुभवः केनेयेका इति क णिच्च सर्वेभ्यः शब्देभ्यः सर्वविभक्त्यर्थेच तस्यप्रत्ययो भवति इत्येके इच्छन्तीत्यर्थः । पुरस्तादिति । अत्र पूर्वशब्दात्सप्तमी पञ्चमीप्रथमार्थे अस्तात्प्रत्ययः पुरादेशश्च । पूर्वस्य दिग्देशकालेषु निपात्यते एव परादिभ्योपि दिग्देशकालेष्वप्युदाहार्यम् । अधस्तादिति प्राग्वत् । अधस्तास्तावदादेशश्च । अवस्तादिति । तद्वत् अवस्तावादेशः । परेणेति । अदूरे एनोऽपञ्चम्या । दक्षिणेति । दक्षिणोत्तराभ्यां दूरे आआही । चाण्डाला दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः । किम इति । सामान्यविशेषाभावस्तत्र विभक्त्यन्तात् किमः चिच्चानादयः प्रत्ययाः प्रयोज्या इत्यर्थः । कश्चिदिति । अवशिष्ट इत्यर्थः । तदधीनेति । तदिति प्रकृत्यर्थः उच्यते तदायत्तत्वे गम्ये कृन्वस्ति संपयोगे याः सात्प्रत्ययस्तथाप्रकृत्यर्थस्य काकेनस्य सर्वान्मनाविकाररूपायन्यै च अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे संपद्यते कर्तरिय सात्प्रत्ययस्तद्विद्धितः शेषानिपात्याः कृत्यादय इति वा निपातितः सोऽत्र चादिगणेऽन्यसज्ञार्थोज्ञेयः इत्यर्थः । राजसादिति । एतावत्येवाव्ययकार्यमिति क्वादिशोगो न दर्शितः । प्रयोगस्तु राजसात्करोति भवति स्यात् संपद्यते चेति राजाधीनमित्यर्थः । भस्मसादिति । करोति भवति अस्ति चेति शेषः । अभस्म सकलं भस्मसंपद्यते इत्यर्थः । ऊर्यति । ऊर्जीकर-

ले * ३३१ ॥ निपात्यते सद्यः अद्य अधुना इदानीम् ॥
 पूर्वेषुः * ३२५ ॥ प्रादिरुपसर्गाः प्र परा अपसम् अनु अव
 निर् दुर् वि आङ् नि अधि अपि प्रति सु उत् अ-
 मि ॥ परि उधेपश्चत् अन्तर् आविर् । अयं गण उपसर्ग-
 संज्ञकः ॥ प्राग्धातोः * ३२७ ॥ उपसर्गा धातोः प्राक् प्र-
 योक्तव्याः ॥ तदव्ययम् * ३२२ ॥ तदिदं चादिशब्दरूपम-

ण इत्युपलक्षणं विस्तारादावपि ऊरीकृत्येति । अङ्गीकारार्थत्वमदर्शनार्थमेवमुक्तम् ।
 प्रयोगस्तु क्रियान्तरानुप्रयोगे ज्ञेय अव्ययसंज्ञाप्रयोजनं तु केवलानामूर्यादीनां प्रयोगे
 द्रष्टव्यम् । सद्यः । कालेयं निपात्यते इत्यर्थः । पूर्वयोगे तु विभक्तिशब्दसामिध्या-
 द्विभक्त्यर्थविभक्त कालादिरर्थः । इह तु केवल एव कालोर्थ इति ततोऽस्य भेदः ।
 सद्य इति । समानेहनीत्यर्थः समानस्यात्र सभावो यश्च प्रत्ययोऽहनि वाच्येनिपा-
 त्यते । अयेति । अस्मिन्नहनीत्यर्थः इदमोऽश् यश्च । अधुनेति । इदमोऽङ्गुना च
 अस्मिन् काल इत्यर्थः । इदानीमिति । इदम् इह दानी च प्रत्ययः अर्थः प्राग्बन् ।
 पूर्वेषुरिति । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थः । पूर्वादेरिद्युस्प्रत्ययोऽत्र एवमन्येपि परत्परार्थादयः
 आदिना ज्ञेयाः । प्रादिः । ननु किमर्थमुपसर्गसंज्ञा विधीयते आचर्तिन्यो हि संज्ञा
 भवन्ति प्रादिशब्दश्चाचर्तते प्रादेश्च तथा तावित्यादिनोपसर्गशब्दः । एव तर्हि यत्र
 प्रादिग्रहणं तत्रोपसर्गसंज्ञस्य ग्रहणं यथा स्यादिति संज्ञारम्भः महासंज्ञा तु अन्वर्थ-
 ताविज्ञानार्थं क्रियया उपसमीपे सृज्यते इत्युपसर्ग इति एतदपि प्राग्धातोर्गिति
 वचनात् सिद्धम् । एवमपि यस्या समीपे सृज्यते तामेव प्रत्युपसर्गं नान्यामिति
 तेन प्रागो नायक प्रनायक इत्यत्र शाकपार्थिवादिवात्समासे गतपदलोपे च गमिः
 क्रियासमीपे सृष्टस्य प्रत्यय नयति प्रत्यनुपसर्गत्वात् प्रादेश्चेति गत्व न । प्रउपसर्ग
 इत्यन्वर्थसंज्ञया समीपे पूर्वत्र वा प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । उपसर्गा इति ।
 पूर्वसूत्रेण विहितसंज्ञा प्रादय इत्यर्थः । धातोः किं यावता प्रादीनां श्रुतायां
 क्रियाया तद्विशेषात्मकत्वात् अश्रुतायां तु साधनक्रियाश्लेषकात्मकत्वात् क्रियात् ।
 प्रागिति । विज्ञास्यते भैवमिह हि कर्तुमेच्छति प्रचिकीर्षतीत्यत्र सवाच्यया इ-
 च्छया प्रत्यय प्रयोग इति सदैव प्राक् प्रयुज्येत इति सति पुनर्धातुग्रहणे धातो-

व्ययसंज्ञं भवति क्त्वाद्यन्तं च । क्त्वा क्यप् तुम् णम् च्वि धा
कृत्वस् सु आम् इत्याद्यन्तमव्ययसंज्ञं भवति । अव्य-
याद्विभक्तेर्लुक् ॥ २५० ॥ अव्ययात्परस्या विभक्ते-
र्लुक् भवति न तुशब्दनिर्देशे । अव्ययानां च न लिङ्गादि-
नियमः । उक्तं हि सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभ-
क्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् । उ-

त्रे चिकीर्षते प्राकृष्युज्यते । तद् । ननु चात्रान्तरत्वात्तस्य प्रभृतीनामेवाव्यय-
पक्षा स्यात् । प्रादीना तदन्तरित्वात्तदिति निर्देशात् स हि प्रादीना चादीना च
परामर्शार्थं अतएवाह । तदिदं चादीति । इह चादीनामादौ पाठादेवमुक्तम् । सूत्र-
क्रमे हि प्रादीति वाच्यं स्यात् । क्त्वाद्यन्तं चेति । क्त्वा आदियेषां ते तदन्तमपि
शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति क्त्वाक्यप् तुम्णमादीना चान्तेपि तदव्ययमिति द्विती-
यस्य सूत्रस्य पाठादिति भावः वस्य चायमर्थः तदव्ययं तच्छब्दोऽन्यत्र स्थितस्यापि
तुम् परामर्शार्थं । तदिदं तुम्स्त्वाद्यन्तमव्ययसंज्ञं भवति । यटु याति इच्छति
भोक्तुं स्नात्वा भुङ्क्ते आगत्याति पाय पाय गायतीत्यादितुमादीना कृत्यत्ययाना
चादिगणे पठिताना पूर्वेणैव सज्ञासिद्धौ द्वितीयमिदं विस्पष्टार्थं सूत्रमित्याचार्यैरुपे-
क्षितम् । अव्ययम् । ननु चाव्ययानां निस्सह्यत्वात्त्रिष्कारक्त्वाच्चविभक्त्युत्पत्तिरे-
वनास्तीति क्लृप्तिविधानेनोच्यते यदा तस्मान्त्सिञ्जसिञ्जसि स्त्रतन्त्रो विधिसदाव्यये
भ्योऽप्यनेनैव सामान्यविहिताविभक्तिर्भवत्येव । यदाकारकसूत्रैरेकवाक्यतामापन्नोऽयं
विधिसदासादेव लुगवचनाज्ज्ञापकादेभ्यः स्यादयं स्युः अत एव प्रत्ययलक्षणत्वेन
पदत्वं भवति । न शब्देति । शब्दनिर्देशं स्वरूपपरनिर्देशं तत्राव्ययाद् विभक्तेर्लुक्
न भवति । ईषद्द्रुःसुधिवति ज्ञापकादिति भावः । अथवा शब्दमात्रक्षमाणानि
शब्दानि अव्ययानि तेषां निर्देशे सति विभक्तेर्लुक् न अर्थभेदात् ॥ हि चादी-
नामव्ययानां हि समुच्चयादयोर्थां शब्दाभिधायिना तु शब्दार्थे इति अन्वय-
यत्वादेर्विभक्तेर्लुक् भवतीति । ननु यथाव्ययेभ्यो विभक्तेर्लुगुक्तत्वात् तत्र शा-
लायामित्यादौ शालाशब्दसन्निधौ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यगतकारकशक्त्यभिधाना
तत्रेयत्रापि आवतः स्त्रियामिति प्राप्तस्यापोऽपि लुग्विधेयइत्याशङ्क्याह ।

क्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि । अयुना लिङ्गे विशेषविजिज्ञाप-
यिषया स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते । आवतः स्त्रियाम् । जा-
या माया मेधा श्रद्धा ॥ अजादेश्चाप् वक्तव्यः ॐ ॥
अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका । काप्यतः ।

अव्ययानां चेति । आदिशब्दात्सख्याकारकयोरपि न नियम इत्यर्थः । अत एव
च स्त्रीत्वस्यानियतत्वादाप न प्राप्नोतीति भावः । तथा चोक्तं महाभाष्ये—अव्यया-
दातो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति । एतच्चाव्ययमित्यन्वर्थसङ्गाविज्ञानादनुमी-
यते इति दर्शयितुमाथर्वणी प्रणवविद्यास्था श्रुतिमाह सट्शमिति । त्रिषु लिङ्गेषु
स्त्रीपुंनपुंसकेषु सट्श लिङ्गविशेषप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् सर्वासु च विभक्तिष्विति ।
विभज्यते नामार्थोयामिन्ता विभक्तयः कारकाणि तासु सट्श, तथावचनेषु सर्वेषु
अभिधेयेऽभिधानोपचारावेकत्वादिसख्यावचनशब्देन गृह्यते । तत्र सट्श यत्तस्मा-
न्नव्येति न विगच्छति सन्त्यमात्रगृह्णाति तत्तस्मादव्ययमित्यर्थः । यच्छब्दरूपं
नव्येति तदव्ययमिति वा गौणत्वे चाव्ययसङ्गा नस्यादित्यपि प्रयोजनमन्वर्थसं-
ज्ञायाः । अत्युच्चैसौ अत्युच्चैन इति । ननु चैव गणे पाठात् कथं तदन्तस्य
प्रसङ्गोऽन्वर्थसंज्ञाया अव्ययसङ्गाया तदन्तविशेषरूपगमार्थत्वादपि अत एव परम-
श्व इत्यादौ तदन्तरापि सङ्गा भवति । अन्यथेताया तु महती सङ्गामूलमिति ।
श्रीजानार्दो व्याख्यायामगुरव्ययाति विरति सिद्धान्ततरस्तावली ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययानारब्धकाम आह । अयुनेति । इदानीं स्त्रियामित्यधिकृत्य
आवाद्यः प्रत्यया प्रारभ्यन्त इत्यर्थः । कथंत्याह लिङ्गेति । लिङ्गविशेषोऽत्र
स्त्रीलिङ्गं तस्य विशेषेण ज्ञापयितुमिच्छया आवादिद्विविधना हि विशेषेण लिङ्ग-
ज्ञापनं भवति । अथवा लिङ्गश्च विशेषश्च लिङ्गविशेषौ लिङ्ग च सामर्थ्यात्
स्त्रीलिङ्गविशेषः सिलोपयडादिस्तयोर्विजिज्ञापयिषया आवादिनिरूपणे हि
तदन्तानामापइत्यादिप्रवृत्तेर्विशेषोपि सिलोपादि सुज्ञापितो भवति । आ-
वतः स्त्रियामिति । अनेन हसान्तस्त्रीलिङ्गेषु व्याख्यातेन जायंत्यादिभ्योऽद-
न्तेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः आवित्यर्थः । स्त्रीत्वादिसामान्यस्य च चेतनेषु स्त-

१ लिङ्गमपि नामार्थप्रत्ययानां त्रातकत्वात् अन्यथावागुपानदादिशब्देभ्य इय तव वागि-
ति स्त्रीत्वबोधानापत्तेः जयमितिव्यवहारविषयत्वं पुत्रमित्यमित्यादिव्यवहारविषयत्वं स्त्रीत्व-
मिदमितिव्यवहारविषयत्वं नृनत्वमिति विलक्षणं ग्राह्यं स्त्रीपुंनपुंसकत्वम् अतएव उदादि-
शब्दशचस्य स्तनकेगभ्यादिमररूपलोकिरुश्रित्वाभावेपि तदवाचकादायादिप्रत्ययः ॥

पूर्वस्याकारस्येकारो भवति कापि परे । कारिका पाचि-
चिका । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं
चैव हसान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ १ ॥ ह्रस्वो
वा ॥ २०३ ॥ स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्र-
स्वो वा भवति । वेणिका वेणीका नदिका नदीका श्रे-
यसितरा श्रेयसीतरा । नौकादौ तु न भवति वा ग्रहणा-

नलोमादिमती व्यक्तियर्थञ्चिका । तदुक्तं स्तनकेशवती स्त्री म्यात् लोमश पुरुष-
स्तुतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुसकमिति । अचेतनेषु तु सर्वत्रोपदेशादेवा-
भिव्यक्तिः केषुचिन्नेष्वपि तथोक्तम् ॥ आश्रयस्यातीन्द्रियत्वात्तदा स्त्रीत्वादिक
क्वचिदुपदेशव्यङ्ग्यमेव दिगात्मागमनं यथेति । अजादेरिति । अजेत्यादि । ननु
चात्रापि आवतइत्येवाप्त्यात् । सत्यं स एव जातिपुयोगवयं मूर्खिदादिलक्षणेन ईषा
मावाधीति वक्तव्यारम्भं अविहितलक्षणं आज्ञादौ ज्ञेयः । कापि । इह च व्या-
ख्यानाद्विध्यन्तराभावालिङ्गाद्वा कापि इ अत इतीकारो विधेयो निर्दिश्यत इति
मत्वाह इकारो भवतीति । कापि परेइति । वष्टीति । भागुरिराचार्यः । अवाप्योरुप-
सर्गयोरल्लोपं वष्टि न केवलमल्लोपं हरान्तानां शब्दानामाप च वष्टि यथा वाचा
निशा दिशेत्यादि । उदाहरणं तु वगाहं पिवान्, भागुरेरन्यत्र अवगाहं अपि-
धानं, यथा वाचेति अन्यत्रवाहं निट् दिगिति ज्ञेयम् । केन युक्तं आप् काप् तत्र
कश्चापसान्निध्यात् प्रत्ययस्य एव गृह्यते तेन शक्नोतीति शक्ता इत्यत्र नेत्वं सयुक्तं
निर्दिशाय कपाय चान्तरावर्णान्तरे सा भूत बह्वं परिव्राजना अस्यां सा बहुप-
रिव्राजका जसत्रान्तरा तद्भावेन । कारिकापाचिकेति । कृपचोर्दुणोऽके वृद्धौ आ-
प्यनेनेत्वम् । अतः किं गोका, तपरं किं राका । अथेह कस्मात्तेनैव क्षिपका ध्रुवका
असकौ इत्यादौ उच्यते उत्तरसूत्रे ह्रस्वो वेति वाशब्द उभयोर्योगोः शेषः । तेना-
त्रनौकादौ ह्रस्ववदित्वं न सर्वोपीत्वप्रतिषेधोनेन व्याख्यातः । निपातस्य चानेकार्थ-
त्वान्नामिका नरान् कायतीति नरिका इत्यत्राप्रत्ययस्येपि के इत्वविधिरपि भव-
ति । ह्रस्वो । कापीति । काप्यतइत्येतोनुवर्तते त्रिचतुरोरित्यत स्त्रियामिति च ।
वेणिकानदिकेति । वेण्येव नद्येवेति स्वार्थके आपि पाक्षिकोऽनेन ह्रस्वः । श्रेय-
सितरेति । इयमेतयोरत्यन्तं प्रशस्याश्रेयसीर्द्वयसुः । गुर्वीदरेति । श्राटिलोपी

देव निश्चयेन पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनेका-
र्थत्वात् । व्रण ईप् ॐ २०७ ॥ नकारान्तादकारान्तादणन्ता-
च्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । दण्डिनी ॥ ईपि राज्ञो-
ऽल्लोपो वक्तव्यः ॐ ॥ राज्ञी शुनी कर्त्री औपगवी । यस्य
लोपः ॥ २८१ ॥ इश्च अश्च यस्वरय लोपो भवति स्वरे य-

श्रेयस्यैव श्रेयसितरा स्वायं तर नह्यतिशयस्यातिशय शक्यो वक्तुमिति तत स्त्री-
त्वादापि पाक्षिकोनेन ह्रस्व आदिनारूपक पचेल्लङ्घुवगोत्रमतहताना ग्रहण तेन
विदुषिरूपा विदुषिकल्पा इत्यादावपि पाक्षिको ह्रस्वः । ननुनैरेवनीका गौरेवगोका
इत्यादावपि ह्रस्व किं नेत्याशङ्क्याह नौकाविविनि । तत्र हेतुमाह । वाग्रहणादे-
नेति । एवकारेण तगानौ भवतीत्यपि वाग्रहणादभ्यते इति सूचित भवति कुत
प्यावदतो लभ्यमित्यत आह । निश्चयेनेति । एतच्च आदिनिपात इति सूत्रे उपपा-
दित ततश्च ग्राह्यणितरेत्यादौ नित्यह्रस्व ग्रामणिपुत्रइत्यादावुत्तरपदेऽपि वा ह्रस्वः
स्यादित्येवमनेन प्रयोगाऽनुसारेण सर्वोऽपि ह्रस्वविधि सूचितो भवतीति ज्ञेयम् ॥
व्रण । ऋकारोऽत्ररेफभूतो निर्दिष्टो न रेफो व्याख्यानात् असन्देहार्थं नास्याभिर्देश्ये
परनिर्देशाद्वा तत्रापि केवलस्य व्रण प्रयोगाभावात्सामान्यान्तदन्तग्रहणमिति गत्वाह
नकारान्तादित्यादिपकार ईषिति विशेषणार्थं । दण्डिनीति । दण्डोस्यास्तीति मान्तो-
पवादितोन्नतत्वेनान्तत्वादीप् ह्रस्वे इति सिलोप । ईषिति । वक्तव्यो व्याख्येयः ।
नयाहि अल्लोपसुस्वरइन्द्रा दादीपोरित्यत ईषनुवर्तते तेनैवाल्लोप इत्यर्थः । राज्ञीति ।
नान्तत्वादीपि जज्ञेपं नुत्वे जजोर्ज्ञे । शुनीति । श्वादेरिति वस्योत्वम् । कर्त्रीति ।
अनन्तत्वादीपि ऋरम् । औपगवीति । उपगोरपत्य स्त्रीत्यणि आदिवृद्वावुकारस्यावि
अणान्तत्वादीप् यस्य अणन्तनिर्देशात् पकारस्य ग्रहणमत आह रश्चेति । निर्देशस्य सौ-
चत्वाद्पकारस्य परनिपात । ननु ईश्च आश्च य तस्येति किं न स्यादुच्यते यदय टिसं-
ज्ञायामन्त्य इत्याह तज्ज्ञापयति ह्रस्वावर्णस्यात्र ग्रहणमिति अन्यथान्ते भवोन्त्य इत्य-
त्रादन्तशब्दादेर्लोपो न स्यात् तस्माद्दर्श्याच्च ह्रस्व एवेवर्णो गृह्यते न दीर्घः, नापि पकारः,
बोव्यः स्वरे इत्यतोऽयम्बर इत्यनुवर्तत इत्याह स्वरे यकारे चेति ननु देवा इत्यत्राप्यल्लो-

कारे च परेष्ट्रितः ॥ २२८ ॥ षकारटकारउकारऋकारा-
लुबध्नास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । वराकी कुरुचरी
गोमती पचन्ती पठन्ती ॥ नदादेः ॥ २८८४ ॥ नदादेर्ग-
णास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी गौरी । इन्द्रादेरा-
नीप् ॥ ३०१ ॥ इन्द्राणी । भवानी रुद्राणी । पुंयोगे च ॥ ३०३ ॥
शुद्धी गणकी ॥ जातेरथोपधात् ॥ ३०० ॥ जातिवा-

प स्यात् न यद्य उभये स्वरा इत्याह तज्ज्ञापयतीति नेद विभक्तित्वरे प्रवर्तते
इति अनेनौपगवीत्यत्रालोप इति भाव । ननु च स्वस्त्रादिभ्योपि ऋवर्णान्तत्वा-
दीप् स्यात् उच्यते यदयं स्तुरारिति सकारसबन्धिन ऋकारस्यारं शास्ति तज्ज्ञा-
पयति नात्रेप् भवतीति अन्यथेपि परे रेफादेशे कृते ऋकार एवात्र नेति कस्यार्
स्यात् न चात्र सकारसबन्धी ऋकारोस्ति ननु चायमस्ति स्वसारमतिक्रान्तोतिस्वसा
अतिस्वसारौ अतिरवसार इत्यादि ॥ एव तर्हि गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादेरिति
निर्गशाज्ज्ञापकात् त्रग ईवितीवन्तस्य इति स च प्रयोगानुसारेण पञ्चब्राह्मण इत्यादौ
नान्तात्तत्वास्वमृतिस्तृचवस्तुनान्दुहितृयात्मात्भ्य ऋन्तेभ्यस्तथा दण्ड प्रहरण-
मृश्याक्रीडाया दाण्डेत्यादौ अण्णन्तादपि कचिन्न भवति । तथाह भगवान् पाणिनिः
न पठस्वस्त्रादिभ्य इति । छत्रित । अत्रपट्ट उ न एषा कृतद्वन्द्वानामिच्छब्देन बहुव्री-
हौनामाऽन्यपदार्थ इच्छब्दश्चपादिभि प्रत्येक सच्यते तेन पित, टित, वित, रि-
तश्चनान्न इत्यर्थे, स्यादित्यभिप्रेत्योदाहरति वराकीति । वाकोकण इति वृद्ध, पाके
गुणोऽत्र पित्त्वादीप् यस्येत्यलोप, कुरुचरीति । अटाविति । चरेष्टस्तस्य टित्त्वा-
दीप् । गोमतीति । गाव सन्त्यस्या इत्यस्त्वर्थो मनुस्तस्योदित्त्वादीप् उदित्त्वेपि
उखास्तत् पर्यध्वदित्यादौ धातोरिब् न भवति अच्चेत्स्तु प्राचीत्यादौ यथा भवति
तथा चेर्नुम्बिबौ प्रायपादि । पचतीति । पचे शतुर्केदित्त्वादीप् । अण्ययोरिति शतु-
र्नुम् । एवं पठन्तीति पठे । नदा । नदीति । नदते, पचादेर ईप् अलोपः । गौरीति
गौरशब्दादीप् इन्द्रादेरिति । पुंयोगे वक्तव्य इति शेष, । इन्द्राणी भवानीति ।
इन्द्रभवाभ्यामानीप् अलोपः । आदिना शर्वरुद्रमृदेभ्यः सहत्वे हिमा-

चिनोऽयकारोपधादकारान्तास्त्रियामीप्स्ययो भवति ।
महिषी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी । अयकारोपधग्रहणात्
क्षत्रिया ॥ प्रथमवयोवाचिनोऽत ईव्वत्त्वयः ॥ कुमा-
री किशोरी कलभी प्रथमवयोग्रहणात् वृद्धा । अद्ग्रह-

रण्ये दोषयवान् लिपौ यवनान्मातुलाचार्यक्षत्रियाः पाक्षिकाः आचार्यानी तु णत्वा-
भावार्थं पन्थादिषु द्रष्टव्यः । ननुचेन्द्रादिभ्योऽन्तेभ्योऽनीप्यपिसवर्णदीर्घेणेत्राणी-
त्यादिस्याद्देवति किमाकारेण न च वाच्यमलोपः स्यादिति अनीपोऽनुपदेशसाम-
र्थ्यात् एव तर्हि इन्द्र करोति इन्द्रयति तत् किप् इन्द्रस्त्री इन्द्राणीत्यत्र हसान्तातृव-
वगार्थमाकारोपदेशः । पुंयोगे चेति । एतच्च पुशब्दादिति सूत्रादत्र लभ्यते तस्य
चायमर्थः पुवाचकः शब्दः पुंशब्दस्तस्मात् सप्तति स्त्रियावर्तमानादीभ्योऽदिति ।
शूरीति । शूद्रस्य स्त्रीत्यर्थः शूद्रशब्दोऽयंपुवाचकस्तत्त्वन्वात्स्त्रियमाहेतीवजातः एव
गणक्यपि।यद्य तु शूद्रजातिमाचष्टे सदाजातिन्वात्तद्व्रति स्यात् । जाते । अयोपधा-
दित्यस्यार्थमाह । अयकारोपवादिति । न विद्यतेयकार उपधा यस्य तस्मादित्यर्थः ।
अकारान्तादिति । आबत इत्यतोऽत इत्यनुवृत्तेरित्यर्थः । महिषीत्यादि । महिषादि-
जातिः स्त्रीत्यर्थः जाते कि मुडा । क्षत्रियेति । योपधादीवभावे आबत इत्याप् योप-
धत्वेपि गवयहयमुक्यमत्स्यमनुष्येभ्यो नदादित्वादीपि गवयीत्यादि ज्ञेयमक्षिक्तेत्या-
दिभ्यस्तु स्त्रियामेव नियतेभ्यो जातित्वेऽपीप् न अजादिषु पाठसामर्थ्यात् जातिल-
क्षणं तूक्त महाभाष्ये, प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गा व-
ह्वर्था ता जाति कवयो विदुरिति । अस्यायमर्थः, या सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविना-
शाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावत् द्रव्यभाविनीत्यर्थः । अत एव वृद्धस्थ-
विरत्यत्रेव न भवति । अयावद्द्रव्यभावित्वेनवृद्धत्वादेरजातित्वात्तुगुणैश्चयुगपद्द्रव्ये-
णसंबध्यतेयथा निर्गुणं न भवति तथा जातिरहितमपीत्यर्थः, बह्वर्थामिति । अर्थ-
शब्दो विषयवाची बहुविषयावहुव्यक्तिन्यापिनीमित्यर्थः असर्वलिङ्गामितितु ब्राह्मणी
वृषलीत्याद्यर्थः लक्षणान्तरं न च प्राच्यलक्षणसकोचकमिति तदादे, सर्वलिङ्गत्वेपि
जातित्वं भवत्येव । प्रथमेति । इह तावदुपचयापचयलक्षणे द्वे वयसी तथोक्तम् ।
वह्वर्ता यावदनेन वद्धितव्य पश्चादुपायेन युज्यतामिति । तत्र यन्नाश्रवण-

णात् शिशुः । स्वाङ्गाद्वा ॥ ३०२ ॥ स्वाङ्गवाचिनो वा
स्त्रियामीप्सत्यपो भवति । सुमुखी मृगाक्षी तन्वङ्गी ।
वाग्रहणात् पद्मवदनेत्यादौ न भवति ॥ कृदिकारा
दत्तेरीड्वा वक्तव्यः ॥ अङ्गुलिः अङ्गुली । आ-

मात्रेण प्रथम वयो वक्ति न प्रकरणादिना उत्तानशयाद्विवर्षा इत्यादिवत् । तस्मा-
ददन्तादीवक्तव्यइत्यर्थः । कुमारीत्यादिप्रथमवयोवचना एते चिरदीवधूरीत्याद्यप्यत्र
ज्ञेयम् । अत्र सते यौवनस्याऽपि प्रथमवयोरूपत्वात् । वृद्धेत्यन्तिमवयोवर्तीत्यर्थः ।
शिशुरिति । उदन्तोयं नादन्तः । अजादित्वात्कन्या । स्वाङ्गाद्वा । अत्र स्वमङ्ग
स्वाङ्गमित्युक्ते सुमुखा शालेत्यत्रापि मुखस्य शालाङ्गत्वादीप्राप्नोति दीर्घकेशी
रथेत्यत्र च न प्राप्नोति केशानां रथ्याङ्गत्वाभावादित्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यभावाद्यस्वाङ्ग-
परिभाषितं महाभाष्ये-अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं
तत्र दृष्ट च तस्य चैतत्तथा युतम् । अस्यार्थः प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थं
स्वाङ्गं भवति । एतेन सुमुखा शालेति निरस्येत अद्रवदित्यनेन बहुस्वेदेति । भवतीति
भवन्ततोऽन्यद्भवं स्वेदस्तु भवरूप इति मूर्तिमदित्यनेन बहुज्ञानेति मूर्तिर्हि असर्व
गतद्रव्यपरिमाणं स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं वा तद्वज्ज्ञानतु न तथा अविकारजमित्यनेन
बहुशोकेति विकारो हि धातुवैषम्य तज्जं शोफस्तु विकारजः । अतत्स्थमिति ।
अप्राणिस्थमपि प्राणिनिदृष्टं च स्वाङ्गस्यादनेन दीर्घकेशीरथेत्यत्राव्याप्तिः परिहृता,
केशानामिदानीमप्राणिस्थत्वेऽपि प्राणिनिदृष्टत्वात् तस्य चैवित्ततस्याप्राणिनस्तन्मु-
खादि चैतत्तथायुतं भवति यथा प्राणिनस्तदप्राणिस्थमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः ।
एतदपि दीर्घमुखी प्रतिमेत्यत्र संज्ञार्थप्रतिमायामुखस्य प्राणिनो मुखस्येव स्थितत्वात् ।
सुमुखीति । शोभनं मुखमस्याः सार्द्धात्यर्थः । शिखेत्युदाहर्तव्येस्वाङ्गान्तोदाहरणं
तु वाशब्दात् सूत्रे गुणीभूतस्वाङ्गग्रहणस्येष्टत्वात् दर्शितम् । मृगाक्षीति । इदमत्राऽ-
नुदाहरणं तथाहि मृगस्याऽक्षिणी यस्या इति बहुव्रीहौ मध्यपदलोपे टाडका इति टे
अस्येतिलोपे टित्त्वात् घृत्रित इत्यनेनैव भवतीति तत्रोदाहर्तव्यमिदं तन्वङ्गीतीदमपि
नदादेरित्यत्रोदाहर्तव्यम् । अङ्गगात्रकण्ठनासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाणां त्वाङ्गा-
नामपि नदादिषु पाक्षिकपाठात् वाग्रहणादिति तस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वात् ।
पद्मवदनेत्यादौ बहुस्तेरभ्यः क्रोडादिभ्यश्च स्वाङ्गेभ्योपि नित्यमीए न स्यादि-

जी आजिः । धूली धूलिः । अक्तेरिति विशेषणात् कृतिः
धृतिः॥ए च मन्वादेः ॥ ३०४॥ मन्वादेर्गणात् स्त्रियामी-
ष्यत्ययो भवति ऐकारादेशश्च । मनायी वृषाकपायी ।
पत्न्यादयः ॥ ३०५ ॥ पत्नी । अन्तर्वत्नी । सखी । अ-

त्याशयः अत्र संयोगोपधस्वाङ्गानि गुल्फादीनि क्रीडादिषु ज्ञेयाणि । कृदिकारादिति
कृत इकारः कृदिकारस्तस्मादीन स्यात् न तु क्तिप्रत्ययान्तादिति वक्तव्यार्थः ।
अङ्गुलीति । ध्वादेशलिः इत्यङ्गुलि कृत् । आजीति । आजेरौणादिके इवि वृद्धिः ।
धूलीति । ध्वादेशलिः सर्वत्रात्र पक्षे ईप् । कृतिः भूतिरिति । क्तिरिति स्त्रियां क्तिः
क्ति इति नेट् कित्वात्र गुणः । ऐच । ऐकारादेशश्चेति । मन्वादेरिति । आदेशापे-
क्षयाविपरिणतया षष्ठ्यन्तस्येति शेषः । मनायीति । मनोरयि । उत्तश्चै । ऐआय्
मनो स्त्रीत्यर्थः । मनावीत्यपिपत्न्यादित्वात् ज्ञेयम् । पत्न्या । पत्नी आदिर्येषां ते
तयोक्ताः बहुवचननिर्देशस्तु गणानन्त्यसूचनार्थः । अत एव वृत्तौ दिङ्मात्रं दर्शयितुं
क्रियतो निरूपयति पत्नीत्यादि । निपात्यन्त इति । विशिष्टार्थकार्या । ईवन्ता अनी-
र्वन्ताश्चाऽत्र गणै सिद्धा एव पठ्यन्तइत्यर्थः । तत्र पत्नीशब्दो यज्ञसयोगे पत्युर्नान्तता
निपात्यते । अन्तर्वत्नीति । अत्रान्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्भिस्त्रिसामानाधिक-
रण्याभावात् प्राप्नोवतुर्नुक्च गर्भयोगे निपात्यते ईप् तु नान्तत्वासिद्ध एव गर्भयो-
गादन्यत्र तु अन्तरस्यां शालायां घट इति वाक्यमेव न तु वतुः । तथोक्तं
पदमञ्जर्यामिह च न भक्त्यन्तरस्यां शालायां विद्यत इति अस्मिन् विषये एवंवि-
धिवाक्यमेव भवति न तु मतुपादीत्यर्थः । एवं पतिवत्नीत्यत्र भर्तृयोगे च तुमुकौ
अन्यत्र पतिमतीत्युदिच्वात् एवित इतीप् । सखी अशिश्नीति । अत्रानन्तादपि
ईप् । युवतिरिति । तिप्रत्ययोत्र युवन्शब्दान्निपात्यते नलोपः सिद्ध एव । इत्या-
दीति । अविहितलक्षणं ईनादिरत्र ज्ञेय इत्यर्थः । विस्तरभयादिहास्माभिरपि प्रति-
शब्दं नोक्तः । दारशब्द इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति शेषः । नियतपुंलिङ्ग-
त्वादेव च स्त्रीजाचकत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययोऽस्मान्न भवतीति प्रदर्शनार्थमत्रोक्तः अन्य-
थादन्यपुंलिङ्गेषु वक्तव्यः स्यात् । वौ । वा ओरितिच्छेदः न त्वोरिति निश्चिद्य
गुणादौ प्रत्ययो भवतीति मुक्तगुणस्य प्राक्निर्देशात् सतो हि कार्येणः कार्येण भा-
व्यमिति ओरित्यपि ध्वर्णस्यग्रहणं नत्वोकारस्य प्रकृत्वागुणस्यादन्तत्वाभावात्

शिक्षी । युवती इत्यादयो निपात्यन्ते दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गः । दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दाराणाम् दारेषु । वौर्णगात् * ३०६ ॥ उकारान्ताद् गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । पट्वी । पटुः । मृद्वी । मृदुः । तन्वी तनुः । उतङ्गः * ३०७ ॥ उकारान्तात्स्त्रियाम्प्रत्ययो भवति पङ्गूः वामोरुः । करभोरुः एभ्यो

त्रापि तदन्तस्य ग्रहणं न केवलस्य उमात्रस्य गुणस्याभावात् ओर्गुणाच्चेति त्वभिप्रेते ओर्गुणादित्येव निर्दिशेत् गुणशब्दोपि गुणवचनपट्वादिपरः न तु स्वरूपपरः स्वरूपस्याऽनुदन्तत्वात्त्रापि गुणवचनपरो न गुणमात्रवाचिपरः गुणैकार्थानां स्त्रियामप्रवृत्तेः । तथोक्तममरेण—गुणेशुद्धादयः पुंसीति । एतदेवालोच्यम् । उकारान्तादित्यादि सूत्रे सामान्यनिर्देशेऽपि दीर्घान्तरेण गुणवचनोनास्तीति मत्वोवर्णान्तादिति नोक्तं पटुः मिच्छति पटयति ये इति दीर्घः पट्टयतीति पट् क्तिप्रत्ययस्तद्धोपः यत इति यलोपः अयं तु संप्रति क्रियावचन इति नात्रास्य प्रसङ्गः पट्वीत्यादि । गुणवतीत्यर्थः । सर्वत्र पक्षे ईप् वाग्रहणात्संयोगोपधान् स्त्रोश्चन पांडुः स्वरः । गुणलक्षणं तूक्तं महाभाष्ये—उपैत्यन्यज्जहात्यन्यत् दृष्टौद्रव्यांतरेष्वपि । वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः इति सुगमम् । उतः । ननु ओरिति वर्तमाने उतइति किमर्थं न च वाच्यमूदन्तान्माभूदिति सत्यसति वाविशेषाभावात् । न च तथा प्रक्रियागौरवमाशङ्क्य सूत्रगौरवाच्चतौरवस्य ज्यायस्वात् । एवं तर्हि तदनुवृत्तौ तद्विशेष्यस्य तत्संबद्धस्य गुणस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरित्युक्तं यद्युतइत्युच्यते उविधावपि द्वयोरुवर्णयोः सहदीर्घेण पङ्गूरिति दीर्घश्रुतेः सिद्धत्वात् उत उरित्येवास्तु सूत्रे एवमपि दीर्घान्तत्वात्पङ्गुरित्स्वन इति नित्यं द्वित्वं न भविष्यति । किं तु दीर्घाद्दीर्घात्पि शब्दात्पदान्ताद्दीर्घाच्छस्य वा द्वित्वमिति विकल्प एव स्यादिति सिद्धमिष्टमेवं तर्हि ब्रह्मबन्धुरित्यत्रान्याद्वित्वो मा भूत् टावका इति कश्च बहुव्रीहौ मा भूदिति दीर्घविधिः दीर्घस्य हि उकारद्वयात्मकत्वेन द्वितीयोकारस्य तद्वाचनार्थत्वात् पङ्गूरिति । पङ्गोरुप्रत्यये सहदीर्घः । वामोरुरिति । वामौ ऊरू यस्याः । करभोरुरिति । करभवदूरू यस्या इत्यर्थः । इह अ वौर्ण इत्यतो निपातत्वात्तुष्टो रञ्जुः हनुः

नामत्वात्स्यादयः आवन्तादाप इति सिलोपः ईवन्ता-
द्वसेपः सेलोपः पूर्ववदुन्नेयः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ❀

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥ लिङ्गार्थे प्रथमा ❀ २५८ ॥
धातुप्रत्ययाद्यतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यैवार्थं
सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति लिङ्गादयोपि प्रथमार्था इ-
ति केचित् । तत्सद्ब्रह्म ॥ रविरिव राजते राजा । रोषा-

कृकवाकुरित्यादावूर्तं भवति । एभ्योनामत्वादिति । आवाद्यन्तानामप्यर्थवत्त्वादधातु-
त्वादविभक्तित्वाच्च । विभक्तिर्नामेति नामसङ्गायां तस्मात्सिद्धौ जसितित्स्यादय इत्य-
र्थः । आवन्तादिति । सिलोपश्चतुःपलक्षणं धेरित्वमौ ईत्वं दौसोरेत्वमित्याद्यपि द्रष्ट-
व्यम् एवमीवन्तादपि धौहस्त्वञ्चितामलित्यादि । पूर्ववदिति । तन्नावन्तानां गङ्गा-
वत् ईवन्तानां तु नदीवत् ऊप्रत्ययान्तानामपि वधूवदूपाणि ज्ञातव्यानीत्यर्थः इति ॥
श्रीजा० सारस्वतव्याकृतौ योषित्प्रत्ययसामिन् सुविशदासिद्धान्तरान्तावली ॥
इति स्त्रीप्रत्यया ॥

अथेति । विभक्त्यानामर्थो लिङ्गार्थादिः स निरूप्यत इत्यर्थः । लिङ्गार्थे । यद्यत्र
लिङ्ग स्त्रीपुनपुंसकमुच्यते तदा स्त्रियां विशिष्टत्वात्परत्वाच्चावाद्य, प्रथमाबाधका
इति । तत्र प्रथमार्थे सिलोपविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयं स्यात् । अलिङ्गत्वाच्चाव्ययेभ्य,
प्रथमा न स्यादेव अर्थग्रहणं चात्राधिकं स्यात् तस्माल्लिङ्गशब्दः, पूर्वाचार्यसङ्गा अस्य
शास्त्रस्य पारम्पर्यप्रतिपादनेन ग्रामाभ्यप्रतिपादनार्थमाश्रितेत्याह धातुप्रत्ययेति ।
एतच्चाविभक्तिनामेत्यस्यार्थेनैव कृतार्थं लिङ्गान्नामोर्थार्थभेदात् । तस्यैवार्थेइति ।
अस्यैव विवरणं सन्मात्रइति । योर्थः सन्नेव केवलं न जात्यादिरूपो न लिङ्गसं-
ख्याकारकशक्तियोगी यथाव्ययार्थः, केवलमस्तीति शक्यो वक्तुं न पुनरीहशस्ताहश-
स्तथाविषद्व्यर्थः । ननु चैवमुच्चैरित्यादावेव प्रथमा स्यात्तु कुमारी वृक्षः कुडं
द्रोणः खारी आढकमेको द्वौ बहव इत्यादौ लिङ्गपरिमाणवचनसंबोधनानां लिङ्गा-
र्थोदधिकत्वात् एव तर्हि द्वितीयोत्रार्थशब्दः आवृत्त्या निर्दिश्यते । तेनात्राधिके-
ष्यर्थे प्रथमा सिद्धयति अत एव च गौर्बाहीकइत्यादावपि अधवा यद्यमामन्त्रणे
सिद्धिरित्याह तज्ज्ञापयतिऽविशिष्टेष्यर्थे प्रथमास्तीति अन्यथामन्त्रणे शेरभावा-
दिधानमनर्थकं स्यात् एतदेवाधिकरोति लिङ्गादयोपीति । तथा च पाणिनिः ।

१ सूत्रमते तु कर्तृकर्माद्यर्थकप्रत्ययेन कर्त्रादेरुक्तत्वात् प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थं एषार्थः
तस्य चाख्यातार्थकत्रादिनाभेदान्वयेन प्रथमार्थस्यकारकत्वम् अतएवाख्यातार्थद्वारकक्रिया-
न्वयात् तदर्थस्य क्रियाजनकत्वादस्याकारकविभक्तित्वेनाभावे व्यवहारः चैत्रोमवरीत्यत्र
एकत्वावच्छिन्नचैत्राभिन्नकर्तृकं भवनमितिबोधः आख्यातकृदादिना कर्त्रादेरभिधानेऽपि प्रथ-
मयातुभूतकर्तृत्वादिशक्तिः प्रतिपाद्यते इतितात्पर्यम् । कर्माख्याने तु चैत्रेण ग्रामोगाम्यते इत्यत्र
चैत्रकर्तृकव्यापारजन्य एकत्वावच्छिन्नग्रामाभिन्नकर्तृकनिष्ठबोधः इति बोधः ।

कुमारी रोरुयते बोभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रा-
मलक्ष्मणौ ॥ सन्ति सन्तः क्रियन्तः । आमन्त्रणे च ॥ मां
समुद्रर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर । कुमारौ स्वैरमासायां
क्षमध्वं भोस्तपस्विनः । भोभगोअघोसः ॐ २५८ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा संबोधनेचेति । अथवा सन्मात्र इत्यु-
पलक्षणम् अन्वयव्यातिरेकाभ्या यस्य योऽर्थं प्रतीयते समर्थं लिङ्गं न व्यभिचरति
येन विना लिङ्गस्याप्रयोगः स सर्वो लिङ्गार्थः । तेन सत्ता गोत्व शौक्य शुद्धो गुणः
पाचक' डिथइत्यादावपि सर्वत्र प्रथमं भवति तत्र पृष्टी तु संबन्धस्याविवक्षित-
त्वात् । पराऽपि न प्रथमा बाधते । अत्र पक्षे लिङ्गादयोऽपीत्यस्यायमर्थः प्रथमं
नाम अर्थतः प्राथम्यात् प्रथमस्य अर्थाः प्रथमार्थाः नामार्था एव लिङ्गपरिमाणादय
इति लिङ्गार्थपदेनैव तेष्वपि प्रथमाया, सिद्धत्वात् न ते पृथक्प्राज्ञादिति केचिदस-
त्संमत्या व्यञ्जयते इति । तत्सद्ब्रह्मेति । अद्वितीयानन्दचैतन्यं ब्रह्म अविद्याशबलं
सत् उभयत्रलिङ्गार्थं प्रथमातदिदंविशेषणं प्रसिद्धार्थं वेदान्तेषु प्रसिद्धमित्यर्थः ।
अथवा ब्रह्मेति लिङ्गार्थं प्रथमादाहरणं ब्रह्मविशेषणं सत्तायोगि नित्यमिति यावत्
तदिति प्राग्वत् अथवा सद्ब्रह्मेतिपाठः सत् सत्तायोगि । तदित्याह ब्रह्मेति तस्य
कदाचिदपि विनाशाभावादिति भावः । अत्र सदित्येव लिङ्गार्थस्योदाहरणं रवि-
रिवेतिराजेति पुंलिङ्गस्योदाहरणं कुमारीति स्त्रीलिङ्गस्य एवं नपुंसकस्यापि ज्ञेयम् ।
रोरुयत इति । रीते शब्दार्थाद्यङि द्वित्वे यङीति पूर्वस्य गुणः अतिशयेन रौती-
त्यर्थः । भूपाल इति । वक्ष्यमाणस्यान्योक्ते प्रथमेत्यस्योदाहरणं प्रथमाप्रसङ्गादत्र
वैशद्यार्थं पृथक् दर्शितम् । आख्यातेन भूपालस्य कर्तुंरुक्तत्वात् अतएव तत्रोक्तकर्मणः
एव दर्शयिष्यति बोभुज्यत इति तु मुजेर्यङि' अतिशयेन मुनक्तीत्यर्थः । रामलक्ष्म-
णाविति समासे द्विवचनस्य सन्तः इति कृति जसः अत्र हि अस्तोः शतरि अलोपे
जसि तुम् क्रियन्तइति तद्धिते जसः । किं परिमाणमेवामित्यर्थप्रक्रिया तु सर्वत्रात्र
प्राग्वत् । आमन्त्रणे चेति । अयं च यथाआमन्त्रणे सिद्धिरिति सूत्रस्यैव एकदेश-
स्तथा तत्रैव प्रत्यपादि । गोविदेति । आमन्त्रणे सेद्धित्वे लोपः, एव परमेश्वरस्य-
त्रापि । कुमाराविति । संबोधनेऔ । तपस्विन इति । जस् इदमुदाहरणद्वयं तु संवे-
धने सर्वापि प्रथमा स्यादिति सूचनादितिसूचनाय दर्शितम् । भोस्तपस्विन इति

एतै शब्दा निपात्यन्ते धिविषये । क्षमस्व भोदुराराध्य
भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तुते । अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातया-
धोः स्वघस्मरम् ॥ ३ ॥ शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयो-
र्दानपात्रे विच्छेषावधौ संबन्धआधारभावयोः * २६७ ॥
शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एवर्थेषु भवन्ति कार्ये कर्मका-

तु भो शब्दोव्ययं चादिषु संबोधनार्थे द्रष्टव्यः भवदर्थस्यैकत्वविषयत्वात् तथोक्तम-
मरेण । अथ संबोधनार्थकाः स्युः प्याट्प्याङिगेहैभोइति । महाभाष्येपि भो ब्राह्मणा
इत्याशङ्क्योक्तमव्ययमेव भोः शब्दः नैषा भवतः प्रकृतिरिति । भोभगो एते शब्दा
इति । भवद्भगवदध्वतामर्थे सांताडोदुपधाधिसहिता, समुदायानिपात्यन्त इत्यर्थः ।
तेन भवदादीनामप्यत्र प्रयोगो भवतीति सूचितम् । धिविषय इति अधिकारात् सं-
बोधनैकवचनविषय इत्यर्थः । उदाहरति क्षमस्वेति । भो इति । हे भवन्नित्यर्थः ।
अत्र भोस् इति विसर्गलोपः । भगोइति । हेभगवन्नित्यर्थः । अस्तुते इति । संबो-
धनान्तरविशेषणं नास्ति स्तुतिगुणकथनं यत्र अवाविषयानतगुणत्वात् गुणातीतत्वाद्वा
नारित स्तुतु यत्रेति वा चतुर्थ्यंतं विशेषणम् । अधो इति । अधवन्नित्यर्थः । शेषसुगम्
इति प्रथमा ॥ शेषाः । शेषशब्दोयमुपयुक्तादन्यवदुक्तप्रथमातो पराद्वितीयाद्या
विभक्तीराहेत्याह शेषाविभक्तयोद्वितीयाद्या इति । एवर्थेष्विति । क्रमेणैतेशेषः ।
तत्र कार्येद्वितीया कर्तृसाधनयोस्तृतीया दानपात्रे चतुर्थी विच्छेषावधौ पञ्चमी
सबन्धे षष्ठी आधारभावयोः सप्तमीत्यर्थः । तत्रैषामर्थान् क्रमेण विवक्षुस्तावत्कार्य-
शब्दार्थमाह । कार्येकर्मकारक इति । क्रियते वत्तत्कार्यमितिच्युपत्तेरिति भावः ।
यद्यत्र करणार्थः करोति, स्यात्कटे करोतीत्यादावेवकार्यत्व स्यात्कटादेः क्रियमाण-
त्वात् नादित्यं पश्यतीत्यादौ तद्वत्रार्थः करोति तत्रास्त्यपि कारकइत्यधिकारे
कारकक्रिया युक्तइति ज्ञापकादुपस्थितस्य कर्मादीना विशेषणस्य आधारत्वे क्रिया-
निमित्तत्वात् कारकक्रियायाश्च प्रधानकर्तृकत्वात् कर्त्राक्रियया दाप्यते तत्कार्य-
मित्यर्थे माषेष्वाक्षं बध्नातीत्यत्र माषाणां कर्तुरनीप्सितत्वादाधारत्वेन विवक्षि-
त्त्वादकार्यत्वान्न द्वितीया ज्ञापकत्वं चास्यतत्रैववक्ष्यामः तच्चकार्यं त्रिधेत्याह
अस्याद्यइत्यादि । तत्रोत्पाद्यं नामयदुत्पद्यते उत्पत्त्यावासदेव प्रकाशयते यथा

१ कार्यत्वं तु पाणिनीयानुशासनशासितस्य नक्रियाजन्यफलशास्त्रस्य तदङ्गीकारे चैत्रोग्रा-
मगच्छतीत्यादी चैत्रस्यापि कर्मतापत्तिः क्रियाजन्यसम्बोगस्य उभयाश्रयत्वात् असमन्ते तु प-
श्चाकर्तृसञ्ज्ञाकर्मसञ्ज्ञाया बाधनात् विभक्त्युत्पत्तौ सजाया एव निषामकत्वात् ।

रक्तं उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्ति-
र्भवति ॥ कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः । रा-
ज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ ४ ॥ अ-
भिसर्वतसोः कार्य्या धिगुपय्यादिषु त्रिषु । द्वितीया-

कटं करोति कारुक इति आप्यन्तु यत्र प्रत्यक्षानुमानाभ्यां क्रियाजन्यम् । कश्चिद-
तिशयो न दृश्यते यथा रूपं पश्यति चाक्षुष इति विकार्यमपि यत्र लब्धसत्ताकमे-
वावस्थान्तरमापद्यते यथा सोमं सुनोति सोमपा इति । तथोक्त भर्तृहरिणा—यदास-
जायते सद्वाजन्मनासत्प्रकाश्यते । तन्निर्वर्त्य विकार्यतु कर्मद्वेष्टाव्यवस्थितम् ॥ १ ॥
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किचित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणांतरोत्पत्त्यामुवर्णादिविका-
रवत् ॥ २ ॥ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्रा-
प्तमिति कथ्यते ॥ ३ ॥ इति । तथा परेपि चत्वारः कर्मभेदाः द्वेभ्यं यथा विषं
भंके । उदासीनं यथा ग्रामं गच्छन् कृणं स्पृशतीति तथा दुःखादीनामेव प्रयोगे गांश्च-
मिधपय इत्यादौ पयःप्रभृतिद्वितीयं यच्चदिविप्रभृतेः प्रयोगे करणाद्यविवक्षायामक्षान्
द्विव्यतीत्यादौ विवक्षितं करणविवक्षायां त्वक्षेद्व्यतीत्येव तदेवं सप्तविधं कर्मसर्व-
स्यापि कर्त्राक्रियया व्याप्यमानत्वात् । तथोक्तम् । निर्वर्त्य च विकार्यं च प्राप्यं
चेति त्रिधामतम् । तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धाऽन्यतु क्रीतितम् ॥ १ ॥ औदासीन्येन
यस्याप्य यच्चकर्तुरभीप्सितम् । संज्ञांतरेण नाख्यात यच्च आप्यन्यपूर्वकमिति ॥ २ ॥
कटं करोतीत्यादि । ननु कर्तव्यश्चेन्न कटः कटश्चेन्न कर्तव्य इत्यनुपपन्नं कटं करोतीति
नैष दोषः । तथाविधं वस्तु करोति यस्य कृतस्य कट इति सज्ञास्यादित्यर्थाश्रयणान्
एवमोदन्तपचतीत्यादावपि ज्ञेयम् । रूपं पश्यतीति । नष्टात्र दर्शनक्रियया
रूपे कश्चिदतिशयो जन्यते प्राकट्य जन्यत इति चेत् प्रतिपचुव्यतिरिक्तानां
न जन्यत इति मूर्काभावः राज्यं प्राप्नोतीत्यपि आप्यस्योदाहरणं स्पष्टम् ।
सोमं सुनोतीति । सोमोयज्ञीय ओषधिविशेषः तंगुणान्तराधानेन व्यपदेशा-
न्तरनिमित्तं करोतीत्यर्थः । अत्र सर्वत्रापिकार्येभ्यो द्वितीयायां प्रक्रिया पूर्वं
वज्ज्ञेया । अभिसर्वतसोरिति । अभिसर्वयोस्तत्सन्तयोः प्रयोगे द्वितीया कार्येत्य-
न्वयः । तथा धिगित्यस्य भोगोऽपि धिगित्यविभक्तिको निर्देश न त्वन्यथा द्विभक्त-
रिति लुप्तविभक्तिकः धिगुपपदत्वेनानव्ययत्वात्तथाप्रेषितान्तेषु कृतद्विवचनेषु
पर्यादिषु उपरि अधिअधसु योगे द्वितीया कार्या तथा ततोऽन्येष्वपि उभ

श्रेष्ठितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ५ ॥ अभितो
ग्रामं नदी वहति सर्वतो ग्रामं धिक् देवदत्तम् उपर्यु-
परि ग्रामम् । अधोऽधो नगरम् अध्यधि ग्रामम् । समया
ग्रामम् निकषा ग्रामम् । कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये ॥ मास-
मधीते । क्रोशं पर्वतः । क्रियाविशेषणेऽङ्गीबत्वमेकव-

यतः परतः समयानिकषा हा कृते प्रतिपरि अनुअभितस्त्वधिइत्यादिष्वपि योगे
द्वितीया कार्य्या इति दृश्यते शिष्टप्रयोगात् ज्ञायतइत्यर्थः । अभितो ग्राम-
मिति । उभयतोभिमुखं चेत्यर्थः अभितः सर्वतइत्येतौ तत्रादिरिति तसन्तौ निपा-
तौ । धिगिति । निन्दार्थमव्ययम् । उपर्युपरीत्यादि । अत्रत्रयाणामपिदेशतः कालतश्च
सामीप्ये सद्यआदिषु द्वित्वं निपात्यते । उपर्युपरिबुद्धीनामित्यत्र तु उपरिबुद्धि-
शब्दस्य कृतवहुव्रीहिं कृतकर्मधारयस्य वा पष्ठयतन्स्योपरीत्यनेन संबन्धइत्य-
नाग्नेडित्वात् द्वितीया न भवति । अथवा अन्ते समीपेऽर्थेऽनाग्नेडिता. कृताद्वि-
त्वाः । आग्नेडितान्ता इतितत्पुरुषे कचिदमाद्यन्तस्येत्यन्तशब्दस्य परनिपातः बहुव्रीहौ
वा तेषु समीपेऽर्थे द्विरुक्तेषूपर्यादिषु योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । इह तु वीप्साया
द्वित्वमिति षष्ठ्येव भवति । तथोक्तं ग्रामनालङ्कारे उपर्यादौ सामीप्ये द्विरुक्ते
द्वितीया वीप्साया द्विरुक्ते षष्ठ्येव भवतीति । समयाग्राममित्यादितु ततोऽन्यत्रापी-
त्यस्योदाहरणं समयानिकषा इत्येतौ सामीप्यार्थौ । कालाध्वनोरिति । अन्तरमव-
काशं निर्गतमन्तरं निरन्तरं तस्यभावोनैरन्तर्यं तत्र नैरन्तर्येसाकल्येन क्रियागुण-
द्रव्यैः कालाध्वनो. संयोगे गम्ये कालाध्ववाचिशब्देभ्यो द्वितीयास्यादित्यर्थः ।
मासमधीते इति । अध्ययनीक्रिययात्यन्तसयोगोत्र मासस्यास्तीतिजाताद्वितीया।नचसा
त्रधातो. सकर्मकत्वादेव सेत्स्यतीति वक्तव्यान्तरम्भआशङ्क्य. वक्तव्यस्य मासमास्त-
इत्याद्यर्थत्वात् । यदात्रापिकर्मत्वं कालभावाध्वगन्तव्या' कर्मसंज्ञाद्वकर्मणामिति भाष्य-
कारवचनात् अत एवास्यते मास' आसितव्य. आसितः मासइति कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः
तदागुणद्रव्याभ्यां नैरन्तर्ये द्वितीयार्थमेतदित्यभिप्रेत्य द्रव्ययोगे उदाहरति क्रोश
पर्वत इति एवं मास कल्याणी मासं गुडधानां क्रोशमधीते क्रोश कुटिलानदी ।
अनैरन्तर्ये तु क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । क्रियाविशेषण इति । क्रियाया. विशेषणे ङी-

चनं च * ॥ कर्तरिप्रधानेक्रियाश्रये साधने च । क्रिया-
सिद्ध्युपकारके करणेथै तृतीया । भिन्नः शरेण रामेण रा-
वणो लोकरावणः । कराग्रेण विदीर्णोपि वानरैर्युध्यते
पुनः । दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । वेदविदे गां

ब्रह्ममेकवचनं च वाच्यमित्यर्थः । एकवचनं तु द्वितीयायाएवक्रियायाः कर्मरूप-
त्वेन तद्विशेषणस्यापि कर्मत्वात् अत एवेद द्वितीयाधिकारे पठितं तथोक्तं प्रसादे,
क्रिया हि सर्वधातूनामान्तरं कर्मेति । अथ शेषाकार्यं इत्यत्रान्वर्थो कर्तृसाधनशब्दौ
तृतीया विधत्तइति प्रदर्शयितुमाह कर्त्तरीति । अन्वर्थश्च करोति क्रिया निष्पाद्य-
तीति कर्त्तेति । न चैव करणेऽतिव्याप्ति तस्य गुणभावेन क्रियानिष्पादकत्वात् इह
च स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वादिति मत्वाह प्रधानइति । अगुणभूतइत्यर्थः । अत एव
च देवदत्तआश्रये शेते इत्यादावप्रधानकारकान्तराभावेपि तथा रथोगच्छतीत्यादि-
ध्वचेतनेष्वपि विवक्षावशात्स्थालीपचतीत्यादावपि सिद्धं च कर्तृत्वम् अगुणभाव-
स्याऽत्र सर्वत्रापि सत्त्वात् क्रियाया आश्रये आवारभूते क्रियाप्रवर्तके प्रधाने कर्त्त-
रिच्छतीयेतियोजना । साधनेचेति । साध्यते क्रिया अनेनेतिसाधनम् । तत्र यद्यपि
कर्त्रादिभिरपि साध्यते तथापि नानन्तर्येणेति न तत्र व्यभिचारः । आनन्तर्यकथात्र
विवक्षितमित्याह क्रियेति । क्रियाया सिद्धेरुपकारकसासत्त्यनिष्पादक यदनन्तर-
क्रियासिद्धिरितियावत् । एतदेवचान्यै करणमिति व्यवहृतं तथाहि, क्रियाया परि-
निष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ॥ विवक्ष्यते यदा तत्रकरणत्वतदास्मृतमिति तत्राप्यर्थ-
तृतीया स्यादित्यर्थः । भिन्नः शरेणेत्यादि । रामेणरावण, शरेणभिन्नोऽपिपुनर्युध्यत
इति योजना । अत्ररामेणेति प्राधान्यात् कर्तरि कर्मवाचिनाकेनानुक्ते टः । शरेणेति
तु साधने शरव्यापारानन्तरमेवमेवक्रियासिद्धे पुनश्च वानरैः कराग्रेण विदीर्णः
पाटिताङ्गोपि । अत्रापिवानरैरिति कर्तरि भिस् कराग्रेणेति करणे टा प्रक्रिया
प्राग्वत् किमित्येवं भिन्नो विदीर्णश्चेत्याह लोकेति । यस्माद्लोकस्य जगतो राव-
णो दुःखप्रदस्ततइत्यर्थः । युध्यतइति कर्तरि । दानपात्र इति । किंचिदुद्दिष्ट्या-
पुनर्महणाय स्वतन्त्रव्यवसायो दान तस्य यत्पात्रं यस्मै दीयते तत् । गुरवे गां-
दातीत्यादौगुर्वादित, चतुर्थीस्यादित्यर्थः । इदमेवान्यैःसंप्रदानमितिव्यवहृतम् ।
तथाहि, कर्मणा यममिषैति ससंप्रदानम् । संप्रदानंतदेवस्यात्पूजानुग्रहकाम्यया ।

ददाति । विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिश्चलतया-
ऽचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी । धा-
वतोऽश्वात्पतितः भूभृतोऽवतरति गङ्गा । संबन्धे षष्ठी ।

दीयमानेन संयोगात्त्वामित्वं लभनेयदीति च । अतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्रा-
पुनर्महणात् व्रतः पृष्ठं ददातीत्यादौ तु संप्रदानत्वाभावात् चतुर्थी । षष्ठी तु कारक-
शेषत्वान्नटस्य शृणोतीतिवदुपपद्यते । ददातिप्रयोगोऽप्युपमानात् तच्च संप्रदानभा-
दित्याय पुष्पं ददातीति, अनिराकर्तृयाचकायाऽन्नं ददातीति, प्रेरकं गुरवे वा
ददातीत्यनुमतमिति त्रिधा । तथोक्तं भर्तृहरिणा—अनिराकरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं
कर्मणोऽप्यतम् । प्रेरणातुमतिभ्यां च लभते संप्रदानत्वमिति । त्यागाङ्गदानस्याङ्गं
शेषभूत कारककर्मणागवादिनामुमिष्टम् वेदविदेगामिति । वेदविदो दानपात्रत्वात्
हे । विश्लेष इति । अस्यार्थमाह विभागइति । पृथक्भावइत्यर्थः । तत्र योऽवधि-
रिति । यतोपैति पृथक् भवति सोऽविशेषाच्चलोऽचलश्च तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।
अथमेव चान्यैरपादानमिति व्यवहियते । तथाहि ध्रुवमपायेपादानम् । अपाये यदु-
दासीनं चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेव तदावेशादपादानं तदुच्यते इति । सधु-
क्तस्य हि विविष्टिक्रियारम्भो भवेद्यतः । तदेवावधिभावेन अपादानं प्रकीर्तितमिति ।
तथोदाहरति धावतइति । अत्राश्वात्पतित इति पृथक् चलनावधिरश्च इति ततोऽसिः
धावत इति तु तद्विशेषणम् । भूभृतइति अचलस्योदाहरणं तथा कुड्यात् पततोऽ-
श्वात् पतितइत्यत्र परभातापेक्षं पततोपिस्यादेवावधित्वम् । तथोक्तम्—पततो भ्रुवपवाश्रो
यस्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्यत्वश्चस्यपतने कुड्यादिर्ध्रुवइत्येते इति । ध्रुवोऽवधिरित्यर्थः
एवं परस्परस्मान्मेधावपसर्पत इत्यत्रापसर्पणापेक्षमन्योन्यस्याऽवधित्वमातदुक्त-मेधा-
न्तरक्रियापेक्षमवधित्वपृथक् पृथक् । मेधयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथगिति ।
अवधिप्रवर्णनं ग्रामादायाति शकटेन । करणे तृतीयात्वव्यत्र सावकाशादवृक्षस्य
पर्यपततीत्यत्र तु सन्नप्यपाशो न विवक्षित इति षष्ठी । चोराद्विभेति भीत्या निवर्तते
चौरात्त्रायते चौरकृताद्वयादेव्याणेन निवर्तयतीति भयादिपूर्विकायानिवृत्तौ भया-
दीनां प्रवृत्तेः सर्वत्रात्र बुद्धिपरिकल्पितो विश्लेषोऽस्तीतिविश्लेषावधानेवपञ्चमसिद्धे-
ति न तदर्थं यन्नान्तरे कृतं सूत्रकृता । एव पापात्पराजयते इत्यादावपि पराजे-
न्यूनाभावेपूर्वनिवृत्तौ वृत्तेर्विश्लेषो वेद्यः । संबन्धेषष्ठीति । सवन्धोनेकाविध

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनम् । गुरुणां

तथाहि नदस्य शृणोतीत्यादौ क्रियाकारकरूपः । एवं माषाणामश्रीयादित्यादावपि माषसंबन्धश्चनस्य विवक्षितत्वात्तत्रैव संबन्धे षष्ठी । द्वितीया तु सतोपि कर्मत्वः स्यादनुदराकन्येतिवद्विवक्षितत्वाच्च वस्तुस्थित्या हि सदृशत्वावस्तु विवक्षितमेवं विभक्तिं जनयति । तदुक्तं, संबन्धः कारकेभ्योऽभ्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुताया-मश्रुताया च क्रियायांसोविधीयत इति । अश्रुताया तु क्रियायां राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावः वृक्षस्य शाखेत्यवयवावयविभावइत्यादिवहुविधोऽपि संबन्धिभेदादव-गन्तव्यः । ननु च संबन्धस्योभयसंबन्धिनिरुत्वाद्भाभ्यां विशेष्याद्विशेषणाद्वा षष्ठी प्राप्नोति नाद्य एकतोपिजातया षष्ठ्या द्विष्टस्यापिसंबन्धस्य सुवचत्वात् । न द्वितीयः विशेष्यस्य स्वार्थमात्रवृत्तित्वेनानपगतप्रथमाविषयत्वात् । स्यादेतत् । पुरुषपदमन्तरे-णापि राज्ञइत्यत्रानियतप्रतिथोर्गिकसंबन्धित्वं प्रतीयते पुरुषपदसन्निधौ तु स्वशे-षस्य प्रतीतिरित्येतावत् संबन्धात् तदपेक्षैव प्राक्षष्ठी भवति ततश्चाप्रधाने पदं निधाय पश्चाद्विशेषविवक्षायां संनिहितं पुरुषं प्रधानमपि द्विष्टत्वात्सप्तशतीत्येतावत् । तदुक्तं, द्विष्टोऽयसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानस्तु प्रधानेऽ-प्युपयुज्यत इति । यथा-परार्थं स्वार्थनिकषेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्य तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनादिति । न च पुरुषशब्दादपि षष्ठ्युच्चारणे विपरीतो विशेष-धोवर्गस्यत इति षष्ठी कुतः स्यादिति वाच्यं शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावा-भावाकरणात् किंतु विद्यमानस्यैवार्थस्य प्रतिपादयिषितस्य स्ववाचकपदप्रयो-जकत्वात् तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षितत्वात्तदन्ते षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यत्वात् स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा भवति । यदातु विपरीतो गुणप्र-धानभावो विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राजेति भवति । राज्ञः पुरुषस्य गृहमित्यत्र राज्ञ इति षष्ठी राजपुरुषयोरेव संबन्धमाचष्ट इति पुरुषस्याऽपि गृहादिसंबन्धविवक्षायां भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो नैकस्याऽपि विरुध्यत इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति । संबन्ध इति किं द्वितीयादीनां कर्मादिरिव पञ्चधा वाच्यः संबन्धोयथा स्यात् अनि-दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे मा भूत् । राज्ञः स पुरुषइति । राजपुरुष-योरेव स्वस्वामिसंबन्धे राज्ञोऽप्रधानात्षष्ठी । पित्रोरेतदिति । संबन्धसामान्ये षष्ठी वि-धाय ततः प्रपूजनमिति संबन्धनीयं पित्रोः प्रपूजनमिति योजनायां कर्तव्यकार्योपरित्ये

वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः । आधारे सप्तमी । ष-
ड्विधमधिकरणम् । औपश्लेषिकं सामीपिकमभिव्या-
पकम् वैषयिकम् नैमित्तिकमौपचारिकं चेति । कटे
शेते कुमारोसौ वटे गावः सुशेरते । तिलेषु विद्यते तैलं
हृदि ब्रह्मामृतं परम् । युद्धे सन्नह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे

पष्ठी स्यादिति नात्रैतदुदाहृतव्यं स्यात् । माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रो-
रिति । सहादेरिति । मातृपितृशब्दयोः पित्रादेशो द्वित्वार्थमेतदुक्तम् । एव बहुत्वार्थं
गुरुणा कवीनामिति सुविशदम् । सर्पिषो जानीत इत्यादौ स्वज्ञानार्थजानात्यादि-
प्रयोगे करणादौ संबन्धविवक्षयैव पष्ठी । आधारइति । आधीयन्ते क्रियावस्मिन्नि-
त्याधार इति सन्नायामकर्तरि चेति, चकारात् घञ् । एवं च साक्षात्क्रियाश्रयत्वा-
त्कर्तृकर्मणोः सप्तम्या. तृतीयाद्वितीययोरनवकाशत्वाद्प्रसङ्गाद्गुल्येऽपि कर्तृकर्मणो-
राधारे सप्तमी भवति । अयमेवाधाराधिकरणमिति व्यवहियते । तदुक्तं, कर्तृकर्म-
व्यवहिता साक्षाद्धारयत् क्रियाम् ॥ उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृत-
मिति । षड्विधमिति । पट्प्रकारमित्यर्थः । तथोक्तम्-आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः कटा-
काशतिलेषु यः । निमित्तादिप्रभेदाच्च षड्विधः कैश्चिद्विध्यत इति । औपश्लेषिकमि-
त्यादि । आधाराधेययोः प्रादेशिक संबन्धः औपश्लेषिक आधाराधेययोरन्यत्र
सिद्धयोर्यः संयोगः स उपश्लेषः, तत्रभवं यथा कटे शेते इत्यत्र कटकुमारयोः १ ।
सामीप्यं साभिध्य तत्रभवं सामीपिकं यथा वटे गावइति नात्र गवां वटेन सं-
योग इत्यौपश्लेषिकाद्भेदः २ । अयुथदेशयोराधाराधेययोः सर्वावयवसंबन्धकम-
भिव्यापकं यथा तिलेषु तैलमिति तिलानभिव्याप्य तैलं विद्यतइत्यर्थः । देशवि-
भागाभावादौपश्लेषिकाद्विभक्तिदम् ३ । विषयोऽन्यत्रभावस्तत्र भव वैषयिक
यथा हृदि ब्रह्माऽमृतं योगिना निदिध्यासितं स्फुरतीति शेषः । अन्यथा ब्रह्म-
णोऽन्यत्रापि भावादवैषयिकमेतत् स्यात् मनोब्रह्मणोऽमृतत्वात्तौपश्लेषिक-
मभिव्यापकं च पर सर्वोत्कृष्टममृतं नित्यमिति ब्रह्मविशेषणम् ४ । निमित्तं हे-
तुस्तत्र भवं नैमित्तिकं यथा युद्धे सन्नह्यते धीर इति युद्धनिमित्तं सन्नह्यतीत्य-
र्थः ५ । उपचारे भवमौपचारिकं यथाङ्गुल्यग्रे करिणा शतमिति । हस्तिशतमङ्गु-
ल्यग्रे उपचर्यते ६ । एव षड्विधाधिकरणे सप्तमी निरुल्लेखं शेषा कार्य इति क्रमो-

करिणां शतम् ॥ भावः क्रियालक्षणं तत्रापि सप्तमी ।
वर्षति देवे चौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि प-
तितोऽरातिः ॥ विनासहनमकृतेनिर्द्धारणस्वाम्यादि-
भिश्च * २६२ ॥ एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्त-
यो भवन्ति । विना पापं सर्वं फलति । अन्तरेणाक्षि-
णी किं जीवितेन । अन्तरा त्वां मां मधुरिपुरित्यादि-
पदं ग्राह्यम् । सह शिष्येणागतो गुरुः । सटशश्चैत्रो

पेतां भावसप्तमीमाह । भाव इति । भवन भाव, क्रिया सा च प्रसिद्धा ग्राह्या
तद्ग्रहणस्यैवोचितत्वात् सोत्रास्तीति भाव, मत्वर्थे अः प्रसिद्धक्रियावान् तत्र भावे
प्रसिद्धक्रियावतीत्यर्थः । प्रसिद्धक्रियावांश्च सापेक्षत्वादप्रसिद्धक्रियावन्तं संलक्ष्यैव
भवति क्रियालक्षणं च क्रियाद्वारैवेति प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्ध क्रियालक्षणे प्रसिद्ध-
क्रियावत्, सप्तमी स्यादित्यभिप्रेत्याह क्रियालक्षणमिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमिति
साधने युटि सामान्यविवक्षया ह्युक्तत्वं क्रियाया लक्षणं क्रियालक्षणम् । अप्रसिद्ध-
क्रियालक्ष्यमयः सभाव । प्रसिद्धा क्रियातत्रभावयति सप्तमी स्यादित्यर्थः । तथो-
दाहरति । वर्षतीति । देवस्याऽत्र वर्षणक्रियया सर्वजनप्रसिद्धया चौरागमनाप्रसिद्ध-
क्रियोपलक्षणे प्रसिद्धक्रियावतो देवात्सप्तमी जाता वर्षतीत्यत्र तु तद्विशेषणत्वेन ।
एवमंशुमालिनि सूर्ये अस्त याति शत्रु पतित इत्यत्रापि भाववताशुमालिनि, सप्तमी ।
विना । इह ज्ञेया इति पूर्वतोऽनुवर्तते निर्द्धारण इत्यर्थपरो निर्देश, विनादीनां च
स्वाम्यन्तानां द्वन्द्वे तत् आदिशब्देन बहुव्रीहौ विनादिभिः प्रत्येक संबन्धमानोप्या-
दिशब्दोऽन्यं संबध्यते । ततश्च विनादिभिर्योगे द्वितीया सहादियोगे तृतीया नमआ-
दियोगे चतुर्थी ऋतेप्रभृतियोगे पञ्चमी निर्द्धारणार्थे षष्ठी स्वाम्यादियोगेसप्तमीत्यर्थः ।
इत्यभिप्रेत्यतानि द्वितीयादियोगे द्वितीयागुदाहरति विनापापमिति । विनायोगोऽत्र पापात्
द्वितीया जाता । एवमुत्तरत्र तत्तद्योगे विभक्तयो ज्ञेयाः । अन्तरेणेति । अक्षिणी
नयेन विना किं जीवितमफलमित्यर्थः । अन्तरेति । तव मम च मध्ये मन्वारिरित्यर्थः ।
युष्मदोऽस्मदश्चात्रान्तरायोग इत्युभयत्र द्वितीया । इत्यादिपदादिति । इतिः
प्रकारे एव प्रकारमुपपदद्वितीयान्त प्रयोगजातमादिपदाद्विनाशब्देन संब-

मैत्रेण, सार्कं नयनाभ्याम् । श्लक्ष्णा दन्ताः । सार्द्धं धनिभि-
र्भृतः साधुः । नमो नारायणाय । स्वस्ति रांज्ञे । सोमाय
स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वषट् इन्द्रा-
य । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः । नि-

ध्यमानं ज्ञेयमित्यर्थः । शिष्येणसहेति । सहयोगेन शिष्यशब्दात्तृतीया । ननु क्रिया-
गुणद्वयैर्द्वयोः संबन्धे सति सहशब्दप्रयोग इति द्वयोः संबन्धाविशेषात्कथं गुरोर्न
तृतीया । उच्यते । नाममात्रपक्षयान्तरङ्गयान्योक्तप्रथमया बाधितत्वात् । एवं च
क्रियादिभिः प्रागभिसंबन्धात्प्रधानादन्तरङ्गया तत्तद्विभक्त्या व्याप्तविषया तृतीया
प्रागेव सहार्थेन संबन्धादप्रधानादेव भवति । यस्य हि साक्षात् क्रियादिना संबन्ध-
शब्दवाच्यः तस्य प्राधान्यं यस्य तु सहार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीयमानस्तस्याप्राधान्य-
मिति विवेक्तव्यं, सहागतौ गुरुशिष्यादित्यादौ तु द्वयोः क्रियादियोगेऽन्तरङ्गा-
प्रथमा पश्चात्सहयोगेपि न निवर्तते । ग्रामं न गच्छतीत्यादौ पश्चान्नव्योगे द्विती-
यावात् । ननु शिष्येण सहागतौ गुरुरित्यत्र शिष्यस्यापि सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमा-
नकर्तृत्वमस्त्येवेति कर्तृसाधनयोरित्येव तृतीया सेत्स्यतीति । किमत्र
सहग्रहणं, नानात्राप्यन्योक्ते प्रथमा स्यादिति वाच्यं, मुख्यस्य गुरोरेव
कर्तुः क्रादिभिरभिधानात् गौणस्य त्वनन्योक्तत्वात् । उच्यते । इह
तर्हि शिष्येण सहागमनं गुरोरित्यत्र कर्तृकार्ययोरिति शिष्यादपि षष्ठी स्यात् ।
तथा तिलैः सह साधान् वपतीति तिलानामपि कर्मत्वप्रतीतेर्द्वितीया स्यात् ।
तथा शिष्येण सह स्थूलो गोमांश्चेति द्रव्यगुणसंबन्धप्रतिपादनतात्पर्याक्रियामन्धस्यै-
वाऽभावात्कर्तृगन्धोपि नास्तीति तृतीया न स्यात् । किञ्च भिन्नः शूरेण रामेणे-
त्वादौ मुख्ये कर्तारि संभवति गौणमुख्येन्यायेन शिष्येण सहागतौ गुरुरित्यत्र गौणे
कर्तारि तृतीया न स्यादित्यपि सहग्रहणमत्र कर्तव्यमिति यत्किञ्चिदेतत् ।
सहशब्दादीनि त्वादिनाज्ञेयानि । नाराणार्थोऽलंशब्दोऽप्यत्र ज्ञेयः । अलं विलं-
वेनेति । नमोनारायणयेति । नमोयोगे चतुर्थी । स्वस्तिराज्ञेय्यादीनि त्वा-
दिनाज्ञेयानि । अलं करोति कन्यामित्यत्र तृणपदविभक्ते कारकविभक्तिर्ब-
लीयसीति । कर्मणि द्वितीया ऋतेज्ञानादिति । ऋतेयोगे पञ्चमी आदिना-

द्वारणं क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणात्तत्र ष-
ष्ठी सप्तमी च ॥ क्रियापराणां क्रियापरेषु वा भगव-
दाराधकः श्रेष्ठः, गवां गोषु वा कृष्णा संपन्नक्षीरा, एते-
षामेतेषु वा क्षत्रियः शूरतमः । स्वाम्यादियोगे षष्ठी-
सप्तम्यौ । गोष्वधिपतिः । गवामधिपतिः । कर्तृकार्ययो-
रक्तादौ कृति षष्ठी * २६३ ॥ कर्तरि कार्ये च षष्ठी
विभक्तिर्भवति क्तादिर्वर्जिते कृदन्ते शब्दे प्रयुज्य-
माने । व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् । स्मरतौ च

न्योगुहाद्विहारइत्यादि । निद्वारणशब्दार्थमाह क्रियागुणेति । यस्मात्समुदायादेकदे-
शस्य क्रियादिभिर्निद्वारणं विवेचनं पृथक्करणं भवति तत्र समुदायेविभक्तिः स्या-
दित्यर्थः । ननुकुतइदंलभ्यम्, उच्यते । निरर्थक्ये विविच्यतेऽस्माद्वृत्तादेकदेशस्त-
न्निद्वारणमित्यपादाने युद् तत्र निद्वारणे समुदाये इत्यर्थः । तत्रषष्ठीति । क्रमप्राप्ते-
त्यर्थः । सप्तमीचेति । विनादिसूत्रेऽनुक्तसमुच्चयार्थेभ्यकारादिति भावः । तयोदा-
हरति क्रियापराणामिति । क्रियासु पराः क्रियावन्तस्तेषां तेषु वा यो भगवत्
आराधकः विष्णोरुपासकः स श्रेष्ठइतिक्रियायामत्रोदाहृतिः । गवां कृष्णेति ।
गुणे, संपन्नं क्षीरं यस्या सा । क्षीरसप्तमितीत्यर्थः । एतेषांक्षत्रियइति ज्ञातौ ।
गोषुत्वामिति । स्वामियोगेन सप्तमी गवास्वामीति तु प्राग्वच्चकारात्षष्ठी, गो-
ष्वधिपतिरित्यादिशब्दादत्र सप्तमी गवामिति तु प्राग्वत्पष्ठपि । एवमीश्वरादि-
योगेपि।एवमन्यत्र।पुपपदविभक्तयोऽविहितलक्षणा यथायथमनेन लक्षणेन विधेयाः।
विस्तरभयात् नोदाह्रियते । कर्तृकार्ययोः । कृतीतितुप्रत्ययत्वात्तदन्तप्रहणमित्याह
कृदन्तइति । किं सर्वस्मिन्नेत्याह । क्तादिर्वर्जित इति । क्तादिभिर्वर्जितेऽक्ताद्यन्ते
इत्यर्थः । व्यासस्येति । कृत्वोत्र क्तिः कृतिः व्यासस्येति कर्तरि षष्ठी । भारतस्येति ।
अत्रोत्र कृद्युद् तस्य कर्मणि षष्ठी । कर्तृकार्ययोःकिम् आसनादुत्थानं, कृतीतिकिम्
आख्याते माभूत् । नच तृतीयाद्वितीयेनिरवकाशे इतिवाच्यं, क्तादीसावकाशत्वात्
तेनकृतं कृन्नान् क्तादयस्तु क्तकृतुशतृशानकमुक्तानाकितृप्रत्ययत्वमुक्तयो

कार्ये । मातुः स्मरति मातरं स्मरति । हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या * ॥ अनित्यः शब्दः, कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा । भयहेतौ पञ्चमी । चौराद्विभेति, व्याघ्रात् त्रस्यति, विद्युत्पाताच्चकितः ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे * । कस्य हेतोरियं कन्या । इत्थंभावे तृतीया ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति । संसारमसारेण पश्यति । येनाद्गविकारः । अक्षणा का-

ज्ञेयाः । पक्षेतव्यादयोऽपि । स्मरतीचेति । स्मृत्यर्थानामित्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दयेशादीनां ग्रहणम् । इदमुक्तचितापरं संबन्धविवक्षायां शेषः कार्य इत्येवषष्ठीसिद्धे, कर्मत्वविवक्षाया तु तेनैव कार्यं द्वितीयासिद्धेति । हेताविति । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः तद्वाचिनस्तृतीयापञ्चम्यौ वाच्ये इत्यर्थः । कृतकत्वेनकृतकत्वादिति । अत्र तार्किकाणां मते शब्दस्यानित्यत्वे फले साध्ये तत्साधनसमर्थं कृतकत्वं हेतुरिति टाडसीजाते, वैयाकरणानां तु नित्यएव शब्दः । यदुक्तं मिद्वेशब्दार्थसंबन्धइति । भयहेताविति । भयस्य हेतुः कारणं तत्रपञ्चमी वाच्येति । चौराद्विभेतीति । चौरोऽत्रभयकारणम् । एवंव्याघ्रविद्युत्पातावपि । त्राणं बाधकेभ्यो रक्षणं बाधकाश्च भयहेतवइति । तत्रापि भयहेतौ पञ्चमी स्यादिति चौरात्त्रायत इत्युदाहार्यम् । अत्रोभयत्रापि विश्लेषावधायित्वेव यथा पञ्चमी भवति तथा तत्रैव प्रत्यपादिति तत्प्रपञ्चएवेदम् । षष्ठी हेत्विति । हेत्वर्थशब्दप्रयोगे षष्ठीस्यादित्यर्थः । इत्थंभावइति । प्रकारविशेषे इत्थमितिनिपातोऽयं तमभीष्टं प्राप्तवानित्यम्भावः । भवतेः प्राप्त्यर्थोत्कार्येऽणित्यण् वृद्धिः । कचित् प्रकारविशेषं प्राप्तइत्यर्थः । तमाचष्टे लक्ष्यतीतिविः टिलोप इत्थं भावयतीति पचाद्य, वेरितिगिलोपः इत्थंभाव, पुत्रादिपदार्थः तत्रेत्यम्भूतलक्षणे तृतीया स्यादित्यर्थः । शिष्यमिति । कश्चित्कचिदाह कः शिष्यइति सप्रत्याह आचार्यपुत्रसंनिहित इति । सपञ्चात्पुत्रेणोपलक्षितं शिष्यं पश्यतीति भवत्येवान्न शिष्यप्रकारप्राप्तस्य पुत्रो लक्षणमितिपुत्रादौजात । पत्रेणेति पाठेतुपत्रं पुस्तकपत्रं तेनलक्षितं शिष्यं पश्यतीत्यर्थः । ससारमिति । असारोऽस्यैव तेन संसारं पश्यतीति संबन्धः । अत्रापि संसारप्रकारप्राप्तस्यासारो लक्षणं यद्यप्यत्रोभयत्रापि दर्शिं प्रति पत्रासारयोः करणत्वादेव तृतीया सि-

णः । पादेन खञ्जः । जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ यस्मात्प्रजाः
प्रजायन्ते तत्सद्ब्रह्म । आढादियोगे च ॥ आपाटलि-
पुत्राद्वृष्टो देवः । तादर्थ्यं चतुर्थी च वक्तव्या * । सं-
यमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्म्मस्य संयमम् । धर्म मोक्षाय मे-
धावी धनं दानाय सुक्तये । रुद्रादियोगे च । क्रूराय

कथयति तथापि यदा प्रमाता प्रमितिदशायामेव स्वप्रमितिवाक्यं प्रयुङ्क्ते पुत्रेणाहं
शिष्यः असारेणायं संसार इति तदादृश्यभावेऽपि यथास्यादितिदिमारभ्यते इहपत्र-
हस्तः शिष्यइति बहुव्रीहौ लुगनन्तरं पत्रशब्दात्तृतीयाप्राप्तान्यपदार्थप्राधान्येन
गुणीभूतवृत्तिपदार्थत्वादित्यम्भूतलक्षणस्याप्रधानत्वान्न भवति । येनाङ्गेति यद्यत्राङ्ग-
शब्दोऽवयववाची स्यात्तदक्षिकाणमस्येत्यादौ काणादेरेव स्यात्तेनैव ह्यक्षयादेर्विका-
रस्य लक्ष्यमाणत्वान्नाक्षिकाण इत्यादावक्ष्यावेस्तस्मादङ्गशब्दो मत्वर्थीयाकारप्रत्य-
यान्तः शरीरवाची गृह्यते इत्यभिप्रेत्योदाहरति । अक्षिकाणइति । काणतायाः
अक्षिधर्मत्वेऽवयववयवमस्यावयविन्यारोपात्पुरुषोपिकाण इत्युच्यते । तत्र यदङ्गगतो
विकारस्तत्तत्तृतीयेत्यक्षिशब्दाद्वा अज्ञास्थनामिति नुमत्वयोरल्लोपणत्वे अक्ष्याद्युपक्रमेऽ-
त्र वाक्ये काणादिप्रयोगो निरूपयतीत्यादिसन्देहनिवृत्त्यर्थः । अङ्गविकार' किम्
अक्षिकाणमस्येति जनिकर्तुरिति । जने कर्ताजनिकर्ता तस्य प्रकृतिरितिपञ्चम्यर्थे
प्रथमा तेन जनिकर्तु' प्रकृतेर्भयहेतौ चेत्यतोनुवर्त्तमाना पञ्चमीस्यादित्यर्थः । ननुज-
नीतिनिर्देशे इकारः किमिच्छतिपौ धातुनिर्देशइतिवा धातोरुच्चारणार्थं वौणादिक
इत्वा नाद्यः । गमास्वरइत्युपधालोपपसङ्गात् । नापिद्वितीयः शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्ता
संबन्धाभावात् । अर्थद्वारकेऽपिसबन्धे जनेरेव ग्रहणे पर्यायाऽग्रहणात् तृतीये त्विणो-
भावार्थत्वाजन्यर्थग्रहण उपधावृद्धिरपि जनिवध्योनेति न भवति । प्रकृतिरिह कारण-
माश्रयम् । अतएव पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यत्रापि भवति । यस्मात्प्रजा प्रजायन्तेइति ।
अत्रजायमानानां प्रजातां कारणब्रह्मनिर्देशकाद्यदो ऋसिर्जातः । जायमानत्वं दूतं
पदमञ्जर्या, पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद्धर्ममुत्तरम् । संमूर्च्छत इवाथात्मा जायमानो-
भिधीयत इति । इहापि यद्यतो जायते तत्ततो निर्गच्छतीति विशेषावधायित्वेवपञ्चमी
सिद्धेति विस्पष्टार्थमिदम् । आङ्गादीति । आदिनाऽपपरिप्रतीन्मग्रहणम् । अपहरेः

कुध्यति । मित्राय द्रुह्यति गुणवतेऽमूयति । ल्यब्लोपे
पञ्चमी वक्तव्या * ॥ हर्म्यात्प्रेक्षते हर्म्यमारुह्य प्रेक्ष-
त इत्यर्थः । निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या * । च-
र्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चर्मरिं
हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः । षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे * ।

परिहरे रूसारः । अत्राऽपपरीवर्जनार्थः । प्रति' प्रतिनिधिप्रतिदानार्थः । कृष्णा
स्त्रति प्रद्युम्नः तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषानिति । तादर्थ्यं इति । तस्मादिव तद-
र्थमित्यत्र तदा कार्यं निर्दिश्यते समासेन च कारणं तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति
यणा कार्यकारणसंबन्धेभिर्धायते । तत्र च संबन्धे विशेषणात्षष्ठ्या प्रातया तदप-
वादतया चतुर्थ्यपि तत् एव विधीयते । इत्यभिप्रेत्योदाहरति । सयमायश्रुतमिति ।
सयमोऽत्र कार्यविशेषणमिति तत्तत्तुर्थी जाता श्रुतं तु कारणं यदि कारणं हेतुतया
तृतीया प्राप्नोति नचतुर्थ्येव हेतुहेतुमत्त्वस्य प्रत्यायितत्वात् एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
कुद्धादीति । कुद्धमिति भावेक्तः कुध्यर्थः आदिना तु दुष्टाद्यर्थानां ग्रहणम् । युज्यन्ते-
नेति योगः करणे षष् कृद्धादीनां योगः कुद्धादियोगः येन कुद्धादयो युज्यन्ते केन च-
युज्यन्ते य प्रति कोपस्तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थः । क्रूरायेत्यादि । अमर्षयतीत्यर्थः ।
द्रुह्यतीति । अपकरोतीत्यर्थः । अमूयतीति । तद्रुणेपु दोषानारोपयतीत्यर्थः । देव-
दत्तायेर्ष्वतीत्यपि द्रष्टव्यम् । ईर्ष्यात्वक्षमा । यद्यपि कुध्यादीनां चित्तदोषार्थत्वादर्थ-
कृतोऽभेदस्तथापि द्विपादिनिवृत्तये आदिग्रहणम् । मित्रं द्वेष्टीति अनभिनन्दनं हि
द्विष्यर्थः । कथं देवदत्तमभिकुध्यतीति कर्मत्वविवक्षया । ल्यब्लोपइति । लोपो-
त्राप्रयोगः, नतु लाक्षणिकोऽभावात् ल्यबन्तस्याप्रयोगे पञ्चमी स्यादित्यर्थः
हर्म्यादिति । इहस्यबन्तस्याप्रयोगोऽपि गम्यमानमर्थमाह हर्म्यमिति ।
निमित्तादिति । निमित्तमिह क्रियाकाले तद्वाचिनः कर्मणां सह समवाया-
दिसंबन्धे सति हेतुतृतीयापवादभूतासप्तमीवाच्येत्यर्थः । चर्मणीत्यादि । च-
र्मकामो व्याघ्र इतीत्यर्थः । इहास्तिहन्तिकर्मणा द्वीपादिनाचर्मार्देर्निमित्त-
स्य समवाय संबन्ध इति । ततः सप्तमी जाता पुष्कलकः शंकुः सहेतुः सी-
म्नानार्थं निखात इत्यर्थः । सयोगोऽत्र योगः । कर्मयोगोकि धेतनेन धान्यं छ-

बहूनां क्रोशतो गतश्चौरः । बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्व-
यमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण मातापित्रो रुदतोः प्रव्रज-
ति पुत्रः । अन्योक्ते प्रथमा * ५६४ ॥ यदिदं कार्यत्वाद्य-
न्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्त-

नाति । विषयेचेति क्वाचित्कोत्रायुक्तः पाठः विषयस्याधिकरणत्वात् । षष्ठीसप्तम्या
व्रिति । न विद्यते आदरो यस्याः सानादरा क्रोशनादिक्रिया साऽस्मिन्नस्तीत्यनादरः
मत्वर्थोयाकारवाच्यः क्रियावान् ततः षष्ठीसप्तम्यौ वाच्ये इत्यर्थः । बहूनामिति ।
तेषां क्रोशनमनाहत्य गत इत्यर्थः । अत्रानाद्रियमाणक्रोशनक्रियावतो बहुशब्दात्षष्ठी
जाता । एवं बहुषु क्रोशस्तु गत इति सप्तम्यपि । बहुष्विति । बहूनां साधूनां वचोऽ-
नाहत्याऽनार्योऽसाधुमार्गेण स्वयं यातीत्यर्थः । एवं बहूनां साधूनां वदतामपि स्वय-
मनार्यो यात्यसाधुमार्गेणेति । मातापित्रोरिति । तत्रोदनमनाहत्य पुत्रः प्रव्रज्य
करोतीत्यर्थः । इदं षष्ठीसप्तम्यो समम् । अन्योक्ते । वचिरत्र प्रतिपादनार्थः ।
अन्यैरुक्ते यत्सन्निहितं कर्तृकमादि । कर्त्ता कर्म च करण संप्रदान तथैव च । अपा-
दानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि पडितिषड्विधं कारकं विभक्तयोपि तदन्योक्तं
तत्रान्योक्ते अन्यशब्देनात्रातिक्रान्तकारकविभक्तिव्यतिरिक्ताः कृदाख्यातसमासत-
द्विता गृह्यन्ते इति सर्वं मत्वाह यदिदमित्यादि । आदिना कर्त्रादीनां ग्रहणं चात्स-
मासतद्वितयोरग्रहणम्, घटइति । अत्र करोतेराहुवि कर्मणि आत्मनेपदत्वे यक्चतु-
र्थ्विति यक् अयकीति रिडादेशः किरान्न गुणः तत्र तेऽख्यात्यातेनोक्तत्वाद्
घटे कर्मणि प्रथमाजाता । एव कार्यइति । ऋऽसान्ताद्ध्यण्गुणोक्ते कटे कर्म-
ण्यपि समासोक्ते प्राप्तानन्दः तद्वितोक्ते कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमम् । उक्ते किं कटं
करोति अन्यग्रहणं किं कटकरोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं कटमिति द्वितीयोक्ते
भीष्मादिकर्मणि मा भूत् । ननु घटः क्रियत इत्यादावाख्यातादिभिः कर्मादी-
नामुक्तत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति पटुगुणादित्यत्रद्वन्द्वेनोक्तार्थत्वाच्च-
वदवत् ततश्च लिङ्गार्थत्वाल्लिङ्गार्थः इत्येव प्रथमा स्यादिति गतमन्योक्तप्रथमया,
भवम् इह स्वार्थद्वयलिङ्गात्मकस्त्रिको नाभार्थइति पक्षे कर्मादिवदेकत्वादि-
संख्याऽपि विभक्त्यर्थः । तत्रकर्मादयो विशेषणम् एकत्वादयो विशेष्याः कर्मणि
यदेकत्वादि तत्र द्वितीयैकवचनादीति तत्र कृतः कट इत्यादिकर्मादिषूक्ते-

व्या । घटः क्रियते कटः कार्यः । छन्दसि स्यादिः सर्व-
त्र ॥ दध्ना जुहोति पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः व्रजतीर्विरजुः । इति
कारकप्रक्रिया ॥ * ॥ अथाऽर्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदा-
नां समासो निरूप्यते । समासश्चान्वये नाम्नाम् * ३०८८ ॥

अपि प्रधानभूतसंख्याभिधायकद्वितीयादयः स्युरेवेति । एवमपि लिङ्गार्थप्रथमाऽ-
श्वकाशत्वाद्वितीयादयो न भविष्यन्ति । यदि कृत, कट इत्यादावपि द्वितीया-
दयः स्युः, केदानीं लिङ्गार्थप्रथमा स्यात् । नच वाच्यमेव कटं करोतीत्यादावपि
प्रथमाप्रसङ्गः अत्र कटशब्देनैव कर्मशक्तिमतोर्थस्य प्रतीतिः लिङ्गार्थादधिकार्थत्वात्
कृतः कट इत्यत्र तु कटस्य कृतशब्दस्य संनिधौ कर्मताप्रतीतेरपि वाक्यार्थत्वात्
लिङ्गार्थादनधिकार्थत्व नच वृक्षइत्यादावकारकेषु प्रथमावकाशः तत्राप्यस्तीतिप्रतीतिः
कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्गात् यत्र तर्हि विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यं नक्रियासंबन्धे यथा-
राजोऽयं पुरुषो न देवदत्तस्येति तत्र प्रथमावकाशः अस्त्वनुमता एवैवं कृत, कट
इत्यादौद्वितीयादयः किं परत्वादयत्र द्वितीयादयः प्राप्नुवन्ति । अन्यच्च कर्तव्यः
कटः इत्यत्र कुघोरो सर्वथा कर्तृकार्ययोरिति पक्षीत्यादित्यन्योक्ते, प्रथमैषारभ्यते
छन्दसीति । सर्वत्र सर्वेष्वपि कारकेषु सर्वेष्वपि वचनेष्वविशेषेण वेदे सर्वा
विभक्तयो वाच्या इत्यर्थः । दध्ना जुहोतीत्यादि । अत्र हो' कर्मणि तृतीया सर्वत्र
वचनमत्र बहुलार्थं तेन दधिजुहोतीत्यपि । ब्रह्मणस्पतिरिति । जसः स्थानेऽसिः वाच-
स्पत्यादित्वात्सत्वम् व्रजतीरिति । जसः स्थाने ङस् नुमपि छान्दसत्वादित्यत्वाद्वा
न एव धुरि दक्षिणाया ङेङ्स् न तावद्ब्राह्मणान्निन्दामि अमो ङसिः इत्यादयो-
ऽन्येपि प्रयोगादत्रोह्याः ॥ इतीति कारकाणां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । श्रीजा०
व्याख्याकारकफण्डसातिममला सिद्धान्तरत्नावली ॥ समाप्ताकारकप्रक्रिया ॥

अथेति । पदानामित्यनेन नाममात्रस्य वाक्यस्य च न समास इति सूचयति ।
अर्थवद्विभक्तित्यनेन कारकविभक्त्यन्तानां समासो न प्रायेणोपपदविभक्त्यन्ता-
नामिति च । एतच्चानन्तरमेव स्फुटयिष्यामः । समास । अत्र च समास इति यो-
गविभागः कर्तव्यः संज्ञार्थः यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः समाससंज्ञास्ते वेदि-
वृत्त्याः तत्तश्चान्वये नाम्नामिति द्वितीयो योगः । तत्र च समास इत्यनुवर्तते अयं
च योगः परिभाषा समासविधिनियमार्थेति सर्वं मत्वाह नाम्नामित्यादि । भ-

नाम्नामन्वयो योग्यत्वे सत्येव समासो भवति चशब्दा-
नङ्गितोऽपि सतो भाव्यापुरुषस्येत्यादौ न भवति ।

चतीति । वक्ष्यमाण इति शेषः । अन्वयशब्दार्थमत्र एव वक्ष्यामः । यद्यप्यत्र नाम्ना-
मित्युच्यते तथापि प्रकृतिमात्रस्यार्थप्रत्यायनाशक्तत्वेनाप्रयोगात्समासप्रधानातुपपत्तेः ।
पदमिह नाम्ना लक्ष्यते अन्वयानुपपत्तेश्च अन्वयानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमतां
पदानां परस्परं संबन्धः । तथाहि राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राज्ञ इति पदमनियतसंब-
न्धपेक्षयोद्भूतसंबन्धविशेषणभूतमर्थमाचष्टे । स्वसन्निहितं योग्यं च पुरुषमपेक्षते
समासमिति । तथा पुरुषपदेनापि स्वनिष्ठः पुरुषोऽभिधीयमानः स्वसन्निहितं योग्यं
च राजानमवच्छेदकत्वेनापेक्षते अहमस्येति तदेतद्वाक्ये व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं
समासे पुनरेकार्थीभावलक्षणम् । तथाहि राजपुरुष इत्यत्र राजपदं राजानमभिधायन-
तावत्येव पर्यवस्यति किन्तु पुरुषमप्याचष्टे । अत एवात्र राज्ञः पुरुषोऽश्वेति वाक्य-
वद्वाजपुरुषोऽश्वेति द्वाभ्यां संबन्धो न भवति तथा राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति वाक्य-
वद्वाजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि न भवति । तथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्य-
वद्वाजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि न भवति । तथा राज्ञः पुरुष इति वाक्यवद्वाजपुरुष
इति विभक्त्यलोपो न भवति । ननु समासे विभक्तिलोपस्तु समासप्रत्यययोरिति विधाना-
द्भवति न समासे द्वयोरैकस्मिन्विशिष्टे कृते प्रथमार्थाभावात् स्वाभाविक्येव विभक्ति-
निवृत्ती राजाश्च इत्यादौ तद्वद्भावेन पदान्तेन लोपाद्यर्थं लक्षणेनान्वाख्यायते प्रथम-
ार्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति । यथावर्णेषु तथा राज्ञः ऋद्धस्य पुरुषेपि वाक्यव्य-
वधानमपि राजपुरुष इत्यत्र समासे न भवति एकार्थतया पुरुषपदे वर्णान्तरस्येव
तथा राज्ञः पुरुषः पुरुषो वा राज्ञ इति वाक्यवत् प्रयोगानियमोपि राजपुरुष इति
समासे न भवति एकार्थीभावात् पुरुषपदे वर्णानामिव प्रथक्संख्याविशेषेपि प्रथम-
ार्थेभ्यः दृश्यते । राज्ञः राज्ञो राज्ञो वा पुरुष इति समासे पुनरेकार्थतया प्रथमार्थाभावा-
भेदैकत्वसंख्याविशेषेपि प्रथमार्थेभ्यः दृश्यते । राज्ञः राज्ञो राज्ञा वा पुरुष इति समासे
पुनरेकार्थतया प्रथमार्थाभावाभेदैकत्वसंख्यावगम्यते राजपुरुष इति । तथाहि समासे
संख्याविशेषप्रतिपादिकाया विभक्त्येति प्रतीतिः अनुपात्तसंख्याविशेषमेकवादिष्वनुगतं
संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्यैव प्रतीयते । यत्र त्वर्थप्रकरणादिकं प्रमाणं तत्र स्यादेव
द्विवचनबहुवचनान्तस्याऽपि समासः यथा मुद्गैः क्रीतं मुद्गक्रीतं नह्येकं

१ अविभक्तिनामेति पारिभाषिकतु नैव सूत्रद्वयज्ञापकात् । तज्ज्ञापकतु इत्यवर्णनीयम् इह
विभोपदि पारिभाषिकं विगृह्येत तर्हि विभक्तेरभावात् लुगेव कस्य विदध्यात् ।

सच षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्री-
हिः कर्मधारयो द्विश्वेति । पूर्वपदप्रधानोऽव्ययी-

युद्धेन क्रयः संभवति तथा युष्मत्पुत्र इत्यादौ त्वदादेशाभावः द्विपुत्रइत्यादौ
द्वयादीनां प्रयोगान्यथानुपपत्तिः । तदेव सर्वत्र वृत्तौ प्रमाणमन्तराभावेऽभेदैकत्व-
सत्त्वैव गम्यत इति स्थितम् । तथाचमहाभाष्येद्विवहुष्वसमास द्विवचनबहुवच-
नान्तानामसमास इति तथा तिष्ठति ब्राह्मणस्य कंबलइति वाक्यवत्तिष्ठतिब्राह्मणक-
म्बलइति संबोधनवष्टी समासयोरन्यतरसन्देहसत्त्वेन व्यक्त्याभिधानं न भवति ।
तथा राज्ञो गौश्चाधश्च पुरुषश्चेति वाक्यवत्समासेऽकार्यात् भेदनिबन्धनस्य समुच्च-
यस्य द्योत्यत्वाऽभावाच्च शब्दो न प्रयुज्यते । राजगवाधपुरुषा इति तथाचेदभाष्येपि
वृत्तिवाक्ययोरर्थभेदमुद्दिश्योक्तं सुल्लोपो व्यवधानं यथेष्टमन्तरेणाऽपिसबन्धः स्वर-
भेदः सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषण च योगश्चेति तदेव वाक्ये व्यपे-
क्षालक्षण सामर्थ्यं समासे पुनरेकार्थीभाव इति भेदः तदेतत्सामर्थ्यं पदानामेव
भवति न नाममात्रस्येति सूत्रे नामशब्दोऽन्वयशब्दसन्निध्यात् पद लक्षयति समा-
सइति महासंज्ञाकरणस्य पदद्वय समस्यते यस्मिन् स समास इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थ-
त्वात्तथाऽन्वयोपपत्तेश्च पदद्वयस्यैव समासे सिद्धेनाग्नानामिति बहुवचनं किंचिद् बहू-
नामपि पदानां स समासप्रतिपत्त्यर्थं नीलोऽज्ज्वलवपुरिते । चशब्दादिति तत्र समा-
सश्चेति चशब्दः स्त्रीप्रत्ययव्यवहितस्याऽपि तद्धितस्याऽनुकर्षणार्थः । तेन तद्धितोपि
सामर्थ्यं सत्येवस्यादिति वक्ष्यमुपगौरपत्यं चैत्रस्येत्यत्रोपगुशब्दादपत्येऽण् न भवति ।
ननुनाम्ना समास इत्येवास्तु सूत्रं मा भूदन्वयग्रहणमित्याशङ्क्याहृततइति । यस्मा-
त्तानामन्वये सत्येव समासस्तस्मादेवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य गृहमित्यत्र भार्यापुरु-
षयोर्मिथोऽन्वयाभावाच्च समास इत्यर्थः । यद्येवं कथं देवदत्तस्य गुरुकुलीमित्यसापे-
क्षस्य समासः । मैव समासोऽत्र सापेक्षः गुरुद्वारकः कुलेन सबन्ध इत्यर्थात् गुरु-
णाऽपि देवदत्तसबन्धो भवति । तत्रोक्तं, समुदायेन सबन्धो येषां गुरुकुलादिनां ।
संसृष्टावयवास्तेऽपि युज्यन्ते तद्वत्ता सहेति । सचेति । प्रतिपत्तिगौरवादविशेषाच्च न चतु-
र्विध इति भावः । तदेव वाङ्मिथ्याह अव्ययीभावइति इहानव्ययमव्ययं भवत्यस्मिन्
समासे सोऽव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञार्थत्वात्तन्महासंज्ञाकरणानुसिद्धान्तमर्थमाह पूर्विति ।

भावः द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ द्वन्द्वकर्मधारयौ
चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रिया-
भिसंबन्धादुभयपदप्रधानो बलवान् । ऐकपद्यमैक-
स्वर्यमैकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् । अधि-
स्त्रीतिस्थिते स्त्रीशब्दाद् द्वितीयैकवचनेऽभ स्त्रियमधि-
कृत्य भवतीति विग्रहे अन्वययोग्यार्थसमर्थकः पदसमु-

पूर्वपदशब्देन तदर्थो लक्ष्यते पूर्वपदार्थप्रधान इत्यर्थः । एवं हि अव्ययानव्ययसमु-
दायोऽत्राव्ययधर्मान्तरमभत इति भावः । अतएव समुद्धा मद्रा, सुमद्रा इत्यादुबु-
त्तरपदार्थप्रधान्येऽव्ययीभावो नातिप्रसज्जतिर्गन्तगङ्गादावव्ययीभावं तु तल्लक्ष-
णएव वक्ष्याम । अथवा पूर्वाचार्यसंज्ञा अव्ययीभावादयस्तदाश्रयणमिह तदीयो
पाधेरपि परिग्रहार्थमित्यत आह पूर्वत्यादि । इहापि पूर्वपदादिशब्दैस्तदर्थो लक्ष्यते ।
कर्मधारयस्योभयपदप्रधान्य तु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् । तस्येति । अत्र
त्तच्छब्देन पूर्वोत्तरोभयान्यपदार्थं तत्राय हेतु क्रियाभिसंबन्धादिति उपकुम्भमि-
त्यादौ हि अस्तीत्यादिक्रियायोगउपार्थस्यैवतकुम्भार्थस्येत्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थस्यप्रा-
धान्यमिति पूर्वाचार्याणामभिप्रायः । एवतत्पुरुषादावपि योज्यम् । उभयेति । पर-
त्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति शेषः । ऐकपद्यमिति । ऐकपदस्य भावः ऐकपद्यम् ऐकस्वरस्य
भावः ऐकस्वर्यम् । उभयत्रापि भावे यणि आदिबुद्धिः । यस्य लोपइत्यलोपः एकवि-
भक्तेर्भावः ऐकविभक्तित्वम् एतानि समासस्य प्रयोजनानि वाक्ये हि राज्ञः पुरुषः
इतिचद्वे पदस्वरावपि द्वावाद्युदात्तौ षष्ठीप्रथमे च द्वे विभक्ती समासे पुनः पदस्वर-
विभक्तीनामैक्यमेव राजपुरुष इति । नन्वेकविभक्तित्वमित्येतावतैव ऐकपद्यमपि सिद्धं
विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात् । एवं तर्हि अलुक्समासे एकविभक्तित्वाभावेऽपि पदैक्यमस्तीति
प्रतिपाद्यते च शब्दोऽनुक्तस्यापि पूर्वनिपातसमासान्तप्रत्ययादेः प्रयोजनस्य सूचनार्थः ।
अधिस्त्रीति । समासवाक्यार्थमधिस्त्रीति समर्थे पदद्वये स्थिते सतीत्यर्थः । स्त्रीशब्दा-
दिति । अध्यर्थस्याऽधिकृत्येत्यस्य योगे स्त्रीशब्दस्य कर्मत्वादिति भावः । स्त्रियमधिकृ-
तयेति । अधिस्त्रीत्यव्ययीभावसमासस्याऽर्थबोधके स्त्रियमधिकृत्येति वाक्ये सतीत्यर्थः ।

दायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् । कृतेसमासेऽव्ययस्य
पूर्वनिपातो वक्तव्यः । पूर्वोऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ ३१२ ॥
अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञ-
कः समासो भवति इति समाससंज्ञायाम् । समासप्र-
त्यययोः ॥ २५१ ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्र-
त्यये च परे लुग्भवति इत्यमो लुक् नामसञ्ज्ञायां स्यादि

ननु कथमयं विग्रहः यतो 'नित्यसमासोऽव्ययीभावः' । नित्यसमासश्चाऽविग्रहः ।
तथाचवक्ष्यति अविग्रहो नित्यसमास इति सत्यम् । अस्वपदविग्रहोऽपि नित्यसमासो
भवति यत्तत्रैव वक्ष्यति अन्यस्वस्वपदविग्रहोऽपि अत एव स्त्रियमधिकृत्येति विग्र-
हीतम् । अन्यथा अधिशब्दस्याऽधिकरणवचनत्वात्तद्योगे स्त्रीशब्दात्सप्तम्येव स्यादिति
स्त्रीष्वधीति व्यग्रहीष्यत् । अव्ययेति । अन्यानापेक्षत्वे सति परस्परसापेक्षोन्वययो-
न्योऽर्थः । तस्य समर्थको यः पदसंघातः स विग्रहशब्दवाच्यः । वाक्यमिति याव-
दिति । विग्रहो वाक्यमित्यर्थान्तरमित्यर्थः । वाक्यलक्षणं तत्तं वाक्यपदीयं, साका-
ङ्क्षावयवभेदे परानाकाङ्क्षाशब्दकम् । कर्मप्रधाने गुणवैकार्ये वाक्यमुच्यते ।
पूर्वं अत्र समासश्चान्वयेनाम्नामित्यस्तीति मत्वाह अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः
इति । नाम्नामिति शेषः । ननु परेऽप्यव्यये नाम्नामन्वयस्योपपत्तेः कुतोऽव्ययस्य-
पूर्वनिपातः उच्यते । इदं पूर्वग्रहणं लिङ्गं भवत्यव्ययीभावे अव्ययप्राप्तिरिति ततश्च
कृते समास इत्येतदस्यैव विवरणं तत्र कृते कर्तुमारब्ध इत्यादि कर्मणि क्तो व्याख्येयः ।
ननून्मत्तगङ्गा त्रियमुनमित्यादौ कथमव्ययीभावः उच्यते । इहाव्ययीभाव इति
योगो विभज्यते तत्र चान्वयेनाम्नामित्यनुवर्तते ततश्चायमर्थः । नाम्नामन्वयेस-
तिअव्ययीभावः समासो भवति । उन्मत्तगङ्गा सर्वोऽन्वयपूर्वपदोऽव्ययीभावः
इहोदाहरणं योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात्तात्तिप्रसङ्गः । योगविभागसामर्थ्यादु-
न्मत्तगङ्गादावपूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावो भवतीति । समासेति । अनेन समा-
सस्याऽव्ययीभावसंज्ञायामित्यर्थः । समास इहाव्ययादित्यतो विभक्तिलुगनुवर्तते
समासश्चप्रत्ययश्चतौ तयोः एकैवात्र सप्तमी विषयभेदेन संबध्यते इत्याह स-
मासे वर्तमानायाविभक्तेः प्रत्यये चपरइति । समासेन्तर्गतायाविभक्तेर्लुग्भवति ।

विभक्तिः अधि स्त्रीसीति स्थिते । स नपुंसकम् * ॥ २५६ ॥
 सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति नपुंसकत्वाद्
 ह्रस्वत्वम् । अव्ययीभावात् * ॥ २५३ ॥ अव्ययीभावात्प-
 रस्या विभक्तेर्लुङ् भवति अधिस्त्रि गृहकार्यम् । राय-
 मतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु ज-
 लम् । ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ * ॥

प्रत्यये च परे या विभक्तिस्तस्या लुगभवतीत्यर्थः । इत्यमोलुगिति । बालावनोषाय
 विग्रहानुरूपमेतदुक्तम् । लुक्लु सप्तम्याः सप्तम्यन्तस्य स्त्रीशब्दस्य समस्यमानत्वात् ।
 तथा च विग्रहेऽपि काशिकायां सप्तम्यन्तएवस्त्रीशब्दो दर्शितः स्त्रीष्वधिकृत्य कथा
 प्रवर्तते इति अपेक्ष्ययस्याऽधिकरणक्रियार्थत्वात्तद्योगे स्त्रीशब्दस्य कर्मेत्वाद्वितीया-
 न्तः स्त्रीशब्दः समस्यत इत्यमो लुगित्यर्थः । नामसंज्ञायामिति । अधिस्त्रीशब्दस्य
 समाससंज्ञत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञाया तस्मात्स्यौजसिति स्या-
 दय । सन । अव्ययार्थप्रधानस्याव्ययवदलिङ्गत्वे अन्यपदार्थप्रधानस्य उन्मत्तगङ्गा-
 देरभिधेयवलिङ्गे प्राप्तेरम्वचनमिदम् । तत्र स इति तच्छब्दोऽव्ययीभावादित्यतो-
 ऽनुवृत्तस्याऽव्ययीभावशब्दस्य प्रथमान्तता नपुंसकसामानाधिकरण्याय सम्पादयितु-
 मित्यत आह । सोऽव्ययीभाव इति । ह्रस्वत्वमिति । नपुंसकस्येति । स्त्रीशब्दस्येति
 शेषः । अव्ययी । इहाव्ययादित्यतो विभक्तेर्लुगनुवर्तते इति मत्वाह । अव्ययी-
 भावादित्यादि । नन्वव्ययीभाव इत्यन्वर्थेसंज्ञयैवाव्ययत्वादव्ययादित्वेवविभक्ति-
 लुङः सिद्धत्वादनर्थकमेतदिति चेत् सत्यं, संज्ञानिवन्धनं तु कार्यं संज्ञाविधानमन्त-
 रेण न सिद्धयतीत्यवश्यंलुगारब्धव्य पूर्वाचार्यसंज्ञापक्षे तु नेयमाशङ्काप्युदेति ।
 अधिस्त्रि गृहकार्यमिति । गृहकार्यं स्त्रियमधिकृत्य भवतीत्यर्थः । इहाधीत्य-
 व्ययस्य सप्तम्यन्तेन द्वितीयान्तेन वा स्त्रीशब्देनाऽन्वये पूर्वेऽव्यये इत्यव्ययी-
 भावे समासे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलुकि पुनर्नामसंज्ञाया स्यादित्यु-
 सनपुंसकमिति स्त्रीत्वान्नपुंसकस्येति स्त्रीशब्दस्य ह्रस्वे अव्ययीभावादिति स-
 प्रविभक्तिलुकि लुकिनेति तन्नितिकार्याभावे सर्वत्राऽप्यधिस्त्रीति स्यादित्यर्थः ।
 रायमतिक्रान्तमित्यादि । इहापि पूर्ववदतिशब्दस्य रेनीशब्दाभ्यामव्ययी-

यथाऽसादृश्ये * ३१४ ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथा-
शक्तिं ॥ अतोमनतः * २५४ ॥ अकारान्तादव्ययीभावा-
त्परस्या विभक्तेरम भवत्यतं वर्जयित्वा । कुम्भस्य समीप-
मुपकुम्भं वर्तते उपकुम्भं पश्य । वाटाड्योः * २५५ ॥ टाडी-

भावे लुकि पुनर्नामत्वात् स्याद्विषु क्रीवत्वात् ह्रस्वत्वे लुकि चातिरि अतिनु सर्वत्र
ज्ञेयम् । नन्वत्रैदौतर्हस्वत्वे कथमिदुतावेव जातावित्याशङ्क्याह । ह्रस्वादृशइति । एषे
ओओ एषामित्यर्थः । यथा इह यथाशब्दस्याऽप्यव्ययत्वात् पूर्वव्यय इत्येवाव्ययी-
भावसिद्धे सादृश्यनिषेधार्थमस्य वक्तव्यस्यारम्भः । अतएवासादृश्य इत्यकारप्रश्लेषः
असन्देहार्थे सादृश्ये यथेत्यनिर्देशाच्च योग्यतावीक्षापदार्थानतिवृत्तिशादृश्यानि
यथार्था । तत्र योग्यतानामानुरूपता यथा रूपस्य योग्य यथारूपम् वीक्षा नाम
पदार्थानां व्याप्तुमिच्छा यथा विष्णु विष्णु प्रति यथाविष्णु । पदार्थानतिक्रमः
पदार्थानतिवृत्ति तासुदाहरति । यथाशक्तीति । अनेनाऽत्र यथाशब्दस्य शक्तिशब्देन
समास अत्र च पूर्वव्ययइत्यत पूर्वग्रहणमव्ययीभावग्रहणं चानुवर्तते इति यथा-
शब्दस्य पूर्वत्वमव्ययीभावत्वाच्चाऽव्ययीभावादिति विभक्तेर्लुक् । असादृश्ये किं
यथा हरिस्तथा हर । अतो । अमय लुगपवाद् नाश्रप्ते लुकि आरभ्यमाणत्वात्
अत इति सामर्थ्यात्तदन्तग्रहण विभक्तेरिति स्थान्यनुवर्तते । अन्त इति न तपराका-
रग्रहणमाद्यस्य वैयर्थ्यात् किं तर्हि ङसेरादेशस्य न अत् अनन्तत्वाऽनन्त इति
प्रसव्यप्रतिषेधोयमिति सर्वमालोच्याह । अकारान्तादित्यादि । अमिति । पञ्चमीं
वर्जयित्वेत्यर्थः । अतोहि पञ्चम्युपलक्ष्यते । प्रथमादीनां विभक्तीनाममादेशविधा-
नात् पञ्चम्याएव निषेधो युक्त इति । अत एव वक्ष्यति अनन्तइति विशेषणात्
पञ्चम्या अन्नभवतीति । यथा चाहभगवान् पाणिनिः । नाव्ययीभावादतोमत्वपञ्च-
म्याइति । ननु चाम्प्रवृत्ते, पूर्वं विभक्तिलुका बाधितत्वात् ङसेरादेश एव
नास्ति नितरानिषेध नतमासुपलक्षणत्वम् । एव तर्हीदमेवाद्ग्रहणं लिङ्गम् प-
ञ्चम्या लुगभावस्य सूत्रे वा अत इति योगविभागः कर्तव्यः, तत्रालुक् कचि-
दित्यतोऽलुगनुवर्तते । ततश्चाऽन्तादव्ययीभावात् परस्या विभक्तेर्लुगभवती-
त्यर्थः । तेनाऽत्र लुक् न प्रवर्तते अतएव चेतस्सूत्रे विकल्पादमासुक्तेऽपि पक्षे
लुग भवति ततोऽमनतइत्यपरो योगः, तत्राऽत इति पूर्वयोगादनुवर्तते ततो

त्येतयोर्व्याम्भवति । उपकुम्भं कृतम् उपकुम्भेन कृतम्
उपकुम्भं देहि उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि ॥ अव-
धारणार्थं यावति च ॐ ३१३ ॥ यावन्त्यमन्त्राणि तावतो ब्रा-
ह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमन्त्रम् । अमादौ तत्पुरु-

गुलोक्त एव तस्यार्थः । नन्वेवमपीतरेतराश्रयत्वम् आमे निषिद्धे अदादेशः सत्यदा-
देशे अततइत्यमन्त्रनिषेध इति नैषदोष भविनोऽतो ग्रहणात् अथवा लुकि निषिद्धे
अपवादापवादे उत्सर्गस्यैव प्रवृत्तिरिति । डसेरिति कृतेऽदादेशस्यैवप्राप्तस्यामो निषेध-
अततइत्यदग्रहणस्य पञ्चम्युपलक्षणार्थत्वाद्दानेदमाशङ्क्य डसेरेवत्वमनिषेधइति ।
उपकुम्भमिति । प्राग्बद्व्ययीभावसज्ञादि सेरत्राऽमादेशेऽमृशसोरित्यल्लोपः एवमौज-
सोरित्यस्युदाहार्यम् । परयेति । अत्र दृशिना अमौशसामपि उपकुम्भमित्यस्य कर्मता
दर्शिता । वाटा । टाड्यश्च टाडी तयोः टाड्यस्य प्राथम्यादिदन्तादपि छे' पूर्वत्व
सौत्रत्वाज्जिदैशस्य वा । टाडीत्येतयोरिति । अकारान्ताद्व्ययीभावात् परयोस्तृती-
यासप्तम्योरित्यर्थः । ननु सूत्रे टाडिग्रहणमेवास्ति तत्कुतोचमर्थः । तृतीयासप्तम्यो-
रिति उच्यते इहाव्ययाद्विभक्तैरित्यनुवर्तते सा च स्थानपट्टी टाड्योरिति सबन्धसा-
मान्ये षष्ठी ततश्च टाड्यो संबन्धिन्या विभक्तैरित्यर्थः । सा चार्थात्तृतीया सप्तमी
च । तथा चाह भगवान्पाणिनि तृतीया सप्तम्योर्बहुलमिति । वाशब्दोत्र बहुलार्थ-
तेन मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । उन्मत्ता गङ्गा यत्र स उन्मत्तगङ्गा देश इत्यादौ
सप्तम्या नित्यमम्भावः । उपकुम्भं कृतमिति । अत्र टाभ्यांभिसामम्भावः कृतमित्यनेन
द्योतयति । उपकुम्भेनेति । अमोऽभावपक्षेऽत्र टेन एवमुपकुम्भाभ्या उपकुम्भैरित्यापि
उपकुम्भं देहीति । अत्र डेभ्याभ्यसामं धेहीति सूचयति । उपकुम्भादानयेति ।
अत्राऽनयेति पञ्चमीसूचनार्थमेवं भ्याभ्यसोरप्युपकुम्भाभ्यामुपकुम्भेभ्य इति ज्ञेयम् ।
अत्राऽमृलुकोरभावस्त्वतोम् तत इत्यत्रैव प्रत्यपादि । उपकुम्भदेश इति । डसोसा-
मामत्राऽमादेशसूचनार्थः देशशब्दः । उपकुम्भ निधेहीति । अत्र ड्योऽसुपामन्निधे-
हीति सूचयति । उपकुम्भे निधेहीति । अत्र पक्षे वा टाड्योरिति नाऽम् एवमोऽसुपोरप्यु-
पकुम्भयोः उपकुम्भेष्विति ज्ञेयम् । लुगभावस्तु अतोमनत इत्यत्रोक्तः सुत्रकारस्तु अव्ययी-
भावस्याऽसत्त्ववचनस्य संख्याविशेषयोगाभावात् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिं मन्यमानः

षः ॥ ३१५ ॥ द्वितीयाद्यन्तपूर्वपदे सति तत्पुरुषसञ्ज्ञकः समासो भवति । ग्रामप्राप्तो दात्रच्छिन्नम् यूपायदारु वृकभयम् राजपुरुषः अक्षशौण्डः । कचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् ॥ भूतपूर्व आहिताग्निः समासे कचिदैकपद्यं गत्व-

सप्ताना विभक्तीनामेकवचनोदाहरणाभिप्रायः । अनतः टाङ्गयोरिति वदन् कैयटहर-
दत्तावनुसरति यथाह कैयटः अव्ययीभावाद्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते तावतैव वृत्ती-
यासप्तम्योर्बहुवचनित्यस्योपपादनात् । अवधारणेति । यावच्छब्द उपपदे सति उत्त-
रपदेनाऽव्ययेऽव्ययीभाव समासः स्यादवधारणार्थे इति वक्तव्यमित्यर्थः । अवधार-
णमित्यन्तावच्छेदः । यद्यपि यावदित्यव्ययस्यावधारणे पूर्वव्ययइत्येव समासः सिद्धस्त-
थाप्यर्थान्तरमार्थं तद्विद्वतान्त्यावच्छेदस्य समासार्थकं वक्तव्यारम्भः । यावन्तीति ।
यावद्भूतमिति । यावदित्यव्ययस्याऽव्ययीभावः स च नित्यसमास इति तद्विद्वता-
न्त्यावच्छेदेनाऽस्वपदविग्रहो दक्षितः । प्रक्रिया तु पूर्ववत् । अवधारणे किं याव-
दन्तं तावच्छ्रुत् नावधारयामि किम्भया भुक्तमिति । इत्यव्ययीभावः । अमादौ ।
अमत्र द्वितीयैकवचनं गृह्यते आदिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् अमादिरित्यस्य स अमादि-
सुबन्तासर्वापि विभक्तिः तत्रामादौ जातावैकवचनमिदम् । इह च पूर्वव्यय इत्यतः
पूर्वइत्यनुवर्तते । तत्र विभक्तिमात्रस्य पूर्वत्वासम्भवात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा
ऽमाद्यन्तमिहमादिशब्देन गृह्यते इत्याह । द्वितीयाद्यन्तइत्यादि । नाम्नामन्वय इति
शेषः । समासश्चान्वये नाम्नामिति हि परिभाषैकदेशस्थाऽपि मध्यदीपिकान्यायेना-
ऽत्रायुपतिष्ठते इति पश्यति ग्रामं प्राप्तो ग्राममित्यादौ न समासः । ग्रामं प्राप्त-
इत्यादिषु वाक्येषु सर्वत्रायनेन तत्पुरुषे कृते समासप्रत्यययोरित्यमादि लुकि पुन-
र्नामत्वात् स्यादेषु कृतायामेवं प्रक्रियायां ग्रामप्राप्त इत्यादीनि सर्वविभक्त्युदाहर-
णानि स्युरित्यर्थः । मासेन पूर्वइत्यादौ तु सहादित्वात् पूर्वादियोगे वृत्तीयाया-
मनेनैव समासे मासपूर्वं इत्यादिज्ञेयम् । तीर्थैश्चाङ्गुक्ष इव तीर्थैश्चाङ्गुक्षइत्यादौ निन्दा-
र्थविशेषेऽप्यनेनैव तत्पुरुषो ज्ञेयः । इह समासश्चेत्यतश्चोनुवर्तते सच निपातत्वात्
विकल्पाद्योपि तेन पक्षे ग्राम प्राप्तः दात्रेण च्छिन्नमित्यादौ वाक्यमपि भवति । अयं
च द्वन्द्वादावपि विकल्पो ज्ञेयः । कचिदिति । अमादावित्यत्र पूर्वइत्यनुवृत्ते द्वि-

हेतुः ॥ आम्रवणम् त्रिनयनः । पानस्य वा *११६ ॥ सुरापा-
णम् सुरापानम् । नञि * ३१३ ॥ नञि पूर्वपदे सति तत्पुरुष-
संज्ञकः समासो भवति ॥ ना * ३२२ ॥ समासे सति नञो-
ऽकारादेशो भवति । अब्राह्मणः ॥ अम्स्वरे * ३२३ ॥ समा-
से सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे । नाकादिवर्जम् । अ-

र्त्तवाद्यन्तस्याऽवश्य पूर्वप्रयोगे प्राप्ते परप्रयोगार्थमिदं कचिदिति प्रयोगमनुमत्ये-
त्यर्थः । भूतपूर्वइति । पूर्वस्मिन्काले भूत इति विग्रहेऽमादाविति तत्पुरुषे पूर्वश-
ब्दस्य सप्तम्यन्तस्यापि परनिपातः एवं इन्तानां राजा राजदन्त वनस्याग्रे अग्रेवण-
मित्यादि हेयम् । इहामाद्यन्तपदमन्यत्रापि पूर्वप्रयोगार्हपदस्योपलक्षणमिति मनवानो
बहुव्रीहिसुवाहरति । आहिताभिरिति । अत्राहितोभिरनेनेति बहुव्रीहौ आहितश-
ब्दस्य विशेषणत्वात् । बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोरिति पूर्वनिपातार्हस्य परनि-
पातेऽन्याहित इति भवति स च कचिदित्याहिताभिरित्यपि स्यादित्यर्थः । समास
इति । णत्वस्य हेतुनिमित्तं घुर्नोऽनन्ते अवकुल्वन्तरेपीत्याभ्यां णत्व निमित्ते सति
प्रापयतीत्यर्थः । अन्तर्वीतिन्या विभक्त्याभिन्नपदत्वतुसदर्थश्रयणान्न णत्व विहन्तीति
भाव । भिन्नपदत्वेणत्वाभावस्त्वयवयवान्तरेपीत्यत्रप्रतिपादितएव । शरवणमित्या-
दिशराणां वनसाम्राणां वनमिति तत्पुरुषे षष्ठ्या लुकि पुनर्बिभक्तावैकपदेऽवकु-
ल्वति णत्वम् त्रिनयन इति । त्रीणि नयनान्यस्येति बहुव्रीहिणा पदैक्येपि कचिक्त्-
त्वाग्रेह णत्वम् । कचिच्छब्दार्थं विवृणोति । पानस्येति । णत्वमितिशेषः । सुरापा-
णमिति । सुरायाः पानमिति तत्पुरुषात्पदैक्येपि पाक्षिक णत्वम् । एव माषान् वपत
इति माषवापिणौ माषवापिनावित्यादि । एतच्च सर्वमवकुल्वन्तरेऽपीत्यपिशब्दाल्लभ्य-
ते स हि निपातत्वाद्नेकार्थ इति । नञि ञकारो ना इत्यत्र विशेषणार्थः । इह पूर्व-
व्यय इत्यतः पूर्व इति नवो विशेषणमनुवर्तते अमादावित्यतस्तत्पुरुष इति
चेति मत्वाह । नञिपूर्वेत्यादि । समासश्चान्वय इत्यनुवृत्तेरन्वये सतीति शेषः ।
नञ्समासोयमुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषत्वात् पूर्वपदार्थप्राधान्येत्वव्ययीभाव स्यात् ।
अमक्षिकमिति । अन्यपदार्थप्राधान्येपि बहुव्रीहिः स्यात् । अब्राह्मणको
देश इति । ना । न इतिच्छेदः । अत्र न इति नकाराकारयोर्लुपपष्ठीद्विवच-
नान्तो निर्देशः । ततश्च नकाराकारयोः स्थानेऽप्रमादेशः स्यात् अन्यथा त्वकार-

१ पूर्वस्मिन् प्रतिपदोक्तोपि तत्पुरुषो नैवाश्रीयते अविज्ञप्तविज्ञ इत्यादौ समासद्वयेऽपि
आदेशदर्शनात् ।

श्वादन्योऽनश्वः धर्म्मविरुद्धोऽधर्म्मः । ग्रहणस्याऽभावोऽ-
ग्रहणम् । तदन्यतद्विरुद्धतद्भावा नञर्थोः । चार्थे द्वन्द्वः ॥
३७ ॥ समुच्चयाऽन्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः तन्नेश्वरं

स्याकारे प्रयोजनाभावादन्त्याभावे अन्त्यसेदशस्येति नकारमात्रस्याकारे सवर्ण-
दीर्घे च आकारः । श्रूयतेऽत्रप्रमाणं ना इति निर्देशः अन्यथा नवोऽनुवृत्तेरादेशमेव
निर्दिशेत् धनपतिरित्यादौ धनावयवस्य नस्यानर्थक्यादर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नात्व
यामनपुत्र इत्यादौ च नप्रत्ययस्यार्थवत्त्वेपि नञीत्यनुवृत्तेर्नात्वम् अतएव च नभ्रा-
जत इति नभ्राद् न क्रामतीति नर्कं नैकधा नात्राकमस्तीति नाकमित्यादिषु नाका-
रोऽनादेशश्च भवति । निषेधार्थनकारस्य समासत्वेन नवोऽभावात् नातुबन्धकस्य
ग्रहणे निरनुबन्धकस्य ग्रहणाद्योगाच्च स्त्रैणार्थ इत्यत्र नञ् प्रत्ययस्य जित्वं वृद्धावुपक्षीण-
प्रयोजनत्वादकिञ्चित्कारणिदेव चार्थं प्रत्ययः । श्लेषा निपात्या इति । निपातनावा पूर्वव्यय
इत्यतः पूर्व इत्यनुवृत्तेर्वा यत्र पूर्वपदं नञ् तत्राऽकारोऽनादेशविधेः स्त्रैणार्थ इत्यत्राप्रसङ्गः
पुनरेवत्यतो वानुवृत्तेर्वा अत्र पक्षे तत् एव नभ्राडित्यादिसिद्धेर्नवो जित्व
विस्पष्टार्थम् । अत्राहण इति । ब्राह्मणसदृशः क्षत्रिय इत्यर्थः । पर्युदासे हि नञ्वि-
शिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यं लक्ष्यते । नञ्वियुक्तमन्यसदृशार्थं तथा ह्यर्थगतिरिति अन् ।
नाकादिवर्जमिति । नवोऽकारोऽनादेशश्च स्यादिति शेषः । एतच्चानन्तरमेवोपपादितम् ।
अश्वादन्य इत्यादि । प्रसज्यपक्षेऽत्र मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या । नञ्विशिष्टेन परपदेनाश्वत्व-
विरुद्धत्वाभावविशेषा लक्ष्यन्ते । तत्रानश्वइत्यादिपूत्तरपदार्थप्राधान्यान्निष्पत्तिं नञीति
तत्पुरुषेष्वत्वे नवोऽनादेशः । नस्य च ङ्णो ह्रस्वादिति द्वित्वस्याभावस्तत्रैवोपपादितः ।
उत्तरयोर्ना इत्युदादेशः । नन्वग्रहणमित्यत्राभावस्य पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्यादव्ययी-
भावो युक्तः सत्य, यदाऽभावमात्रमुच्यते तदाऽव्ययीभावः यदा त्वभावविशेष
उच्यते ग्रहणस्याभावविशेषो ग्रहणाभाव इति तदा तत्पुरुष एवेति सर्वमालोच्याह
तदन्येत्यादि । तथोक्त विचारचिन्तौमणौ-नञ् नलोपे द्वे अविभोऽयशोऽनप्रिरभा-
षणम् । सद्विरुद्धान्याभावा नञर्थो एवमुक्तमात् । समासे तूत्तरपदप्राधान्यं मास-
जातवत् नञर्थमिलितं तद्वि सादृश्यादीनि लक्ष्येदिति । इति तत्पुरुषः ॥ चार्थे ॥
चशब्दस्यार्थमाह समुच्चयेति । तत्र समुच्चयस्योदाहरणलक्षणे आह तच्चे

गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासंबन्धे समुच्चये
बटो भिक्षामंट गाश्चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबन्धे-
ऽन्वाचये समासो नास्ति परस्परसंबन्धाभावात् । इतरे-
तरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति ॥ द्वन्द्वे-
ऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥
पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । उक्तार्थानामप्रयोगः । अग्निश्च

श्वरमित्यादि । तत्र तेषु चतुर्षु चार्थेषु मध्ये ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये
गुर्वीश्वरयोरन्योन्यमसंबन्धात्समासो न भवतीति संबन्धः । किलक्षणं समुच्चये ।
प्रत्येकमिति । एकमेकं प्रतीतिप्रत्येकं बोधायामव्ययीभावाद् बहूनामपि पदार्थानां
प्रत्येकं कर्मभेदाद्विद्यमानयैक्येव क्रियया सहसंबन्धोभवतीत्यर्थः । बटोभिक्षा-
मिति । अत्राऽन्वाचये । गोभिक्षयोः परस्परमसंबन्धात् समास इत्यर्थः । कि-
लक्षणेऽन्वाचये । क्रमेणेति । द्वयेत्युपलक्षणं यस्य यया क्रियया सामर्थ्यं तस्य
तयासंबन्धोभवतीत्यर्थः । अयं भावः । अन्वाचये द्वेकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेना-
ऽन्यदन्वाचीयते । यथाऽत्रादर्शनादनान्यत्रापि गामटेत्येव भिक्षामनटस्तु भिक्षा
न गामानयति अटत्रापि नाऽन्विष्य गामानयतीति तत्राप्राधानस्यैव चार्थे वृत्तेः
प्रधानस्य तत्रावृत्तेरुभयोः क्रमेण क्रियासंबन्धादपि नाऽन्योन्यं सामर्थ्यमिति न
गोभिक्षयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इतरेतरेति । परस्परं संबन्धादिति शेषः । तत्रान्योन्या-
पेक्षणामवयवभेदानुगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सतीतरेतरयोगो
भवति । उद्भूतावयवभेदत्वाच्चाऽत्रद्विवचनबहुवचने भवतः । समाहारस्तु तादृशा-
नामेवाऽवयवभेदतिरोधानसंभिरूपेणाऽन्वये सति भवति संहतिप्राधान्याच्चा-
ऽत्रैकवचनम् इदं पटुश्चासौ खञ्जश्चेति समानाधिकरणयोरप्येकत्र धर्मिण्यनेक-
धर्मसमुच्चयार्थे प्राप्तो द्वन्द्वः परत्वात्कर्मधारयेण बाध्यत इत्युदन्तस्य पटोरपूर्वनिपा-
तनियमात् खञ्जपटुरित्यपि स्यादित्यर्थः । असामानाधिकरण्ये तु द्वन्द्व एव स्यात् ।
पटुखञ्जावागतावेति वाक्यवदत्र समासेपि पूर्वप्रयोगानियमप्राप्तौ विशेषमाह
द्वन्द्वेऽल्पस्वरेति । इकारश्चोकारश्चेकारोरौ तावन्तौ येषां तानि प्रधानानि च प्रधानेका-
रोकारान्तानि अल्पस्वराणि च तानि चाल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानि । अथ वाऽ
ल्पस्वरं च प्रधानं चैकारोकारान्तं चेति द्वन्द्वे प्रधानस्याऽल्पस्वरत्वात् पूर्वत्वे प्राप्तेऽल्प-

भारुतश्च अग्निभारुतौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ
धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ ॥ देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य
दीर्घो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्नीषोमौ ॥ अन्यादेः सोमा
द्दीर्घा पत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरयोगे द्विवचनम्
एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः ॥ * ॥ शशाश्च कुशाः

स्वरस्य पूर्वनिपातएषामन्योन्यं द्वन्द्वेऽल्पस्वरस्य पूर्वत्वं यथा स्यादिति ज्ञापना
वागग्नी तेषां पदानां पदान्तरेण द्वन्द्वे समासे पूर्वनिपातः स्यादिति वक्तव्यमित्य
पटुश्रेति । पटुगुप्ताविति समासस्यार्थावबोधकमिदं वाक्यं तत्र च गुप्तार्थप्रती
शयां पटुशब्दार्थाप्रतीतेर्न द्विवचनं भवति समासे तु द्वन्द्वस्य युगपदधिकरण
तत्रैव द्वन्द्वो भवति केनपुनर्द्वयोरर्थयोर्युगपद्वचनम् । एकैकेन पदेनैतदुक्तं
यावता पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्यार्थाभिधानं युगपद्वचनं एव
भवतीति तत्र द्वन्द्वेनोक्तार्थत्वाच्चशब्दो न प्रयुज्यत इत्याह उक्तार्थानामिति ।
समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलुक्कान्तदन्तत्वात् पटोः पूर्वनिपाते पुनर्नामक
एवमग्निभारुतावित्यत्राग्ने तथा भोक्तृभोग्यावित्यत्र प्राधान्याद्भोक्तुः । धवख
वित्यत्राऽल्पस्वरत्वाद्वचस्य । देवताद्वन्द्वइति । देवतावाचिना योद्वन्द्वस्तत्र यत्
तस्य वा दीर्घः स्यादिति वक्तव्यार्थः । वाशब्दस्याऽत्र व्यवस्थार्थत्वाद्ग्रिमा
न दीर्घः । अग्नीषोमाविति । अग्निश्चसोमश्चेति चार्थे द्वन्द्वेऽग्रेरिदन्तत्वात् प्रा
तेऽनेनदीर्घः सहादित्वान्निपातितो वा दीर्घोऽनेन प्रपञ्च्यते । अग्न्यादे
भिन्नपदत्वादकृतसकारत्वाच्च किलादिति न प्राप्नोतीत्यारम्भः । अग्न्यादिभ्य
सोमादीनां सकारस्य निमित्ते सति पत्वं स्यादिति वक्तव्यार्थः । सहादीनि
विहितस्यैव पत्वस्याऽयं प्रपञ्चः । अतएवस्त्रीपितृष्वस्त्रादेरिति अनेन चाऽग्रे
त्परस्य सोमशब्दस्य सस्य पत्वमित्यर्थः आदिना अग्निष्टोममातृष्वस्त्रादयो
इतरेतरयोगइति । पटुगुप्तादिषु सर्वत्रेतरयोगद्वन्द्वेन समाहारे अत एव प्रकृ
द्वित्वाद्द्विवचनं समाहारे त्वेकवचनमपि स्यादित्याह एकवद्भाव इति । तथा
भाष्ये काशिकाया चोक्तं सर्वो द्वन्द्वो विभाष्यैकवद्भवतीति । शशकुशेत्यादि ।
इति शेषः । अत्रचार्थ इति समाहारे द्वन्द्वे एकवद्भावपक्षे एकत्वे द्विगुद्वन्द्वार्थि

पलाशाश्च शशकुशपलाशाः । शशकुशपलाशम् ॥ अन्य-
न्यादीनां विभक्तिलोपे सगागमो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्यो-
न्यम् । परस्परम् ॥ एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ * २५७ ॥ एकत्वे व-
र्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥ समाहारेऽत

कत्वात् सेरम् अन्यत्र जसि दीर्घविसर्गौ इतरेतरयोगे तु शशकुशपलाशा इत्येव अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् पाणिपादमित्यादौ प्राण्यङ्गादीनां नित्यमेकवद्भावः ।
अत एव मुखनासिकाभ्यामिति प्रकारान्तरेण निरवाहि । दशदन्तोष्ठा इत्यादौ तु
द्रव्यपरिमाणेन भवति । आम्नपलाशमाप्नपलाशावित्यादौ वृक्षादीनां विकल्प इति
ज्ञेयम् । दधिपयसी इत्यादौ तु इतरेतरयोगद्वन्द्व एवेति नास्त्येकवद्भावप्रसङ्ग इति
विवेकः । अन्यादीनामिति । देवताद्वन्द्व इत्यतः पूर्वपदस्येत्यनुवर्तते एषा समासे
समासप्रत्यययोरिति स्यादिलुकि पूर्वपदस्य सगागमो वक्तव्य इत्यर्थः । अन्योन्य-
मिति । अत्र अन्यश्च अन्यश्च तयोः समाहार इति द्वन्द्वे सिलुकि पूर्वस्याऽनेन
सक्रियस्य तस्य विसर्गोऽत्वे ओत्वे अलोपे च द्वन्द्वैकत्वे ह्यौवत्वात् सेरम् । परस्पर-
मिति । अत्र । सकि विसर्गोऽत्वे कुप्योरिति तु न भवति तत्र वाशब्दस्य व्यव-
स्थार्थत्वात् । अन्योन्या परस्परामित्यपि सहादित्वाज्ज्ञेयं तदेव ह्यनेन प्रपञ्च्यते ।
एकत्वं इति । अत्र च सनपुंसकमित्यनो नपुंसकमित्यनुवर्तते एकत्वइति च द्विगुद्व-
न्द्वयोर्विशेषणमित्यभिप्रेत्याह एकत्वे वर्तमानावित्यादि । समाहारार्थं वर्तमानादि-
त्यर्थः । तत्रैव तथात्वात् द्विगुद्वन्द्वविति एकस्य एकत्वे कि पटुगुतौ इति द्वन्द्वः ।
समाहारे समाहारस्य समूहरूपत्वात् तस्य च भेदनिपन्थनत्वात् भेदस्य च सख्यैथैव
वाच्यत्वात् सख्यापूर्वपद एवाय द्विगुर्भवति अन्यत्र प्रयोगाभावाद्वा अत एव
सख्यापूर्वो द्विगुरितिकाचित्कोऽपपाठः । पूर्वशालाप्रिय पौर्वशाल इत्यादौ तु समा-
सान्तरेण निर्वाहः स्वरस्तु नास्माकं दोषाय इहासन्नेदार्थं द्विगुस्तत ईविति निर्देक्ष्य
यथास्थितनिर्देशादकारप्रक्षेप इति मत्वाह अकारान्तादीविति । तथोदाहरति ।
दशप्रामीति । दशानां ग्रामाणां समाहार इति व्युत्पत्त्या सूत्रे समाहरणे समाहार
इति भावसाधनः समाहारशब्दोऽस्तीति सूचयति । ननु पृथग्देशस्थानामेकत्र समी-
करणं समासार्थं स च दशानां ग्रामाणां न सम्भवतीति चेन्न । एकत्र क्रियायां
सम्भवयादन्यदेशानामपि बुद्धयाराशीकरणस्य संभवात् अत्र द्विगौ विभक्तिलो-

ईप् द्विगुः * ३११ ॥ समाहारेण द्विगुः समासो भवति । त-
तोऽकारान्तादीप्प्रत्ययो भवति । दशानां ग्रामाणां समा-
हारो दशग्रामी । पञ्चाग्रयः समाहृता इति पञ्चाग्नि । पञ्चगु ।
त्रिफलेतिरूढितः । बहुव्रीहिरन्यार्थे * ३१८ ॥ अन्यपदार्थे

पेऽन्तत्वादीपियस्यलोपइत्यलोपे समासत्वात्स्यादौ हसंपइतिसिलोप ननुचात्र सत्य-
पीपनपुसकत्वाऽनपायात्तदाशयाह्रस्वलुङ्नुमादयःस्य स्त्रीत्वाभावाच्च तदाशयाभा-
डाम्धिह्रस्वानस्यु भैवम् । नपुसकह्रस्वत्वावद्विधिसामर्थ्यान्नभवति अन्यथालाघवाय-
ह्रस्वेव विदध्यात्किञ्चैवमपीपिकारोच्चारणस्यनर्थकप्रसज्येत तस्मादौ ईवइति
विभज्य ईर्भवति सचेव्रूपेणार्थेनचेरुत्प्लयो यथा ईप्स्त्रिया भवति एवमी, प्रत्ययोपि
स्त्रिया स्यादित्यर्थः । अथवा आगतः स्त्रियामित्यत स्त्रियां ग्रहणमनुवर्तते तच्चेपूर्वे
धिनैव सचभ्यते न समासविधिना नानिष्टार्थद्वारूपप्रवृत्तिरिति एकत्वे द्विगुद्वन्द्वविति
ज्ञापकाह्रातश्चाकारान्तात् द्विगोरोप ईवन्तश्च स्त्रियां भवतीति नोक्तदोष इति वृत्त-
ग्राम्यादेर्नदीवत्प्रक्रिया सिद्धा । पञ्चाग्रय इति । समाहृता व्युत्पत्तिमात्रं दर्शित न
पुनः समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्व तत्त्वेहि सामाहियमाणाः पञ्चाग्रयः समासार्थे
इति पञ्चादिभिः सामानाधिकरण्याद्विवचनबहुवचने प्रसज्येते अतः पञ्चाना-
सग्रानां समाहार इति तात्त्विको विग्रहः । पञ्चाग्नीति । अत्रद्विगौ विभक्तिलुकि
अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वान्नलोपसिखर्णदीर्घे च । एकत्वे द्विग्विति क्लीबत्वात्
स्यमोर्लुक् यथात्र नलोपेपि दीर्घः स्यात्तथालोपसि पुनरित्यत्र प्रत्यपादि । शेष वारि-
वत् । पञ्चगुइति । इदलेखकैर्भ्रान्त्यालिखितं यतोत्र ढाडका इति मित्ये टप्रत्यये
पञ्चाग्रवमितिसाधु स्यात् । त्रिफलेतीति । ततश्चावयवव्युत्पत्तेरभावात् स्त्रीत्वेपोर्भा-
वाभावौ नाशङ्क्यौ । ननु पञ्चाना पात्राणा समाहारःपञ्चपात्रं त्रिभुवनमित्यादौ
सति द्विगौ ईप्शामोति भैवम् । अत्र समासश्चेत्यतश्चोनुवर्तते सच निपातत्वात्
क्वचिज्ज्ञाव ज्ञावचि एवञ्च तिसृणांखट्वानां समाहार, इत्यत्रद्विगौ विभक्ते-
र्लुकि तन्निमित्ते तिसृभावेपि कृते एकत्वे इति क्लीबत्वात् ज्ञस्वे अदन्तत्वात्
पाक्षिक ईप् तथा त्रितक्षं त्रितक्षत्यादौ नान्तानामपि नलोपसि पाक्षिक
ईप् एकापूर्वीत्यत्र कश्चित् कृपण एकमन्यपूर्वं ददवनेकमन्वानः श्रद्धासि-

प्रधाने बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति । बहुधनः ।
अस्तिधनः । तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र
ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानः लम्बकर्णः ॥ बहुव्रीहौ वि-
शेषणसत्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ भाललोचनः ।
प्रजामेधयोरसु ॥ ❀ ॥ सुप्रजाः । दुःप्रजाः । दुर्मेधाः ॥

ज्ञातृदूपमहत्त्वाद्वा एकस्मिन् क्रियमाणमनेकस्मिन्नपि करोतीत्यारोपि-
तबहुत्वाश्रये समाहारे द्विगु । इतिद्विगु । बहुव्रीहिसमासश्चान्वये नाम्ना-
मित्यतःपदपर नाम्नामित्यनुवर्तते अन्यशब्देनापि वृत्तिपदव्यतिरिक्तता
भिध्यात् पदमेव शिष्यते न वाक्यमिति मत्वाह अन्यपदेति । अन्यपदार्थप्र-
दानपदानां समासो भवति स च बहुव्रीहिसंज्ञक इत्यर्थः । ननुचार्थग्रहणमव-
क्रियता किमन्यग्रहणेन न च स्वपदार्थे प्रसङ्गः समासान्तरेण बाधितत्वात् नी-
लोत्पलमिति । नचैवमनवज्ञाशो बहुव्रीहिरितिवाच्यम् । कण्ठकालइत्यादौ वै-
यधिकरण्ये सावकान्त्वान् । एवं तर्हि नीलोत्पलः स इत्यादौ समानाधिकरण्ये
स्वपदार्थ इव मा कर्मधारयेण बहुव्रीहिवर्धाधीत्यन्यग्रहणम् अर्थग्रहणं तु
कृत्स्नेपि चार्थे यथा स्यात् प्राधान्याद्विभक्त्यर्थे माभूत् इदार्थपदेन प्रकृत्यर्थोभि-
धीयते इत्यन्यपदार्थग्रहणेन विभक्त्यर्थ एव गृह्यते इति स एव प्रधानम् ।
तथा च वक्ष्यति गुण प्रकृत्यर्थोन्यत्र स्यादिति एवं कृत्वा सह प्रकृत्यर्थे-
न विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाभिधीयमाने तद्विद्वाप । न चैव बहुव्रीहिणोक्तार्थ-
त्वाद्वाङ्मेव शब्दस्यैव बहुधनोप्राप्त इत्यादौ प्राप्तादिपदस्यानुप्रयोगो न
प्राप्नोतीतिवाच्यं, विभक्त्यर्थे प्रकृत्यर्थेसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानात् तद्विशेष-
मभिविधितस्तद्वाचिप्राप्तादिशब्दप्रयोगोपपत्तः । बहु धनं यस्येति । अप्राप्तेन
बहुव्रीहौ विभक्तिलुकि पुनर्नामत्वात्स्यादौविसर्गादिप्रक्रियाया कृतायां बहु-
धन इत्यादि देववत् स्मादित्यर्थः । प्राप्तादिरत्रान्यपदार्थः । अस्तिवनइति । अत्राऽ-
स्तीति । तिवन्तरतिरूपकमव्ययपदं शिष्टप्राग्वत् । अत्राप्राप्तादिव्यत्यनुवृत्तेर्हि-
तीयार्थं बहुव्रीहिर्भवति न प्रथमार्थे वृष्टे देवेगस इति तथोक्तं रामचन्द्राचा-
र्यैः । अप्रथमाविभक्त्यर्थेज्वयमिष्यत इति अनभिधानाद्वा अतएव च पञ्चभिर्भु-
क्तमस्येत्यादौ वैयधिकरण्येपि न अन्यथा पञ्चभुक्तवन्तोस्येत्यत्रापि प्राप्नुयात् ।
तस्येति । इवञ्च सर्वादेः स्मडित्यत्र सुविशदम् प्रत्यपादिलम्बकरणवति लम्बौ क-

धर्मादन् ॥ * ॥ सुधर्मा । रूपवद्भाष्यः ॥ अन्यार्थे*२०४।
स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥ पुंव-

र्णो यस्येत्यर्थः । बहुव्रीहाविति सुगमम् । अनेनबह्वस्ति लम्बाना विशेषणाना
प्राक्प्रयोग इतिभावः । भाले लोचन यस्य स भाललोचनः । प्रजामेधयोरिति ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठीयं प्रजामेधाभ्यां बहुव्रीहावसुप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ।
उकारोत्र सुखसुखार्थः सुप्रजा इत्यादि शोभना प्रजा यस्य दुष्टा प्रजा यस्य दुष्टा
मेधा यस्येति विग्रहः । अत्र बहुव्रीहावसौप्रत्यये यस्य लोप इत्यालोपे अत्वसो-
साविति दीर्घे सुवचश्शब्दवत्प्रक्रिया एवमप्रजाः अल्पमेधसइत्याद्युदाहार्यम् ।
धर्मन्नििति । अस्मात् केवलाद्बहुव्रीहावन्प्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यार्थः । सुधर्मेति ।
सुपु धर्मो यस्येति विगृह्यान्प्रत्ययेऽलोपे यव्वन्शब्दवद्रूपाणि रूपवतीति । प्रशस्तं
रूपं यस्या संति प्रशस्ताये वतु पृथित इतीप् । अत्र रूपवतीभार्याशब्दयोर्बहु-
व्रीहौ स्यादिलुकि उत्तरसूत्राभ्यां ह्रस्वपुंवद्भावयोः कृतयोरन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या
परत्वाच्चाप्येव इति दत्त्वे च रूपवद्भाष्ये इति स्यादित्यर्थः अन्या । अत्र त्रिचतुरोः
स्त्रियामित्यतस्त्रियामित्यनुवर्तने ह्रस्वो वेत्यतो ह्रस्वश्च स च ह्रस्वो विधीयमानो
ऽर्थादीर्घस्थानिनमाक्षिपति सच दीर्घः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते स्त्रियामित्यर्थः । विहित-
विशेषणत्वात् स्त्रिया विहितो यो दीर्घ इति सच स्त्रीप्रत्यय एव स्त्रियामित्या-
देशापेक्षया स्थानवष्टी भवति स्त्रीति बाग्रहणानुवृत्तेः । स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते निपा-
तानामनेकार्थत्वात् न स्त्रीशब्दः नापि रुयर्थः प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण तेन स्त्रीप्रत्य-
यान्तस्येत्यर्थः । एतदेवाह स्त्रीलिङ्गस्येति । स्त्रियलिङ्गयतीतिस्त्रीलिङ्गः स्त्रीप्रत्ययान्तः
शब्दस्तस्येत्यर्थः । अन्यार्थे वर्तमानस्येति । गुणीभूतस्येतियावत् । हरीतक्याः
फलानिहरीतक्यइत्यादौतुहरीतक्यादीनामत्र फलमेवमुख्यार्थः इतिनास्तिगौणार्थता ।
तथाहिहरीतक्या फलानीत्यर्थेणतो वेत्यणोऽणिच्चादवृद्धौ यस्येतिलोपः शब्दश्च-
क्तिस्वाभाव्यात् स्त्रीत्वे न पुनरित्यलोपः शेषानिपात्याः कत्यादय इति निपातनात्याद्
लादीनाम्पुन्यगौणार्थत्वम् । पुंवदिति । समासे सतीति इदमधिकाराद्धयते समा-
नाधिकरण इति तु कर्मधारयसूत्रानुस्यार्थः इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते तुल्यार्थत्वं नाम भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तानामेकार्थपातित्वं तदेवहि सामानाधिकरण्यम् अत्र पुंवद्भाववि-
धिना सामर्थ्यात्स्त्रीस्थान्याक्षिप्यत इतिव्याख्याने नपुंसकस्यापि स्थानित्वं दु-

द्वा ॥ * ३२२ ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य
स्त्रीलिङ्गस्य 'पुंवद्वा भवति । पुंवद्वावादीपो निवृत्तिः
वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥ गोः * २०५
गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पञ्चगुः ॥ सं-

वोरमिति ग्रामणि ब्राह्मणकुलदृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरित्यत्रापि पुंवद्भावेन नपुंसका-
द्वस्वो निवर्तते तस्मादावतः स्त्रियामित्यतो मण्डूकमुत्या स्त्रियामित्यनुवर्तमानमर्थात्
न्यानपठयन्त स्यात्तत्रापि ख्यर्थस्य पुमर्थेतिदिश्यमाने कालिमन्यास्त्रीत्यत्रात्मान
कार्लोमन्यतइति विगृह्य मन्यतेरेनां खगिति खशि खितीति तुमि दीर्घस्य ह्रस्वोऽ-
र्थस्य तु पुवस्त्वमिति व्याश्रयत्वादिष्यमाणो ह्रस्वः पुंवत्त्व वावित्वा न प्रवर्ततेति
दोषात् । स्त्रीवाचकशब्दस्य वाचकशब्दस्येवरूपं स्यादिति । द्वितीयपक्षमाश्रित्याह
स्त्रीलिङ्गस्येति । स्त्रिय लिङ्ग्यतीतिस्त्रीलिङ्ग, स्त्रीवाचकशब्द इत्यर्थः । तस्य पुवद्वा-
चकशब्दस्येव रूपं स्यादित्यर्थः । नन्वस्मिन्नपि पक्षे सारसा नाम शकुन्य, तेषां
लक्ष्मणा' स्त्रिय' तत एता लक्ष्मणाश्च ता वृन्दारिकाश्चेति समासे स्त्रीवाचकस्य
लक्ष्मणागवदम्यानेन पुवत्त्वेऽर्थत सादृश्यात् पुंवाचके सारसशब्देऽस्तिदिश्यमाने एताः
सारसवृन्दारिका इति स्यान् एता लक्ष्मणा वृन्दारिका इति चेप्यत इति चेन्मैवं
वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पादर्थत्वाद्विषये प्रतिषेधात् तथाच वक्ष्यति वाग्रहणात्क-
ल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवतीति । यद्येवमाद्येपि पक्षे अयमेवास्तु परिहार ओमिति
ब्रूम' तदेव पक्षद्वयेपि वाग्रहणादोषाभावो द्रष्टव्यः पुवद्वावादिति । पुवाचकशब्दा-
तिदेशादीपो निवृत्तिरभाव इत्यर्थः । गौः । अत्रान्यार्थइत्यतोऽन्यार्थ इत्यनुवर्तत
इत्याह गोशब्दस्याऽन्यार्थे वर्तमानस्येति । गुणीभूतस्वार्थस्येयः । पञ्चगुरिति । अत्र
बहुव्रीहावनेन ह्रस्वे ह्रस्वादेशइत्योकारस्य उकारो भानुवत्प्रक्रिया । ननुचगोः
प्रियोऽस्य गोप्रिय इत्यत्रापि ह्रस्व प्राप्नोति न यतो बहुव्रीहौ वृत्तेर्गुणाभावेपि
पूर्वपदस्य स्वार्थानपेत्त्वान्नान्यार्थवृत्तिर्गोशब्द इति । एवमपि गामतिक्रान्तोऽतिगव
इत्यत्रप्राप्तिसमासे टाडका इति तत्प्रसङ्ग । नच वाच्य बोध्यस्वरइत्युकारस्याप्यव्
भविष्यतीति तत्र तद्धित इत्यनुवृत्तेः । एवं तर्हि ह्रस्वोवेत्यतो निपातो वःशब्दोवात्रानुवर्तत
इति गोशब्दान्तस्य नाम्नो ह्रस्वविग्रानाददोषः, तत एव वानौकादिवन्निषेधा' अ-

ख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्यालोपो वक्तव्यः *
 सहस्रपात् । सुपात् । व्याघ्रपात् ॥ शसादौ स्वरं परे पदादे-
 शश्च वक्तव्यः । * । द्विपदः ॥ कर्मधारयस्तुल्यार्थे * ३१९
 कर्मधारयः पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठे सति समा-
 सो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । र-

न्यार्थं गोश्रेत्येकयोगे कार्यं गोरिति पृथग्योगस्याऽस्य ह्रस्वविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थत्वा-
 द्वा । संख्यास्त्विति । संख्या च सुश्च व्याघ्रादयश्च ते पूर्वैरस्मात्तस्य संख्यापूर्वस्य
 सुपूर्वस्य व्याघ्रादिपूर्वस्य च पादशब्दस्य योऽकारस्तस्य लोपो बहुव्रीहौ वक्तव्य
 इत्यर्थः । सहस्रपादिति सहस्रपादा अस्याति बहुव्रीहिः संख्यापूर्वस्योदाहरण-
 मिदम् । सुपादिति । सुपूर्वस्य शोभनौ पादौ यस्येत्यर्थः । व्याघ्रपा-
 दिति । व्याघ्रादिपूर्वस्य व्याघ्रः पादावस्य नच प्राणीप्राण्यन्तरस्याङ्गं समवतीति
 सामर्थ्यात् यथाप्रसिद्धमङ्गसादृश्यमेवं ज्ञेयं तेन व्याघ्रस्य पादाविव पादावस्येत्यर्थः
 कचिदेवं विग्रहस्तु बालावबोधाय । तथोक्त पदमञ्जर्यामि अत्रोष्ट्रो मुखमस्येति
 विग्रहः नच प्राणीप्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यते इति सामर्थ्यात्सादृश्यवगातिः सुखेन
 च मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति उष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवतीति आदिना
 ह्यादीत्यादि । संख्यादिपूर्वस्येति किं हस्तिपादः । शसादाविति । संख्यादिपूर्व-
 स्यपादशब्दस्येति शेषः । द्विपदइति । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ शसिपादस्यानेन
 पदादेशः स च गुरुत्वात् गुरुः शिञ्चेति सर्वादेशः एव टादौ स्वरेपि ज्ञेयम् । अन्यत्र
 पञ्चसु हसादौ च संख्यास्त्वित्यलोपः इति बहुव्रीहिः । कर्म । तुल्य एवार्थस्तुल्यार्थः
 तत्र सामानाधिकरण्ये भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकार्थवृत्ताविति यावत् । अतएवाह ।
 पदद्वयइत्यादि । व्यधिकरणे सप्तम्यौपदद्वये कर्मधारयः समासो भवति तुल्यार्थे
 पदद्वये वाच्ये सति सामानाधिकरणे वा एकार्थेति । एकस्मिन्नर्थे निष्ठा वृत्तिर्यस्य
 तत्तस्मिन्नितिपदद्वयविशेषणं ततश्च विशेषणविशेष्यभावे सतीत्यर्थः । तत्रैव
 हि एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः अतएव तक्षकः सर्प इत्यादौ न समासः भिन्नप्रवृत्तिनिमि-
 त्तानामेकार्थवृत्तित्वाभावात् । नहि तक्षकः सर्पत्व व्यभिचरति शिशापावृक्ष
 इत्यादौ तु शिशापादिशब्दानां वृक्षकल्योर्वृत्तेरस्ति व्यभिचारः नीलंचत-
 दीत विग्रहेणैकार्थत्वं दर्शयति । अत्र समासे विभक्तिलोपेऽतोत्वेत्याशुत्पत्तौ

तालता । पुंस्कोकिलः ॥ पुंसः खपे संयोगान्ताऽलोपो
वक्तव्यः । नाम्नश्च कृता समासः ॥ ३२९ ॥ प्रादेरुपस-
र्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन सह समासो भवति । प्रवादः ।
कुम्भकारः ॥ अलुक् ॥ २५२ ॥ क्वचित् क्वचित्समासे कृते

च नीलोत्पलमित्यादि कुलवत्स्यादित्यर्थः । ननु चाविशेषादुत्पलस्याऽपि प्राप्तिः
पात स्यात् उत्पलनीलमितिनद्रव्यस्यात्पलादे क्रियासिद्धौ साक्षादुपयोगात्संबन्धो
युक्त इति परत्वं गुणस्य तु नीलोद्द्रव्यद्वारेणेति द्रव्यात्पूर्वत्वम् एवं क्रियाया अपि
पाचकब्राह्मण इति गुणयोः क्रिययोश्चान्योन्यमुपनिपाते अनियमपक्षः अकुञ्जः
कुञ्जश्च पाचकपाठक पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्ज इति । रक्तलेति ।
अत्र कर्मधारये गुणत्वाद्वक्ताशब्दस्य पूर्वत्वेपुंवद्वेति पुंवत्त्वम् । पुंस्कोकिल इति ।
अत्र कर्मधारये सेर्लुकि सयोगान्तस्येति सलोपे प्राप्ते विशेषमाह पुंस खपे इति
प्राप्तत्वात् सयोगान्तालोप इत्यर्थः । तुल्यार्थे कि पदुगुप्तौ । कृता । अत्र प्रादिरुप-
सर्ग इत्यतः प्रादिग्रहणमनुवर्तमानमर्थात् समासइत्यपेक्षया पठ्यन्ते संपद्यत
इत्याह । प्रादेरुपसर्गस्येति । नाम्नश्चेति । एतच्च । नाम्नश्चेत्युत्तरसूत्राद्भ्यते तस्य
चायमर्थः नाम्नश्च कृता समासो भवति कुम्भकार इदमेवचाविशेषाद्बुद्धिः कृता
सह व्याख्यानमुदाहृतं च कृतेति । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणमित्याह । कृदन्तेनेति ।
समासो भवतीति । अविशिष्टसज्ञ इत्यर्थः । तथोक्तं भट्टारामकलशैः कृता समासः
तस्योपसर्गस्य कृता कृदन्तेन सह समासो भवतीति । यथेव कथं स च षड्भिः
इत्युक्तं विशिष्टसंज्ञापेक्षं तदित्यदोषः क्वचिन्मूले कृदन्तेन सह समासस्तत्पुरुषसंज्ञो
भवतीत्यपपाठः तत्पुरुषाननुवृत्तेः । प्रवाद इति । प्रकृष्टोवाद इत्यर्थः प्रकृष्टार्था हि
प्रशब्दः एकपद्यमत्र समासप्रयोजनम् । कुम्भकारइति । कुम्भकरोर्वाति समासः
ततो विभक्त्येर्लुगैकपद्य च समासाधिकारे पुनः समासग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं पूर्वं
समासे विकल्पज्ञानार्थं च तथा नाम्नश्च कृतेत्येकायोगे कार्ये पृथग्योगकरणं कृतोऽन्य-
त्रापि समासप्रतिपत्त्यर्थमनुव्यचलत् समासत्वादिकपद्यं भवति । समासप्रत्यययोरे-
त्यत्र स्यादधिकारादिह तिपो न लुक् तथा प्रगत आचार्य प्राचार्य अतिक्रान्तौ
मालामतिमालइत्यादौ प्रादीनां गताद्यर्थे प्रथमादिभिः समासः तथा कृदुत्पत्ते प्रागपि

तद्धितेऽपि विभक्तेरलुग्भवति । कृच्छ्रान्मुक्तः । स्तोका
 मुक्तः । अप्सुयोनिः । उरसिलोमा । कण्ठेकालः । ह
 दिरपृक् । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरइत्यादिः ।
 टाडकाः ॥ ३२१ ॥ टअडक इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ नो
 वा ॥ २४३ ॥ नान्तस्य टेङ्गोपो भवति यकारे स्वरं च परे
 वाग्रहणात्कचिन्न भवत्युपधायालोपश्च । मध्याह्नः

समासो भवति । प्रपच्य समासत्वात् क्यवन्न भवति । अन्यथा सति समासे क
 जाते च क्यपि समास इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गः, तथाऽविहितलक्षणः सर्वोपि समा
 ऽत्रोदाहर्तव्यः । अलु । अत्र समासप्रत्यययोरेत्यनुवृत्तेस्तत्प्रतिषेधाच्च समासे प्रत्य
 परे चायमलुग्विधीयत इति मत्वाह । कचित्समासे कृते तद्धितेपीति । ननु ई
 कचिदित्येव सूत्रे स एवार्थः इति किं पुनरलुग्नहणेन उच्यते । नच उत्तरपदे
 सवन्धादुत्तरपदे परतोऽयं समासेऽलुग् भवति नान्यत्रेति ज्ञापकार्थं पुनरलुग्नग्रहणम
 तेन स्तोकाग्निर्गतो नित्योक्त इत्यत्र पञ्चम्या अलुङ् उत्तरपदपरत्वाभावात् प्रत्य
 तु परे आमुष्यायणइत्यादौ अनुत्तरपदेऽपि भवति प्रत्ययग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् ७
 एवोपगोराणि षष्ठ्यालुक् स्वयं विधास्यति । कृच्छ्रान्मुक्तइत्यादि । उभयत्राप्यम
 षावेति तत्पुरुषे पञ्चम्या अलुक् अप्सुयोनिः उरसिलोमा कण्ठेकाल इति
 त्रिष्वपि बहुव्रीहौ सप्तम्या अलुक् ह्रिदस्पृगिति । ह्रिदस्पृशतीति नाम्नश्चेति समा
 सप्तम्या वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरइति तत्पुरुषे षष्ठ्या अलुक् । इत्य
 दीति । आदिना खेशय खशय इत्यादि सर्वोप्यलुक् नित्यः पाक्षिको वात्रोदाह
 र्त्वेत्य इति भावः । टाड । समासेऽसीति सर्वसमासान्ते ऽविशेषणोक्तत्वात् पङ्क्ति
 पीत्यर्थः इह टश्च अश्च डश्च कश्चेति द्वन्द्वनिर्दिष्टाश्चत्वारः प्रत्यया इत्याह टअड
 इत्येत इति भवन्तीति यथाप्रयोगः स्युरित्यर्थः तत्र ट ईवर्थः उष्ट्रिलोपार्थः । नो
 इह नकारमात्रस्य प्रयोगाभावान्नान्त गृह्यत इत्याह नान्तस्येति । शब्दस्यो
 शेपः । टेङ्गोप इति । ङिति टेर्यस्य लोपः इत्यतोऽनुवर्तमान इत्यर्थः । यका
 स्वरं चेति । वोव्यस्वर इत्यतोऽनुवर्तते । वा ग्रहणादिति । निपातानामनेक
 र्थत्वादिति भावः । तथा चाग्ने मूल एव वक्ष्यति राव्य राजन्यं नो वेति टिलो
 इति । उपपालोपश्चेति । वा ग्रहणादेव अथवा न' अवेतिच्छेदः तत्र अवे

कविराजः । टकारोऽनुबन्ध ईवर्थः । कविराजी । राज्ञां
पूः राजपुरम् । वाङ्मनसम् । दक्षिणापथः । अहो-

योगान्तरं वाशब्दश्चोभयोर्योगयोः शेषः । तत्राद्ययोगार्थो मूले एवोक्तः द्वितीये तु अ
इति लुप्तवष्टीकं पदं तेन मान्तस्य टेरकारस्य वा लोपो भवति यकारे स्वरं च परे
इति । तस्यार्थे अयमलोपोपि वाग्रहणात् कचिन्न राजन्य प्रयोगाच्च व्यवस्था ज्ञेया ।
मध्याह्न इति । अहो मध्यमित्यसादावीत तत्पुरुषे कचिदसाद्यन्तस्येत्यह्नाशब्दस्य
परत्वे टाडका इति टप्रत्यये अनेनापधालोपे च कृते एव स्यादित्यर्थः । पुत्त्वमत्र
लोकाज्ज्ञेयम् । नन्वत्र समासाश्चेति नामसज्ञा न स्यात् टाडकप्रत्ययाना समासबा-
ह्यत्वात् । न चाविभक्तीति स्यात् इति वाच्यं, नान्तावधेः समासत्वात् पृथक्संज्ञा
प्रसङ्गेन पदान्तकार्यप्रसगात् । किञ्च टाडकाना प्रकृतेरविशिष्टार्थत्वादर्थवन्वमपि
पृथग् नास्ति । एवं तर्हि यदयं परोक्ष इत्याह तज्ज्ञापयति । टाडका समासावयवा
इति परमङ्ग इति पञ्चमीतत्पुरुषे कचिदसाद्यन्तस्येत्यङ्गः परत्वे सहादेरिति परस्य
परस्मात्वे टाडका इति टे परोक्षशब्दादविभक्तौ नायं निर्देश उपपद्यते टाडकानां तु
समासावयवत्वे तदन्तस्यैव समासाश्चेति नामसज्ञेति नायं दोषः । कविराज इति ।
षष्ठीतत्पुरुषः, अत्र टप्रत्यये नो वेति टिलोपो दर्शितः । टकार इति । टप्रत्ययटकारः
कार्यायेदिवीतसंज्ञ इत्यर्थः । कार्यमाह ईवर्थ इति । पृत्रित इति शेषः । कविराजीति ।
अत्र नो वेति टिलोपे पृत्रित इतीपि यस्येत्यलोपः । रज्ञा पूरिति । अनेन राजपुर-
मित्यत्र रेफान्तपुरशब्दादप्रत्ययो दर्शितः कृत्वत्वं तु लोकात् । तथोक्त भाष्ये
लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । वाङ्मनसमिति । समाहारद्वन्द्वादप्रत्ययः ।
दक्षिणापथ इति । सप्तम्यन्तादक्षिणशब्दादाप विधाय ततस्तत्पुरुषादप्रत्यये
नोवेति टिलोपः अन्यथा पुवद्वेति सर्वोद्वृत्तिमात्रप्रसक्तस्य पुवत्त्वस्य दुर्वारत्वात्
तद्विधौ वाग्रहणाद्वा न पुवत्त्वम् । अहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वादप्रत्यये यस्य-
लोप इति लोपः । द्वौ च त्रयश्चेति । अनेन द्वित्रा इति द्वन्द्वं दर्शयति
न चैव पञ्च प्रतीयेरन् । युक्तं चैतत् । बहुवचनस्याऽप्येवमुपपत्ते न द्वित्रा
आनीयन्तामित्युक्ते पृथग्द्वयोस्त्रयाणामानेव्यमाणात्मानयनाप्रसङ्गात् । एवं
तर्हि विकल्पार्थोऽयं चशब्दः, निपातानामनेकार्थत्वात् । न च वाच्यमेव ल-
क्षणाभावात् समास एव न स्यात् नाम्नश्च कृतेति तद्विधानात् विभक्तिर्लुगादे-

रात्रः । द्वित्राः पञ्चषाः बहुराजा नगरी । अत्र नेप् । बहुक-
र्तृकः कूपः॥ सहादिसादिः ॥ ३२५॥ समासे सति सहादीनां
सादिर्भवति । सपुत्रः ॥ सहसन्तिरसाम्सप्रिसमिति रयः ॥
सध्यङ् । सम्यङ् । तिर्यङ् ॥ ईषर्थे काकवक्त् । कोष्णम् ।

अथ विशिष्टसमासानपेक्षवान् । एव तर्हि द्वित्वस्याऽप्यवगतौ द्विवचनमपि स्यादिति
दोषः । तस्मात्संशयार्थश्चशब्दः । नाग्नश्चेत्येव समासः सशयश्चानियतसख्याविभर्शा
विमर्शज्ञानं चोभयपक्षावलम्बीति मिश्रितेषु द्वित्रिपदस्य कृतेः पञ्चैव प्रतीयन्त इति
बहुवचनमेव भवति । द्वित्रा इति आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा ययारुचि
भवति वाक्यवत् द्वित्रिशब्दाद्बहुप्रत्यये ङिति देरिति टिलोपः अत्राकारेऽपि प्रत्यये
यस्य लोप इत्यनेनापि सिद्धं मन्वानो द्वितीयमुदाहरति । पञ्चषा इति । पञ्चच
षट्चेति नाग्नश्चेति समासे ङ । बहुराजेति । बहुव्रीहौ ङे टिलोपः अथटाङ्ङस्य
भेदार्थमाह । अत्रेति । टित्वनिमित्ताभावादीबन्नेति भावः । बहुकर्तृके इति । बहु-
व्रीहौ कः । सहा । समासे सतीति । उपलक्षणमेतत् तद्वित्तेऽपीत्यर्थः । अतएव
षोडशुदाहरिष्यति । सहादीति लुप्तपट्टीकं पदसादीति च जसन्तं तत्रैकतो बहुवच-
नानुपपत्तेरनेकादेशा इत्याह सहादीनां सादिरिति यथाप्रयोगमिति शेषः सपुत्रइति ।
अमादाविति तत्पुरुषे । कचिदमाद्यन्तस्य पुत्रस्य परत्वेऽनेन सहस्य सहादित्यस्यैव
प्रपञ्चमाह सहसमित्यादि । एतेषामञ्चतौ परे सहादित्यनेन सध्यादय आदेशाः स्यु-
रित्यर्थः । सध्यङ्ङित्यादित्रिष्वपि नाग्नश्चेति समासे सध्यादिषु इय स्वर इति यत्वे
स्यादिषु प्रत्यङ्चत्प्रक्रिया तिर्यचस्तु शसादौ तिरश्चादय इति विशेषः
काकवेति । कुशब्दस्योष्णे परे ईषदर्थे सहादीत्यनेन कादय आदेशा स्यु-
रित्यर्थः । कोष्णमित्यादि । ईषदुष्णमिति नाग्नश्चेति समासः । कदन्नमिति ।
कुत्तिसतमन्नमित्यर्थः । प्राग्वत्समासे सहादित्यनेको कत् । एवं कुत्तिसतोरथः कद-
न्न इत्याद्यपि ज्ञेयम् । कापुरुष इति । कोरत्र कादेशः सहादीत्यत्र पुवद्वैत्यतो
वानुवृत्तेः कचिन्निति मत्वाह पुरुष इति । षोडशेति । षट्च दशचेति द्वन्द्वे
सहादीत्यस्य षस्योत्वे दस्य ङत्वम् । ननु चैतत् सैपादिति सूत्रे उक्तं षोडशादौ
विकारः स्यादिति । सत्यं तत्र तु वेदमधिकृत्योक्तम् । इह पुनर्लोकं वि साधुर्व
प्रतिपाद्यते अथवा तत्र ज्ञापकं मूलमुपन्यस्तमिह तु सूत्रमिति भेदः । षोडश-

कवोष्णम् । कटुष्णम् । कदन्नम् । कापुरुषः । षोडश षो-
डन् । षोढा । बृहरपतिः । महेश्वरः । द्यावाभूमी । आकृ-
तिगणोयम् । समानाधिकरणे मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ।
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो दे-
वब्राह्मणः ॥ आदेश्व द्वन्द्वे * ३२५ ॥ पितरौ । श्वशुरौ ।
पुत्रौ ॥ ऋतां द्वन्द्वे पूर्वपदस्याऽऽत्वं वा * ॥ मातापित-

ति । षड्वन्ता अर्योति बहुव्रीहौ सहादीति दन्तस्य दन्त्रादेशे षस्योत्वे दस्य डत्वे
ऋदित्वाद्भित्तोरुमित्यादिका भवच्छब्दवत्प्रक्रिया । षोढेति । षड्भिः प्रका-
रैरित्यर्थे सख्याया इति तद्धिते धाप्रत्यये षस्योत्वे षस्य डत्वं वानुवृत्तेः कचि-
न्नपठ्या । बृहस्पतिरिति बृहता पतिरिति तत्पुरुषे देवतायां पत्युः सुडागमो बृह-
तस्तलोपः एव चोरे वाच्ये तस्कर इत्यत्रापि सुट्तलोपो । महेश्वर इति महाश्चासावी-
श्वरश्चेति कर्मधारये महतो महादेश' । एव महत्याघासो महाघास इत्यादौ महती-
शब्दस्याऽपि । द्यावाभूमिरिति । द्यौश्च भूमिश्चेति द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः । ननु
किमिन्त्यत एव सहादयो नेत्याह । आकृतिगणोयमिति । आकृत्या गण आकृति-
गण एवमादिप्रयोगाकारेणाऽय सहादि सादिश्च आकृतिगणो भवति नैतावद्भि-
रेवेत्यर्थः । तेनान्येऽप्यविहितलक्षणा प्रयोगाः । अत साधवः इतिभावः । इदमेव
स्पष्टयति । समानाधिकरण इति मध्यमपदलोपोऽदर्शन सहादिति पूर्वोत्तरपदयोः
पूर्वपदादेशविधानादिति भावः । अथवा लोप एव वक्तव्य इत्यर्थः । शाकप्रियः
पार्थिवइति । शाक प्रियमस्येति बहुव्रीहिगर्भं कर्मधारयोऽयमिति सामानाधिकर-
ण्येन दर्शयति शाकपार्थिवइति । अत्र सहादीतिशाकप्रियशब्दयोः, शाकादेशः
प्रियशब्दस्य शाकपार्थिवयोर्मध्यस्य वा लोपः । देवपूजकइति । देवानां पूजक
इति तत्पुरुषगर्भं कर्मधारयोऽयम् । देवब्राह्मणइति । देवपूजकयोरत्र देवादेशः
पूजकपदलोपो वा आदेशश्चेति । द्वन्द्वेसमासे आदेःपरस्य च पदस्य सहादीति-
परपदादेशविधानादादे पदस्य लोपो प्रयोगो वा व्याख्येय इत्यर्थः । यथाशुचं
वेति केचित् । पितराविति । अत्र द्वन्द्वे तेभ्योमातागरीयसी । तथा 'पितुर्दश-
गुण माता गौरवेणाऽतिरिच्यत' इतिमातुः प्राधान्याद्द्वन्द्वेऽस्त्वस्वरेतिपूर्वत्वे
सहादीतिमातृपितृ एतयोः पित्रादेशो लोपो वा मातृशब्दस्य । एवं श्वशुरौ पुत्रा-

रौ ॥ द्वन्द्वे सर्वादीत्वं वा ॥ वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमे-
तराः ॥ वैयधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः ॥ कु-
मुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः । हंसग-
मना ॥ दिक् संख्ये संज्ञायाम् ॥ ३२० ॥ अविग्रहो नित्यस-
मासोऽन्यस्त्वस्वपदविग्रहोपि । दक्षिणाग्निः सप्तग्रामाः ।

वित्यत्रापि श्वश्रूदुहित्रोरप्रयोगः, एवं देवदत्तश्च स च तौ यश्च सच तावित्याद्यपि
त्रष्टव्यम् । सहादीत्यत्र वानुवृत्ते कचिदादेशाभावः श्वश्रूश्चशुरौ अत्र पक्षे ऋतां
काचिदात्वमपि निपात्यत इत्याह । ऋतामिति । विव्यन्तरं चेदम् । ऋकारान्तानां
द्वन्द्वे पूर्वपदस्य आत्व वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातापितराविति । आत्वमत्र पठोनि
दिष्टत्वाद्कारस्य भवति वाशब्दो मालुपितृशब्दयोः सहादीति कृतयोः मातरपितरा-
देशयोरात्वनिरासार्थं मातरपितरौ द्वन्द्व इति अत्र वाशब्दो निपातत्वाज्जसीत्वमेव
विकल्पयति अथवा रावादीत्वमिति पाठः ईत्वं जसीत्वमेव सर्वादीनां वा आदित्वं
प्रथमार्थत्वमिति मध्यमपदलोपी समासः सर्वशब्द एव वा गणोपलक्षक इति
सर्वादिभ्यः आदित्वमकारान्तेभ्य इत्वमिशब्दस्य रूपत्वमिति शब्दरूपापेक्षयाई-
शब्दानुसक्तद्वत्त्वान्ताद्भावप्रत्ययः । ततश्च जसीत्वमेव वाच्यमित्यर्थः । तथोदाह-
रति । वर्णेति । वर्णानां प्राधान्यात् पूर्वत्वमल्पस्वरत्वाद्वा जसीत्वेऽत्रैत्वपक्षे शिष्टं च
देववत् ज्ञेयं सर्वादिकार्याभावस्तु सर्वादे स्मडित्यत्रैवोपपादित । वैयधिकरण्य
इति । व्यधिकरणस्य भावो वैयधिकरण्यम् अत्र बहुव्रीहिर्भवति असमानाधि-
करणत्वाच्च प्राप्नोतीत्यारम्भः । अस्मिन् बहुव्रीहौ मध्यमपदस्य लोपः स्यादिति
वान्यमित्यर्थः । कुमुदस्येति । अत्रानेन बहुव्रीहिराद्यगन्धस्य लोपः सहादीती-
दन्तादेशः एवं हंसगमनेत्यत्रापिमध्यमगमनशब्दलोपः इदमेव बालावबोधायै-
वोक्तं तत्त्वतस्तु कुमुदः गन्धो यस्य हंसगमनमस्या इत्येवविग्रहे बहुव्रीहिरन्या-
र्थ इत्येव बहुव्रीहि न तु कुमुदं द्रव्यान्तरस्य गन्धः हंसश्च गमनं संभवतीति
सामर्थ्यात् उपमानोपमेयभावप्रतीतिः । दिक् संख्ये इति । दिक् च संख्या च
संज्ञायामेव समस्येते नान्यत्रेति वक्तव्यं नित्यसमासश्चायं नहि वाक्येन सज्ञा-
त्रगन्धे इत्यभिप्रेत्यसमासं निरूपयति । अविग्रह इति । नास्ति विग्रहो वाक्य
यत्र स नित्यसमास इत्यर्थः । एवमुपकुम्भादिष्वन्याति निरस्यति । अन्य इति ।

इति समासप्रक्रिया ॥ * ॥ अथ तद्धितो निरूप्यते ॥
अपत्येऽण * २६५ ॥ नाम्नोऽपत्येऽणप्रत्ययो भवति उप-
गोरपत्यमिति वाक्ये समासप्रत्यययोरिति षष्ठीलोपे उ-
पगुअणिति स्थिते णकारो वृद्धार्थः ॥ आदिस्वरस्य ङिण-
ति वृद्धिः * २८५ ॥ स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धि-
र्भवति णिति जिति चतद्धिते परतः । उकारस्यौकारो वृद्धिः

अथेति । वक्ष्यमाणप्रत्ययराशिस्तद्धितसङ्गः स्यात् । स च निरूप्यते इत्यर्थः । अथवा पूर्वार्चार्थसङ्गेयं स च तद्धितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नः स्वार्थिकश्च । तत्राद्य-
निरूपयति अपत्ये नाम्न इति अधिकारोपेतादित्यर्थः । उपगोरपत्यमिति । औपगव-
इत्यस्य व्युत्पादके इत्यर्थः । समासेति । उपगोरपत्यमिति जन्यजनकभावसंबन्धा-
ज्जाताया उपगोरिति षष्ठ्या अणिप्रत्यये लोप इत्यर्थः । उपगुअणीति । अनेनोच्चा-
र्थवादपदशब्दाद्यप्रयोगो दर्शितः । गकार इति । अण इति शेषः तत्पठेतसङ्गकत्वात्
लोप्यत इति भावः । आदि । इहादिस्वरो निर्धार्यमाणः स्थाने सति हि परस्मिन्-
यतोऽनङोपिपूर्वः स आदिरुच्यत इति । निर्धारण च सजातीयेष्वेव न विजातीयै-
ष्विति मत्वाह स्वराणां मध्य इति । नाम्न इति शेषः । शितीति । वचणूच व्यूषौ
तावितौ यस्य तस्मिन्निति द्वन्द्वान्तत्येच्छब्दस्य प्रत्येकं संबन्ध इत्याह । अितिणि-
तीति । तद्धितइति । एतच्च प्रकरणग्लभ्यते पारिशेष्याद्वा । तथाहि चकार पपाच
दायक इत्यादौ भातोरुख्याते कृति च शिति प्रत्यये प्राप्ताप्यादिदृष्टिर्धातोर्नामिनः
अत उपधाया आतो युगित्यन्त्योपधावृद्धिभ्यां युका च बाध्यते परत्वात्नाप्राप्तायामा-
दिबृद्धावारभ्यमाणत्वाच्च । ननुयत्रान्त्योपधावृद्धी न प्राप्नुतः जुगोपेत्यादौ तत्रावृद्धिः
प्रसज्यते नच गुणो बाधकः शिति प्राप्तायामव्युत्पत्तिचप्राप्तायाश्चादिवृद्धावारभ्यमाण-

वोऽव्यस्वरे ॥ ॐ २७९ ॥ उकारस्यौकारस्य चाव् भवति त-

त्वात् परत्वमप्येकाश्रये एकनिमित्ते वा सति बाध्यवाचकभावस्य प्रयोजकम् । इह तु वृद्धिगुणयोरानुपधाश्रयत्वेन द्वयाश्रयत्वेणित्वपित्वभेदाच्च निमित्तभेदोपि । सत्यम् एवमपि प्रत्यय, प्रधाननिमित्तमेकमेवेति न दोषः । नचाऽन्यो व्युत्पत्त्ययो यत्र वृद्धिं प्राप्नोति तस्मात्पारिशेष्यात्तद्धित एव निमित्तमिति साधूक्तं अिति णिति च तद्धिते परतइति । ननु इवादेस्तद्धितस्य व्यकारस्थाने णकारमनुबन्ध कृत्वा सूत्रे णिनीत्येव क्रियता किञ्चकारग्रहणेन नापि अित्वस्य प्रयोजनान्तरमस्ति स्वरस्तु नाऽत्र दोषाय । नचोत्तरार्थव्यकारग्रहणं कारयति पाचयति पाययति कारः पाक, पाय, इत्यादौ अिति घञादौ धातोर्नामिन, अत उपधाया अतो युगिति वृद्धियुक्तौ यथा अथातामित्यपि न वाच्यम् । तत्रापि णिद्वयानुपदेशेन णिनीत्येव सिद्धे, नचाऽप्य-ण्कृतस्य मण इतित्यादिकार्यस्य घणि प्रसङ्ग, एकारानुबन्धग्रहणेनानुबन्धकस्याग्रहणा-दुपक्रमस्य अथामप्रवृत्तेश्च ग्रहणेष्वपि रित्यादौ णेरित्यादेरेव निर्देशोस्तु एवं तर्ही-दमेव व्यकारग्रहण सामान्यज्ञापकतयानुबन्धकार्याणामनियमं ज्ञापयति तेन सा भवान्तर्दीप्त्यत्र सेरिणित्वेव्यटेरुपधावृद्धिर्न अतएवचनोक्तमनित्यमिति वक्ष्यमाणमु-पपद्यते, इहादिस्वरस्य व्युत्पत्तिरिति शिति विभक्त्यर्थं तत्रच आ आदिस्वरस्येत्याकारा-न्तरं कृत्वा दीर्घं निर्दिश्यते अनेन चादिस्वरस्य शिति कचिदाकारादेशो विधीयते इति दीर्घकार्या भवं दाविक श्रेयसि भव श्रयसमित्यादि सिद्धयति । योगविभा-गस्य चेष्टसिद्धयर्थत्वात्तत्प्रसङ्ग, । ततो वृद्धिरिति द्वितीये योग्यस्यानुवृत्तेर्मूलो-क्तोऽर्थः सिद्धयति । उकारस्येति । सावर्ण्यादिरौवृद्धिरिति वृद्धिसंज्ञात्वाच्चेति भावः । वो । उ ओ अव् यस्वर इति ऋऌे, तत्र वो इत्युकारौकारयोर्ग्रहणे नवका-रौकारयोर्व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिरिति मत्वाह उकारस्यौकारस्येति । ननु वमात्र-भेदादेशः स्यादकारसत्त्वे प्रमाणाभावात् नच वाच्यमुकारस्य अवमित्वेव सिद्धे वकारे पुनस्तद्धितानवैयर्थ्यमेव प्रमाणमिति वायव्यमित्यादौ थकारार्थत्वात् । नापि क्वचित्त्वं द्यकार इति सिद्धिः, तस्य ओअवित्यत्र गव्युतिरित्यवादेशविषयव्यवृत्ति-प्रादनात् असन्वेदार्थं तर्हि वकारद्वयेन वोव्यस्वर इति निर्देशाभावप्रमाणमित्येवना-देश इत्यभिप्रेत्याह । अवभवतीति । ननु वोयस्वर इति सूत्रं कृत्वोवर्णस्यौकार एव विधीयतामवादेशस्य तु ओअवित्येव सिद्धत्वं न् उकारोव्योदौतोर्यप्रत्ययःस्वरवदि-

द्धिते यकारे स्वरं च परे । औपगवः । वासिष्ठः । गौतमः ॥
ऋउराणि ॥ षाष्मातुरः । द्वैमातुरः ॥ अत इजनृषेः ॥ २६६ ॥

ति वक्ष्यमाणत्वात् स्यादिति । व्यर्थं पुनरिदमविवानं चेत् न मापूर्वेणाऽवादेशेन कचिदोकारोविहन्यत इतीति ज्ञापनार्थत्वात् । तेन विष्णो इतीत्यादौ धिनिमित्ती-
कारन्तस्य वैदिके इतिशब्दे परे प्रकृति भावोपि सिध्यति । एवमन्योकारग्रहणं
व्यर्थं प्राग्वत्तस्यावादेशसिद्धेः सत्यं यप्रत्ययस्य तु स्वरवत्त्वमसार्वत्रिकमिति ज्ञापना-
र्थत्वात् दोषः । तेन आऊयते इत्यत्राव् न अनेन तर्हि स्यादिति चेन्न यकोयकारे
त्याच्छ्रितत्वात्तदेव मत्वाह । तद्धिते यकारइति प्रकरणादिति शेषः । असार्वत्रि-
कमपियकारस्य स्वरवत्त्वमिष्टे विषये स्यादिति वायव्यमित्यादौ स्वर इत्येवोकार-
स्यापि सिद्धेयकारग्रहणं स्वरे कचिदवाऽप्रवृत्ति गमयतीति स्वायमुव इत्युक् सिध्य-
ति । औपगवइति । यथोक्तप्रक्रियायामेव स्यादित्यर्थः । वासिष्ठ इति । वसिष्ठस्या-
मत्यंगोतमस्यापत्यमित्यपत्येऽणि षट्ठीलोप आदिवृद्धौ यस्यलोपे इत्यलोपे नामत्वा-
त्सेर्विसर्ग इत्यर्थः । अदन्तत्वात्रयाणामपि देववत्प्रक्रिया । षाष्मातुरइति । पद-
चता मातरश्चषष्मातरः तासामपत्यमित्यप्यादिवृद्धि संख्यासमद्रूपस्य अपत्याण-
न्तस्य मातुरशब्दस्य सहादिगणे पाठादकारस्य उर् तत एव च षस्य जन्वमेव
षाष्मातुरः भाद्रमातुरः इत्यपि तदिदमुच्यते । ऋउराणीति वक्तव्ये त्वरिम्न् सौ-
मात्र. सौकर्यः इत्यादावप्युरस्यात् । अत इहातइति किम् अतसातत्यगमन इत्यस्य
किञ्चतस्य ग्रहणं पृषदादीनामतो वा अशब्दस्य वा अकरान्तानां वा नाद्यः
अनुपेरिति प्रतिषेधात् नहि ऋषिवाचकमदिति धातुरूपमस्ति, नापि द्विती-
यः उक्तादेवहेतो नह्यदित्यन्ता ऋषिशब्दा भूयास' सन्ति अन्तरङ्गत्वाच्च
शब्दप्रतीतेर्हि वर्णप्रतीतिरन्तरङ्गा वर्णप्रतीतिपूर्वकत्वाच्छब्दप्रतीते' न च तृ-
तीय. तत एव हेतोः नहि अइति कश्चिदृषिवाचीशब्दोस्ति ततस्तुत्यमेव पक्षमभि-
प्रेत्य व्याचष्टे अकारान्तान्नाम्न इति । अत एवानुपेरिति स्वरूपेणाग्रहणं मत्वाह ।
अनृषिशब्दादिति । न ऋषि शब्दयत इत्यर्थः । अणोपवादोयं गौतमः वासिष्ठः ।
इत्यत्र त्वनृपेरिति प्रतिषेधादनुदाहृत. । कथं तर्हि शिवस्यापत्यं शैवः वासुदेवः
श्रीदीयतां दाशरथाय मैथिलीति । उच्यते इहात इति योगविभागः क्रियते । तत्र
षाणनुवर्तते । ततश्चायमर्थः । अतः अकारान्तादणप्रत्ययो भवतीति एतच्च शिवा-

आकारान्ताब्राम्णोऽनृषिशब्दादपत्यर्थे इज् प्रत्ययो
भवति । दैवदत्तिः श्रैधरिः ॥ प्यायनण्यणीयागर्भनडावि
स्त्रीपितृष्वस्त्रादेः ॥ २७६ ॥ गर्गादेर्नडादेरन्यादेः स्त्रीलिङ्गा-

द्विपु अणो बाधकस्येवो बाधनार्थम् । तत इज् नृषेरिति द्वितीययोगेन इत्यस्यानुवृत्ते-
र्भूलोक्तार्थः सिध्यति । यद्येवमनृषेरिति व्यर्थं वासिष्ठादिष्वपि अत इत्येवाणा इवो
बाधसिद्धेः न योगविभागार्थत्वात् अनृपेक्षे च भवतीति । अनदन्तार्थमिदं तेन बाहो
रपत्य बाहविरित्यादे सिध्यति प्रयोगाच्च व्यवस्था योगविभागस्येष्टार्थत्वात् ।
द्वदत्तिरित्यादिदेवदत्तस्यापत्य श्रीधरस्यापत्यमितीति आदिशुद्धौ यस्येत्यलोपे नाम
वात् स्यादेपु हरिवत्प्रक्रिया ज्ञेया । अतः किम् । औपगवः । अनृपेः किं बाहवि ।
प्याय इह च एण च य एण चेति द्वावेयणौ एक शेषेण निर्दिष्टाविति पञ्चप्रत्ययाः
प्रवृत्तयोऽप्यादिशब्दस्य प्रत्येकं सवन्धात् गर्गादि नडाद्यन्यादिस्त्रीपितृष्वस्त्रादिभेदा-
त्पञ्चैवेति साम्यात्संस्त्यातानुदेश अत्रिश्च स्त्रीचात्रिस्त्रियाविति पृथक् द्वन्द्वाश्रयणाद्वा
स्त्रीति च न स्वरूपगृह्यते तस्यान्यादिपाठादेव सिद्धे नापि क्यर्थः, दौहित्र इत्यादावपि प्र-
सगात् । अतः स्त्रीप्रत्यया एव गृह्यत तथा चात्र्यादिषु गौरवान्न कृतः आदिशब्दश्चासंभ-
वान् । स्त्रीग्रहणेन न सवन्ध्यते इति सर्वमेतदभिप्रेत्याह । गर्गादेरित्यादि । स्त्रीलिङ्गादिति ।
स्त्रिय लिङ्गयतीति स्त्रीलिङ्ग, स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ताच्छब्दादित्यर्थः । द्वावप्येयणावेकेनैव
एयण् शब्देनोपात्तौ ज्ञेयौ । अन्यथा हि चत्वारः प्रत्ययाः पञ्चप्रकृतय इति त्रैषम्या-
दैकस्याः प्रकृतेश्चत्वारोपि प्रसज्येरन् ॥ द्वितीयोवा पक्ष आश्रयणीयः । अपत्ये
इति । अपत्यसामान्येर्हे इत्यर्थः । गार्ग्यं, वात्स्य इति । गार्गस्यापत्यं वत्सस्यापत्य-
मिति प्येणित्वादादिशुद्धौ यस्य लोपः आदिना माधव्यो ब्राह्मणः, कायः, आङ्गिरस्य
इत्यादयः । नाडायनः, चारायण इति । नडस्यापत्यं चरस्यापत्यमित्यायनणि णित्वा-
दादिबुद्धिः । द्वितीये अवकुञ्चिति णत्वम् आदिना वाकायनादयो ज्ञेयाः ।
प्यान्तोऽयत्र गर्गादिगणे पठ्यत इति गार्ग्यादेरपत्ये गार्गादिश्चतुर्थादौ गार्ग्यायणादयो ज्ञेयाः,
एवमिज्जन्तानामपि पाठादाक्षयणादयोपि आत्रेय इति । आत्रेरनन्तरापत्यं कपेरनन्त-
रापत्यम् एयण् बुद्धिर्यस्येति लोपः, इहान्यादिगणे भूशब्दोवगन्तव्यः पठ्यते इनडादे-
शान्ताश्च कल्याण्यादय इति श्रौवेयः काल्याणिनेय इत्यादि सिध्यति एवमन्यत्रापि यथा

त्पितृष्वस्त्रादेश्च ण्य आयनण् एयण् णीय इत्येते प्रत्यया
भवन्त्यपत्येयैः । गार्ग्यः । वात्स्यः । नाडायनः । चारायणः ।
आहेयः । माहेयः । गाङ्गेयः । पैतृष्वस्त्रीयः । लुग्वहुत्वे
क्वचित् ॥ अपत्येयैः उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे क्वचिद-

प्रयोगं तत्तद्वृत्तकार्यं ज्ञेयम् । माहेय इति । महागङ्गायाश्चापत्येयस्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेय-
णियस्येतीबापोलोपः । एवचैनतेयादयोपिज्ञेया । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्द्वयोपत्यं-
दारदः पैतृष्वस्त्रीयइति । पितृष्वसुरपत्येयत्रिणियेणित्त्वाद्बुद्धौऋरम् एवमात्पृष्वस्त्रीयो-
पि । एतयोरन्यायादावपि कृते ऋलोपयोः पाठसामर्थ्यात्पैतृष्वसेयोमात्पृष्वसेयइति-
एयण्यपिसिध्यति । आदिना आत्रीयादयः भ्रातृष्वइतितुषु गन्तस्य भ्रातृर्गोदिपाठात्
सिध्यति । यद्यप्यत्राऽपत्यसामान्येण्यदायोविधीयन्ते तथापि कृत्तद्धितानामभिधानल-
क्षणत्वात्सिद्धावलोकितन्यायेन गितावेति । निपातस्य वाशब्दस्याऽत्रापि संबन्धाद्वा ।
गर्गादेर्नडादेश्च गोत्रापत्येण्यायनगौ भवत इति अनन्तरापत्ये पूर्वणेश्चिविधीयते
गर्गस्यानन्तरापत्यं गर्गर्निडस्यानन्तरापत्यं नाडिरित्यादि स्यादित्यर्थः । प्राक्प्रत्यय-
निर्देशो वैचित्र्यार्थः । लुगवा । इहापत्यार्थे णादयश्चानुवर्तन्ते । तत्र यद्यणादयो
बहुत्वेन विधीयेरन् अणादीनां बहुत्वं इति अणादिकृते बहुत्वर्थेइत्यर्थः । तदाद्यपि
प्रिय आत्रेयो येषाते त्रियात्रेयाः कश्यपस्यापत्य काश्यपः तस्य प्रतिकृतयः काश्यपाः
इत्यादौ बहुव्रीहिकृते प्रतिकृतिकृते च नास्ति लुक् प्रसङ्गः तथाप्यनिर्दिष्टस्यातिको
लुक् न प्रकृतेरणादीनां जसादेर्वा प्राप्नोति दृश्यते चाणादीनामेव तस्मादपत्यार्थो
बहुत्वेन संबध्यते अपत्यार्थस्य बहुत्वे सत्युत्पन्नानामणादीनां लुगिति एवमपिगार्ग्य-
वात्स्यश्च बाज्यश्च गर्गावत्सवजा इत्यादौ द्वन्द्वे लुक् न स्यात् अपत्यार्थस्यैकत्वेअजा-
गुत्पत्तेः । किञ्च युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वइत्युच्यमानेपि दोषः ।
तथाहि अधिकरण वृत्तिपदार्थं अधिकरणे युगपद्वचनं युगपदधिकरणवचनं
तत्र द्वन्द्वो भवति । अयं भावः यावत्ता पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्यार्थ-
भिधानं युगपदेकेन पदेन भवति एव द्वन्द्वो भवति एव च यद्यप्येकै-
कस्य वृत्तिपदस्य द्वन्द्वे बहुवचनं तथाप्युत्पत्तिदशायां तद्धित एकस्मिन्नेवार्थे
उपपन्न इति त्यज्यतामय पक्षः आद्यं तु पक्षे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाशङ्कते बहुत्वे
प्रकृतत्वाद्वाणादीनां विधीयमानो लुगत्रापि भवतीत्याद्य एव पक्षः प्रमाणमित्यपि

प्यनुषिविषये लुभभवति । गर्गाः अत्रयः विदेहाः ॥ देवते-
दमर्थे ॥ * २६८ ॥ देवतार्थ इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ।
ऐन्द्रं हविः । सौम्यम् । देवदत्तार्थमिदं देवदत्तं वस्त्रम् ॥
क्वचिद्द्रव्योः ॥ * २८६ ॥ क्वचित्पूर्वोत्तरपदाद्योर्वृद्धिर्भवति ।

न वाच्यं गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्त इत्यादावपि पूर्ववत्लुक्प्रसङ्गात् । नैपदोपः सर्वे
वाक्यं सावधारणं भवतीत्यणार्थेनैव कृते बहुत्वर्थे इति व्याख्यानात्तेन चैव भार्ग-
वश्च वात्स्यश्चाप्राच्यणश्च शृगुचत्साप्राच्यणा इत्यत्रापि लुप्तस्यादिति वाच्यम् । आय-
नणोयणादित्वात् । नचैव तस्याऽपि लुक्प्रसङ्गः, क्वचिद्ग्रहणात् । अत एव च
गार्ग्यकाश्यपगालवानामा अच्चेर्न क्षिप इत्यादावपि लुक् न भवतीति स्थितमाद्यमेव
पक्षमाश्रित्याह अपत्येर्थे इत्यादि । प्रत्ययस्येति वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठीप्रत्ययस्यैव
वाच्ये बहुत्वर्थे सतीत्यर्थः । क्वचिदिति बहुलमित्यर्थः । अतएवावबहुत्वर्थे क्वचिल्लुक्
दृश्यते केरलस्य क्षत्रियस्यापत्यं केरल शाहः अणो लुक् तथा स्त्रियामपि शूरसेनी-
त्यादि कपीत्यादिसामान्येन विधानादिति भावः । गर्गा इति । गर्गस्यापत्यानी-
ण्यस्य लुक् । अत्रय इति अत्रैरपत्यानीत्येयणः, विदेहा इति । विदेहस्यापत्यानी-
त्यणः । बहुत्वे किं गार्ग्यं । देवः । यागसंप्रदानं देवता । देवताच इदं च देवदत्तेदं
स एवार्थो देवतेदमर्थः तत्र अर्थशब्दश्चात्र प्रत्येकसंबन्धते इत्याह । देवतार्थं इदमर्थं
चेति । क्ताइति । अणादय इत्यर्थः । अर्थग्रहण स्वरूपग्रहभ्रमनिरासार्थं इदं मउत्तरार्थं
च ऐन्द्रमिति । इन्द्रो देवता अस्येत्यत्र देवतार्थे अणि वृद्धिरस्य लोपश्च । सौ-
म्यमिति सोमो देवतास्येति ण्ये प्राग्वन् देवतार्थमिति । देवदत्तस्येदमित्यर्थः ।
इदमर्थेऽत्राणि वृत्तलोपौ । क्वचित् । इहादिस्वरस्य शिति वृद्धिरित्यनुवर्त्तते
नाम्न इतिच तत्र द्वयोरित्येत आदिस्वरविशेषण तद्धेकस्मिन्नामनि द्वावादि-
स्वरौ भवतः, यदि तृतीयमपेक्ष्यस्याता द्वितीयस्तत्र समुदायापेक्षया नादिरिति
नाम्नो विशेषणं नान चात्र पदमित्युक्तं ततश्च खणिति तद्धिते परे द्वयोर्ना-
रादिस्वरस्य वृद्धिः, स्यादित्यर्थः । यत्र चैकतद्धिते द्वेनामनी तत्रापक्ष्यमेकं पूर्व-
मपरं चोत्तरमिति सर्वमेतदालोच्याह पूर्वोत्तरपदाद्योरिति । पूर्वोत्तरपदयो-
रादी पूर्वोत्तरपदादी तयो स्वरयोरित्यर्थः । आभिमारुतं कर्मेति । अभिश्च महद्वा-
भिमारुतौ तौ देवते अस्येति देवतार्थेऽग्नौ अभिमारुताराद्यकारयोर्वृद्धिराकादौ

आग्निमारुतं कर्म, सौहार्दम् ॥ अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥
 णितो वा ॥ २७० ॥ उक्ताः प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा
 भवन्ति । अजगुस्तस्येदं धनुः आजगवमजगवम् वा । कु-
 मुदं गन्धे यस्य तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । श्वाशुयो
 ग्रामः । वैष्णवम् । गव्यम् । कुल्यम् । त्वदीयम् । मदी-
 यम् । चतुरश्रलोपो वक्तव्यः । तुर्यः । तुरीयः ॥ अन्यस्य

ननु देवपुरोडाशादेः स्वामिनीदेवता कर्म च न देय तत्र कथं कर्मणि प्रत्ययः उप-
 चारात् ऐन्द्रो मन्त्र इति । सौहार्दमिति । सुहृद इदमितीदमर्थे सुहृदोभावः इति
 भावार्थे वाणिसौरौकारो वृद्धिः हृदश्चार् । अत्र भाव इति सौहार्दमित्यत्र वक्तव्य
 इति णितो वेति व्याख्येय इत्यर्थः । कचिदिति किं सोमेन्द्रं हवि अत एव कचिद्
 ग्रहणार्थाप्रयोगं सर्वापि वृद्धिर्विवेक्तव्या । णित उक्ताः प्रत्यया अणिञ्प्रत्यादयः
 यद्यनेन योगेनोक्तार्थे एव णिङ्गं वा विधीयते तदा देवतेदमर्थे णितो वेत्येक एव
 योग क्रियेत । अतोर्थान्तरे प्रत्ययविधानार्थमपि पृथग्योग इत्यभिप्रेत्याह । विप-
 यान्तर इति । अन्यो विषयो विषयान्तरमर्थान्तरमिति यावत् । अथवा देवतेदमर्थे
 इत्यतोर्थग्रहणानुवृत्तेर्विशिष्टेयं विधिर्लभ्यते वृत्तेऽप्यमर्थः । अणादयः प्रत्यया
 अर्थान्तरे भवन्ति ते च वा बहुल णितो भवन्ति तेनोपगोर्जीवतश्चतुर्थीपत्यम् ।
 औपगविरिति । उपगोर्जीवतश्चतुर्थीपत्ये इव भवति । तथा अज्ञाना देशाना राजा
 आज्ञः वाङ्गः सौख्यं नैपथ्यं नैपथ्य इत्यादि तथा लुग्वहुत्वे कचिदित्यप्यत्रानुवर्तते तेना-
 न्नापि प्रत्ययः कृतबहुत्वे कचिद्भुग्वभवति अज्ञाः वङ्गाः सुखा इत्यादि तथा चक्षुषा
 गृह्यते चाक्षुषं रूपं भिक्षाणां समूहो भैक्ष कैदार्यं ब्राह्मण्यं वित्त्वा सन्त्यस्मिन्देशे
 वैल्बो देशः संक्राशेन निवृत्तंसांकाश्यं नगर शिवानां निवासो देशः शैवः सुतङ्ग-
 मस्यादूरं भवो ग्रामः सौतङ्गमि, पञ्चाला जनपद इत्यादौ तु पञ्चालादयः
 शब्दा विनैव क्षत्रियसंबन्धजनपदे रूढत्वावर्तन्ते इति सम्भोजं तद्धितेन नन्तरं
 सुपान्तवर्गं प्रकृतिबद्धिञ्चचनेन तथा चाह भगवाम् पाणिनि, तदशित्यं संज्ञा-
 प्रमाणत्वात् लुङ्योगाप्रख्यानात् योगप्रमाणे च तदभावे दर्शन स्यादिति एवं
 वरणानगरमित्यादावपि वेद्यं वृक्षयोगं विनापि वरणादीनां नगरे रूढिः तथा

दक् ॥ अन्यदीयम् । अर्द्धजरतीयम् । कारकाक्रियायुक्ते
 ॥ ३७१ ॥ कारकादप्येते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते क-
 र्तरि कर्मणि चाभिधेये । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् ।
 मथुराया आगतः माथुरः । ग्रामे भवः ग्राम्यः । धुर्यः ।
 धौर्यः ॥ केनेयेकाः ॥ ३७२ ॥ क ईन इय इक इत्येते प्र-
 त्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु णित्वञ्चैषां वैकल्पिकम् । क-

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्य वस्त्रेण परिवृतो बाह्वो रथ इत्यादौ तेषु तेष्वाथेष्वणा-
 दयस्तद्धिता अनेन विधेयाः विस्तरभयान्नोदाहृताः । अजगुरिति बहुव्रीहौ गोरिति
 ह्रस्वे षकारः तस्येदधनुरिति धनुश्चैद्विवक्ष्यत इत्यर्थः । धनुःशब्दोपादानेन णितो
 केत्यस्य विषयोऽर्थविशेषो दर्शितः । अजगवमिति । अजगुश्चब्दादधनुष्यर्थेऽत्राणि वृद्धौ
 बोधेऽस्त्युच्चारः स्यात् अणिच्वाभावात्तद्वृद्धिरिति विशेषः । ईश्वर वनुषश्चसङ्गेयंतथोक्त-
 ममरेण पिनाकोजगवधनुरितितस्यापत्यं स्त्रीति कुसुदगन्धेरियं स्त्रीचैद्विवक्ष्यत इत्य-
 र्थः । अत्राणि स्त्रीति वदताविशेषविषयोदर्शितः कौमुदगन्धेति । क्यपत्येयं वाच्ये
 ण्ये प्रत्यये वृद्धौ यस्येति लोपे आवत इत्यापि गङ्गावत्प्रक्रिया स्यादिति भावः ।
 नित्यमत्रवृद्धिसुदाहरता सूत्रे वाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वं दर्शितम् अतएव श्वशुर्व
 इत्यत्र गर्गादेरपिश्वशुरादिहण्योवृद्धयभावश्चोदाहृतः गर्गादिनिति वा यथास्वमुक्त-
 नामपि प्रत्ययानां णितोविति श्वशुणित्वं बहुलं विदधातीति प्रदर्शनार्थमतएव श्वशु-
 रस्यापत्यमित्यपि विग्रहः । विष्णोरिति मिति । आराध्याराधकभावेनेतिशेषः ।
 ततश्च विष्णुभक्तिरस्येत्यर्थः । इदमर्थेपि वा विहितस्यापि णित्वं वा स्यादिति
 प्रदर्शनार्थमेवं विग्रहोदर्शितः । अत एव रथस्येदं रथ्यमित्यादौ वृद्धयभावः गन्धमि-
 तिगोर्विकारोवयवोवेति ण्ये णित्वाद्वृद्धौ बोध्यस्वर इत्यव् । कुल्यमिति । कुले भव-
 मित्यर्थे ण्यः अणित्वाद्वृद्धिरलोपः । त्वदीयमिति । तवेदमिति गीयः अणिच्चावृ-
 द्धिविभक्तैर्लुक्प्रत्ययेकत्वार्थस्य सत्त्वात् त्वन्मदेकत्व इति त्वदादेशः । मदीयमिति ।
 प्राग्वत् । चतुर इति । चस्य लोपश्चलोपः सहादित्वाद्वाक्येय इति भावः । तुर्यः
 तुरीयइति चतुर्णां पूरण इत्यर्थे चतुरशब्दाण्येणीये चाणित्वाद्वृद्धौ सादीति तुरादे-
 स्तः । अन्यस्येति । एतदपि सहादित्वात् ज्ञेयम् । अत एवान्यदाशीरित्यादावपि भवति

र्णाटकः । कार्णाटकः ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामी-
णः । समीचीनः । समीचीनः । तिरस्त्रितः ॥ यलोपश्च ।
कन्याया जातः कानीनः । पुष्पेण युक्ता रात्रिः पौषी ।
क्षत्रियः । क्षात्रः । शुक्रियम् । इन्द्रियम् । आक्षिकः ।
शाब्दिकः । वैदिकी ॥ अमादेरद्यादेस्त्यतनौ ॐ ॥ अमात्यः
कुत्रत्यः । कुतस्त्यः । तत्रत्यः । ततस्त्यः अद्यतनः । ह्य-

अन्यदीयमिति । अन्यस्येदं जातं भवमागतं चेति णीधेणिच्वादवृद्धौ सहादीत्यन्य-
दादेशः स इव चदीगिति प्रपञ्च्यते । अर्धजरतीयमिति । प्राग्वद्बुद्धिः, इदमेव च
वामहणसिद्धान्तलोकोक्तन्यायेन पूर्वसूत्रैरपि संबन्धमानममादीनपि विकल्पयतीति
तद्धिताभावे उपरगोरपत्यमुपवपत्यमिति भवत्समासोपि अमादावित्यत्र विकल्पा-
नुवृत्तेः पाक्षिक इति तत्राप्येवमुदाहार्यम् । कार अक करोतीति कारकमिति पुन-
स्य कारकशब्दस्य ग्रहणे कारकशब्दार्थः । कर्तुंवेति कर्तुरेव प्रत्ययः स्यात् वरचरिना
कृतो ग्रन्थो वाररुच इत्यादि ब्रह्मि न स्यात् कुङ्कुमेन रक्तवस्त्रं कौङ्कुममिति नहि
करणादीनि कारकादीनिशब्दस्य बाध्यकर्तृशब्दस्यवास्वतन्त्रत्वात् तथा च सति कर्तुः
क्रियायुक्त इत्येव सूत्रं कार्यं स्यात् लाघवमप्येव सूत्रस्य भवति । अतोज्ञायतेका-
रकशब्दोऽयमन्युत्पन्न एव सज्ञाशब्दो निमित्तपर्याय क्रियाहेतावेव प्रसिद्धो गृह्यते
तथोक्तकारकं नियतक्रियमिति तच्चार्यात् कर्त्रादिपङ्क्तिः । तदुक्तं कर्ता कर्म च
करण संप्रदानं तथैव च । अपावान्नाविकरणे इत्याहुः कारकाणि पीडित । तस्मात्
क्रियानाम् यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रयक्रमरूपत्वात् सा
क्रियेत्यभिधीयत इति लक्षितया 'क्रियया युक्तं तस्मिन्निति कर्तृसामर्थ्यात्
कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । भावस्तु क्रियैव न तु क्रियायुक्तः । अथवा कार्पण्योक्तादीबि-
त्यतो मण्डकमुत्थानुवृत्तयोः कर्तृकर्मणोर्विशेषणभेदविति मत्वाह क्रियायुक्ते
कर्तरि कर्मणि चेति । कुङ्कुमेनेति । अत्र कुङ्कुमात्करणकारकात्क्रियायुक्ते
वस्त्रेकर्मणिवाच्येऽपिस्वाद्वालोपः । ननु चैवं देवदत्तेन रक्तवस्त्रमित्यादौ क-
र्तृकारकादपि तद्धितं प्राप्नोति न च कर्तृकर्मणोर्निमित्तभावेन साक्षादुक्तेन
प्रत्ययोत्पत्तिं प्रतिकारकत्वानुमितस्यकार्थित्वस्य सादरकौण्डिन्यन्यायेन बा-
धान् भवतीति वाच्यम् । इन्द्रेण कृतो ग्रन्थ एन्द्र धुरं वहतीति धुर्य इत्यादौ क-

स्तनः । सदातनः । सनातनः ॥ स्वार्थेऽपि ॥ २७३ ॥ उक्ताः
प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त एव देवस्तकः । चा-
तुर्वर्ण्यम् । चौरः ॥ अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः ॥
तावकम् । मामकम् । तावकीनम् । मामकीनम् यौ-

वृत्त्यामपि दृश्यमानत्वात् । एव तर्हि प्रयोगाभावात् एवात्र परिहारः व्याकरणस्य
प्रयोगमूलत्वात् । मथुराया आगतइति । अपादानकारकादत्राऽगमनक्रियायुक्ते
कर्तृर्धर्मभेदेन प्रत्यये वृद्धावलोक्य च मथुरा इति स्यादित्यर्थः । ग्रासे भवइति ।
भवतीति भव इति क्रियायुक्ते कर्तृरिति अधिकरणात् ग्रासात् ण्ये लोपः एवं धु-
र्यइत्यादौ कर्मणि घुरो ण्यः । अत्रापि णितो वेत्यनुवृत्तेर्न वृद्धिः । दीर्घाभावश्चा-
त्र ग्योर्विहस इत्यत्र प्रतिपादितः । धौरेयइति । प्राग्भवेयणि वृद्धिरेव छन्दोऽ-
धीते छान्दसः । नैरुक्त इत्यादयो ज्ञेयाः । युक्त इति किं मथुराया आगमनम-
केन । इहकश्च ईनश्च इयश्च इकश्चेति व्याख्यानात् प्रयोगाद्वा इमे चत्वार
एव प्रत्यया इति मत्वाह कर्त्तृनइयइकइति । भावाद्यर्थे भवति । आदिना जा-
तागतप्रहणप्रयोजनादयो ज्ञेयाः । णित्वा चैषां वैकल्पिकमिति । एतच्च सर्वं णि-
तो वेत्यनुवृत्तेर्लभ्यते कर्णाटकः कर्णाटकइति । अत्र कर्णाटशब्दवाङ्मयार्थकत-
स्य णित्वात्पाक्षिकी वृद्धिः । ननु चात्र कारकात् क्रियायुक्तेर्केनेयेकाश्चेत्येकयोगेऽ-
प्यणादय कादयश्च तेनैव सेत्स्यतीति किमनेन योगान्तरेण । उच्यते अकारकार्थ-
मक्रियायुक्तकर्तृकर्मार्थश्चेद् वचन निष्कस्य विवारो नैष्किकः शतस्य विवारः
शक्तिः, औष्टिकः उमीर्णयोरौमकसौर्णकमित्यादि औमसौर्णमितितु णितो वेत्यणा
सिन्यति अविशेषात् । कारकादपि प्रवर्तते इति मत्वा कारकस्योदाहरणानि दर्शि-
तानि । नह्यत्र कारकादित्यनुवर्तते । ग्रामीणइति ईने अलोपे अवकुप्त्विति णः । सध्री-
चीनइति । सध्रीच भवादि ईने अचेर्दीर्घश्चेत्यलोपदीर्घौ एव समीचीन इत्यादि यलो
पश्चेति । कानीनइत्यादीनां सहादित्वादिति भावः । कानीनइति । क्रम्यायां जात
इत्यर्थे क्रम्याया ईनः णित्वादादिशुद्धिः । सहादीति यकारनाशः । पौपीति । पुष्येण
युक्ता रात्रिरित्यर्थे कारकादिति युक्तक्रियायुक्ते कर्मणि राजौ पुष्यात् कर्तुरिति वृद्धौ
सहादीति यलोपः पूर्वसूत्रोदाहरणमेतच्च लोपप्रसङ्गादिहोक्तम् । क्षत्रिय इति जातिविशेष
इत्यर्थः । अत्र णितो वेत्यतो निपातस्य प्राशङ्कस्यानुवृत्तेः क्षत्राज्जातो विषयः, अणि-

ष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः आस्माकीनः । व-
तुल्ये ॥ ॐ २७४ ॥ सादृश्येयं वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्रवन्मु-
खम् । घटवत् । पटवत् ॥ भावेतत्त्वयणः ॥ ॐ २७५ ॥ शब्द-
स्य प्रवृत्तिनिमित्तभावस्तस्मिन्भावे तत्त्वयणइत्येतेप्रत्य-

त्वाद्वृद्धिः जातेरन्यत्र तु क्षत्राद्वैश्यायां शूद्रायां जातइति णितोवेत्यणेष्व स्यादिति
त्याह क्षात्र इति । शुक्रियमिति । शुक्रो देवता अस्येति देवतार्थे शुक्रादिय. अणि-
त्वाद्वृद्धिः । इन्द्रियमिति । इन्द्रस्यात्मनोलिङ्गमनुभाषकमित्यर्थः । अत्रेन्द्रादिवेषे
प्राग्भववृद्धिः । आक्षिप इति । अक्षैर्दान्यतीत्यर्थः । अक्षादिके वृद्धिः । शाब्दिक
इति । शब्दं करोतीत्यर्थे प्राग्वत् एवं वैदिकी इत्यत्रापि वेदे भवेत्यर्थः । नदादी-
त्वादीप् तथा शक्तिः प्रहरणमस्येत्यत्रशक्तिशब्दादिकेवृद्धौ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वादिलोपाभावे सवर्णे दीर्घः सद्वादीति वा दीर्घः शाक्तीकः । एवं याष्टीकोपि
इन्द्रमहः प्रयोजनमस्येति ऐन्द्रमहिकं माहिकम् । त्यतनाविति । अमाद्यादेरिति ।
अमाद्याऽद्यं च अमाद्यौ तावादी यस्य स अमाद्यामाद्यादिस्तस्मादमादेरद्यादेर्भा-
वार्थे यथासंख्यं त्यतनौ प्रत्ययौ वक्तव्यावित्यर्थः । अमात्यइति । अमा भव इत्यर्थः । अमे-
त्यव्यय सहाय्ये । अमा सहसमीपेचेत्यमरः । कुत्रत्य इत्यादीति कुत्र भव कुत-
आगतस्तत्रागतं तत् आगत इत्यर्थः अमादेरत्रत्यः । अद्यतनइत्यादीति । अद्यागतः
ह्योगतेऽह्निजातः सदागत इत्यर्थः । अद्यादेरत्र तनः स्वार्थे स्वार्थं प्रकृत्यर्थ एव ।
उक्ता प्रत्ययाइति अणाद्य काद्यश्चेत्यर्थः । अत्र णितो वेत्यनुवृत्तेस्तेऽपि णितौ
वा स्युर्बहुल भवन्तीतिशेषः । अतएव विनय एव वैतथिक इत्यादौ णिन्वाद् वृद्धिर्भ-
वातुर्वर्ण्यमिति ण्यं णित्वाद्वृद्धिः । चौरइति । अणिप्राग्वत् अपिग्रहणं किं न
चापत्याद्यर्थे बाधः तत्रविधिसामर्थ्यात् योगविभागात् । योगविभागार्थं तर्ह-
पिग्रहणं स्वार्थे इत्येको योग-उक्त एवतस्यार्थः । अपीति द्वितीयो योगः द-
त्र काद्योनवर्तन्ते मण्डूकप्लुत्या अपत्याद्यार्थाश्च तेनकाद्योपत्यदेवतेदमर्थेष्वाधि-
सिध्यति अत एवक्षत्रियइत्यपत्यार्थस्योदाहरणं दर्शितम् । शुक्रियमिति देवता-
र्थेऽप्यैव तथा कटार्येयं काटकमितीदमर्थेऽपि । कुलस्यापत्यं कुलीन इ-
त्यपत्यार्थ ईनः रेवत्या अपत्यं रैवतिकः इतीकः इत्यादिप्रयोगाद्व्यवस्था । अ-
णीनयोरिति । अणि ईने च परे परतः युष्मद् एकत्वे तवक आदेशः द्वित्वम-

या भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता तान्तस्य नित्य-
 स्त्रीलिङ्गत्वादाप् ॥ समाहारे तागुणश्च ॥ वेता । जनता
 ब्राह्मणत्वम् । सौमनस्यम् । सौभाग्यम् वैदुष्यम् ॥ कः
 मण्यपि यणक्तव्यः ॥ राजन्यम् । राज्यम् । नोवेतिटिलो-

हुत्वयोर्युष्माक एवमस्मदोपि ममकोऽस्माकश्च सहादित्वादिति शेषः । तत्र च पठ्यते
 यौष्माकः आस्माकः यौष्माकीणः आस्माकीनः एकत्वे तावको मामकः तावकीनः
 मामकीनः इति तथाच श्रीपाणिनेः सूत्रं तस्मिन्नाणि च युस्माकास्माकौ तवकममका-
 वेकवचन इति तावकमिति । तवेदमित्यणि युष्मद् तवको वृद्धिश्च एव मामक-
 मित्युष्मद् ममको वृद्धिश्च एव तावकीनः मामकीनमिति ईत्ने । यौष्माकमिति
 युवयोः युष्माक वाद्यमित्यणि युष्मदो युष्माकेवृद्धिरेवभावयोरस्माकं वायमस्माक
 इत्यस्मदोऽस्माके तथा यौष्माकीणः अस्माकीनइतीन ईनस्याद्ये चावकुप्वितिण-
 त्वम् । वत्तु । स्यइतिप्रत्ययार्थस्यविशेषणमित्याह साहचर्येयं वप्रत्ययइति । प्रत्यय-
 इति । प्रत्ययान्तेनचाविशेषात्क्रियाद्रव्यगुणसादृश्यं प्रतीयत इत्यर्थः । एवं च गवा
 हुत्स्यो गवयः पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ द्रव्यगुणसादृश्योऽनभिधानान्न यत्र त्वभि-
 धानमस्ति कुत्र तत्रापि स्वादेव यथा मथुरायामिव मथुरावत् तुल्ये प्राकारो देवद-
 न्तस्यैव देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्यस्थौल्यमिति । तथोदाहरति । चन्द्रवन्मुखमिति शोभन-
 मितिवाक्यशेषः । चन्द्रेण तुल्यं चन्द्रवन्मुखं चन्द्रशोभनतुल्यं शोभनरतिशोभनक्रि-
 यया चन्द्रमुखोस्तौल्यमिति प्राधान्यात् चन्द्राद्वत् प्रत्ययः तस्य च चादिषु पाठात्
 तदव्ययमित्यव्ययत्वात् अव्ययाद्विभक्तेर्लुगिति स्यादेर्लुकिविभक्त्यन्तत्वात्पदत्व घ-
 टवदिति । घटस्यैव घटवत् लदर देवदत्तस्येति शेषः द्रव्यसान्ध्यान्न भटा इति प्रागव-
 त्प्रक्रिया एव पटवदित्यत्रापि पटे ह्यपटवत् तनुत्वं पत्रेइतिशेषः गुणसादृश्येन तटा
 इति प्रागवत् । भावे । भावशब्दस्याभिप्रायादित्यर्थत्वात्कोत्रार्थोभिप्रेत इतिशङ्कामपा-
 क्रोति । शब्दस्येत्यादि । भवते; करणे अत्रघञ् भतोऽनेनशब्दप्रत्ययाविति गोत्वादित्ता
 हे विशेषेति गवादौ गोरित्यादिशब्दः प्रवर्तते गौरीत्यादीरभिल्लाकारश्च प्रत्ययो भव-
 ति अतः ज्ञेय गोत्वादिर्गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भावशब्देनोच्यत इत्यर्थः स
 च भावोऽनेकविधः जातिगुणसंखन्यस्वरूपादिभेदेन एतच्च स्वविशदमाहभाष्यादे-

पः ॥ लोहितादेरिमन् ङिञ्च ॥ लोहितिमा । अणिमा ॥
 ऋइमनि ॥ २८० प्रथिमा । बहोर्लोपोभूच बहोः ॥ २७६।
 भूमा ॥ अस्त्यर्थे मतुः ॥ २७६ ॥ नाम्नोऽस्त्यर्थे मतुः प्रत्य-
 यो भवति अस्याऽस्मिन्वाऽस्तीत्यर्थे । उकारो लुमीच्चि-
 धानार्थः । गोमान् । श्रीमान् । गोमती । श्रीमती ॥ अ-

रवगन्तव्यं विस्तरभयादिहोक्तम् । ब्राह्मणस्य भावइति । यदा ब्राह्मणशब्दो जाति-
 मात्रवाची तदा णो ब्राह्मणशब्दः स एवार्थ इति शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्त-
 मिति तत्र प्रत्ययः यदा तु जातिविशिष्टद्रव्यवाची तदा जातिविशेष इत्यर्थः ।
 ब्राह्मणतेति । तप्रत्ययः । तान्तस्येति । तप्रत्ययान्तशब्दशक्तिस्वाभावात्प्रत्ययस्त्रियमे-
 वाहेति स्त्रीत्वाददन्तत्वादावतः स्त्रियमित्याप्त्यादित्यर्थः । समाहार इति । समू-
 हेर्धे तप्रत्ययो गुणश्च यथाप्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः । आपो नित्यत्वाच्चेति निर्देशः ।
 त्रैवेति । त्रयाणां समूह इत्यर्थः । तत आप् इकारस्य एकारो गुण जनतेति ।
 जनानां समूह इत्यर्थः । ब्राह्मणत्वमिति । ब्राह्मणस्य भाव इति त्व. एवं ब्राह्मण्य-
 मिति यण्यलोपः । सौमनस्यमिति । सुमनसो भाव. सुमगस्य भाव इत्युभय-
 त्र यण् आदिवृद्धिः । वैदुष्यमिति । विदुषोभाव इति यण् वसोर्व ऋरिति वस्योत्वे
 विदेर्वसुरिति कृतस्य सस्य किलादितिप. । नानात्वमित्यादौ तु नानाद्वय. शब्दाः
 असङ्गतादावर्थवर्तन्त इत्यसहभावादौ भावप्रत्यय । कर्मण्यपीति । अपिशब्दाद्भा-
 वेपि । राजन्यं राज्यमिति राज्ञ कर्म भावोपीत्यथ यणि पक्षे टिलोप इत्याह
 नोवेतीति । यकारपरत्वादितिभावः । लोहितादेरिति । एभ्यो भावेर्ध्व इमन्
 प्रत्ययो ङिञ्च वाच्य इत्यर्थः । लोहितमेति । लोहितस्य भाव इतीमन् ङिति टेरि-
 त्यलोपे सौ नोपधाया इति दीर्घे सिनलोपे च राजवत्प्रक्रिया । अणिमेति । अणो-
 र्भाव इतीमनि ङित्वादुलोपः । ऋर इति । पृथुपृथुशृङ्गशृङ्गपरिवृष्टानामिमन्-
 न्तानां कृतेरफाणां सहादिषु पाठादेपासृकारस्येति इत्यर्थः । अत एव कृष्णस्य
 भाव कृष्णिमेत्यादौ रो न । अथवाऽत्रक्तव्यमेतत् प्रयोगाभावाच्च कृष्णिमेत्यादौ
 रो न । प्रथिमेति । पृथोर्भाव इतीमनि टिलोपे ऋकारस्य र. । बहोर्भावइतीति ।
 भूमेत्यस्यार्थबोधके ईदृशे वाक्ये सतीत्यर्थः । बहोरिति । भूमेत्यस्य सहादिषु पाठाद्
 हो. परस्य इमन् इकारस्य लोपो बहोश्च भू इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । भूमेति । उक्त-
 प्रक्रियायां कृतायां भूसानौ भूमान इत्यादीनि राजवद्वाणि स्मृतिरित्यर्थः

इको च मत्वर्थे ॥ वैजयन्तः । मायिकः ॥ मान्तोपधाङ्-
त्विनौ ॥ २७७ मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादका-
रोपधाङ्गवत्त्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे । भगवान् । धनी ।
द्वषद्वती भूमिः । किम्बान् । लक्ष्मीवान् । शमी ॥ तडित्वा-
दिभ्यश्च ॥ तडित्वान् । एतात्किं यत्तदेभ्यः परिमाणे व-

अस्त्यर्थे । कर्तृविशिष्टः संप्रतिसत्तेति भूतभविष्यत्सत्ताया न तत्रापि कर्तुरेव
प्राधान्यात् । कार्ययोग इति अस्ते, प्रयोगे कर्तुर्मतुः स्यादित्यर्थः । अनभिधाना-
दन्यस्मान्न । अस्त्यर्थ इति । वाप्रकृत्यर्थविशेषण तस्मात्सामर्थ्यात् प्रथमान्तात्प्रत्ययः ।
अथवा धनिटो नामिवत् इत्यत्र नामिवदिति निर्देशात् ज्ञापकात् प्रथमान्तात् पप्रत्यर्थे
सप्तम्यर्थे वा प्रत्यय इत्यभिप्रेत्याह । नाम इत्यादि एवं च गावोस्य सन्त्यनन्तरा
इत्यादौ प्रसक्तो मनु सापेक्षत्वेनानन्वयात् यथा चित्रा गावोस्य सन्तीति वाक्ये
प्रत्येकं न तद्धितोपि सामर्थ्ये सत्येवभवतीति समाससूत्रयुक्तमेव चित्रगुप्त्यादौ
च बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वात् । उकारइति । मतोरिति शेषः । अर्थशब्द, प्रयोजन-
वाची तत्र गोमानित्यादौ त्रितोडमिति तुमो गोमतीत्यादौ च दृष्टित इतीपो विधानं
चास्य प्रयोजनमित्यर्थं गोमानिति गावोस्य सन्तीति गोमनु, वदित्वाद्वृत्तौ तुम्
अत्वसोरिति दीर्घः सिलोपः सयोगान्तलोपः भवतुशब्दवत्प्रक्रिया । एव श्रीमा-
निति देश इति शेषः । श्रीरस्मिन्नस्तीत्यर्थः । प्रक्रिया तु प्राग्वत् । गोमती श्रीमतीति
गाव, सन्त्यस्याः श्रीरस्यामिति मतौ वदित्वान् दृष्टित इतीपि रूपाणि नदीवत् ।
अङ्काविति । अश्वइकश्चतौमत्वर्थे अस्यसिन्वास्तीत्यर्थे वक्तव्याविति शेषः ।
वैजयन्तइति । वैजयन्तीपताका सास्यास्तीत्यर्थे अः ईलोपः । मायिक इति । माया
अस्यास्तीतिके आलोपः । मान्तो । इह मूच अश्वमी अन्तश्चोपधाचान्तोपधे
मावन्तोपधे यस्यासौ मान्तोपधस्तस्मान्मान्तोपधात् वतुच वत्विनौ इति भयोरन्तो-
पभयोर्वत्विनोश्च साम्येपि सस्यातानुदेशेनभवतिनामिवत् इति नोनलोपेनमो
पवादीपवती निर्देशान् । असदेहार्थमातोपधावतिनाविति निर्देशाभावाद्वा इ-
त्यभिप्रेत्याह मकारान्तादित्यादि । अस्त्यर्थ इति । अस्यास्मिन्वास्त्यित्यर्थ इत्यर्थः ।
तथा क्रमेणोदाहरति । भगवानिति भगोस्यास्तीत्यकारान्ताद्वतु । भग, श्रीका-
ममाहात्म्यवीर्ययत्नाक्रीर्तित्वित्यसर । वर्णीति । धनमस्यास्तित्यदन्तादत्रेनि
ततो नामत्वात्साविनाशौ साविति दीर्घे सिलोपे नलोपे च दृष्टितवत्प्रक्रिया ।

तुः * ॥ यत्तदोराः ॥ यावान् तावान् ॥ किमः किर्यश्च ॥
 कियान् ॥ आइश्चैतदोवा ॥ एतावान् । इयान् ॥ तुन्दा-
 देरिलः * । तुन्दिलः । औन्नत्ये दन्तादुरः * । दन्तुरः । श्रद्धा-
 देर्लुः * ॥ श्रद्धालुः ॥ अस्मायामेधास्त्राभ्योऽस्त्यर्थेविन्व-
 क्तव्यः * ॥ तपस्वी । मायावी । मेधावी । स्रग्वी ॥ वा-
 चोग्मिन् * ॥ वाग्मी ॥ आलाटौकुत्सितभाषिणि * ॥ वा-

दृढवतीति । दृढः सन्त्यस्यामित्यकारोपधादतौ भूमे, स्त्रीत्वादीपि नदीवत् ।
 इतिरितु हसन्तादनभिधानात् यथा पवमानित्यादावदन्तादीपि वतुः यत्रत्वभिधा-
 नमस्ति तत्र स्यादेव चमीकमीवमीचेति । कवानिति । मान्तत्वाद्धतुः । लक्ष्मी-
 वानितिसुपधत्वात् शमीति । शमोस्मिन्नस्तीति अदन्तत्वान्मुपधत्वाद्वा विनि, तडि-
 दित्यादि । अस्त्यर्थेवत्वित्तौ वक्तव्याविति शेषः । मान्तोपधत्वाभावात् पृथेण न
 प्राप्नुत इत्यारम्भः । तडित्वानिति । तडिदन्तास्तीति वतुः तकारस्यात्र चपा अव इति
 दत्त्वं तु सहादेरिति वान्तत्वविधिसामर्थ्यात् इन्तुदाहरणं तु ग्रीह्यः सन्त्यस्यासौ
 ब्रीही शालयोऽस्त्यसन्तिशालीति ज्ञेयम् । एतदित्यादि । वक्तव्य इति शेषः परिस-
 मन्तान्मानं परिमाणम् । उक्तं च ॥ परिमाणं तु सर्वतः । यत्तदोरिति । एतयोर्वैतौ
 प्रत्यये परे आत्वं सहादित्वादित्यर्थः । यावान् तावानिति । यत्परिमाणमस्य तत्प-
 रिमाणमस्येति वतौ यत्तदोरिति षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्कारस्यात्वे सवर्णोदीर्घ । किम-
 इति । किमः किरादेशो वतोर्वस्य सहादित्वाद्यश्च स्यादित्यर्थः कियानिति । किं
 परिमाणमस्येति वतौ किमः सर्वस्य क्यादेशे वस्य यत्वम् । आइश्चिति । एतद्
 आत्व वा स्यात् सामर्थ्यात्तदभावे इहादेशे तत्रैव चकाराद्वतोर्वस्य यत्त्वं च सहादि-
 त्वात् स्यादित्यर्थः । एतावानित्यात्वइयानिति । एतद् सर्वस्येशोदेगे वस्य
 यत्वम् एतत्परिमाणमस्येत्यर्थः । तुन्दादेरिति । मत्वर्थे वाच्य इति शेषः ।
 तुन्दिलइति । तुन्दमस्यास्तीति लोपः आदिना उर्द्धि लादय । औन्नत्यइति ।
 उन्नतस्य भावः औन्नत्यं तत्रार्थे दन्तादुरः प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । दन्तुरइति । उन्नता
 दन्ता अस्थित्युत्प्रे अलोपः । श्रद्धादेरिति । मत्वर्थे लुर्वाच्य इति शेषः । श्रद्धालुरि-
 ति । श्रद्धास्यास्तीत्यर्थः । आदिना तन्त्रालुप्रभृतयः । अस्माद्येति । तपसीति ।
 तपोस्यास्तीत्यर्थः सकारस्यात्र षदान्तत्वेपि त्रिगोत्वाभावस्तु राडादिर्गति
 सान्तत्वविधिसामर्थ्यात् भवति । स्रग्वीति । स्रगस्यास्तीत्यर्थः । एतावानो

चालः । वाचाटः ॥ ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥
 ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । पटुदेश्यः पटुदे-
 शीयः ॥ प्रशंसायां रूपः ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैया-
 करणरूपः ॥ कुत्सायां पाशः ॥ कुत्सितो वैयाकरणो वै-
 याकरणपाशः देवपाशः ॥ भूतपूर्वं चरद् ॥ दृष्टचरः ।
 दृष्टचरी ॥ प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद् ॥ अन्नम
 यो यज्ञः । मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जालमः । अमृतमय-
 श्चन्द्रः ॥ तदधीतेवेदवेत्यन्नाण् वक्तव्यः ॥ व्याकरणम-
 धीते वेद वा वैयाकरणः । शोभनोश्चः स्वश्चः तं वेत्ति सौ-
 कुत्वम् । वाचइति । मत्वर्थेवाच्य इति शेषः । वाग्मीति । वागस्यास्तीतिवाग्मी
 वाग्मिनौ चस्य कुत्वे करय चपा अवे इति ग. स्यात् भिन्ना सहोच्चारणे गकार-
 द्वयश्रवणं भवतीत्यर्थः । आलाटाविति । कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ
 प्रत्ययौ वक्तव्याविति शेषः । वाचालइति । बहुकुत्सिता वागस्यास्तीत्यर्थे आले
 पदान्तादिः । कुत्वं जबञ्जान्तित्वात्सहादित्वाच्च एव वाचाटोपि । ईषदिति । ईषद-
 परिसमाप्ति किञ्चित्प्रयुक्तता तस्यान्ते ते वाच्या इत्यर्थः । प्रशंसायामिति । प्रशंसा
 स्तुतिः तत्रायं वाच्य इत्यर्थः । भूतपूर्वइति । पूर्वकालं भूत, भूतपूर्वइति
 तत्पुरुषे कचिदमाद्यन्तस्येति पूर्वशब्दस्य परनिपातः अथवा भूतः पूर्वमिति तान्नश्चेति
 योगविभागात्समासः भूतशब्दोऽविद्यमानवाची तत्र चरद् प्रत्ययो वाच्य
 इत्यर्थः । टकारः एतितइतीवर्थः । दृष्टचरी । प्राचुर्येति । प्रचुरस्य
 भावः प्राचुर्यं प्रकृतेरवस्थान्तर विकारः प्रधानस्य भावः प्राधान्यम् आदिना तद्व-
 पावयवादयः वक्तव्यमेतत् ट ईवर्थः । अन्नमयइति । अन्नं प्रचुरं यस्मि-
 न्यज्ञ इत्यर्थः । मृन्मयइति । मृदो विकार इत्यर्थः । स्त्रीमयइति । स्त्रीप्रधान-
 मस्येत्यर्थः । जालमोऽधमः । अमृतमयइति । अमृतस्वरूप इत्यर्थः । एव दूर्वावह
 अवयवो दूर्वामयं गो पुरीष गोमयमित्यादि । तदधीतइति । तदित्यनेना-
 ध्येतव्यसामान्यं च द्वितीयान्त प्रकृतित्वेन निर्दिश्यते अधीते वेद वेत्यर्थेनिर्दे-
 शः । वैयाकरणइति । स्वश्च इति । कर्मधारयः । तमिति । स्वश्च सौवश्च-
 इति व्याकरणस्वश्चशब्दाभ्यामनेनाणिबध्यमाणप्रक्रियाया कृतायामेव स्यादित्यर्थः ॥

१ वैयाकरणइत्यस्य व्याकरणमधीतिइतिकथमिग्रहोवृत्तिसमानार्थकस्यैवविग्रहवात् तस्य-
 तिवामयत् आख्याततद्धितकृतो इत्यनेन रूपेणप्रपञ्चितम् तद्धितार्थस्य क्रियात्वाभावेऽपि
 अत्रात्रिके द्वितीयातात्पर्यविधानसामर्थ्यादेद्वितीया ॥

वश्चः ॥ न सन्धिव्योर्धुच्च ॥ २८७ ॥ सन्धिजौ व्यौ तयोः
सन्धिजयोर्धकारवकारयोः संबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भ-
वति किन्तु तथोर्धुङागमो भवतीदुडित्येतावागमौ भ-
वतः वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः वकारात्पू-
र्वमुकारः पश्चादादिस्वरस्यङ्गिति वृद्धिः ॥ इतोजाताथैः ॥

न सन्धिः । इह सन्धेर्ध्वोसन्धियवाविति षष्ठीतत्पुरुषोय ततश्च सन्धिजनिता व्या-
वित्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह सन्धिजौ व्यौ सन्धिववाविति । इय स्वरे एवमिति विहितौ
यकारवकारावित्यर्थः । तयोरित्यादि अनेन यवोरितीकारोकारयोर्ग्रहणं संधिविशे-
षणत्वाच्च भवतीति दर्शयति । सन्धिनइति । यन्निमित्तौ यकारवकारौ तस्येत्यर्थः ।
स्वरस्येति । आदिस्वरस्येत्यनुवृत्तेरादिति शेषः, वृद्धिर्न भवतीति । आदिस्वरस्येति
प्राप्तेतिशेषः । नन्वत्र व्योर्धुङेव विधीयता किं वृद्धिनिषेधेन न च युगागमात्पू-
र्ववृद्धि स्यादिति वाच्यं युटः परत्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्च नच वृद्धिरपि
नित्या शब्दान्तरप्राप्ते कृते युटि तस्यैव प्राप्तोक्त्युक्तेऽन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नु-
न्निधिरनित्यो भवतीति एव तर्हि व्याख्या यवाभ्या परस्य प्राप्ता वृद्धिः प्रतिपिष्यते
तयोरेव युगागमो यथा स्यादन्ययोर्मा भूदिति वृद्धिर्निषिध्यते तेन दधिप्रियोऽश्वो-
दध्यश्च तस्यापस्य द्वाध्याश्चि माध्वश्चिरित्यत्र मध्यसो व्योर्धुद् न भवतीति चेन्मै-
वम् इहादिस्वरस्येत्यनुवर्तते स्वरस्येति सवधषष्ठीय तेनादिस्वरस्यादेशयोर्ध्वोर्धुङित्व-
योर्धाध्यश्चिरित्यादौ नास्ति प्रसङ्गः किञ्च सन्धियग्रहणमप्येव न कर्तव्यं भवति
आदिस्वरस्यादेशौ हि व्यौ सन्धिजावेवेति न च वाच्यं स्थान्यादेशभावसंबन्ध
षष्ठ्येवदुर्ज्ञानेति व्याख्यातसो विशेषप्रतिपत्तेः एवं तर्हि वृद्धिनिषेधो मध्यवृद्धि-
विधेरपि ज्ञापनार्थः तेन पूर्वव्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयालिन्द पूर्ववर्षासु भवं पूर्व-
वार्धिकमित्यादि सिद्धं सन्धिग्रहणं याष्टीक इत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । अथेह कसाम्
भवति एतीति पश्यतः छत्राप्राप्ता भवत्ययमपीकारयोगकार उच्यते संधिः
शब्देनेय स्वरे भवमिति स्वरसन्धिरुच्यते अयं च न तथा अथवा युङ्गेति
चकारोऽधिकविधानार्थः तेनात्रसन्धजस्यापि न भवति अत एव च द्वे भशी-
तिभृतो वृक्षशीतिक इत्यादि सिद्धं तथा स्ययकृतस्यापपत्यं स्यैयकृतः इत्यादा-
वसन्धजयोरपि व्योर्धुद् भवति द्वारे नियुक्ते दौवारिकः स्यात् । तयोरिति

लज्जितः ॥ तरतमेयस्विष्टाः प्रकर्षे ॥ २७८ ॥ अतिशयेऽथ
तरतमेयस्विष्टेत्येते प्रत्यया भवन्ति । अतिशयेन कृष्णः
कृष्णतरः कृष्णतमः शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्विष्टौ

ययोरित्यर्थं युद्धित्यत्र च इश्च उश्च यू तयोऽष्टयुद्धिति द्वन्द्वाकार प्रत्येकं सः इति
मत्वाह । इद् उदेत्येतावागमाविति । यथासंख्यमिति शेषः । ननु टिप्पण्युदात्तोः
प्रागवटस्य भाव्यापि व्याकरणस्वश्च यकारवकारसयुक्तयोः कथं तयोः प्रागसौ
स्यादित्याशङ्क्याह । वर्णेति । बिभ्रेषो विभागः पार्थक्यमिति यावत् । पश्चादिति ।
तरत्यात् शब्दान्तरत्वाच्चेति भावः । इय इति । प्रत्ययो वक्तव्य इति शेषः ।
लज्जित इति । लज्जा जातास्येत्यर्थे इत्येत्यलोपः । तरतमे । प्रकर्षातिशयः नन्वत्र
प्रकर्ष किं प्रकृत्यर्थो प्रत्ययार्थो वा प्रत्ययार्थविशेषणं वा प्रकृत्यर्थविशेषणं वा नात्र
अतिशयार्थेभ्योऽतिशयप्रकर्षादित्यर्थः न च प्रत्ययोत्पत्ते नापि द्वितीयः आद्यस्याति
शय आढ्यतमशित्येव प्रयोगप्रसङ्गात् आढ्यतमो देवदत्त इति सामानाधिकरण्या-
नुपपत्ते न च तृतीयः कस्यापि प्रत्ययस्याथान्तरस्यानिर्वशात् नापि तुर्यः प्रत्यय-
द्यौत्यः प्रकर्षः प्रकृत्यभिहितस्य प्रवानस्यार्थस्यैव विशेषणम् उक्तइति तस्मादन्त्य
एव पक्षः श्रेष्ठ इति मत्वाह । अतिशयेऽथ इति । अतिशयोऽस्मिन्नस्तीत्यतिशयः
अतिशयवान्तिगमः इत्यर्थः । तत्तत्प्रातिशयविशिष्टेऽर्थे नर्तमानानाङ्गस्वार्थे
एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषांच स्वार्थिज्ञानां द्यौत्ये भवति अत एव
कुमारतमेति तमप्रत्ययान्तात्प्रथमवर्गोवाचिन इतीप् न भवति कुमारशब्दस्य तु
वयं प्रवृत्तिनिमित्तं तमप्रत्ययान्तस्य तु तद्वत्ता आश्रुस्तत्त्वमात्राभिव्यक्तयो भवन्ति
कुमारतमइति पुस्तकं तु ह्रस्वा कुटी कुटीर शमीरइतिवज्ज्ञेयं कृष्णतरइति । यद्यपि
सामान्येन प्रत्यया विधीयन्ते तथापि प्रयोगाद्यर्थे विभज्ये चोपपदे तरेयसूत-
मेष्टाविति ज्ञेयं तत्रागुणवचनादेवेष्टेयसू इति वा तस्य द्वाविमौ कृष्णौ अय-
मन्यो प्रकर्षेण कृष्ण इत्यर्थः, ननु कस्यार्थस्यात्र प्रकर्षः सन्तिहि तत्र द्वये व-
ह्यो गुणा सत्य तथापि यत्तुगुणस्य भावाद्द्वये शब्दनिवेशः श्वेस्तत्प्रकर्षा
शयः सप्रत्यय तथा शुक्लादिभ्यो गुणप्रकर्षे जातिशब्दे वस्तुजाते, सर्ववैक-
रूपत्वेन प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितानां बाह्योद्विधर्माणां प्रकर्षे प्रत्यया, यथा
गौरयं यः शकटं वहति गौतरोयं यः शकटं वहतितराम् अश्वोऽयं श्वत्वारिषो-

डितौ वक्तव्यौ ॐ ॥ उकारोऽनुमीयर्थः अतिशयेन लघुर्लघी-
यान् । पापीयान् । लघीयसी । पापीयसी । लघिष्ठः ।
पापिष्ठः ॥ गुर्वादेरिष्टेऽमनेयस्तु गरादिष्ठ्यलोपश्च ॐ ॥ अति-
शयेन गुरुर्गरीयान् । गरिष्ठः । गरिमा । प्रेष्ठः । स्थविष्ठः ।

जनानि गच्छति अश्वतरोय योऽष्टौ योजनानि गच्छतीति एव सर्वथा द्रव्यस्य
धर्मद्वारक प्रकर्षो न स्वत यथा शुक्लगुणयोगात्पटस्य व्यपदेश तथा प्रकर्षव्यप-
देशोऽपि तत्प्रकर्षादेवेत्यर्थः । उक्तं च । द्रव्यस्याऽव्यपदेशस्य य उपादीयत गुणः ।
भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयत इति ॥ अव्यपदेशस्येति व्यपदेशमशक्यस्ये-
त्यर्थः । कृष्णतमइति । अयमेवामतिशयेन कृष्ण इत्यर्थः । एव शुक्लतरं शुक्लतमोपि ।
ईयसिष्ठाविति । डित्वस्य फलमाह डित्तीति । डित्तिदोरित्यनेनेति शेषः । सूत्र-
कारस्य तु इदं वक्ष्यमाणं च तत्तत्कार्यं सहादित्वादेव सिद्धयतीत्याक्षयः ।
उकारइति । ईयसोरिति शेषः । उदित्त्वाविति धृतिरिति नुमीपौ सिद्धयत ।
आतिगयेनेति । अयमनयोरिति शेषः । लघीयानिति लघोरीयसोर्दित्वाद्दिलोपः ।
उदित्त्वाविति इति नुभि न्समहदिति दीर्घे हसेप इति सिलोप-
सयोगान्तलोपे पञ्चसु विद्वन्छब्दवत्प्रक्रिया अन्यत्र सुवचस्वन् । पापीयानिति
अयमनयोरतिशयेन पापीत्यर्थः । टिलोपेऽत्र ह्नो लोपः शेषं प्राग्वत् । लघीयसीति
धृतिरिति । पापीयसीति । अयमनयोरतिशयेन पापिनीत्यर्थः । ईपोत्र पुंवद्वेति
वाग्व्याप्तुंवद्भावेन निवृत्तौ ह्नोऽलोपेनलोप ईप प्राग्वत् । लघिष्ठइति । अयमे-
वामतिशयेन लघुरित्यर्थः । इष्टेऽत्र टिलोपः एव पापिष्ठोऽपि विभज्योपपदे उदीच्या
वृक्षिणात्येत्यः पटुतराः पटीयांस इति । गुर्वादेरिति । इत परमासमासेवक्तव्या-
नि । गुरु श्रिय स्थिर स्फिरोरुवहुलवृद्ध वृष दीर्घवृन्दारकस्थूल दूर यव
दु ख क्षिप्र क्षुद्र इत्यादेर्गणस्थ गरादिर्गर् प्रस्थस्फवर् बहि वप् त्रप् द्राष्ट्र वृ-
न्द स्वय दवहस् क्षपक्षोदइत्यादिरादेशः टेरलोपष्ठ्यलोपोपि इष्टइमन्ईयसु
इत्येतेषु परतो वक्तव्य इत्यर्थः । इह गराद्यादेशानां च टिलोपो न भवतीत्य-
र्थः । अत्र । व्याख्यानादिकारोपि ततः सन्निर्निर्दिश्यते इश्च ईयसुश्चेति तेन
गरीयसीरित्यादि सिद्धयति । अतिशयेन गुरुरिति । अयमनयोरिति शेषः

ज्यादिलोपः ॥ ज्यायान् । ज्येष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिष्ठः ।
श्रेयान् । श्रेष्ठः ॥ बहोरिष्टेयि ॥ भूयिष्ठः । भूयान् ॥ किमोव्य-
यादाख्याताच्च तरतमयोराम् वक्तव्यः ॥ कुतस्तराम्पर-
माणवः । कुतस्तमाम् तेषामारम्भकत्वम् । उच्चैस्तराम्

गरीयानिति गुरोरत्र गरादेशदिलोपाभावौ गरिष्ठइति । अथमेषां प्रकर्षेण गुरु-
त्वं इष्टे प्राग्वत्, गरिमेति । गुरोर्भावं इत्यर्थे लोहिताद्योरितीमनि प्राग्वत् ।
प्रेष्ठेति । प्रियस्यात्र प्रपञ्चलोपाद्अइण्डित्वम् एव प्रयोगाद्येमापि स्थविष्ठइति स्थूल-
स्यात्र स्थवृषस्य च लोहितादित्वाभावादिमनि नोदाहरणम् तवं स्थेष्ठः स्थेयानित्यादि
ज्ञेयम् । ईकारस्य लोपो वक्तव्यः इति शेषोः ज्यायानिति । वृद्धस्यात्र ज्यादेशः
इयसीरीलोप । ज्येष्ठइति । ज्यादेशेनाइत्येव द्राघीयानिति । दीर्घस्यात्र द्राघा-
देशः । एवं द्राघिष्ठ द्राघिमापि श्रेयानिति प्रत्ययशब्दस्यात्रादेश एव श्रेष्ठोपि
बहोरिति । इष्टे परं बहोर्यिप्रत्ययो भवतीति वाच्यमित्यर्थः । भूयिष्ठइति । अयमेषा-
मतिशयेन येन बहुरित्यर्थः अत्र बहुरिष्ठ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वल-
वानिति पूर्वबहोर्लोप इति भूरादेश इलोपश्च पश्चादनेनापि एवं भूयानित्य-
पि वर्गम् इह प्रकर्षवतोपि पुनः प्रकर्षविवक्षाया आतिशायनि किन्तादपरः प्रकर्ष
प्रत्ययो न भवतीति भाष्यः प्रेष्ठतमाय कर्मणे इति छान्दसः प्रयोगः युधिष्ठिरः
श्रेष्ठतमः कुरुणामिति पुनरप्रयोऽयमेव वृत्तिकारस्तु साधु मन्यते यथाह यदाच
प्रकर्षवत्ता पुनः प्रकर्षो विवक्षते तदातिशायनिकान्तादपरः प्रत्ययो भवतीति । किमो
व्ययादिति । किंशब्दाच्चादस्ति बाधन्ताच्चकारादेकारान्ताच्च यौ तरतमौ तरतमेय-
स्विष्टा इति विहितौ व्याख्यानाच्चात एव ज्ञापकाद्विहितौ नयोः तरतमयोश्चेति
पञ्चम्यर्थे पष्ठी ताभ्यामात्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । कुतस्तरामिति । अत्राव्ययत्वा-
देवाम् सिध्यतीति अवस्तनै, कुतस्थतरतमयोश्चेति पञ्चम्यर्थे पष्ठी ताभ्यामात् प्र-
त्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । कुत शब्दः किंशब्दस्थाने लेखः भ्रान्त्यालिखित इति मन्यते
किं रन्तरामिति तु न्याय्यं किमत्र प्रश्ने इदं च किमिदं च किमिदमुपनयोरतिशयेन
किमित्यर्थे तरतमेयेति किम.तरः ततोनेनाम् तदन्तस्य चादित्वेनाव्ययत्वादव्य-
यादिति विभक्त्युक्तं अश्रसामान्यविवक्षायामिदमेकवचनं ङीबत्वं च अत्रामि
तुडभावस्तु तुडामइत्यत्रैव प्रत्ययादि उत्तरमाह परमाणव इति । निरवयवः

गायति । पचतितराम् । पठतितमाम् ॥ परिमाणे द्वादाशः ॥
जानुदघ्नम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रम् ॥ द्वयोर्बहूनां चै-
कस्य निर्द्धारणे किमादिभ्यो ङतरङ्तमौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥
कतरो भवतोः काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । भ-
वतोर्यतरस्तात्किंकः 'ततर उद्वृह्णातु ॥' संख्येयविशे-
षावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः ॥ द्वितीयः ॥ त्रैः संप्रसार-
णम् ॥ तृतीयः ॥ षट्चतुरोस्थद् ॥ षष्ठः । चतुर्थः ॥
पञ्चादेर्मद् ॥ विंशतितमः । विंशः ॥ शतादेर्नित्यम् ॥

क्रियावान्प्रमाण्युरिति सामान्यलक्षणम् । कुतस्तमामिति । अव्ययात्तम तदन्तादाम्
सत्वम् । तेषामिति । परमाणुनामित्यर्थः । आरभकत्वं द्व्यणुकादिजनकत्वम् । उच्चै-
स्तरामिति । प्राग्वत् । पचतितरामित्याख्यातोदाहरणे एकारान्तस्योदाहरणं तु पूर्वा
द्देतरामित्यादि उच्चैस्तरस्तरारित्यादौ द्रव्यप्रकर्षे त्वामप्रयोगात् भवति । परिमाण
इति । परिमाणशब्देन प्रमाणोपलक्षकस्तत्रैव द्वादादीनां प्रयोगात् परिमाणं हि
सर्वतो मान प्रमाणत्वात् । उक्तं हि ऊर्ध्वमानमित्यादि । प्रमाणइति वा पाठः ।
मुनिरप्याह प्रमाणे द्वयसज्जुमात्रच इति द्वादाशः प्रयोगाद्द्वयसमात्रः । वक्त-
व्यमिदम् । जानुदघ्नमित्यादि । जानुनी शिरः पुरुषश्च प्रमाणमस्येति विग्रहः । द्वयो-
रित्यादि । किमादिभ्य इति । प्रयोगात्किं यत्तदेतेभ्य इत्यर्थः । वक्तव्याविति । क्रमे-
णेति शेषः । ततश्च द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे ङतर बहूनामेकस्य निर्द्धारणे ङतम
इति भावः । तथोदाहरति कतर इत्यादि । किमोत्र ङित्वाट्टिलोपं भवतोरिति ।
निर्द्धारणे षष्ठी । काण्वइति कण्वस्यापत्यम् इत्यण् । कतम इति । किमो ङतमे
ट्टिलोपः । तान्त्रिक इति । तत्र सिद्धान्तं वेदेत्यर्थः केनेयेकांतीकं वृद्धिः तान्त्रि-
कत्वजातिमानश्च घृच्छते जातिपरिप्रशान्त्यत्र हि ङतमो न भवति अनभिधानात् ।
यतर इति । यदोत्र ङतरे ट्टिलोप एव तरोपि संख्येयेति । संख्यायन्त इति
संख्येयाः गणनीयाः तेषु विशेषावधारणं द्वितीयोऽयं तृतीय इति । तत्राऽयं वक्तव्य
इत्यर्थः । द्वितीयइति । द्वयो पूर्ण इत्यर्थः । त्रैरिति । प्रकरणात्तीये परे त्रिशब्द-
स्य सस्वररेफस्य ऋकार इत्यर्थः । यवराणां यवतो संप्रसारणसंज्ञा वक्ष्यन्ते यथा
यवराणां यवतः संप्रसारणं कितीत्यत्र । तृतीयइति । त्रैरत्र तृतीये सस्वरस्य रेफस्य
ऋकारः । षट्चतुरोरिति । संख्येयविशेषावधारणे षट्चतुर्भ्यां शट्प्रत्यय इत्यर्थः ।
षष्ठ इति । षण्णां पूरक इति थ. दुत्तम् । पञ्चादेरिति । उक्तेर्थे इति शेषः । प-

शततमः ॥ संख्यायां प्रकारे धा ॥ द्विधा । त्रिधा ॥
 गुणोऽणच् ॥ द्वेधा । त्रेधा । द्वैधम् । त्रैधम् ॥ क्रियाया
 आवृत्तौ कृत्वस् ॥ पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः ॥ द्वित्रिभ्यां सु
 द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् । बह्वादेशस् ॥ बहुशः । तयायदौ
 संख्यायाम् ॥ द्वितयम् । त्रितयम् । द्वयम् । त्रयम् ॥
 शेषानिपात्याः कत्यादयः ॥ ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥ ॥

अमइति । पञ्चानां पूरणं मेत्र नलोप एव सप्तमोपि । एकादशादेरिति । उक्तैर्
 इत्यर्थे मस्यापवादः । एकादशइति । एकस्य द्वयष्टनोरा स्यान् त्रयस्त्रेः संख्याया
 यथा बहुव्रीह्यावशीतौ न चत्वारिंशत्सु चोदित इति कचित्तद्भवते एकादशानां पूरण
 इति डे हिन्वाट्टिलोपः । विद्याद्यादेरिति । संख्येयविशेषा । वधारणैर् इत्यर्थः । पक्षे
 डः तत्र हिन्वाट्टिलोपे सहादिवाचित्तिलोपे विश इत्यादि स्यादित्यर्थः । शतदेरिति ।
 शततमइति । आदिना सहस्रतमादयो ज्ञेयाः । संख्याया इति । प्रयोगवशात्क्रिया-
 प्रकारवृत्तिसंख्यायात्र वेद्या । षोडशेति तु सहादिपूदाहृतम् । गुणइति । संख्येत्यतौ
 द्वित्रिशब्दावनुवर्तते । चकारोत्र बहुलार्थं तत्र धाप्रत्ययेद्विव्योर्बहुलं गुणोऽणपि
 भवतीत्यर्थः । द्वेधेति । धाप्रत्ययेत्र गुण एकारः । एव त्रेधापि । द्वैधमिति । अप्या-
 दिस्वरस्येत्यादिवृद्धिं क्रीकृत्वात्सोरतोम् अणन्तस्य हि नास्त्यव्ययत्वम् । अतएव
 पथि द्वेधानि सश्रयन्त इति प्रयोगः । क्रियायाइति संख्याया इति वर्तते आगुचि-
 रिति कृत्वत्प्रकृतेर्विशेषणमिदम् । पञ्चकृत्वइति । पञ्चवारान् भुक्ते इति शेषः ।
 चादित्वावव्ययत्वम् । एव षट्कृत्व इत्यादि । द्वित्रीति । क्रियाया आवृत्ताविति वर्तते
 द्विरुक्तमिति । द्वौ वारावित्यर्थे स्वन्तस्याव्ययत्वात्स्यादिलोपः एवं त्रिरित्यपि सुरिति
 योगविभागाच्चतुरित्यपि वेद्यम् बह्वादेरिति । आवृत्ताविति वर्तमानेपि प्रयोगबशाद्वा-
 हुत्यार्थादनावृत्तावपि भवति । बहुश इति । बहुददातीत्यर्थः । एवमसप्तश इत्यादि
 अन्यत्र त्वावृत्तौ द्वौद्वावित्यर्थे श । द्विश एवं त्रिश इत्यादि इहाप्यव्ययत्वात्स्या-
 दिलोपः । तयायदाविति । संख्यायर्थमिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । द्वयमिति । प्रयोगवशा-
 दव्ययवार्थे वेद्यं द्वावव्ययवावस्येत्यर्थः, यस्यलोपे नापि सिद्धेऽयडो हिन्व विस्पष्टार्थम् ।
 एवं त्रयम् डभयम् अन्यत्र त्वनभिधानान्नायद् । अथाचार्यो नातिविल्लासं प्रक्रियामु-
 ज्जुम् अहं कुर्वं इति स्वप्रतिज्ञा समर्थयमान उपसंहरति । शेषाइति । इहातुक्ताः
 कत्यादयस्तद्धितान्ता प्रयोगा निपात्या इत्यर्थः । तथाहि का संख्या येषामित्यर्थे
 किमौ दितिनिपात्यते एवमन्येऽपि यथाप्रयोगं प्रकृतयः प्रत्ययाश्चोद्धाः । ग्रन्थगौरव-
 भयादिङ्मात्रमेतदंशितमिति भावः । इतीति । समाप्तौ समाप्त्यर्थं तद्धितप्रक्रियेत्यर्थः ।
 श्रीजानाईनि० व्याख्यातद्धितकाण्डसाहितममलासिद्धान्तरत्नावली ॥ इतिनामाभि-
 कारः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

श्रीः ।

सारस्वतं माधवविवरणोपेतम्

तस्योत्तरार्द्धम् ।

॥ अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥ धातोः ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणाः प्र-
त्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥ भ्वादिः ॥ २ ॥ भूसत्तायामित्यादिर्गणः ।
भूशब्दो धातुसंज्ञो भवति । सचन्निविधः । आत्मनेपदीपर-

पदसंज्ञायां स्यादित्यादिश्वेति द्विधा विभक्तिरुक्ता तत्र स्यादिनिरुताधुना-
तिवादिनिरूपयितुकाम आह । अथेति । स्याद्यंतशब्दाधिकारानंतरमित्यर्थः ।
आख्यायतेऽस्मिन्धातुप्रत्ययार्थः इत्याख्यातोधिकारिविशेषः स निरूप्यत इत्यर्थः ।
तत्रधातुः क्रियावचन । धातुप्रत्ययतद्वाच्यभूयस्त्वादहमल्पधी । आख्यातात्महतो
व्याख्यात्र हास्य कृपयोत्तमै ॥ धातोः ॥ १ ॥ ननु प्रकृतिर्द्विधा धातुर्नामच
तत्रनामः स्यादयोविहिता एवपरिशेषाद्धातोरेवतिवादिसिद्धेर्व्यर्थं पुनरिदं धातोरिति चेन्न
औपवगः पचतिरूपमित्यादौ विभक्त्यतस्यापि प्रकृतिवत्त्वात् तथाच लुक्सूत्रे
प्रत्ययग्रहणमुपपद्यते तदेव प्रकृत्यंतरव्यवच्छेदार्थमवश्यं धातुः प्रकृतिर्वक्तव्यः । तद-
वमत्वाह वक्ष्यमाण इतितिवादय इत्यर्थः । किंचाधिकारार्थमपि धातोरिति वाच्यम्
दिवादावडिति कार्य्य धातोर्यथास्यात् धातूपसर्गसमुदायस्य माभूत् अतएव मूले
तत्र धातोरिति व्याख्यातम् ॥ भ्वादिः ॥ २ ॥ आदिशब्दोऽयं व्यवस्थार्थः तेन भूद-
त्यादयः व्यवस्थाः शब्दाः गृह्यन्ते नावयवा इतिमत्वाह भूसत्तायामित्यादिर्गण इति
नचैवमपि यदोविभक्तौ त्वदाद्यत्वेऽपि समानशब्दानां याइत्यादीनामक्रियार्थानामपि
धातुवाद्याः पश्यसीत्यादौ लोपादि कार्यमाशङ्क्य धातुरितिमत्वाह पूर्वाचार्यसंज्ञया
इहाश्रयणस्य तदीयोपाधिपरिग्रहार्थत्वात् तेचक्रियावाचिनामेवसंज्ञां कृतवंत इत्य

१ तत्रप्रकृत्यर्थस्यप्रत्ययार्थस्वचानन्वयात् तथाहि प्रकृत्यर्थोहि द्रव्यकारकं आख्याता-
र्थश्च कर्तृकर्मणीतयोर्ह्यन्वयोनास्तिकारकाणां क्रियवत्त्वाऽन्वयनियमात् ।

स्मैपदी उभयपदीचेति ॥ आदनुदात्तङितः ॥ ३ ॥ अनुदा-
त्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥ अित्स्वरि-

त्रापितादृशानामेवभवति धातुसङ्गइति सधातुरित्यतोऽनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य
सङ्गापरत्वात् इतिभावः सचधातुस्त्रिधाप्रकार इत्यर्थः । निरूपयति आत्मनेपदीत्यादि
उभयपदी आत्मनेपदपरस्मैपदवान् ॥ आद ॥ ३ ॥ अत्रानुदात्तश्च ङचेति द्वंद्वे
निर्देशस्य सौत्रत्वादल्पस्वरस्यापि ङ शब्दस्य परनिपातः तावितौ यस्येति द्वद्वांते
श्रूयमाणङ्छब्द प्रत्येकं संबध्यते धातोरित्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य विशेषण
चैतदिति मत्वाह अनुदात्तेतोङितश्च धातोरिति अतएवच ङित्वेपि ङाङ्वाभ्या
नात्मनेपदम् अपुषत् अशिथियत् न चैव धङ्कृतादपि न स्यादिति वाच्यं ङित्स्वस्य
यङि कृतार्थत्वेनासमुदायार्थत्वात् अवयवे हि चरितार्थं ङिासमुदायस्याविशेषक
न भवति एव तर्हिप्रायो विवक्षाया धातोरित्युक्त ङाङोस्तु परस्मैपदप्रवृत्तित्वेन
ङित्वेपि आत्मनेपदं न भवति सूत्रे चादिति नामैकदेशेनापि सर्वनाम लक्ष्यते
भामा सत्यभामा भीमोभीमसेन इतियथातथेहादित्यात्मनेपदमिति आद्ग्रहण चाङ्कुवी-
त्यत्रस्थं कर्तरिपचेत्यत्र चाङ्कुसुत्तरत्र नानुवर्तते इति न्यायादिति पुनः कृतं
परस्मैपदसंबद्धत्वाद्वा तस्य इह सएवायं नागः सइति कलभेभ्यः परिभवं न
सहामि साहसमित्यादी सहतेरनुदात्तत्वेन्यात्मनेपदं न भवति चक्षिङ् इकारानु-
दात्तत्वेपि ङकारोपदेशस्यानुदात्तत्वनिमित्त आत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनार्थत्वात्
तथाच पद्मजरी सखानुदात्तत्ववर्त्ते विचक्षण इत्यत्रानुदात्तेश्च ह्लादिरिति
युक्त्वं यथा स्यात् ङकारस्त्वनुदात्तत्वनिवधनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थ
इति अनुदात्तइतिपरस्मैपदमात्मनेपदं चविहिततद्द्वयमप्युभे ग्रहणेनपरा
सृज्यते तदाह उभे आत्मनेपदपरस्मैपदे इतिक्रमस्तु न भवति अित आत्मने
पदं ननु नश्शस्त्रेऽनुदात्तत्वस्य प्रयोजनातरमस्ति विचक्षण इत्य-
स्य तु यन्नान्तरेण सिद्धत्वात् ततश्च सर्वेण्यनुदात्तेतोङित एव पठ्यंतां

- १ अत्राहानानकरामः—कथमपिङकारस्य प्राक् निपातो न प्राप्तस्तद्विधायकशब्दे अल्प-
स्वरस्यविसर्गकस्य प्राक् निपातो दर्शित अत अल्पस्वरस्यापिङस्यपरनिपात इति माधु-
वीयोकिरशब्धी । चिन्त्येय टिप्पणी ।

तैत उभे ॥ ४ ॥ अतःस्वरितेतश्च धातोरुभे आत्मनेपदपर-
रस्मैपदमेव भवतः । आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगा-
मि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यमन्वर्थान् ॥ परतोऽन्यत् ॥ ५ ॥
पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ।

ततश्च कित्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदं मैव गौरवापात्तः तदेतच्छृगालस्य त्रस्तस्य
व्याघ्रमुखे प्रवेशतुल्य सूत्रे प्राग्विधेयनिर्देशो वैचित्र्यार्थः ॥ अितस्वरितेत ॥ ४ ॥
कर्तरिपञ्चस्वरितेत परस्मैपदमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् अन्यथा हि कित्ता वस्थाने
ककारोपदेशेन कित्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदं स्वरितेतस्तु परतोऽन्यदित्येव परस्मैपद-
मपि सिद्धमिति किमस्यारंभेण क्रियाफलस्य च कर्तृगामित्वादिप्रयोगावतु-
माव्यते ननु संज्ञाहि नामतो लघीयसी इतितत्कथमेते महासंज्ञे इत्याशङ्क्य
उभयपदप्रयोगव्यवस्थाप्रतिपादनद्वारेणाविःकरोति आत्मगामीति आत्मशब्दे-
नात्रकर्तृत्युच्यते प्रत्ययवाच्यत्वात् फलशब्देनापि प्रधानभूतं स्वर्गा-
दिफलमुच्यते तदुद्दिश्य क्रियारंभात् आद्याहि प्रवृत्तिरारंभस्तथोक्त यस्या-
थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषांनलाभादिप्रयोजनमिति अत-
एव यजंति याजका इत्यादौ दक्षिणादे फलस्य कर्तृगामित्वेऽपि नात्मनेपदं प्रधा-
नभूतस्यहि स्वर्गादेः फलस्य प्रत्ययवाच्ययजमानगामित्वात् तदेवप्रधानभूत-
स्वर्गादिफलं यदिकर्तृगामि प्रत्ययवाच्यगामि तदोभयपदिनो धातोराम्नेपदं प्रयो-
क्तव्यं मैव परगामिचेत्फलं तदापरस्मैपदं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः कुत एतावत्प्रत्ययमित्या-
शङ्क्याहान्वयार्थादिति । आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्महासंज्ञयोरेवमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थ-
त्वादितिभावः ॥ परतो ॥ ५ ॥ परशब्दोऽत्रान्यार्थः सन्ननुदात्ते किन्तु निवि-
शादि कित् स्वरितेभ्य वृत्तेभ्योऽन्यमाचष्टे अन्यशब्दोऽप्यात्मनेपदोभयपदा-
भ्यामुक्ताभ्यामन्यत् परस्मैपदमाहेत्यालोच्यह पूर्वोक्तेति । पूर्वमुक्त यस्मिन्निति
अनुदात्तेत्वञ्चिन्निविशादित्वञ्चिस्वरितेतत्त्वलक्षणं यद्यपि निमित्तिन उक्तास्तथाप्यभे-
दोपचारात् निमित्तमेवोक्तम् उच्यते तेनविधुरो रहितः तस्मादित्यर्थः एतादृशश्चतस्त्रिभि-

१ फलशब्देन वातुवाच्ये फलेऽपितादृशस्यैव फलस्योपादानं स्यात् तथाच तद्वल
पचतीत्यादौ कर्मतामुपपत्तिदूषणस्यात् फलचविक्रिन्त्यादि अत्रसूत्रे तादृशफलस्यागीकारेऽपि
धातुवाच्यं विक्रिन्त्यादिरूपं स्पष्टमन्वयः ।

नवपद्म् ॥ ६ ॥ तिवादीनामष्टादशसंख्याकाना-
माद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ परा-
ण्यात् ॥ ७ ॥ पराणि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञा-
नि भवन्ति । वर्तमाने तिप् तस् अंति सिप् थस् थ मिप्

तेभ्योऽन्य एवेति मत्वाह अन्यस्माद्धातोरिति परस्मैपदपरिशेषलभ्यमित्यर्थः परतः
किं चित्स्वरितेद्भ्या साभूत् नचोभयपदविधिना सिद्धम् । अस्यकर्तृगामि क्रियाफ-
लार्थत्वात् नचात्मनेपदस्य तत्रबाधः श्रीहिवत्तस्यापि प्रवृत्तेः परतोऽन्यदीति किं
नचोभयपदप्रसंगः योगांतराभ्यान् अन्यथा चित्स्वरितेद्ग्रहणमपास्य परत उभेद्-
त्येवसिद्धत्वाप्यात्मनेपदनिवृत्त्यर्थमन्यद्ग्रहणं चित्स्वरितेतउभे इत्यतः परमाद-
नुदात्तडित इतिमूर्च्छत्वा तत्स्थमनुदात्तं ङिद्ग्रहणमुत्क्षिप्याऽऽत्परत इत्येवात्मने-
पदस्यसिद्धत्वात् । नचापि परत उभयपदमेव भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमिति
नियमनिवृत्त्यर्थमितिवाच्य अत्रापि कर्तरिपचेत्यतः कर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्नियमस्यापि कर्तृ-
विषयत्वात् । एवंतर्हि अन्यदिति योगविभागार्थमन्यद्ग्रहणं तत्रसामर्थ्यात्परतइति
नानुवर्तते धातोरिति चानुवर्तते तेनायमर्थः अन्यद्धातोरन्यत्परस्मैपदं भवति अनु-
करोति अत्राऽकर्तृगामिक्रियाफले गंधनादावर्थेपि निविशादेरितिप्राप्तात्मनेपदापवादः
अभिक्षिपति स्वरितेतत्त्वात्कर्तृगामिफले चित्स्वरितेतत इत्यात्मनेपदापवादः एवंप्रव-
हति परिसृष्यति विरमति आरमति परिरमति उपरमति अनुदात्तेत्वादात्मनेपदा-
पवादः इत्याद्यविहितलक्षणं परस्मैपदं यथाप्रयोग सर्वत्रोदाहार्यं योगविभागस्य
चेष्टासिद्धयर्थत्वाच्चाति प्रसंगः ॥ नवपद्म् ॥ ६ ॥ अत्रतिप् यात् दिप् णवाद्य अनुवर्तते
तत्रापि परेषां वचनानामात्मनेपदसंज्ञया विधास्यमानत्वात् पूर्वाणि नवात्रवचनानि
शृङ्खल इतिमत्वाह तिवादीनामित्यादि ॥ पराण्यात् ॥ ७ ॥ नवेत्यनुवृत्तेराह नववच-
नानीति वर्तमानेतिप् प्रारब्धइति इहकालस्य नित्यत्वेनारंभायोगात् प्रारब्धोऽपरिस-
माप्तश्च धात्वर्थो शृङ्खले सयावता कालेनवर्तते सकालोऽपि वर्तमानः तस्मिन्विशिष्टेषु
कर्तृकर्मभावेषु वाच्येषु धातोस्तिवाद्योभवतीत्यर्थः । तैःसूत्रैरेकवाक्यतामापधानेन
विधानादित्यर्थः । अपरिसमाप्तिश्च फलावसानागृह्यते तेनंतरालक्रियामुख्य-
क्रियायामत्राऽपरिसमाप्ताया नव्यववायिका यथाभुंक्त इत्यत्र मुजिक्रियाया
सहति जल्पति पिबत्यादय मुजतो हंतरा हसति जल्पति पिबति ।
उक्तं च व्यवधानमिवोपैति विच्छिन्न इव दृश्यते । क्रियासमूहो

वस् मस् ते आते अंते से आथे ध्वे ए वहे महे । प्रारब्धोऽ-
परिसमाप्तश्च . वर्तमानेऽभिधेये तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ।
अस्य तिवादेः पाणिनीयानां लङितिसंज्ञा । नान्नि च युष्म-
दिचास्मदिचभागैः ॥ ८ ॥ नामादिषूपपदेषुस्तसुन्निभि-
भुञ्चादिरतरालप्रवृत्तिभिः ॥ नचविच्छिन्नरूपोऽपि सोविरामाश्रितवर्तते । सर्वा एव
क्रियान्येन सक्रीणैवोपलभ्यते ॥ तदंतरालदृष्टावा सर्वैवावयवक्रियेति । इह पर्वता-
दिस्थित्यादेः सर्वदाभावान् स्वतो भूतवाक्ययोगेऽपि कालत्रयवर्तिनां राज्ञां भूता-
दिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदान् तस्थु पर्वतानलनहुषादिकालेऽस्थास्यति कश्चिद्विष्णु-
कालेतिष्ठति इदानीन्तनकाले इति भूत्वादियोगे अस्थेतिननु तैर्वर्तमानं लङितिलट्
प्रत्ययं विधाय तित्सु स्मि इत्यादय आदेशा विहिता इति कुतोलट संज्ञात्वं सत्यं
संज्ञासाहचर्यान्नसंज्ञेत्युक्तम् यथाहि संज्ञानुवादेषु संज्ञिन एवविधिनायोजयति नस्वर्थ
एवं लङपि तिवादिनैव एतच्चस्वशास्त्रस्य ततआर्जव प्रतिपादनार्थमुक्तम् ॥ नान्नि च ॥
॥ ८ ॥ इह नवपरस्मैपदानि पराण्यात्मनेपदानीति परस्मैपदात्मनेपदे
द्वौराशी अनुवर्तते भागैरिति च बहुवचनं नामादिसाहचर्यात्त्रित्वपर्यवसा-
यिताभ्यां प्रत्येक संबद्धयते ततश्चायमर्थं नान्निसति परस्मैपदस्यतिसर्ताति

१ नान्निच युष्मदि अत्रमागैरिति बहुवचनेन त्रिचतुरादयः पदार्था उच्यते । बहुवचनेन
त्रय एवोच्यते नात्रिणा । बहुनामत्रयस्तेत्युक्त चतुरादिशब्दासन्निधानेनैव एवनिमग्न्यते । किम-
त्रप्रमाणम् इति चेच्छृणु । भीमासायाम् एकादशेऽव्यये वसतायकपिजलानात् भवेति वेदिकेवाक्ये
विचारेवसताय वसत इत्यर्थः, छादसम् । कपिजला, पक्षिविशेषस्तानालभेत इत्यात् तत्रकपिज-
लानिति बहुत्व तावत् गम्यते ते आदय, परार्थोपका कपिजलाल्लयो वा नत्वारो वा पचचेति
निकल्पेनाल्लव्यस्तत्तत्रयएवेतिसंग्रहः । तत्रैव पूर्वपक्षः । नपिजलानिति बहुवचनेन द्वित्व-
तिरिक्तसख्यासामान्यरूपेणाभिधायिता तद्विशेषाकाक्षाया सत्या परार्थातिरिक्तसख्याविशेषाभा-
वान् आदिसख्याविशेषा आक्षिप्यते नच तत्र त्रयोपि चत्वारोपि पच हतव्या इतिसंख्यांतरमे-
वतत्रप्रतीयते न व्यादय नच कपिजलावच्छेदनावच्छिन्ना, नपिजला इतव्याइति वाच्यम् तथा
सत्येकस्मिन्नेव योगे कृते जगति तलवर्तिना सर्वेषा कपिजलाना विनाशप्रसंगस्तसाद्यथाप्राप्तानां
त्रिचतुरादीना तेषामेव विकल्पेनाल्लभ इति । उक्तच जैमिनिनापूर्वपक्षसूत्रेण बहुवचनेन सर्व-
प्राप्तेर्विकल्पः स्यादिति सिद्धातस्तु घटानात्येतिवदुच्चरितस्य बहुवचनातस्य शब्दस्य चतुरादि-
शब्दोपादानमतरेण त्रित्वमात्र वाच्य तावदेव बहुवचनोपपत्तेः । अतिरिक्ताक्षेपेच प्रमाणाभावः ।
तस्मान्नय एवकपिजलाहित्या उक्तच जैमिनिना प्रथमस्यानियम्येतकारिणस्यादतिक्रमः, स्यादिति
सूत्रसिद्धातः सूत्रेण भूतएव बहुत्व त्रित्वे पर्यवस्यतीतिलोकोक्तिः साधीयस्येवम् ।

भागैरेते प्रत्यया भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दावप्र-
युज्यमानेपि प्रथमपुरुषो भवति । युष्मदि मध्यमः । अस्म-
द्युत्तमः ॥ कर्तरि पञ्च ॥ ९ ॥ परस्मैपदं कर्तरि भवति ।
चकारादात्मनेपदमपि तत्र भूइत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽन्विक

प्रथमोभागो धातोर्भवति युष्मदित्येति सिप्यस्थेति मध्यमो भागः अस्मदित्येति
सिप्यस्मसित्युत्तमो भागः एवमात्मनेपदेपि नास्मिदिति ते आते अंते इति प्रथमो भागः
युष्मदित्येति से आधे ध्वे इति मध्यमो भागः अस्मदित्येति ए वहे महे इत्युत्तमो
भागो भवतीति एवेयादादिष्वपि योज्यं अयमेवभागः पुरुषशब्देन व्यवहियते ।
एतदेव सर्वमभिप्रेत्याह नामादिष्विति उपोच्चारितानि पदान्युपपदानि तेषु संनिहिते-
ष्वित्यर्थः । एते प्रत्यया इति परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञकाश्च शब्दादिति नाम्निचेति
त्रयोपि चकारास्तत्तदर्थसंज्ञावे तत्तद्भावेपि प्रथमादयो यथास्युरित्येवमर्थोऽस्तिभावः
सामानाधिकरण्यार्थाः तेन त्वयापच्यते इत्यादौमध्यमोऽन्तर्भाषितानाद्वा अतएवा-
वित्त्वंरचति अत्यहंपचतीत्यतिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्याद्गु-
णभित्तानाद्वा मध्यमोत्तमौ नत्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीत्यत्र कालांतरदृष्टगुण-
रहितौ युष्मदस्मदर्थे एवत्वत्कल्पादिनोच्यते इतित्वमध्यमोत्तमौ तथात्वत्तरः पच-
सि मत्तरः पचामि परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति कालांतरदृष्टगुणातिशयवि-
शिष्टौ युष्मदस्मदर्थे एवोच्यत इत्येव तथात्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति प्रथमो
भवति प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वान् तथाचमंत्रे यदग्नेस्यामहंत्वमिति
अहंत्वं स्यां त्वं चाहं स्यां इति प्रकृत्याश्रयः पुरुषो दृश्यते इह भवान् पचतिविति
युष्मदर्थप्रतीति चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपीतिमध्यमः प्राप्नोति नचान्न युष्मदर्थत्वाद्-
लिंगः सवोचनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिङ्गवान् नचसंबोधनैकविषय इति ॥
कृतं ॥ ९ ॥ आहुविकर्मणीत्यत्रस्थमाद्गृहण चकारेणानुक्रुष्यते इत्याह चका-
रविति ननुपंचेत्येवास्तु सूत्रेमाकारिकर्तृग्रहणं नचाद्गृहीत्यतो भावकर्मणी अनु-
वर्तयतामितिवाच्यं योगांतरारभादन्यथा भुविकर्मणीत्येव सिद्धत्वान्नचार्थांतर
संभवतीति परिशेषात् कर्तृव्येवस्यादिति किं कर्तृग्रहणेन एवंतर्हि भावनि-
वृत्त्यर्थे कर्तृग्रहणं अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात् भावपवस्यान् अपकर्तरीति ज्ञा-
पकात् कर्तृव्येवस्यादितिचेत् कर्तृव्येव यथान्यात् कर्मकर्तारिमाभूदिति
कर्तरिग्रहणं कुप्यति पादः स्वयमेव रज्यतिवस्त्रं स्वयमेवेति तु-

रणाद्धातोस्तिवादयो योज्यन्ते तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथ-
मपुरुषैकवचनं तिप्भूतिपृष्ठतिस्थिते पकारः पित्कार्यार्थः ।
अपकर्त्तरि ॥ १० ॥ धातोरप्रत्ययो भवतिकर्त्तरिविहितेषु
त्यादिषु चतुर्षु दिप्रपर्थ्यतेषु परतः पकारो विकरणभेदज्ञाप-
नार्थः ॥ गुणः ॥ ११ ॥ धातोरतभूतस्य नामिनो गुणो भवति तिपि-

परतः तात्तिभ्यति मन्मतेषु कुप्यते इज्यते इत्येव तत्रेति तेषु धातुषु इत्यस्माद्धातोरात्स-
त्तेपदनिमित्तहीनाद्विकरणात्तिन्दिपूणवादयो योज्यन्ते इत्यर्थे विकरणो गणज्ञापक-
भूतिप् इति स्थित इति भूइत्यस्य सत्तार्थस्य भाविरिति धातुसंज्ञायां धातोरिति
सर्वत्र त्यादिप्रत्ययप्रसंगेन कुर्विविक्षितपूर्विकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति वर्तमानार्थविवक्षाया
वर्तमाने तिप्तसिति तिवादीनापरतोऽन्यदिति परस्मैपदे कर्त्तरिपञ्चेति कर्त्तरिप्राप्ते
नामकर्तुरेकत्वविवक्षायां नाग्नचेति प्रथमपुरुषैकवचने जाते भूतिपृष्ठतिस्थिते सति-
चक्ष्यतइत्यर्थे पकारइति पित्कार्यमपित्तादिरित्यत्र प्रतिषेधादिति ॥ अप ॥ १० ॥
इह यक् चतुर्षु सूत्राच्चतुर्ध्वित्यनुवर्तते इत्याद्यास्तिवादयश्चत्वारो दिवाद्यताः कर्त्त-
रीति विशेषिताः निमित्तमिति मत्वाह कर्त्तरिविहितेष्वित्यादि कर्त्तरिति किं न च भाव
कर्मणोर्यक् बाधक इति वाच्य सतीह कर्तृग्रहणे एकस्तद्विषयत्वात् पकारइति पका-
रोहि सति अद्विकरणास्त्वादयः अविकरणास्तुदादय इति अनयोर्भेदः सुबोध स्यात्
ननु भूयोग्यविकरणा एव संतु किं पकारेण गणैक्याह्लाघवमप्येव स्यात् नापित्त्वेन
द्विन्वाद्भवतीत्यादौ गुणाद्यभावप्रसंगात् तर्हि पकारो गुणाद्यर्थ इति वाच्यं न नूच्यते
एव तथाहि विकरणभेदो ज्ञाप्यते तेन तद्विकरणभेदज्ञापनं गुणादिकार्यं तदर्थं ज्ञेय
पकारइत्यर्थः पकारेण हि सता गुणादिना कार्यभेदेन कार्यभेदोऽपि ज्ञाप्यते तेन
तद्विकरणभेदज्ञापनगुणः इति भावः ॥ ११ ॥ इह धातोः परेण इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातो-
रित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यंतस्य यगुणो नामिनो भवति तत्स्यामि-
नामिनादौ नामिन इत्यनेन गुणसंज्ञाविधानादित्यभिप्रेत्याह धातोरित्यादि अंतर्भूतोऽ-
तभूतः अंतर्भावइत्यर्थः भूरयं हि प्राप्त्यर्थः । धातोरितिकिम् अभिकाम्य इति । नन्वपि-

निपरेऽवादेशश्च भवति द्वयर्थविवक्षायां तस् ॥ अपित्तादेर्दि-
न ॥ १२ ॥ पकारेऽन्तादिकं च विहाय अन्यः प्रत्ययोऽङित्सं-
ज्ञो भवति ॥ क्लृप्त्यद्वयुसि ॥ १३ ॥ कितिङितिपरेधातो-
गुणो न भवति द्वयुसंवर्जयित्वाकृतद्विवचनादुसिपरेतुगुणो-
भवति । ततोऽङित्त्वात्तसिगुणप्रतिषेधेऽप्यप्रत्ययानिमित्तो

चादिरितिङित्त्वादेवात्रगुणो न स्यात् न तत्रापि धात्वधिकारात् धातुविहितानामेव
प्रत्ययानां ङित्त्वविधानात् काम्योहि ताभ्योविहित, अतएव हेवारे इत्यत्रापि न गुण-
निषेधः । किञ्चित्पदार्थस्यैति पर्युदासाद्वा धातुशब्देनाविहितत्वात् धातुविहितत्वे हेम-
सणे इत्यत्र निषेधो न भवति । आख्याताधिकाराद्वा आख्यातप्रत्यय एव गुणस्य
विधिनियमौ भवत इति लभ्यामित्यत्र धातोरपि न गुणः क्रतित्वनुवृत्तेराप्राप्तिर्ना-
शक्या ग्लापयतीत्यादौ गुणाभावस्तु गुणसङ्गा सृजणोपपादित, अवादेशइति भो
इत्योकारस्य तु अवित्यनेनेति निषेधो भवति । उक्तप्रक्रियायामेव स्यादित्यर्थः, द्वित्वे-
ति नामकर्तुरितिशेषः ॥ अपि ॥ १२ ॥ पश्यस्य स पितृ तआदिर्यस्यासौ तादिः
ना तारौ तारसित्यादि ननु तकारादिस्तादि अपितस्तत् एव ङित्त्वसिद्धे, पितस्त्व-
सामर्थ्यादेवास्वाप्रवृत्तेः पिञ्चतादिश्चपित्तादौ ततोऽन्योपित्तादिरिति तदन्याथेन
तत्रासमास इत्यभिप्रेत्याह पकारेऽन्तादिकं अतएव प्रसज्यप्रतिषेधान्नव्योयथेष्टं
संबन्ध इतिङित् पितृभवति पिञ्चङित्भवतीत्यर्थात् भूतात्भवानीत्यत्र तातङित्स्या-
निवद्भावप्राप्तपितृवनिषेधात् पिदाश्रयोऽवादावितीवभवति जुहोस्वित्यत्र च ङित्त्वभ-
वतीत्यर्थात्तदाश्रयगुणनिषेधो न च्यवते इदानीमित्यादौ तु नित्यत्वादन्तरगत्वाच्च प्राग-
कारलोपे तद्भावात् गुणस्यक्रमेण विधिनियमौ भवत इति न दोषः, किञ्चित्कबोर्द्वेद्वे-
इच्छब्दस्य प्रत्येक संबंधे निमित्तसम्प्रत्यंत चैतदनुमानस्य गुणस्य विशेषणमिति
मत्वाह ॥ किति ॥ १३ ॥ कितिङितिपरे निमित्तेऽसति धातोर्योगुणः प्राप्तः स
न भवतीत्यर्थः । विधेयस्य हि निषेधस्य विशेषणे व्यवहितस्योपधागुणस्य निषेधो न
स्यात् धातोरिति कचित् प्रमादपाठः चिनुत इत्यादावधातोरपि निषेधात् गुण
इतिसूत्रान् गुणइत्यनुवर्तनेनेति तानिऽसद्व्यतोऽनुवर्तते इद्वानन्तरत्वाद् गुण

गुणो भवति स्तोर्विसर्गः भवतः बह्वर्थविवक्षायां भव अंति
इति स्थिते । अदे ॥ १४ ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे
च परे । भवति भवसि भवथः भवथ । ओरा ॥ १५ ॥ अकारस्य
वकारे मकारे च परे आत्वं भवति । भवामि भवावः भ-
वामः । स राजा धार्मिको भवति त्वं साधुर्भवसि अहमा-

इत्यादिना प्रकरणेन प्राप्तस्य गुणस्वनिषेधात् नेतिक्त इत्यादौ किञ्चित्पि निजागुणइ-
ति गुणस्यादेव अद्वयुसीति च द्वाभ्यारूपाभ्याम् उस् युस् ततो नव् समास, ततश्च
द्विरुक्तादुसोऽन्यत्र निषेधइति भावः, इत्याह द्वयुसं वर्जयित्वेति तदेव स्पष्टयति कृत-
द्विरिति द्विशब्दस्य द्विरुक्ते रूढिरिति भावः उसि परे इति ततश्च उसोऽद्विस्वनिमि-
त्ताप्रतिपादनाच्चक्रुरिति गुणनिषेध मिद्धो भवतीति गुणइति शेषः प्रतिषेधस्य प्रति-
षेधे विध्युपस्थानादिति भावः तत इति प्रागुत्पत्तेः प्राप्तस्य गुणस्य निषेध इत्यर्थः ।
अनुत्पत्तौ हि तेन व्यवधानात्तस् निमित्तस्य गुणस्य प्रतिषेधस्याप्यप्राप्ते कृडितीति नि-
मित्तसप्तम्यावाफलमनेन दर्शितम् अप्रत्ययेति गुणस्यानिमित्तत्वेऽपि अपि पित्वेना-
खित्वात् प्रतिषेधाप्रसंगात् गुणनिमित्तत्वमिति भावः स्त्रोरिति तसः सस्येति शेषः भव-
तइति प्रक्रियातुक्तैव बह्वर्थेति नामकर्तुरिति शेषः ॥ अदे ॥ १४ ॥ अयसवर्णे दीर्घ-
त्वापवादः अतएवेति लुप्तसप्तमीक निमित्तमिदम् इह लोपो ह्रस्वादित्यतोऽनुवर्तमान-
लोपापेक्षया अतइति पंचम्यतमप्यर्थात् षष्ठ्यत स्यादित्यालोच्याह अकारस्येत्यादि
भवतीति अलोपः शेषप्राप्तवत् धातुप्रत्ययेषु यस्य लोप इत्यस्याप्रवृत्तिरनेन ज्ञाप्यत
इति भवेयुरेवेत इत्यादावलोपो न भवसीत्यादि मध्यम, स्पष्ट ॥ ओ ॥ १५ ॥
अतइत्यनुवर्तते प्रत्ययाविकारात्तदादिप्रत्यय इत्यर्थादपि मिपो न भवामीत्यादि
त्रिष्वनेतात्वं शिष्टं स्पष्टम् अथ प्रयुक्ते सराजैति अत्रनामिसति प्रथम, धर्म चरतौ-
ति धार्मिकः चरत्यर्थे केनेत्येकाइति इकोणिस्वादाभिप्लव्धि, एव तौ भवतः ते भवतीति
सिम्होरपि ज्ञेयम् अहमिति आत्मानं वेत्तीत्यात्मवित् अस्मदिसत्यत्रोत्तम, आवां भवाव
वयं भवाम इति द्वित्वबहुत्वयोरपि ज्ञेयम् । एवमप्रयुज्यमानेष्वपि नामादिप्रदाहार्यमि-

त्मविद् भवामि इत्यादि प्रयोक्तव्यम् । अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः साधुः सत्त्वत्वं भवथः । विधिसंभावनयोः ॥१६॥
 यात् यातां युम् यास् यातं यात यां याव या मा । ईत् ईयाताम् ।
 ईरन् ईथाम् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवाहि ईमहि । विधिः कर्त्त-
 व्यार्थोपदेशः अज्ञातज्ञापनमेवविधिः संभावनं कल्पन-
 मूहस्तत्रयादादयः प्रत्यया भवंति लिङिति चैषां संज्ञा

त्याह इत्यादीति अव्यवधानाच्चेति व्यवधानं भेदस्तद्भावोऽव्यवधानमभेदः सहवि-
 चक्षेति यावन् ततः पुरुषविशेषः परः पुरुषो भवतीत्यर्थः । अयमाशयः । नामा-
 दिपुत्रदाभेदो विवक्ष्यते देवदत्तो भवति भवसि त्वमहं भवामि च देवदत्तोऽहं
 च भवति भवामीति तदाष्टशब्देन यथा ते पुरुषा भवति यदा पुनरभेदः सहभा-
 वो विवक्ष्यते देवदत्तौ भवथः सोऽहं भवावः त्वमहं च भवावः सत्वमहं च भवावः
 सत्वमहं च वयं भवामः इति तदापरः पुरुषः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथोदाहरति साधु-
 इति इह नाम युष्मदो सह विवक्ष्यायां मध्यमो जातः एवं च तद् द्विवचनमप्युपपद्यते
 तथोक्तं पदमंजरीयां अत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतः तत्र यदि कर्तृशक्तीस्वाधा-
 रणियते विवक्ष्येते तदालकारोपि भेदेनोत्पद्यते त्वंचाहं च पचसि पचामि चेति
 सह विवक्ष्यायां तु द्वयोरपि सतरेको लकार उत्पद्यते तत्र युष्मादि मध्यमादस्मद्युत्तमो
 विप्रतिषेधेन त्वंचाहं च पचावः अहत्त्वचवृत्तहं संयुज्येति । यदापि त्यदादीनां
 यद्यत्परमित्यस्मद् शेषस्तदा स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति
 धावापचावइति ॥ विधिः ॥ १६ ॥ कर्त्तव्येऽर्थे उपदेशः आज्ञापनं भृत्यादीरित्यर्थः
 एतेन निमंत्रणानिमंत्रणाधीष्टानामप्यत्रांतर्भावः सूचितः तत्रापि प्रवर्तनमात्रस्य सद्भावात्
 तत्र नियोगकरणं निमंत्रणम् इह भवान्मुंजीत आसंत्रणं कामचारकरणम् इह भवानासीत्
 अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः अधीस्वभोगमाणवक भवानुपनयेत् संभावनं दण्डा-
 र्थमाह कस्मन्मिति अस्यापि पर्यायशब्द इति प्रत्ययार्थविशेषणं चैतदित्याह तत्रेति
 विध्यादिविशिष्टेषु कर्तृकर्मभावैरित्यर्थः लिङिति त्रिति एषायादादीनामित्यर्थः ।

पाणिनीयानां यादादीनाम् ॥ याः॥१७॥ अकारात्परो याङ्-
भवेति भवेत् भवेताम्॥युसङ् ॥१८॥ अकारांतात्परस्य युसङ्-
डागमो भवति॥भवेयुः भवेः भवेतं भवेत्॥यामियम्॥१९॥अका-
रात्परो याम् इयम् भवति । भवेयं भवेव भवेम । शिष्यो गुरु-
शुश्रूषको भवेदिति विधिः भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणः ब्राह्म-
णत्वादिति संभावनम् ॥ आशीःप्रेरणयोः ॥ २० ॥ तुप् ताम्
अंतु हि तं त आनिप् आवप् आमप् ताम् आताम् अंतां स्व

सङ्गेति लिखिति व्याख्येयम् ॥ या' ॥ १७ ॥ इहातइतिसूत्रादनुवर्तते आदाथहारे-
त्यतः इतिचयेतिच लुप्तिकोनिर्देश इत्याह याइत्ययमिति ततश्चपष्ठी निर्दिष्टत्वादे-
त्यस्यादेशो न अतः किं नूयात् तपर किं यायात् अइए इतिएत्वमितिशेषः भवेदि-
त्यादि भूइत्यस्मात्प्राग्वत् यादादौअपकर्तरीत्यपि गुणइत्युकारस्य ओकारे अविच-
भवयात् इतिरिक्ते येति इकारेएत्वेच एवंस्यादित्यर्थः ॥ युस. ॥ १८ ॥ अतइत्य-
नुवर्तते इत्याह अकारादिति भवेयुरिति युस आदौ टित्त्वादिति एत्वे विसर्गः भवे-
रित्यादि याइतीत्वे एत्वयाम् गुरुत्वात्सर्वादेशःकेनेत्याशङ्क्याह ॥ याम् ॥ १९ ॥
भवेयमिति इयमादेश एत्वभवेव भवेमेति येतित्वे एत्व शिष्यइतिशुश्रूषत इतिशुश्रू-
षकगुरोः शुश्रूषकइतिविधिरितिगुरुशुश्रूषकत्वलक्षणस्य कर्तव्यस्यार्थस्य अत्रोपदे-
शादेवं तौ तादृशौ भवेतां ते तादृशा भवेयुः त्वतादृग्भवेः युवासाधुभवेत् यूयंसं-
तोभवेत् । अहंसाधुर्भवेयम् आवांतादृशीभवेव वयसंतोभवेमेति प्रयोज्यम् इतिस-
भावनमिति ब्रह्मणत्वेन छंदोऽवगतत्वस्य संभावनानात् ॥ आशीःप्रे ॥ २० ॥
आशीरर्थमाह अप्राप्तेतिप्रार्थना इच्छा परस्येति इष्टस्य प्रियार्थस्य प्रतिपादन-
माशंसनंवा पश्चात्प्रेरणमिति तेनबिभेः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालानाच ग्रहणंभवति
प्रवर्तमानमात्रस्य तत्रापिसत्त्वात् तत्रविधिः प्राग्वदुदाहार्यं प्रैषादौभवान् कट-
करोतु प्रेषितोऽतिसृष्ट प्राप्तकालश्च करणे अतिसर्गः कामचारानुज्ञा तत्रेति
आशीःप्रेरणार्थाविशिष्टपुष्कर्त्रादिभित्यर्थः एरमितिप्राग्वत् व्याख्येयंतुह्योरिति-

आथां ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् अप्राप्तप्रार्थनमाशीः
 परस्येष्टार्थशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनं तत्र तुबादयः प्रत्यया भ-
 वन्ति अस्य तुबादेः पाणिनीयानां लोटितिसंज्ञा तुह्यो-
 स्तातडाशिषि वा वक्तव्यः भवतु-भवताद्वा भवतां भवंतु ॥
 ॥ अतः ॥ २१ ॥ अकारादुत्तरस्य हेर्लुङ्भवति । भव-भवताद्वा
 भवतं भवत भवानि भवाव भवाम आयुष्मान् भवतु भवान्
 अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य ॥ अनद्यतनेऽतीति ॥ २२ ॥
 दिप् ताम् अन् सिप् तं त अमिप् व म तन् आताम् अंत था-
 म् आथां ध्वम् इ वहि महि अतीताया रात्रेयमिद्वयाद्-
 वांग्यावदागामिन्याः प्रथमयाम्द्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽ

ङकारो गुणाद्यभावार्थत्वेनोपक्षीणत्वं प्रजनत्वात्त्यादेशो ङित्यस्येत्यत्रोपपादित
 भवत्विति अद्वयलोप ॥ अतः ॥ २१ ॥ इह ओर्वाहेरित्यतो हेरतुवर्तते लोपो-
 ह्रस्वात्तल्लस इत्यतोलोपश्च इत्यतआह हेलोप इति तत्रापीत्याद्यधिकारादन्यस्य हेर्न-
 लोप नहि स्वरव्यवहृतय इति हेरादेशस्य तातङ् स्थानिवत्त्वेन प्राप्तलोपाभवंतु
 ओर्वाहेरित्यत्र वक्ष्यामः अतः किं ब्रूहि तपरः किं वाहि भवानीति त्रिष्वपि सवर्ण-
 दीर्घः आशिष्युदाहरणि आयुष्मानिति भूय आधुरस्यास्तोति भूमार्थेऽस्त्यर्थ इतिमती
 सहादेरिति षान्त्वनिपातनसामर्थ्यादोषामित्तिरेफोन भवच्छब्दप्रयोग परस्येष्टार्थ-
 शमनमपि दर्शयितुं भवताद्वद्वौ तौ तादृशौ भवेतां तेतादृशाभवंतु त्वंसाधुर्भक्ष
 भवताद्वा युवांसंती भवतं यूयंसंतीभवत अध्ययनायेति प्रेरणोदाहरणं सौम्येति
 सोममर्हतीति गितोवेति यः ॥ अनः ॥ २२ ॥ मनुष्याय तत्पुरुषः नाद्यतनोऽनद्य-
 तन इति बहुव्रीहिर्वा नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति नाद्य भूतसामान्येपिप्रसंगान्
 भूतविशेषाश्रयस्य तत्रानुपस्थानात् द्वितीयेतु बहुव्रीहिणाद्यतनाभाववति अतीत-
 विशेषे विधानात् नोक्तदोष सामान्यविशेषस्यासत्त्वान् किञ्चान्नाद्यतनान-
 द्यतनसमुदायेऽपि न भवति अद्यतनस्यसत्त्वान् अद्यह्योर्भुक्ष्महीति नन्वेवम

१ ननुद्यतन इतिवक्तुमुचितं त्वचरात् उत्तरार्थताप्यस्य नास्ति ह्यस्तन इत्यस्यैवाऽन्वय
 संभवादितिचेत् सत्यं नोक्तमनित्यमित्यद्यतनेपि परोक्षेणादिविध्यर्थमिदं बहुजगद पुरस्तात्तस्य
 मत्ता किलाह सुप्तोऽहं किल त्रिलोक्य । अत्र मद्यनिद्रादोषेण स्वनिष्ठक्रियाया अग्र्यननुस-
 चानात्परोक्षम् ।

न्योनद्यतनस्तस्मिन्नद्यतने अतीते काले दिवाद्यः प्रत्य-
या भवति एषा च संज्ञालङ्घ दिसिमिदित्येतेषामिकार उच्चार-
णार्थः तन्नोनकारङ्गणतन्यकर्त्तरीतिविशेषणार्थः वावसाने-
दकारस्यतकारः ॥ दिवादावद् ॥ २३ ॥ दिवादाँ
परे धातोरङागमो भवति । अभवत्-अभवद् अभवताम् अभ-
वन् अभवः अभवत् अभवत अभवम् अभवाव अभवाम ह्यो
भवत्त्वत्पुत्र इत्यादि एधवृद्धौ अकारआत्मनेपदार्थः

द्यतने प्राप्नोति तत्रैव तस्याभावादिति वाच्यम् अनद्यतनेऽपि मुहूर्तादेः सन्नात्
मुहूर्तादावपि क्षणादेः तत्राद्यतन लक्षयति अतीताया इत्यादि यामद्वयादिति पाश्चा-
त्यायाः पूर्वार्थे सङ्घटितलक्षणो दिवसेन सहाष्टप्रहरात्मकः कालः स्यात्
अह्वयतेऽर्द्धरात्रमेवोऽद्यतन इति प्रथमातर, तपोऽन्यइति तदभाववानित्यर्थ
अथवानेन तत्पुरुषपक्षेपि नदोषइति सूचित भूतसामान्ये अद्यह्यो मुहूर्तमहीत्यादाँ
चानभिधानान्नभवति तस्मिन्निति तद्विशिष्टेषु कर्त्रादिव्यत्यर्थ एषामिति प्राग्वदर्थ
दिसिमीति अन्यथा द्विहसी दुरुचरेति तनइति अन्यथाङ्गणतैकर्त्तरीत्युच्यमाने
हि तकारांतरेपि प्रसंग दिवादावदित्यतो दिवाद्यनुवृत्तेर्नैव दोष इति चेन्न परस्मैपदेपि
प्रसंगान्न कर्त्तरीति तन्निवृत्तेः परस्मैपदस्य तु कर्त्तरि विधानात् नापितैकर्त्तरीति-
द्वेक्षे अर्त्तैर्कर्त्तरिवेति संदेहस्य निरासार्थं अकर्त्तरीति निर्देशादेव तत्सिद्धेरव्या-
ख्यानतोवा नाप्युत्तरार्थः लोपइति सतएव यथास्यात् नकारांतरस्य माभूदिति वाच्यम्
तत्रापि दिवादावकर्त्तरीति चानुवृत्तेः एवताहि नकारो विस्पष्टार्थः वावसान इतिदः
आक्षिप्यतिशेषः ॥ दिवा ॥ २३ ॥ इह धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तत इत्याह
धातोरिति अतएव पूर्ववातुरुपसर्गेण युज्यत इति दर्शने उपसर्गपूर्वादिपि प्रत्ययधा-
तोरेव प्रागङागमो भवति सचटिच्चाट्टिकतावित्यादि अभवदिति भूइत्यस्मात्पा-
ग्वत् दिवादिषु भूदिभित्यत्रापू प्राप्नोत्यद्वा तत्रापि पश्चादद् प्राप्नोति नित्यत्वाद्पू

ततः पराणि नववचनानि पूर्ववद्वादिप्रयोक्तव्यः एधते ॥
 आदाथ इः ॥ २४ ॥ अकारांतात्परस्य आतआथसंब-
 धिनआकारस्य इकारादेशो भवति । एधेते एधते एधसे-
 धेये एधध्वे एधे एधावहे एधामहे धर्मादिधते अदोराज्य-
 मित्यादिविधिसंभावनयोः इत्यादीनि नववचनानि-
 नियोज्यानि एधेत एधेयाताम् एधेरन् एधेथाः एधेयाथाम् ए-

नच अदपि नित्यः कृतेऽपि तेन व्यवधानादप्राप्तेः अजुहोदित्यादौ च चरितार्थत्वा-
 दट च तस्यापि नसामर्थ्यम् एव तर्हि अथयनित्यः शब्दांतरप्राप्तेः कृतेऽटि अभूदित्यस्य
 प्राप्नोत्यकृते भूदित्यस्य द्वयोरनित्ययोश्च परत्वाद्वेवादौ भवति ततोऽपु ततो गुणे
 अवादेशे पाक्षिकं तत्त्वेष्ववस्यादित्यर्थः अमि त्वदे इत्यलोपः सिधितुविसर्गः
 वमोस्तु व्योस्रियात्वं शिष्टंस्पष्टं ह्योऽभवदिति गतोहि ह्य इत्यव्ययवर्तते इतिभक्त्य-
 वमतीतोऽनष्टतनः कालः तथाचासर' ह्योऽगतेनागतेऽह्नि च इतितवपुत्र पूर्वेंदुरासी-
 दित्यर्थः इत्यादिना त्वत्पुत्रौ ह्योभवता ह्योभवन् त्वमभव युवामभवत यूयमभवत
 अहमभवम् आवाभवान् वयमभवेति प्रयोज्यमित्यर्थः एधवृद्धिरुच्छ्रायः अवयतोपच-
 योवा वृद्धिः अकारइति सतिहि अकारेतस्यानुदात्तत्वाच्चानुदात्तङित इति एध
 अस्मादात्मनेपदस्यादितिभावः अनुदात्तत्वं चाचार्यस्मरणाद्वर्गातव्यं तदुक्तं स्वरि-
 त्तवानुदात्तत्वमनुनासिकता तथा । आचार्यस्मरणाज्ज्ञेयाप्रतिज्ञातत्रं दर्शितं ततः
 पराणीतित्वेवामेवात्मनेपदसंज्ञत्वादितिभावः पूर्ववदिति पूर्वैरिमिति पूर्ववत् यथा-
 भूयाताववादिकार्थं दर्शितं तथात्रापि यथा संभवद्वष्टव्यमित्यर्थः एधते इति एध इत्य-
 स्य भवादिरिति धातुत्वाद्धातोरित्यधिकृत्यवर्तमानेतिचित्त्यादिसूत्रेण पराण्यात्सने-
 पदानि आदनुदात्तवितः कर्तैरिपंच नास्मिचेतिसूत्रैरेकवाक्यतामापत्तेन ते आते-
 इत्यादिषु कृतेष्वधिकर्तरीत्यपि चैवस्यादित्यर्थः ॥ आदा ॥ २४ ॥ आवाचेति वृद्धि-
 कत्वेन षष्ठ्यतः अकारादिति अतइत्यनुवर्तते आकारस्येति अनेन वयोरित्यनुव-
 र्तमान आशब्दोर्थात् षष्ठ्यंतोजातः इतिदर्शितः अतः किं ज्ञायते तपरः किं गते

क्षेध्वंक्षेयक्षेवहिक्षेमाहि धर्मतः साधुरेधेत आशीःभ्ररण-
योःतामादयः एधतांएधतांएधन्तांएधस्वएधेथां एधध्वंएधे
एधावहैएधामहै अनद्यतनेऽतीतितनादयः ॥ स्वरादेः ॥ २५ ॥
स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽडागमोभवति दिक्स्वदौपरैरेधत एधे-
तएधंतएधेथाः एधेथांएधध्वंएधे एधावहिक्षेमाहि ईक्षद-
र्शनांकनयोः आत्मनेपदी ईक्षतेईक्षतेईक्षतेईक्षसे ईक्षेयेई-
क्षध्वेईक्षेईक्षावहे ईक्षामहे विधिसंभावनयोः ईक्षेतईक्षे-
यातांईक्षेनईक्षेथाः ईक्षेयाथांईक्षेध्वं ईक्षेयईक्षेवहिईक्षेम-
हि आशीःभ्ररणयोः ईक्षतां ईक्षेतांईक्षन्तांईक्षस्वईक्षेथाई-
क्षध्वंईक्षेईक्षावहिईक्षामहि अनद्यतनेऽतीते ऐक्षतऐक्षतां-
ऐक्षंतऐक्षेथाःऐक्षेथां ऐक्षध्वंऐक्षेईक्षावहिऐक्षामहि हुपच-
ष्पाके हुकारषकारानुबन्धौकार्याथौ चकारेत्स्वकारडभय-

अइए इत्यनेन एध आते इत्यत्र आकारभ्येत्वे एवमित्यर्थ एववहति अदेइत्यलोपः
एधेथे इति आदाथइ, इतीत्वे एत्वं एधेते इति अदेइत्यलोप एधावहे एधामहे इति
ओरित्यात्व शिष्टस्पष्टम्, धर्मान्निहेतौ पञ्चमीय राज्ञेत्सत्र कर्त्तरिप्रत्ययः इत्यादिति
द्विवचनादाव'युदाहार्यभितिशेष विधीति धातोरामनेपदिवाविति भावः एधत-
इत्यादि सर्वत्रैवं एधतामिति आतइत्वे एत्वम् एधेताम् अलोप, एधेथामिति इत्वेत्वे
एधेते इतिऐत्व एधावहै इति सवर्णदीर्घर शिष्टस्पष्टम् ॥ स्वरादेः ॥ २५ ॥ इहपा-
तोरित्यनुवर्तेते दिवादावितिच तत्रस्वरादेरिति धातोर्निशेषणभितिसत्त्वाद् स्वरादेर्धा-
तोरिति दिवादावदित्येव सिद्धेपुनरस्यारभ' स्वसामर्थ्यादैक्षतेत्यादिसिद्धयर्थमडा-
गमांतरविधानयेत्यभिप्रेत्याह द्वितीयोऽडागममिति ऐक्षेतेत्याद्यर्थमपिस्वरादिवसा-
म्बाविद्वमत्रव्याख्यातम् एधेतेति अटोरेत्वे ऐधे इतिपत्वं शेषं प्राग्वत् ईक्ष दर्शनम
वलोकनं अकनं चिह्न आत्मनेपदीति अकारस्यानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादितिभावः ऐक्षतेति

पदार्थः पूर्ववदवादिप्रयोगः वर्तमाने पचतिपचतःपच-
ति पचासिपचथःपचथ पचामिपचावःपचामः विधिसं-
भावनयोः पचेत्पचेतांपचेयुः पचेःपचेतंपचेतपचेयं पचे-
व पचेम आशीःप्रेरणयोः पचतु-पचताद्वापचतांपचंतु
अतः इतिहेलौपः पच-पचताद्वापचतंपचतपचानिपचा-
व पचाम अनद्यतनेऽतीति अपचत अपचतांपचन्
अपचः अपचतंपचतअपचंपचावअपचाम परस्मैपदे
रूपक्षेपं वर्तमाने पचतेपचेंतेपचते पचसेपचेथेपचध्वे प-
चेपचावहेपचामहे विधिसंभावनयोः पचेतपचेथातांप-
चेत्रपचैथाः पचेथातांपचेध्वंपचेयपचेवहिपचेमहिआ-
शीःप्रेरणयोः पचतांपचेतांपचतां पचस्व पचेथांपचध्वं
पचै पचावहै पचामहै अनद्यतनेऽतीति अपचत अपचे-
तांपचंत अपचथाः अपचेथांपचध्वंपचेअपचावहि
अपचामहि ॥ इतिभ्वादयः ॥ १ ॥ इदानींलुग्विकरणाददा-
देर्गणात्कर्तारितिवाद्यश्चत्वारोगणावर्ण्यते अदमक्षणे अ-

पूर्वदिवादावद् अइए इत्येव ततोद्वितीयेन अटा एऐएइत्यैव सर्वर्णदीर्घस्तु
द्वितीयस्याटोविवानसामर्थ्यात् शिष्टं एववज्ज्ञेयं ङुपवप्पाके ङुकरेति सद्गोणादय-
इति सदाशब्दस्य बृहलर्थत्वात्समुदायादपि कारप्रत्यय, ङकारेणसहित ङकारो
ङुकार इतिवा काट्योयेदितिसंज्ञत्वाद्यस्यैसंज्ञेति लोपादित्यर्थः कार्याथीधितिकार्यं
तु पवित्रममिति ङित इति त्रिमक् पचेति षिद्धमिदामङ्क वक्ष्यते चकारइति तस्यहि
स्वर्णित्वप्रतिज्ञानादित्वाच्च अित्स्वरितेतद्वतिपचतेः परस्मैपदात्मनेपदे स्त इत्यर्थः
पचतीति प्राग्वत्तिवादावपि च सर्वत्र श्रिष्टौच्चारण प्राक्रियातु भवतिवत् आगतनेपदेपि
प्राक्रियाद्वितीयाङ्गसंभेदतिवक्ष्ये ॥ इतिभ्वादयः ॥ १ ॥ इदानीमिति अपचपजीव्य-

कारउच्चारणार्थः ॥ अदादेर्लुक् ॥ १ ॥ अदादेर्गणादुत्पन्नस्या-
पोलुग्भवति खसेचपाझसानां वर्तमाने अत्ति अत्तः अदं-
ति अत्तिअत्थः अत्थअग्निअद्दः अन्नः विधिसंभावनयोः
अद्यात्अद्यात् अद्युःअद्याःअद्यात्अद्यात्अद्याःअद्याव
अद्याम् आशीः प्रेरणयोःअनुअत्ताद्वाअत्तांअदंतु ॥ झसा-
॥ २ ॥ झसादुत्तरस्यहेर्धिर्भवति अद्धिअत्ताद्वाअत्तम्
अत्तअदानिअदाक्अदाम अनद्यतनेऽतीति अदोदिस्यो-
रडागमोवक्तव्यः आदत्आत्ताम् आदन्आदः आत्तम् आत्त
आदंआद्वाआद् शीड्स्वप्नेडकारआत्मनेपदार्थः ॥ शीडः

त्वात्तद्वत् इत्यर्थः अद्भक्षणे भक्षणे खादन ॥ अदा ॥ १ ॥ इहापूर्वरीत्यतोऽपि
तिप्रथमात्मन्यर्थात् स्थानपष्ठयंत स्यादित्याह अपोलुगिति अत्तीति ॥ झसा ॥ २ ॥
प्राग्वत्तिवादावपि तस्य लुकिच तकारसकारपकारादौ खसेचपा इति सावर्ण्याद-
स्यत् इत्यर्थः प्रागादेशनिर्देशो असंवेदार्थं ननुचैतदत्त इत्यस्मात्परमेव किं न कुतं
एवतर्हि ओर्वाहेरित्यनुवृत्ते पुनर्हिग्रहण नकार्यस्यात् मैववानुवृत्तेरनुवृत्तत्वात्
अद्वीतिहेर्धिक्त्वमूअत्तादिति तातडोऽन्नधित्वाभावमोर्वाहेरित्यत्रवक्ष्यमः अद इति ए
तच्च दिधादावडित्यस्मात्परमदोदिस्योरितिसूत्रमस्ति ततोऽलभ्यते तस्यचायमर्थः ।
अदोदिस्यो अत परयो द्विप्सिपोरडागमोभवति आददित्यादि स्वरादित्वादटोदीर्घः
टित्त्वादित्योरादावद् शीड्स्वप्नेस्वप्नसंवेशः ङकार इतिसितिङ्ङकारे तस्येत्वादनुदा-
त्ताडित् शीड्धातोरेपि पराणि नववचनानिस्थुरित्यर्थः शीडः ङकारो यङ्लुकादि-
वृत्त्यर्थं शशीत शेषयति अस्पपित्तिगुण इत्येवसिद्धत्वात् कृडिनिप्रतिषेधापवादार्थ-

१ अद् आदिस्य स अदादिस्तस्माददादे. अद् भक्षणेइत्यारम्यदिवृक्कीडित्यतः
प्राग्वतां सनुदायोऽदादिशब्देन गृह्यते तस्यचाऽनुद्भूताऽवयवभेदस्याऽन्यपदार्थत्वेन विवक्ष-
णाददादेरित्येकवचन पूर्वसूत्रादपु इत्यनुवर्तते तच्चापष्ठ्यान्निपरिणम्यते तस्यलुगिधीयते अत्र-
चतुर्धित्यस्यानुवृत्तिस्तु नोपयुज्यतेऽचतुर्ध्वोऽमावात् अत्रतद्वृणसन्निधानमहुदीहोश्रयणादृते
चतुर्धुरम्यपोलुक् अपःकिं भिद्यतेएवमपि ।

सर्वत्र ॥ ३ ॥ शीङःसर्वत्रगुणोभवति । शेतेशयाते ॥ शी-
ङोनोरुद् ॥ ४ ॥ शीङःपरस्यांतइत्यस्यरुडागमोभवति
॥ आतोनोदनतः ॥ ५ ॥ आतःआत्मनेपदस्यांतइत्यस्या-
द्भवति अनकारादुत्तरस्य । शेरते शेषेशयाथेशेध्वे शयं
शेवहेशेमहे विधिसंभावनयोः शयीतशयीयातांशयी-
रन् शयीथाः शयीयाथांशयीध्वंशयीयशयीवहिशयी-
महिआशीः प्रेरणयोः शेतांशयातां शेरतांशेषशयाथां
शेध्वंशयैशयावहैशयामहै अनद्यतनेतीति अशेतअ-
शेयातान् अशेरतअशेथाः अशेयाथाम् अशेध्वम् अशयि अ-
शेवहि अशेमहि । ब्रूव्यक्तायांवाचित्रकारउभयपदार्थः
॥ अवादाशीषितिस्मि ॥ ६ ॥ ब्रवईकारप्रत्ययोभवति तका-

मिदमिति सर्वत्राम्य गुणो भवतीतिमत्वाद् ॥ शीङ सर्वत्र ॥ ३ ॥ यद्येवांशु-
शिव्यादे इत्यत्रापि प्राप्नोतिमैव भृवालुकीतिमुत्रात् मङ्कलूत्यालुकीत्यनुवृत्तस्य
योगस्यापविषयत्वात् अतएववृत्तिकार पुनर्थकिशीङो यङमारभ्यतो जीङोय-
यकिवक्तव्यइति ओतइतिशीङोङिच्चात् प्राग्ब्रवात्मनेपदेऽपिचादाभित्वादप लुङि
न तन्निमित्तमिति अपनिमित्तगुणाप्राप्तौ जीङइतितेनिमित्तोऽगुणएतार शयातइति
प्राग्वदेकारे ए अश् ॥ शीङोत ॥ ४ ॥ शीङ परस्यांतइत्येतत्स्यरुडागमो वक्तव्य-
इत्यर्थ ॥ आतोत ॥ ५ ॥ आदितिच्छेद् अंतइतिषष्ठीयम् इतितकारावधि स्थानं
आत इत्यात्मनेपदैकदेशनिर्देशइतिमत्वाद् आतआत्मनेपदस्येति शेरत इतिशीङे
गुणेऽनवादांशेऽटिच्चादावोरुद् एवैशेरता अशेरतेति आत,किविदिति अन्-
इतिकि च्यवंते तपर किगातेराते शेषे इति किलादितिषत्वं शिष्टस्पष्ट ब्रूव्य-
कार इतितेन भिन्वात् भित्त्वारितेतइति परस्मैपदात्मनेपदं अस्माद्भवतइत्य-
र्थः अवादा ॥ ६ ॥ अत्रानुव आह इत्यतो ब्रुवइत्यनुवर्तते अपीत्येवसिद्धे आरि-
शब्द उत्तरार्थः तेनजायते जानाति इत्यत्रयेनाप्रत्ययेऽपि जादेशो भवति

रसकारमकारादौपितिपरे अबादौविषयेगुणावादेशौ वर्त्तमाने ब्रवीति ब्रूतः ख्योर्धातोरियुवौ स्वरे ख्योर्वेति वर्त्तमाने ॥ नुधातोः ॥ ७ ॥ विकरणरथनोर्द्धातोश्चेवर्णोर्वर्णयोरियुवौभवतः स्वरेपरे अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यतुख्यौ नानप्योर्व्वः । ब्रुवंतिब्रवीषि ब्रूयः ब्रूथब्रवीमिब्रूयः ब्रूमः ब्रुतेब्रूवातेब्रुवतेब्रुषेब्रु-

विषयसप्तम्येवायमिति अमोलुक्त्यपि भवति पिपीति द्विपकारकोनिर्देश इतिविधावते अन्यथापिप्तादिरिति छिन्वात् गुणोनस्यात् स्मिन्तिचतकारसकारमकाराणा द्वैकत्वेन कथ्यतेनिर्देशः अव्यवहिताश्चतादयः प्रत्ययादावेवभवतीति सर्वमालोच्याह ब्रुवईप्रत्ययइत्यादि ब्रवीतिब्रुवः प्राग्वत्तिप्यदादित्वादपोलुकि अबादावितीपिगुणेऽनार्द्धैवैवम्यादित्यर्थः ब्रूतइतिछिन्वात्रगुण ख्योर्धातोरिति एतच्चताभ्यामेव सिद्धे नुधातोरेति नार्भर्णायमितिशकानिरासाद्योक्तं तच्चाग्रएवस्फुटयिष्यते ॥ नुधा ॥ ७ ॥ पूर्वसूत्रयो रयादिस्वरविषयत्वादस्वारंभं यद्यपितदेव स्वरग्रहणसन्नाप्यनुवर्तते तथापिनुप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात् योगातरारभाच्च धातुर्विहितप्रत्ययः स्वरएवविज्ञायते तेनच्यर्थे स्वर्थमित्यादावनेनापि युवौ न अतएवच गुस्तुतावितिधातुरपिनगृह्यते कृत्रिमत्वाच्च तदेवस्वादिनोलुपपञ्चीकोय निर्देश इतिमत्वाह विकरणस्यनोरिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदंतस्येत्यर्थः इहोश्चेतिकृतेऽपि सूत्रे ख्योर्धातोरित्वतोऽनुवृत्तेर्नोच्चातोश्चेयुवोऽसिद्धौ योगविभागार्थपुनर्यानुग्रहणं तेननुइत्येकोयोगः तत्रानुवर्तमानेन धातुग्रहणेनोक्तार्थःसिद्धयति ततोधातोरितिद्वितीयः तत्रच नु इत्यनुवर्तते यौवेतिच तेन नुप्रत्ययांतस्य धातोश्चानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वयोरिवर्णोर्वर्णयोर्वौभवत इतिचस्यार्थः इत्यभिप्रेत्याह अनेकस्वरस्येति नुप्रत्ययांतस्य धातोश्चेत्यर्थः असंयोगपूर्वस्येति इवर्णोर्वर्णस्येत्यर्थः नुर्विशेषे ख्याविति वकारवकारौ इयुवोरपवादभूतौस्यातामित्यर्थः नानप्योर्व्वइत्यनपि अविवक्षयाद्विभक्तिचतुष्टयादन्यत्रोकारस्य वकारो नस्यादित्यर्थः एतत्सर्विचानुवृत्तेर्लभ्यते सहनिपातत्वाद्नेकार्थः एषामुदाहरणानि

वायव्येन्द्रवैश्वदेवमहे इत्यात्मनेपदे ॥ ब्रुवआहश्चपंचा-
नां ॥ ८ ॥ ब्रुवउत्तरेषांतिवादीनांणप्रअतुसउस्यप् अ-
थुसइत्येतेपंचआदेशाः ब्रुवआहश्चादेशोभवतिणका-

तु यथास्त्र मूलएवाग्रे वक्ष्यते ब्रुवतीति अतावप् लुकिनुधातोर्ल्युक् ब्रवीषीति-
सिपि । अवादावितीपि गुणावादेशौ ण्वतुपरत्वात् गुणेनवाध्यते ब्रवीमीति तिन्वत्
ब्रुवते इति आतोत इत्यत् ॥ ब्रुवः ॥ ८ ॥ अत्र विदो नवानामित्यतस्तिवादीनां
णवादिर्वेत्यनुवर्तते पंचानामिति च तिवादीनां विशेषण आदिशब्दश्चोभयत्रापि
व्यवस्थार्थं सन् वर्तमाने तिप् तस् अंति सिप् थस् थ इतिसूत्रस्थान् तिवादीनाचष्टे
तथापरोक्षेणब्रुतुसुस्यप्थुसिति सूत्रस्थाश्च णवादीन् तत्रार्थतः सादृश्यादिकाठ्य-
स्यतिपोणवित्यर्थं द्वयर्थस्य तसोद्वयर्थोऽतुसु बह्वर्थस्याते बह्वर्थेऽसु तथायुष्मदेकार्यस्य
सिपिनाहशस्यप्रयुष्मदोद्वयर्थस्यस तादृशोऽथुस्येवंपंचानां स्थानिनां क्रमेणपचैवा-
देशा भवतीत्यभिप्रायेणाह इत्येतेपचेति अथायमादेशस्तिवादीनास्यात् अर्थवशात्
ब्रुवइतिपंचम्याषष्ठीविपरिणामेन ब्रुवएव वा नाद्यस्तिवादिविधिवैयर्थ्यापातात् तदभा-
वपक्षेऽयं स्यादितिचेन्न प्रागादेशभिर्देशानुपपत्तेः किंच तिवादीनामाहदेशे थकारेद्व-
स्याभावात्तथइत्येतदसंगतार्थस्यात् इतिद्वितीयमेवाश्रयति ब्रुवआहश्चेति हकारे अका-
रवच्चारणार्थः आहेति ब्रू तिइतिस्थितेणपिब्रुवश्च गुरुत्वात् सर्वस्येत्वालोप स्थानिव-
द्भावेपि णपोनेप्भवति स्वरूपानतिदेशेन तादित्वाभावात् नत्वाकारमात्रमादेशोयमां-
तादेशत्वेनात्तरिकारस्यप्राप्नोति नचणपाभ्यामनेकवर्ण इतिवाच्यम् इत्संज्ञकानामने-
कवर्णत्व प्रति अप्रयोजकत्वात् अतएवगुरुः शिबेति णिद्गृहण एवतर्हि सर्वादिगतामं-

रौवृद्धयर्थः आहआहतुःआहुः ॥ तथे ॥ ९ ॥ यकारे
 परेऽबुवोहकारस्यतकारादेशोभवति आत्थआहथुः वि-
 भिसंभावनयोः ब्रूयातब्रूयातांब्रूयुःब्रूयाःब्रूयातंब्रूयात
 ब्रूयांब्रूयावब्रूयाम ब्रूवीतब्रूवीयातांब्रूवीरन्ब्रूवीथाः
 ब्रूवीयाथांब्रूवीध्वंब्रूवीयब्रूवीवहिब्रूवीमहि आशीःप्रेर-
 णयोःब्रवीतु-ब्रूताद्वाब्रूतांब्रूवंतु ब्रूहि-ब्रूताद्वाब्रूतंब्रूतब्रवा-
 णिब्रवावब्रवाम ब्रूतां ब्रूवातां ब्रूवतांब्रूष्वब्रूवाथांब्रूध्वं
 ब्रूवैब्रवावहैब्रवामहै, अनद्यतनेऽतीति अब्रवीतअब्रूतां-
 ब्रूवन्अब्रवीः अब्रूतंअब्रूतअब्रवं अब्रूव अब्रूम अब्रूतअब्रूवा-
 तां अब्रूवतअब्रूथाः अब्रूवाथांअब्रूध्वंअब्रूविअब्रूवहिअब्रू-
 महि ॥ इत्यदादयःसमाप्ताः ॥ २ ॥ लुग्विकरणस्या-

बरेण णस्येत्संज्ञैव नस्यादिति गुरुत्वादेव सर्वोदेशः ननुसादि साहचर्याद्वा
 आहतुस्तसोऽत्रातुस् एवमाहुरित्यत्राप्येते रुस् वा ॥ तथे ॥ ९ ॥ लुप्तसिकोनिर्देशः
 इहबुव आहश्चेत्यतः आहइति प्रथमांतमप्यादेशापेक्षयार्थात्प्रयत्न स्यादित्यं-
 तस्यायतादेश इत्याह बुवोहकारस्येति बुवआदेशसंबन्धिनइत्यर्थः आत्थइति,
 बुवोऽत्रथपि बुवंश्चोह इत्यानेन तः आहथुरितियसोत्राथुस् पंचानाकिंनृथब्रूया-
 दित्यादि यादादौ छित्त्वान्नगुणः तादौस्वरादित्वाद्युधातोर्ल्युव् ब्रवीत्विति
 तुग्यवादावितीपि गुणावौ ब्रूतादिति तातडि अवादावितीप् नेतिछि-
 त्सूत्रे एवोपपादितः ब्रवाणीत्यादि त्रिष्वपि गुणावौ तथा ब्रूवै त्रयेपि अब्रवीन्
 इत्यादि दिपो वावसान इतितत्त्वं सिपिच्वावावित्तः स्वरदादौपिति
 सर्वगुणावौ छितिउव् दिवादावद् शेषमुगम ॥ इत्यदादयः ॥ २ ॥
 लुक्प्रकरणस्थेति गणांतरत्वप्रदेशनार्थमेतदुक्तं हुदानादनयोरित्यत्रदानहविः

पिबुद्धोत्यादिगणस्यविशेषः हुदानादनयोः ॥ ह्रौदेर्द्वि-
श्च ॥ १ ॥ हुइत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापोलुगभवतिसति
तस्मिन्धातोर्द्विवचनं ॥ सस्वरआदिर्द्विरद्विः ॥ २ ॥ सस्वर

प्रक्षेप अदन्तमशन ॥ ह्रौदे ॥ १ ॥ इहाद्देर्लुगित्यतो लुगिन्यनुवर्तते सचप्राग्वदे-
वेत्याह अपोलुगिति द्विश्वेति द्वित्वमपि सन्निधानात् ह्रादीनामेवेत्याह धातोर्द्विव-
चनमिति तस्मिन्लुकीत्यर्थः ॥ सस्वर ॥ २ ॥ इतिद्विःवविधानातरस्य द्विश्वेत्यादेर्ब-
यर्थ्यप्रसंगायनाय स्वतंत्रेतिविधिः कितुपरिभाषेय द्वित्व विधीयमानं सस्वरस्यादेर-
द्विरुक्तस्य स्यादिति वेदितव्य आदिश्चयातुमात्रम्यगृह्यते तेनधातुपाठस्य भुवोऽनुपा-
दानात् इत्यतआह सस्वरआद्योऽवयव इतिसामान्येन वातुमात्रस्येत्यर्थ आटे-
त्यादौतु नुगशामिनि पूर्वस्यनुग्विधेर्भाषितत्वात् स्वरमात्रस्यापि द्वित्वसिद्धिः इयती-
त्यादावपि स्वरमात्रे धातौ राहो शिर इतिवन्निर्वाह ननुचादेरेव द्विरुक्तौव्यव-
धानाज्ज्ञेय नेनिजतीत्यत्र द्विरित्यादेशोत्पन्नमिति अनेनित्युरित्युसादेशश्च नैषदोषः
तस्यापि द्विर्भावात्तथाहि स्वरेण सहवर्तमानः सस्वरइतिसमुदायः समासार्थ-
तत्र येनस्वरेणावयव सस्वरस्तेनैव समुदायोपाति यथा अगुलितमतमानयेत्यं-
गुलितत्वाविशेषेऽपि देवदत्त एवानीयते न हस्त तद्वन्नापि द्विर्भविष्यति अवय-
वद्विरुक्ति विनासमुदायस्याशम्यद्विरुक्तित्वात् एवचेत्स्वलक्षणैरेव समुदाय-
द्विरुक्ते पूर्वस्यह्रसादिशेष शसास्त्रपा इतिशेषेणसिद्धौ व्यर्थमिदमितिवाच्य
अनेकस्वरस्य समुदायार्थत्वात् जजागर दिदरिद्विषति अतएव चार्थवद्ग्रहण-
परिभाषयार्थवत् समुदायस्यैव द्वित्वस्यान्वयार्थकावयवानामित्यपिनाशक्यं
शब्दरूपांनुचाराद्वा नायमस्या विषय द्विरिति द्विर्वर द्विरिति सुप्रत्ययनि-

१ हुआदिर्बस्यसह्यादिः तस्यद्वौवारो इतिद्विः द्वित्वनिशिष्टवाचकाद्विशब्दात् क्रियाया-
आहृत्तौ सु साचयोग्यताबलादुच्चारण क्रियागृह्यते लुगिन्यनुवृत्त सप्तम्या विपरिणम्यते ह्रादे-
रिति कर्मणि षष्ठ्युच्चारणक्रियाया कर्मत्वात् तथाचलुकिस्तिह्रादिर्द्विवारमुच्चारणीयः इतिप-
ल्लिप्त द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धान्तो ननुस्थानेद्विर्वचनमिति लुकि क ह्रूयते । अत्रचव-
कारोधिकः पूर्वपापोलुकि अनेनद्विर्वचनस्य विधानेन सिद्धत्वात् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः
तेनभीह्रीश्चदुवामितिद्वित्वमित्वचासिद्धयति ।

आद्योऽवयवोऽद्विरुक्तौ द्विर्भवति ॥ कुहोश्चुः ॥ ३ ॥ पूर्व-
संबन्धिनोऽकवर्गहकारयोश्चुत्वंभवति ॥ झपानांजवचपाः
॥ ४ ॥ पूर्वसंबन्धिनांझपानांजवाश्चपाश्चभवन्ति । जुहोति
जुहुतः ॥ ड्रेः ॥ ५ ॥ द्विरुक्तादुत्तरस्यांतइत्यस्याद्भवति
जुहतिजुहोषिजुहुथः जुहुथजुहोमिजुहुवः जुहुमः विधि-
संभावययोः जुहुयातजुहुयानांजुहुयुः जुहुयाः जुहुया-
तंजुहुयात जुहुयां जुहुयाव जुहुयाम छंदसि तिथा-

देशता सएवशब्दो द्विरावर्तत इति द्विः प्रयोगः पक्षएवावर्तोभवति नत्वादेषपक्षः
एवंच बेमिदितिरित्यत्रोणादित्वात् कौविमिद्यशब्दाद्यतइत्यलोपयलोपयो कृतयो-
रूपदेशे यएकस्वरोऽनुदात्तः सएवायमिति नैकस्वरादनुदात्तादिति प्राप्तनिषेधो अल्लो-
पस्य तद्वद्भावान्न तथाजागृहीतेत्यत्रापि इदोऽग्रहामिति ग्रहादिभ्यो विहितस्येद ईद्वि-
धानान्नेत्वप्रसगा इत्यनया दिशा दोषप्रसगाद्वारौमहाभाष्यपदमंजुसारेण विचार्य्यां
विस्तरभयादिहनोक्तौ अद्विः किं पापठिषतेः यकृतात्सप्रत्ययये पुनर्दित्वं न ॥ जुहो
॥ ३ ॥ अत्रपूर्वस्यहसादिरित्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तते इत्याह पूर्वसंबन्धिनोरिति हकार-
स्येति चतुर्थोऽङ्कारः एतच्च होझभाइत्यत्र सुविशदमुपपादित ॥ झपा ॥ ४ ॥ जव-
चपाइतिद्वंद्वनिर्देशइत्याह जवाश्चपाश्चेति तत्र वग्योर्वर्गेणेति झद्वधवभाना जडदग्वा.
खफळठथानांचटतकपा भवतीत्यर्थः जुहोतीतिहुधातो प्रागुक्तिप्यपिच ह्लादेरिति
अबलुकिद्वित्वेन सस्वरआदिरिति हुशब्दे द्विरुक्ते कुहोरितिपूर्वहस्य चुत्वेन झपाना-
मिति झस्यजेति कृतेचैवस्यादित्यर्थः जुहुतइति तसोऽङित्त्वान्नगुण ॥ ड्रेः ॥ ५ ॥
द्वेत्वेविद्येतेऽस्यासौ द्विस्तस्मात् द्वेरितिसहादेरिति द्विमच्छब्दस्यास्यर्थेऽमन्वंत
स्यात् द्विरादेशः यथाशुक्लगुणवान् शुक्ल इति शुक्लवच्छब्दस्यशुक्लादेशः
ततश्च द्वेरित्यद्विरूपवतो द्विरुक्तादित्यर्थः स्यादितिमत्वाह द्विरुक्तादितिइहा-
तोऽतइत्यनुवर्तत इत्याह अत इत्यस्याद्भवतीति जुह्वतीतिद्वि-व अतेऽदादे

दिर्विधौवावक्तव्यः अग्निहोत्रं जुहोति जुहुयादित्यर्थः आ-
 शीः भरणयोः जुहोतु-जुहुताद्वा जुहुतां जुहवतु ॥ हेर्द्धिः
 ॥ ६ ॥ हुशब्दादुत्तरस्य हेर्द्धिर्भवति । जुहुधि-जुहुता-
 द्वा जुहुतं जुहुत जुहवानि जुहवाव जुहवाम अनद्यतनेऽ-
 तीति अजुहोत् अजुहुतां ॥ अनउस् ॥ ७ ॥ द्वि-
 रुक्तादुत्तरस्यानउस्भवति गुणावादेशौ । अजुहवुः अ-
 जुहोः अजुहुतं अजुहुत अजुहवं अजुहुव अजुहुम ओहा-
 ङ्गतौ ङकारात्मनेपदार्थः ओकारउदित्कार्यार्थः

शङ्किन्नान्गुणः अनेकस्वरत्वादसगपूर्वत्वात् षत्वं जुहोषीति सिपिगुणेऽपिक्रियादि-
 ति शेषः पवसर्वत्र पिबपितोर्गुणस्य विधिनिषेधौ द्रष्टव्यौ ओर्वसोर्वोऽपः इत्यस्यात्र
 कानिचत्कोपपाठ प्रत्ययोकारस्यानेन लोपाविधानात् तथा वोतश्च प्रत्ययादित्यधिकृत्य
 श्रीपाणिनिनाप्युक्त लोपश्चान्यतरस्यां चोतिरिति छंदसीति विधौ यादाद्यर्थे अग्निहोत्र-
 मिति अग्निहोतारं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः तथाच पदमंजरीयामुक्त कपुनरयमग्निहोत्र-
 गन्धो वर्तते हविषोति जुहुतादिति तातडोऽङ्किन्नान्गुणः जुह्वतु इति द्वे रित्यदादेश हुश-
 ञ्दादिति अयभावः झसाद्धिर्हे रित्यत्र हुससादितिवक्तव्यं ततश्च ॥ हेर्द्धिः ॥ ६ ॥
 इत्यनेन हेर्द्धौ कृते जुहुधि एतद्रूप सेत्स्यति तादिति वत् जुहुतादित्यत्र धिवतातङ्गो
 न जुहवानि त्रिष्वपि पित्त्वाद्गुणः अजुहोदिति दिवादावद् पितिगुणः अजुहुतामिति
 द्विच्वान्गुणः अतद्विरिति सूत्रमनुवर्तत इत्याह द्विरुक्तादिति गुणावादेशाविति अजु-
 हवुरित्यत्र ॥ अनउस् ॥ ७ ॥ इत्यनेनोसिकृते तस्य तद्वत्त्वात् किञ्चेपि किञ्चिद्वयु-
 सीत्यत्र द्वयुसः प्रतिषेधात् गुणइत्योकारेऽवादेश इत्यर्थः अजुहोरिति सोर्विसर्गः अजु-
 हवमिति अमिपिगुणावौ शिष्टस्पष्टम् ओहाङ्गतावित्यत्र गतिर्गमनं ककारइति आद्-
 नुदात्तञ्जित इति शेषः ङकारइति उदित्यस्यासौ उदित् तस्य कार्य्यं तदर्थं ओकारइत्यर्थः
 तच्चत्वाद्योदित इति वक्ष्यते हाते इतीति एतेन तयो रित्त्वालोपो सूचितः द्विवचनादिति

हाते इतिस्थितेद्विर्बचनादिपूर्ववत् ॥ ह्रस्वः ॥ ८ ॥ पूर्व-
संबन्धिनोदीर्घस्यह्रस्वोभवति ॥ भृजालुकि ॥ ९ ॥ दुभृजधारण-
पोषणयोः ओहाङ्गतौ माङ्माने एतेषां पूर्वस्याकार-
स्येकारादेशोभवतिलुक्सिति ॥ द्वेस्तौ ॥ १० ॥ लोपोऽनुवर्त-
ते इकारश्च । द्विरुक्तस्यधातोराकारस्यलोपोभवतिडितिस्व-
रेपरेईकारश्चडितिहसेपरेजिहितेजहातेजिहतेजिहीषेजिहाथे
जिहिध्वेजिहेजिहीवहेजिहीमहे विधिसंभावनयोः जिहीतं
जिहीयातांजिहीरन्जिहीथाः जिहीयाथांजिहीध्वंजिहीय
जिहीवहि जिहीमहि आशीःप्रेरणयोः जिहीतांजिहातां
जिहतां जिहीध्वजिहाथां जिहीध्वं जिहैजिहावहैजिहामहै
अनद्यतनेऽतीते अजिहीतअजिहातांअजिहतअजिहीथाः
अजिहाथांअजिहीध्वंअजिहिअजिहीवहिअजिहीमहिदुभृज
धारणपोषणयोः ॥ ११ ॥ पूर्वसंबन्धिनऋकारस्याकारादे-
शोभवति । विभक्तिविभृतःविभ्रतिविभर्षिबिभृथः बिभृ-

तत्रह्लादिरित्यप् लुकिद्वित्वे कुहोरितिचुत्व ज्ञापनामिति तस्य ज. ॥ ह्रस्व. ॥ ८ ॥ पूर्व-
स्यह्रसादि.शेष इत्यतः पूर्वस्येत्यनुवृत्तेराह पूर्वसंबन्धिनइति ह्रस्वश्च स्वसामर्थ्यादीर्घमे-
वस्थानिनमाक्षिपतीत्याह दीर्घस्येति ॥ भृजा ॥ ९ ॥ बहुवचनजिघृक्षितान्परिगण-
यति दुभृजित्यादि अकारस्येकारइति यःसइत्यतो य इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥
द्वेस्तौ ॥ १० ॥ ११ ॥ अपइतिशेषः द्वे पूर्वहि ईहसे इतिहसेडिति ईत्वं विहितं
स्वरेच नातइत्यालोप इति तादृशावेवलोपेकारौ उभावपि तावित्यनेन परामृश्येत
अन्यथाऽनंतरत्वादीकार एवानुवर्तेतेति सर्वमालोच्याह लोपइत्यादि द्वि.कि यातः
आतःकिं विभृतिडितितु जहाति जिहीत इति सर्वप्रक्रियाया जिहते इतिस्थिते

अविभर्मिविभृक्ःविभृमः आत्मनेपदे विभृतेविभ्राते
 विभ्रतेविभृषेविभ्राथेविभृध्वेविभ्रेयिभृवहेविभृमहे विधि-
 संभावनयोः विभृयात्तविभृयातांविभृयुःइत्यादि वि-
 भ्रीतविभ्रियातांविभ्रीरन् इत्यादि आशीःप्रेरणयोः
 विभर्तुविभृताद्वाविभृतांविभ्रतु इत्यादि विभृतांविभ्रा-
 तांविभ्रतामित्यादि अनद्यन्तेऽतीति अविभः अविभृतां
 अविभरुः ॥ दिस्थोर्हसात् ॥१२॥ हसादुत्तरयोर्दिप्सिपो-
 लोपेभवति अविभ अविभृतं अविभृत अविभ-
 रंअविभृवअविभृम अविभृत अविभ्रातांअविभ्रत इ-
 त्यादि षाड्भाते डकारआत्मनेपदार्थः मिमीतेमिमा-
 तेमिमते विधिसंभावनयोः मिमीतमिमीयातांमिमी-
 रन् आशीःप्रेरणयोः मिमीतांमिमातांमिमतामित्यादि
 अनद्यन्तेऽतीति अमिमित अमिमातांअमिमत् इत्यादि
 ओहाकृत्यागे परमैपदी ओकारककारानुबन्धौ जहाति

ह्रस्वइति पूर्वाकारस्यह्रस्व. भृचामिति तस्येत्वे द्वेस्ताविति ह्रसेपरङित्त्व जिहित
 इति स्वरपरत्वाद्वेस्तावित्यालोपः द्वेरित्यदादेश एवमग्रेऽपि ह्रसेङित्तीत्त्व स्वरेङि-
 त्त्वलोप इतिज्ञेय जिह्वे इत्यादि त्रिषुपित्त्वादनालोपाद्येपे अंत्ययो सवर्णदीर्घः
 ओहाक् त्यागे त्यागोहानि ओकारः प्राग्वत्कारः शास्त्रांतरे हश्चप्रीदिकाल-
 चोरित्यत्र हाक् हाङोः सामान्यग्रहणार्थमुपात्त इत्यत्रापि तदनुसारित्वप्रदर्श-
 नार्थमुपात्तइतिज्ञेय जहातीति हाधातोः परतोऽन्यदिति परस्मैपदिनस्ति-
 बादौ अपिच ह्रादेरिति अप् लुकिद्वित्वे सस्वरआदिरिति हाहातिसति
 कुहोरिति कुत्त्रेण पूर्वह्रस्य झकारे तस्य झपानामिति जे इत्याकारस्य ह्रस्व
 इत्यर्थे जहीतइति ह्रसेद्वेस्तावित्त्वं जहतीति स्वरे ङित्यालोप द्वेरे-
 संतोऽत् इत्यादिनाजहासि जहथिः जहीथ जहामि जहीव जहीम

जहीतः जहति जहासि जहीयः जहीथ जहामि
जहीवः जहीमः विधिसंभावनयोः जहातेरालोपोयादा-
दौवक्तव्यः जह्यात् जह्यातां जह्युरित्यादि आशीःप्रेर-
णयोः जहातुजहीताद्राजहीतांजहतु ॥ ईर्वाहौ ॥ १३ ॥
जहातेहौपरे ई आ वा भवतः । जहिहि जहाहि जही-
हिजहीताद्राजहीनंजहीतजहानिजहावजहाम अनद्यत-
नेऽतीति अजहातअजहीतां । उस्यालोपोवक्तव्यः अ-
जहुः अजहाः अजहीतं अजहीत अजहां अजहीव
अजहीम जुदाब् दाने अकारउभयपदार्थः हुकारोद्धिः

जहातेरिति अयभावः ओदौतेरितिसूत्रे यप्रत्ययः स्वरवदिति विवक्ष्यते इति-
यकारस्यापि कश्चित् स्वरवत्वात् द्वेस्तावित्येवालोप इत्यर्थः जह्यादित्यादि
द्वित्वादिप्राग्वत् आलोप जहात्विति अङित्वात्तेव जहीताविति तातडोढित्वादीकारः
एवंजहीतामपि जहत्विनि द्वेस्त्यालोपो अच् ॥ ईर्वेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ इः वा
इतिच्छेदः प्रस्तुतत्वाजहातेहौ परे इ आच वास्त इति वक्तव्यमित्यर्थः तयोश्चाभा-
वपक्षे द्वेस्तावित्तीकार इतिरूपत्रयमुदाहरति जहाहीति आत्व जहिहीति इत्त्व जही-
हीति द्वेस्तावित्तीत्त्व जहीतान् इत्यादि त्रिष्वपीत्त्वं जहानीति त्रिष्वपिपित्त्वात् सव-
र्णदीर्घः अजहाहीति दिवादावद् पित्वात्तेत्वं अजहीतामितीत्त्वं उस्यालोपः इतिङि-
त्वात् द्वेस्तावित्येवेतिभावः अजहुर्इति अनङरित्युस्म अपित्तादिरिति तस्यङित्त्वं
आदिना अजहा अजहीत अजहीत अजहा अजहीव अजहीमेति ईर्वाहाधित्यच्
इति योगविभागः कार्यं तत्र ङितिहसइत्यनुवर्तते तेन जहातेर्ङितिहसेइकारोवा-
भवति तत्रजहितः जहीथ जहित जहिवः जहिमः जहितात् जहिता जहित जहित
अजहिता अजहित अजहित अजहिव अजहिमेत्यपिज्ञेयं जुदाब्दाने दानत्याग अकार-
इति ततश्चकार्यार्थेदित्तीत्वालोप इतिभावः हुकारइति डोकरण हुकारइति कृबोरूप-

त्कार्यार्थः दाइतिस्थितेपूर्ववद्विवचनं ह्रस्वः ददाति ॥
 दादेः ॥ १४ ॥ द्विरुक्तस्यदादेराकारस्यलोपोभवति
 ङिति परे । दत्तः ददतिददासिदत्थः दत्थददामिदद्वः दद्वः
 विधिसंभावनयोः दद्यातदद्यातांदद्वुः दद्याः दद्यातंदद्यात
 दद्यांदद्यावदद्याम आशीःभरणयोः ददातुदत्ताद्वादत्तादद-
 तु ॥ दांहौ ॥ १५ ॥ दादीनांधानूनांहौपरेपूर्वस्यलोपोभव-
 तिधातोराकारस्यचैकारः । देहि दत्ताद्वादत्तंददामिददाव
 ददाम अनद्यतनेऽतीति अददातअदत्ताअदद्वुः अददाः अदत्त-
 अदत्तअददाअदद्वअदद्व आत्मनेपदेऽपि पूर्ववदकारलोपः
 दत्ते ददाते ददते दत्से ददाथे दद्वे दद्वे दद्वे दद्वे दद्वे
 विधिसंभावनयोः ददीत ददीयातां ददीरन् ददीथाः

मिदं नहिर्वर्णपुत्रानात् वर्णात्कार इति कार स्यात् द्वित्वकार्यार्थ इतितेन दन्त्रिम-
 मिति त्रिमकृसिद्धयति पूर्ववदिति ह्रादित्वेन जुहोतिवदित्यर्थ ददातीतिदाधातोः
 तिरादौ अपिच ह्रादेरित्यब्लुकि द्वित्वेचह्रस्व ॥ दादेरिति ॥ १४ ॥ द्वेडितीति
 वर्तते ह्यसार्थमिदं द्विरुक्तस्य दावोधावश्च द्वेस्तावित्यस्यापवादौ द्वित्यालोपोवाच्य
 इत्यर्थ दाद्वेरालोप इति वक्तव्यमेवमत्रातै सूत्ररीत्यैव तल्लिखितं नतु सूत्रं सूत्रेष्वस-
 त्वान् दत्त इति ददातस्येत्यत्रालोपे खसेचपा इतिखसे सर्वत्र इत्य तः ददतिइति
 दादेरित्यालोप दत्तादिति तातडो द्वित्वादालोप ददत्विति द्वेरित्यत् ॥ दाहा-
 विति ॥ १५ ॥ बहुवचनसामर्थ्याद्दाधा इत्यादयो गृह्यत इत्याह दादीनामिति
 पूर्वस्यहसादिरित्यतोऽनुवर्तते लोप एत्वचलोप, पचामित्यत लोपोऽयं षष्ठीनिर्दिष्टो-
 यतस्य न भवति पूर्ववचनस्यानर्थक्यात् नानर्थकेऽलोत्यविधिरितिन्यायात्
 इहलोप, पचामित्यतो अस्येत्यनुवर्तते अकारश्च तत्रसावर्ण्यात् आकारमपि गृह्याती-
 त्याह धातोराकारस्येत्वमिति ददाहीत्यत्रानेन पूर्वस्यलोपे आतएत्वं दत्तादिति अत्र

ददीयाथा ददीध्वं ददीय ददीवहि ददीमहि आशीःप्रे-
रणयोः . दत्ता ददातां ददतां दत्स्वददाथां ददध्वं ददददावहै
ददामहै अनद्यतनेऽतीति अदत्त अददातां अददत्त अदत्थाः
अददाथां अदद्धं अददि अदद्वहि अदद्वहि दुधाञ्धारणयो-
षणयोः वर्तमाने ॥ पूर्वस्यङिति इसेधः ॥ १६ ॥ इभांतस्य-
धातोः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति परे । दधाति
धत्तः दधति दधासि धत्थः धत्थ दधामि दध्वः दध्मः वि-
धिमंभावनयोः दध्यात् दध्यातां दध्युः दध्याः दध्यान्
दध्यात् दध्यां दध्याव दध्याम आशीःप्रेरणयोः
दधातु धत्ताद्वा धत्तां दधतु धेहि धत्ताद्वा धत्तं धत्त
दधानि दधाव दधाम अनद्यतनेऽतीति अदधात् अ-
धत्तां अदधुः अदधाः अधत्तं अधत्त अदधां अदध्व

स्थानिवत्त्वे 'येत्वाद्यभावमोर्वाहेरित्यत्र वक्ष्याम आलोपस्तत्त्व ददानीति अङित्वात्
त्रिप्पिदीर्घः अदहुरिति दिवादावटि अनङसि ङित्वादालोप आत्मनेपदे-
पीति पूर्वणतुल्यमत्रापिङित्वादालोपः यस्येतत्त्वद्वेरित्यत् इत्यादि कार्यमि-
त्यर्थे दत्ते इति आलोपतत्त्वे आदिनादत्से ददाये दध्वे ददे दद्वहे दद्वहे
ददीथा ददीयाथा ददीध्वं ददीय ददीवहि ददीमहि दत्स्व ददाथा दध्व
ददे ददावहै ददामहै अदत्था अददाथा अदध्वं अददि अदद्वहि
अदद्वहि इति दुधाञ्धारणपोषणयोः धारण धृति पोषणपुष्टि दुज्जीप्राग्वत्
दधातीति धाधातो प्राग्वत्तिवादै ह्यदेरित्यच्छक्ति द्वित्वपूर्वस्य ह्रस्वे-
ह्यपानामिति यस्य देच ऋष्टोच्चारणमित्यर्थः ॥ पूर्वस्येति ॥ १६ ॥
प्रकृत-वाध्याते, पूर्वस्यदकारस्य ङिति इसेपरे वकारादेशो वाच्य इत्यर्थः
धत्त इति वपातेत्यत्र दादेरित्यालोपे दस्यधत्त्व खसेचपाइति धस्य तत्त्वं
दधतीति दादेरित्यालोपः धत्थइत्यादि सर्वत्रङित्यालोपः ह्यसेङिति पूर्व-
दस्यधत्त्व खसेतत्त्व द्वेरित्यनोऽत् अन्वस् शिष्टस्पष्ट प्राग्वत् धत्थ दधामि

अद्धम् आत्मनेपदेऽपि धत्ते दधाते दधते दत्से दधाथे
 दध्वे दधे दध्वहे दध्महे विधिसंभावनयोः दधीत दधी-
 यातां दधीरन् दधीथाः दधीयाथां दधीध्वं दधीय
 दधीवहि दधीमहि आशीः प्रेरणयोः धत्तां दधातां दधतां
 दत्स्व दधार्था दद्ध्वं दधै दधावहै दधामहै अनद्यतनेऽतीति
 अधत्त अदधातां अदधत अधत्थाः अदधार्था अ-
 दध्वं अदधि अद्ध्वहि अद्धमहि ॥ इतिह्लादयः ॥ ३ ॥
 इदानीं दिवादयः प्रक्रियाः उच्यन्ते ॥ दिवुक्नीडाविजिगी-
 षाव्यवहारद्युतिस्तुतिभोंदभदस्वमकांतिगतिषु । उकारउद्दि-
 त्कार्यार्थः दिव् इति स्थिते ॥ दिवादेर्यः ॥ १ ॥ दिवादेर्गणासिचा-
 दिषु परेषु चतुर्षु यः प्रत्ययो भवति अपोऽपवादः खोर्विहसेद्

दध्व. दध्म. धत्ते दधाते दधते दत्से दधाथे दध्वे दधे दध्वहे दध्महे दध्यात्
 दध्याता दध्युः दधीत दधीयाता दधीरन् दधातु धत्तात् धत्ता दधतु धेहि
 धत्तां दधातां दधता दत्स्व दधार्था दद्ध्व दधै दधावहै दधामहै अदधात्
 अधत्तां अदधुः अधत्तः अदधाता अधत्त इत्यादिज्ञेय ॥ इतिह्लादयः ॥ ३ ॥
 दिवुक्नीडाखेला विजिगीषा विजेतुमिच्छा व्यवहारः पणनं द्युतिः दीप्ति, स्तुतिः
 प्रशसा कांतिरभिलाषः गतिर्गमनं उकारइति ततश्चकार्यार्थेद्वितीत्वाल्लोपे
 देवित्वा नृत्वेति द्वयमपिसिद्धयतीति भावः पूर्ववदिति परतोऽन्यदिति पर-
 स्मैपदमित्यर्थः ॥ दिवादेरिति ॥ १ ॥ दिवादिचतुर्ध्विति यक्सूत्रादनुवर्तमानेषु

१ दिव् धादेर्यस्य एतस्मात्प्रत्ययो भवति कर्त्रर्थेषु चतुर्षु परेषु अत्राऽनुक्तसमुच्चयार्थ-
 श्चकारोऽनुवर्तते । तेन भ्राश्रभ्याश्च भ्रमुभ्रमुभ्रमुभ्रिनुटिलयायोवाऽनुपसर्गाद्यसं सम्पूर्वाच्चैतिव्यव-
 यद्वा भ्राशादयो धात्वन् दिवादिपुष्पादिभ्योऽन्यत्रपाठ्या आदर्हा, आदर्हेषु पार्हा, पार्हेषु
 उभयार्हाः उभयार्हेषु अर्थाश्च तत्तद्गणोक्ता अत्रापि ग्राह्याः । वाभ्रागेतिसूत्रारभे यथा यस्मि
 सयस्म इति च पाठश्च यस्मपाठेन सिद्धे सपूर्वपाठस्तु नियमार्थः सपूर्वादेव्योनउपसर्गात्तरपूर्वात्
 अप्रवृ भ्वादिपाठाद्भवति येन नाप्राप्तिन्यायेनापोऽपवादोऽयं य. चतुर्षु किं विदेव कर्त्रर्थेषु किं
 दिव्यते । यद्यपि पृथक् च समानरूपं तथाप्यर्थेपदेच विशेषः ॥

तिदीर्घः दीव्यति दीव्येत दीव्यतु अदीव्यदित्या-
दि भवतिवज्ज्ञेयं ॥ इतिदिवादयः प्रक्रियाः ॥ ४ ॥ पु-
ञ्अभिषवे । जकारउभयपदार्थः ॥ स्वादेर्नुः ॥ १ ॥ स्वादे-
र्गणान्तप्रत्ययोभवति चतुर्षु तिबादिषु प्रागभिप्रयोगः ॥ आदेः
ष्णः स्तः ॥ २ ॥ धातोरादौवर्तमानयोः षकारणकारयोः

तिव्यातुविद्यादिधित्यर्थः ॥ दिवादेर्यः ॥ १ ॥ परस्वादितिशेषः प्वोर्वीति अनेन
दीव्यतीत्यादौ यकारेवकारेदीर्घ इतिभावः दिव्यतीति दिवोथे उपधादीर्घे अदे-
इत्यलोपः दीव्यामीत्यादि वमोरित्यात्वं दीव्येदिति येतिस्ते एत्वंभवतिवदिति आर्वा-
तत्वेनादृतत्त्वसाम्यादितिभावः ततश्च दीव्येयुः युसइडेत्वे दिव्येय याम इयस्येत्वं
दीव्यत्विति अदेइत्यलोपोदीव्य अत इतिहिलोपो दीव्यानि दीव्याव दीव्याम सवर्ण-
दीर्घः अदीव्यन् दिवादावडदेइत्यलोपः अदीव्य अलोपः अदीव्याव अदीव्याम
वमोरित्यात्वं शिष्टस्पष्टं ॥ इतिदिवादयः ॥ ४ ॥ पुञ्अभिषवे अभिषबोलवनसो-
मादेः अकारइति ततश्चेत्वाल्लोप इत्यर्थः ॥ स्वादेर्नुः ॥ १ ॥ इत्यनेन नु स्यात्
स्वादिचतुर्ध्वितिदिप्पर्यतेध्वित्यर्थः प्रागिति प्राग्धातोर्नित्यनेन ॥ आदेः ॥ २ ॥
धातोरेति अधिकारोऽर्थः तस्येत्यर्थः आदौवर्तमानयोरितिउपदेशकाले आदिभूतयोरि-
त्यर्थः णइतिद्वहैकत्वे षष्ठ्या स्थानिनिर्देशइत्याह षकारणकारयोरिति स्त इत्यकार
उच्चारणार्थः धातोः किं षड् आदेः किं कर्ष णोपदेशाश्च पाठतोऽवगतव्याः लक्षेक्षिताश्च
रामचंद्राचार्यैः सेकस्त्प स्तप् स्तुस्त्वोऽन्ये दंत्याजंतसादय षोपदेशाः स्मृताः ष्वष्क स्वि-
दस्वज स्वी सिङः । णोपदेशास्तु नई नाद् नाथृनाथृ नंद ष्वद् नृ नृतः । सुष्वापेयादौ

१ सुरादिर्यस्य सः स्वादिस्तस्मान्नुप्रत्ययो भवति कर्त्रर्थेषु चतुर्षु सुनोति । चतुर्षु किं सुषुषे
कर्त्रर्थेषु किं स्यते सोमोभवता । श्रूयवणे स्वादिष्वेवपाठः । दृशादेः पदयादिरिति वृत्ताव-
तक्षत्तत्करणे अक्षु व्याप्तावेतौ रगादिष्वपिपाठ्यौभवादपुचतेनतदगोतितक्षति अक्ष्णोति अक्षती-
त्यादि सिद्धम् ॥

सकारनकारौभवतः ॥ प्रादेश्च तथातौस्तुनमास् ॥ ३ ॥ प्रादे-
रुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां स-
कारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव षकारणकारौ भवतः
तथातेष्वेव निमित्तेषु सत्सु ॥ नूपः ॥ ४ ॥ विकरणस्य नु-
प्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्यच गुणोभवति पितिपरे । अभि-
षुणोति अभिषुणुयात् अभिषुणोतु अभ्यषुणोत् सोमं

परस्य कृतत्वेन किलादितिपत्त्वार्थं सत्वविधिः प्रादेर्नमादीनांलाघवेन पत्वर्थं नत्व-
विधिः स्त्रोहपदेशे हि गौरवप्रसंगः ॥ प्रादेश्च ॥ ३ ॥ आदिग्रहणे उपसर्गग्रहण-
मिति स्वतुत्रे ज्ञापितत्वादाह प्रादेरुपसर्गादिति अतएव सुस्थ इति षत्व न उपसर्ग-
प्रतिरूपकंहि सुष्ठ्वव्ययं नोपसर्गः तथेति प्रकारे तेनप्रकारेण तत्स्थान्यादेशनिमित्त-
रूपेण यस्य स्थानिनो यत्र च निमित्ते षकारो णकारश्च प्रागभ्यवाधि किलात्ष सः
कृतस्य पुनोर्णोऽन्त इति तस्यैवस्थानिनःमकारस्य नकारस्यच तत्रैव च निमित्ते
कवर्गलक्षणे षकाररेफलक्षणेच सति तावुभावप्यादेशौ पणौनत्वनतरत्वात् पकार-
पक्षेत्याह तौपूर्वेति पूर्वमभूतामिति पूर्वभाविनौ उपदेशकालस्थावित्यर्थः प्रायिक-
मिदं तेन इनेनस्वाभिनासहवर्तत इतिसेना तथा सेनया अभिषेणयति प्रणिगद्वी-
त्यादावभूतपूर्वेपि पत्वणत्वौ भवतः अथवापूर्वयो सूत्रयोः किलात्षःसः कृतस्य
पुनोर्णोऽन्त इत्येतयोर्भाविनौ भाववतौ वर्तमानौ तावुभावपि पणावित्यर्थः च
शब्दाद्वा षत्वणत्वेसत्यनेकार्थं सुनमागिति बहुवचनमाद्यर्थमित्याह स्वादीना नमा-
दीनां चेत्यर्थं चशब्दादेव चादिपूर्वरूपव्यवधानादावपि षत्व निषेधेव नितष्टौ
अवष्टब्दोविदूरे आलवनेच अवधुपुणातीत्यादि स्वादिपुपाठसामर्थ्याद्वात्र यः अविहि-
तलक्षणौ च षणौ सुनमादौ ज्ञेयौ विस्तरभयादिहनोदाहृतौ ॥ नूप ॥
॥ ४ ॥ उपाविकरणेन साहचर्यात् नुगपविकरणो गृह्यते न स्तुत्यर्थो
नुधातुः कटादिः नोस्तु गुणः इत्येवसिद्धत्वाद्ग्रहणमितिमत्वाह विकर-
णस्य नुप्रत्ययस्थेति अभिषुणोतीति अभिपूर्वापुञ् आदे, ण, स्र इतिसत्वे

सोमपा सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति सुनोषि सुनुथः
सुनुथ सुनोमि ॥ ओर्वमोर्वालोपः ॥ ५ ॥ प्रत्ययसंब-
न्धिनउकारस्य वमोः परयोः वा लोपो भवति सुनुवः
सुन्वः सुनुमः सुन्मः विधिसंभावनयोः सुनुयात्
सुनुयातां सुनुयुः सुनुयाः सुनुयातं सुनुयात सुनु
यां सुनुयाव सुनुयाम आशीः प्रेरणयोः सुनोतु
सुनुताद्वा सुनुतां सुन्वन्तु ॥ ओर्वाहेः ॥ ६ ॥ प्रत्यय-

आग्वत्तिवादी स्वादेरिति नुप्रत्यये तस्यापिच्चादिरितिङित्वात् किञ्चतीति सोर्गुण
इतिनोर्गुणे प्रादेशेति सोःपत्वेतद्योगादवकुञ्चिति नोर्णत्वे एवस्यादित्यर्थः सोममिति-
कर्मत्वाद्द्वितीया सुनतसोर्द्धित्वात् रूप इति न गुणः सुन्वन्तीति नुधातोरिति अने-
कस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्च बत्वं सुनोपीति गुणैकिलादितिपत्व सुनोमीतिगुणेना-
बाधितत्वादोर्लोपो न ओर्वमोओर्वाहेरित्यतोऽनुवृत्ताद्वाग्रहाणादप्रत्यस्थस्य जुहुवः
युवइत्यादेः संयोगपूर्वस्यच तद्गुण इत्यादिष्वतो न लोप इतिमत्वाह प्रत्ययसं-
बन्धिन इति सुन्व सुनुवइति वालोपः सुनुयादिति ङित्वात् सर्वत्र न गुणः सुनोतिवति-
नूप इति गुणः सुनुतादिति तातडो ङित्वाग्नगुण सुनुतादित्येव सुनुतां सुन्वत्व-
त्यपि नुयातोरिति अंतोवत्व नुर्वा वाग्रहणादिति सद्भिनिपातत्वादनेकार्थः संयोगा-
दुत्तररस्येति संयोगमनतीति संयोगादुकारः तस्मादुत्तरसंयोगादुत्तरपरस्येत्यर्थः न
भवतीति हेर्लोपः इतिशेषः तथा अप्रत्ययोकारात्परस्यापि युहिरुहीत्यादौ हेर्न
लोप हेक्षकार्यं हेरेवभवति न स्थानिवत्वेनापि तातड इत्यपि वाग्रहणादेव लभ्यते
अतएवच सुनुतात् अत्तात् जुहुयात् जहीताइत्तात् गृहीतादित्यादौ तद्वदेव कार्य-
तातडो न सुनवानीति पित्वादत्र गुणः असुनोदिति दिवादावटिगुणः असुन्वन्निति
नुधातोरितिचः असुनोरितिः स्रोर्विसर्गः असुनवमितिगुणावौ असुन्व असुनुवेति ॥
ओर्वमोः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इति वालोपः सुन्वते इति आतोऽत इत्यत्वं एवमुन्वतां

संबन्धिनः उकारादुत्तरस्यहेर्लुग्भवति वाम्रहणात्संयो-
गादुत्तरस्य त्वक्षू तक्षू तनूकरणे इत्यरयः तक्षुहि
इत्यत्र न भवति सुनु सुनुताद्वा सुनुतं सुनुत सु-
नवानि सुनवाव सुनवाम अनद्यतनेऽतीते असुनोत्
असुनुतां असुन्वन् असुनोः असुनुतं असुनुत असुनवं
असुनुव असुनुम आत्मनेपदेऽपि वर्तमाने सुनुते सुन्वा
ते सुन्वते सुनुसे सुन्वाथे सुनुध्वे सुन्वे सुन्वहे सुनुवहे
सुन्महे सुनुमहे विधिसंभावनयोः सुन्वीत सुन्वीयातां
सुन्वीरन् सुन्वीथाः सुन्वीयाथां सुन्वीध्वं सुन्वीय सु-
न्वीवहि सुन्वीमहि आशीः प्रेरणयोः सुनुतां सुन्वातां
सुन्वतां सुनुष्व सुन्वाथां सनुध्वं सुनवे सुनवावहै
सुनवामहै अनद्यतनेऽतीते असुनुत असुन्वातां अ-
सुन्वत असुनुथाः असुन्वाथां असुनुध्वं असुन्वि असु-
न्वहि असुनुवहि असुन्महि असुनुमहि ॥ इतिस्वादयः
प्रक्रियाः ॥५॥ रुधिर आवरणे । इरनुबंधः । इरितोवाइति
विशेषणार्थः रुध्इतिस्थिते ॥ रुधादेर्नम् ॥ १ ॥ रुधादेर्ग-

असुन्वतेत्यपि सुनवै इत्यादित्रिष्वपि पित्वाद्गुणान्वी ओर्वमोर्वालोप शेषमुगमम् ॥
इति स्वादयः ॥ ५ ॥ रुधिर आवरणे आवरणमाच्छादन इरनुबंध का-
र्यायेदित्यनेन इरितोवेति अनेनैरित्वादरुधदरौत्सीदिति पाक्षिको ऽसिद्धय
तीति भाव स्वरितेतत्त्वादयमुभयपदी ॥ रुधादेर्नम् ॥ १ ॥ रुधादेर्नम् प्रत्ययौ

१ रुध् आदिर्यस्य सरुधादिस्तस्मान्नम् प्रत्ययो भवति कर्तरिचतुर्षु रुधाद्धि चतुर्षु कि
रुधोष । कर्तरि कि रुध्यते । ननु रुधादेरिति भाव्यमन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेनपदत्वात्समि-
दावानमितिवादितिचेत्सत्यं । स्पष्टार्थं पदकार्याऽकरण अन्यथाहदि,आदिर्वा रुधिः आदिर्वा-
सदेहः स्यात् । ननुव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरितिन्यायात् । रुधिरादिर्ग्रीहीभ्यतइतिचेत् एव-
त्तर्हि क्वचिदवातरपदकार्यनेतिज्ञापित श्रीरस्यपान क्षीरपाण सुरापाण शारवणमित्यादावेकपदः
वप्रयुक्त णत्व भवति समासे क्वचिदैकपद्य णत्वहेतुरिति त्वस्मादेव लब्धम् ॥

णान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु तिबादिषु परेषु मका-
रस्थानविध्यर्थः ॥ तथोद्धः ॥ २ ॥ झभातस्यधातोः
परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशोभवति । झवेजबाः
णत्वंच वर्तमाने रुणद्धि ॥ नमसोस्य ॥ ३ ॥ नम इत्ये-
तस्य विकरणस्य अम्भुवीति धातोश्चाकारस्य लो-
पोभवति ङितिपरे । रुंद्धः रुंधंति रुणत्ति रुंद्धः रुंद्ध
रुणधिम रुंध्वः रुंध्मः विधिसंभावनयोः रुंध्यात् रुं-
ध्यातां रुंध्युः रुंध्याः रुंध्यातं रुंध्यात् रुंध्यां रुं-
ध्याव रुंध्याम आशीःप्रेरणयोः रुणद्धु रुंद्धाद्वा
रुंद्धां रुंधंतु रुंद्धि रुंद्धाद्वा रुंद्धं रुंद्ध रुणधानि रु-
णधाव रुणधाम ॥ दिस्पोर्हसात् ॥ ४ ॥ हसादुत्तर-
योः दिप्सिपोर्लोपो भवति । अरुणत् अरुणद् अरुं-

भवतीति आगमत्वेप्यर्थवत्त्वादवादिवात् प्रत्ययोऽथ भिन्नदेशोऽपि एकार्थत्वाद्वाधक
इत्याह अपोऽपवाद इति मकार इति सति हि तस्मिन् भित्त्वादयमन्त्यस्वरात्परो
भवतीति भावः ॥ तथोः ॥ २ ॥ झभातस्येति आदिजबानामित्यतोऽनुवर्तते दधा-
तेरालोपे यत्त इत्यादिपुतु वावसान इत्यतो निपात वानुवृत्तेर्न धत्वं तथयोरकार-
उच्चारणार्थः झवेजवाइति अनेन रुधो धस्य सावर्ण्याहत्वं णत्वमिति नमोऽवकु-
प्त्रिति शेषः रुणद्धीति प्रक्रियात्वनतरोक्ता ज्ञेया ॥ नमसो ॥ ३ ॥ ननु-
किमय नमिति नत्यर्थोधातुर्गृह्यते विकर्णो वा युक्त तत्रास्तिधातुसाहचर्याद्वातुमु-
हर्णं सत्यं अस्तेस्त्वनपित्वादेशेन प्रयोगाभावाद्विषयोविभक्तिचतुष्टयमस्य सूत्रस्य
मिमित्तमनुमीयते नच तत्र कित्यनतरो नमतिः सम्भवति अपाव्यवधानात् नमती-
त्यादावप्यलोपस्य तद्वद्भावात्तदवस्थमेव व्यवधानं नापि येननाव्यवधानमिति न्याय-
स्यार्थविषयः वचनस्य विकरणग्रहणेनापि चरितार्थत्वात् नचात्रापि धात्वक्षरेण व्य-
वाय इत्याशंक्य विधिकाल एवमस्येत्संज्ञातः प्रागल्होपात्पश्चाच्च मित्वेनान्यस्वरा-

द्धां अरुधन् मध्यमपुरुषैकवचनेसिपिलुते धकारस्य
 विकल्पेनतकारेदकारेचकृते ॥ दःसः ॥ ५ ॥ दकार-
 स्य सकारोभवति सिपिविषये । अरुणः अरुणत् अरु-
 णद् अरुद्रं अरुद्ध अरुणधं अरुध्व अरुध्म आत्म-
 नेपदेऽपि रुद्धे रुंधति रुंधते रुंत्से रुंधाथे रुंध्वे रुंद्धे
 रुंध्वहे रुंध्महे विधिसंभावनयोः रुंधीत रुंधीयातां
 रुंधीरन् रुंधीथाः रुंधीयायां रुंधीध्वं रुंधीय रुंधीव-
 हि रुंधीमहि आशीःप्रेरणयोः रुंद्धां रुंधातां रुंधतां
 रुंत्स्व रुंधाथां रुंध्वं रुणधै रुणधावहै रुणधामहै अन-
 द्यतनेऽतीति अरुंद्ध अरुंधातां अरुंधत अरुंद्धाः अरुं-
 धायां अरुंद्धं अरुंधि अरुंध्वहि अरुंध्महि ॥ इतिरुधा-

त्परत्वं सूत्रेणैव नमस इतिमकारनिर्देश उपपद्यते अन्यथा नासद्व्यववाच्य स्यात्
 किंच प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणं युक्तमित्यंतमेवपक्षमाश्रित्याह नमित्येतस्य
 विकरणस्येति कितिपरइति छित्यदुरित्येतोनुवर्तमान इत्यर्थः अस्यग्रहणनमसोऽत्य-
 लोपनिवृत्त्यर्थं रुद्ध इति रुधेस्त्सादौटितिसर्वत्र नस्यानेनालोपे मित्वादंत्यस्वरात्परे
 अलोपस्थानविधानात्स्थानिवद्भावेन नश्चेत्यनुस्वारे यमायपइति धस्य सवर्णे नकारे-
 कृते तस्यच वहीरगत्वेनासिद्धत्वादंतरंगत्वाभावे तसोऽधत्वे झवेज्जबा इतिदत्वे सस्य-
 विसर्गे रुद्ध, रुधतीत्यादीनि रूपाणिस्युरित्यर्थं रुणत्सीत्यादि पित्तोऽत्र सर्वत्राङि-
 त्वादलोपाभावाण्णत्वे खसेधस्यतत्वं झसाद्धिर्हैरिति अनेनरुद्धीत्यत्रहोर्द्धित्वभितिशेषः
 रुंद्धादिति अत्तादितिबहुव्रीह्याभावः दित्योः पद्मात्त्वाद्वा संयोगातलोपे नैव-
 सिद्धेसंयोगान्तलोपविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिदं तेन उगीत्यादौ न संयोगांतलोपः
 दिपासहचारितस्य सेर्ग्रहणादुरौत्सीदित्यादौ भूतेसेर्नलोप इत्याह दिप्सिचित्येतयो-
 रिति अरुणदिति देरन्त्रलोपः ॥ दित्योः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अत्रसिपिचेतिसू-
 त्रमनुवर्तते इत्याह सिपिविषयइति अनेनसिपीति विषयसप्तमीदर्शिता अरुण

दयः ॥ ६ ॥ तनुविस्तारे । उकारउच्चारणार्थः ॥ तनादे-
लुप् ॥ १ ॥ तनादेर्गणादुपप्रत्ययोभवति पकारः पित्का-
र्यार्थः नूपः वर्तमाने तनोति तनुतः तन्वंति तनोषि
तनुथः तनुथ तनोमि तन्वः तनुवःतन्मः तनुमः विधि-
संभावनयोः तनुयात् तनुयातां तनुयुरित्यादि आशीः-
प्रेरणयोः तनोतु तनुताद्वा तनुतां तन्वंतु तनु तनुताद्वा
तनुतं तनुत तनवानि तनवाव तनवाम अनद्यतनेऽतीति
अतनोत् अतनुतां अतन्वन् अतनोः अतनुतं अतनुत
अतनवं अतनुव अतन्व अतनुम अतन्म आत्मनेपदे
तनुते तन्वाते तन्वते इत्यादि तन्वीति तन्वीयातां त-
न्वीरन् इत्यादि आशीः प्रेरणयोः तनुतां अतनुत डु-

इति सेरत्रदिस्योरिति लोपे वावसानइति जातस्य दस्यानेन सत्वे विसर्गः पक्षेद-
कारतकाराधित्याह अरुणादित्यादि रुद्धे इत्यादिसुगम आतोऽतइत्यतोऽन् ॥ इति
रुधादयः ॥ ६ ॥ तनादे ॥ १ ॥ अपोऽपवाद पकारइति सतिहिपकारे अपित्तादि-
रिति पर्युदासादन्यत्वात्करोतीत्यादावपि विटतीतिगुणनिषेधो न भवतीतिभाव
तनोतीति तन्धातो प्राग्वत्तिचादावपि नूपइत्योकारः तनुयादिति गित्वात्
गुणाभाव तनोत्विति पित्नाद्गुणः अतनोदिति अहुणाधित्यादि मुनोतिमातु-
त्यप्रक्रियाणि पदद्वयरूपाणिज्ञेयानीत्यर्थः डुकृञ्करणे 'करणकृतिडुञ्चौप्राग्वत्
भित्वाडुभयपदी ऋकारस्येति उपः पित्वाडुणइत्यनेन पुनरिति तिपः पित्वात्

१ तनुआदिर्यस्य स तस्मादुपप्रत्ययो भवति कर्तरि चतुर्थे । तनोति । चतुर्थे किं ततान् ।
कर्तरि किम् तन्यते । नन्वेव नलोपशिवादेरिति वत्तादेरित्यपि भाव्यमिति चेन्न स्वार्थं नलोपाऽ-
करणात् अन्ययातादेरित्युक्ते तनादेर्वातकारादेशं सन्देहः स्यादयं व्याख्यानतोविशेषप्रतिप-
त्तिरिति न्यायात्सदेहाभाव इति चेत्तर्हि कचिन्नलोपभावोशाप्यते सन् आदिर्येति सनादयः
वृष वर्षक वसु यस्य सः वृषण्वसुः वृषाशो यस्य स वृषणाश इत्यादौ नलोपो न ।

कृञ्करणे पूर्ववदनुबन्धलोपादिःतनादेरुप् ऋकारस्य
 गुणोऽर् पुनर्नृपइतिगुणः करोति ॥ डित्यदुः ॥ २ ॥ करोते-
 रकारस्यउकारोभवति डितिबिभक्तौ परतः । कुरुतः
 कुर्वति करोषि कुरुथः कुरुथ करोमि कृञोनित्यं ऋमो-
 रुलोपो वक्तव्यः कुर्वः कुर्मः ॥ कृञोये ॥ ३ ॥ कृञउत्तरस्य
 उकारस्य लोपो भवति यकारे परे । विधिसंभावनयोः
 कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः कुर्याःकुर्यात् कुर्यात् कुर्या कुर्याव
 कुर्याम आशीःप्रेरणयोःकरोतु कुरुताद्वा कुरुतां कुर्वतु
 कुरु कुरुताद्वा कुरुतं कुरुत करवाणि करवाव कर-
 वाम अनद्यतनेऽतीते अकरोत् अकुरुतां अकुर्वन्
 अकरोः अकुरुतं अकुरुत अकरवं अकुरुव अकुरुम

करोतीति कृधातो, प्राग्वत्तिवादानुपि अरि उकार, ॥ डित्यदुः ॥ २ ॥ इहकृञो-
 येइत्यत कृब् इत्यनुवर्तते अदितिच लुप्रपट्टीय इत्याह करोतेरकारस्येति विधिसाम-
 र्थ्याद्वयवहितस्यापीत्यर्थः तपरकरणमुकारस्योपधागुणाभावार्थमसदेहार्थंचङितिक्रि
 करोति कुरुत इतिसर्वत्रडिति उपनिमित्तगुणाकारस्योत्व कुर्वतीति उपः
 सर्वत्रडितस्वरे उवमितिबत्वस्य बहिरगस्यांतरग दीर्घे प्रत्यसिद्धत्वाद्धसपरत्वात्
 यवोर्वाति न दीर्घ अनुस्वारस्यच यमायपइति परसवर्णेकृतेतस्यगत्वाभावस्तत्रैवोक्त
 गुणद्वयेषत्व कृञोनित्यमिति वक्तव्यो व्याख्येय, तस्येद्व्याख्यान ॥ कृञोये
 इतिपूत्रे कृञइतियोगविभागः कर्तव्य तत्रच ओर्वमोलोप इत्यनुवर्तते न विकल्पः
 योगविभागसामर्थ्यात्तत्तश्चकृञउत्तर उकारस्य वमो परयोर्निर्त्यलोप इत्यर्थः तदि-
 दमुच्यते कृञोनित्य वमोरुलोपोवक्तव्य इति कुर्व इति लोपस्तस्यासिद्धत्वान्नदीर्घः
 अथवा कुर्मादित्यादावपि च दीर्घाप्रसंगो दीर्घपूत्रे एवोक्त, ॥ कृञो ॥ ३ ॥ इह
 ओर्वमोरित्यत ओलोपश्चेत्यनुवर्तत इत्याह ओकारस्यलोप इति कुर्यादिति उपिगुणे
 अदुल्लेचोलोपः करोत्विति पितिसर्वत्रगुणद्वय कुरुतादिति ङितिसर्वत्रोऽपि पूर्व-

आत्मनेपदे कुरुते कुर्वति कुर्वते कुरुषे कुर्वथे कुरुध्वे कुर्व्वे कुर्व्वहे कुर्महे । विधिसंभावनयोः-कुर्वीत कुर्व्वी-
यातां कुर्व्वीरन् इत्यादि आशीःप्रेरणयोः कुरुतां
कुर्व्वीतां कुर्व्वतां अनद्यतनेऽतीते अकुरुत अकुर्व्वीतां
अकुर्व्वत इत्यादि ॥ इतितनादिगणप्रक्रिया ॥ ७ ॥ तुद
व्यथने ॥ तुदादेरं ॥ १ ॥ तुदादेर्गणादप्रत्ययोभवति चतुर्षु
परेषु । वर्त्तमाने तुदति तुदेत् तुदतु अतुदत् इत्यादि
भवतिवज्ज्ञेयम् ॥ इतितुदादिगणप्रक्रिया ॥ ८ ॥ हुक्मी-
च्छ्रव्यविनिमये । पूर्ववदनुबंधलोपादि ॥ नाक्र्यादेः ॥ १ ॥

स्य गुणे अवुत्वे जित्वादुपो न गुण कुर्वेति ओर्वाहेरितिहिलोपः करवाणीत्यव् अकुर्व्व
अकुर्व्वेति नित्यमुलोप' कुर्व्वतइति आतोऽतइत्यत्व करवै इत्यादावव् अकुर्व्वेति वमो-
नित्यमुलोपः शिष्टस्पष्टम् ॥ इतितनादयः ॥ ७ ॥ तुदव्यथने । व्यथन पीडा स्वरिते-
त्त्वादुभयपदी ॥ तुदा ॥ १ ॥ अपोऽपवादः । तुदतीति तुदधातो प्राग्वत्ति-
बादौ अप्रत्यये तस्यापित्तादिरिति जित्वात्रोपधागुणः तुदेदिति येतीत्वे एत्व भवति-
वदितिपरस्मैपदे आत्मनेपदे त्वेधतिवदित्यर्थः ॥ इतितुदादयः ॥ ८ ॥ हुक्मीच्छ्रव्यविनिमये ।
द्रव्यस्यविनिमय परिवर्त्त, हुक्मौप्राग्वत् जित्वादुभयपदी ॥ नाक्र्यादे ॥ १ ॥

१ रियातिधियतीत्यत्र अप्रत्यये सति गुण दुतो न । ननु धातोरुपवायागुणो निधीयतेऽ-
त्रतु इकारो न वातोरुपवेति चेत् उपवाया इत्यवयवषष्ठीत्वात् उपधाभूतस्य च धात्ववयव-
त्वात् गुणप्राप्तेः सत्त्वात् उच्यते अत्याद्वर्णात्पूर्वस्योपधात्वेनातस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात् ।
अप्रत्ययस्यचाधत्ववयवत्वान्नदोषः यद्वा अतरगवहिरगयोरतरग बलवदिति परिभाषाश्रयणात्
इय् तु अप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादतरग, गुणस्वप्रत्ययमाख्यात चापेक्षमाणोवाहिरग एवमशुश्रुव-
ददुद्रुवदित्यादावपिबोध्यः ।

२ प्रत्ययस्यादावुच्चारण योगविभाषार्थम् । नाइतियोगो विभज्यते स्वादेर्नुरित्यतो नुरित्य-
नुवर्तते धातोर्ना प्रत्ययो भवति नृश्चकर्तरिचतुर्षु । अत्रच स्तमुस्तुमुस्कुमुस्कुस् एते
एवधातवो गृह्यते लक्ष्यानुसारात् साक्षाति साधोतीत्यादि । एतेसौत्राश्चत्वारः । यद्यप्येते ऋया-
द्विपु पठ्येरस्तदापि निविधानार्थं योगविभागः कर्तव्यः ऋयादेर्नैति पठितत्वात्तत्रनुरनुवर्तते नृ-
सर्वेभ्यः ऋयादिभ्यः स्यात् ।

क्रयादेर्गणान्नाप्रत्ययोभवति चतुर्षुपरेषु । क्रीणाति ॥ ईह-
से ॥ २ ॥ नाइत्येतस्याकारस्य ईत्वंभवति ह्रसेडि-
तिपरे । क्रीणीतः ॥ नातः ॥ ३ ॥ नाइत्येतस्याकारस्यलो-
पोभवति डितिस्वरेपरे । क्रीणंति क्रीणासि क्रीणीथः
क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः विधिसंभावन-
योः-क्रीणीयात् क्रीणीयातां क्रीणीयुः क्रीणीयाः क्रीणी-
यातं क्रीणीयात् क्रीणीयां क्रीणीयाव क्रीणीयाम् । आ-
शीःमेरणयोः-क्रीणातु क्रीणीताद्वा क्रीणीतां क्रीणंतु क्री-
णीहि क्रीणीताद्वा क्रीणीतं क्रीणीत क्रीणानि क्रीणाव
क्रीणाम् । अनद्यतनेऽतीते-अक्रीणात् अक्रीणीताम् अ-
क्रीणन् अक्रीणाः अक्रीणीतम् अक्रीणीत अक्रीणाम् अ-
क्रीणीवः अक्रीणीमः आत्मनेपदे क्रीणीते क्रीणाते
क्रीणते क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे क्रीणे क्रीणीवहे क्री-
णीमहे । विधिसंभावनयोः-क्रीणीत क्रीणीयातां क्रीणीर-

चतुर्ष्विति तिप्प्रातुडिपूष्वित्यर्थ अपोपवाद क्रीणातीति क्रीयातोः प्राग्वत्तिवा-
दिषु नाप्रत्यये तस्यङित्वान्न गुणः णत्वम् ॥ ईहसे ॥ २ ॥ नात इत्यनुवर्तते इत्याह
नाइत्यस्याकारस्येति डिति डित्यदुरित्यनुवृत्तेः क्रीणीतइति ह्रसेत्र गितीत्व एव
सर्वत्र ह्रसे किं स्वरेमामूत् क्रीणंति नच लोपोऽत्र बाधकइति वाच्य सत्यत्र ह्रस-
ग्रहणे लोपस्य स्वरोनिमित्त स्यात् अन्यथासांकर्यमुभयोः स्यात् ॥ नातः ॥ ३ ॥
ना आत इतिच्छेदः तत्रनेति लुप्तब्रष्टीको निर्देश इत्याह नाइत्यस्याकारस्येति षष्ठी-
निर्दिष्टस्येत्याकारलोपे सिद्धे आतइत्युत्तरार्थं द्वेस्तावित्याकारस्य लोपो
यथास्यात् अन्यस्य मामूत् , विभ्रतीतिह्रसे इत्वविधानात् स्वरोऽत्र नि-
मित्तमित्याह डितिस्वर इति क्रीणतीति स्वरेऽत्र डित्यालोप एव-
मुत्तरत्रापि क्रीणानि इतिपित्वात्रिष्वपि सवर्णदीर्घ क्रीणत इत्यलोपे

त्रित्यादि आशीः प्रेरणयोः क्रीणीतां क्रीणातां क्री-
णतां क्रीणीष्व इत्यादि अनद्यतनेऽतीते अक्रीणीत
अक्रीणाताम् अक्रीणीत अक्रीणीथाः इत्यादि ग्रहउपा-
दाने ॥ ग्रहाङ्कितचि ॥ ४ ॥ ग्रहि ज्या वेञ् व्येञ् ह्वेञ्
व्यध्वम् व्यञ् प्रच्छ भ्रस्ज ब्रश्वादीनां कितिङितचप-
रे संप्रसारणं भवति रेफस्य ऋकारः वकारस्योकारः
यकास्येकारः वर्तमाने गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णति गृह्णा-
सि गृह्णीथः गृह्णीथ गृह्णामि गृह्णीवः गृह्णीमः । विधि-
संभावनयोः-गृह्णीयात् गृह्णीयाताम् गृह्णीयुः गृह्णीयाः गृ-
ह्णीयात् गृह्णीयात् गृह्णीयाम् गृह्णीयाव गृह्णीयाम् । आशीः-
प्रेरणयोः-गृह्णातु गृह्णीताद्वा गृह्णीतां गृह्णतु ॥ हसादा-

आतोऽतइत्यत् एवक्रीणतामक्रीणतेत्यत्रापि क्रीणैइत्यादौत्ववादेः पित्वादौत्वदीर्घा
ग्रहउपादाने उपादानं ग्रहणं स्वरितेत्त्वाङ्गिपदि ॥ ग्रहा ॥ ४ ॥ बहुवचनमन्येषाम-
पिव्यवस्थितानां ग्रहणार्थमित्याह ग्रहितेत्यादि ग्रहउपादाने ज्या वयोहानौ व्यञ्
ताडने वश् कानौ व्यञ् व्यञ्जीकरणे पुच्छ झीप्साया अस्जो पाके ओत्रश्चूद्येदने
एषामित्यर्थः अत्रयजां यवरणमित्यत संप्रसारणं कृतीत्यनुवर्तत इत्याह किति-
ङितचपरे संप्रसारणमिति येषां यकारवकाररेफाणां सस्वराणामिकारो-
कारऋकाराभवति संप्रसारणार्थ इतिमत्वाह रेफस्येति ग्रहेत्यत्र वर्तमानस्येत्यर्थः
चकारोयम्विकविधानार्थः सन्नविहितलक्षणसर्वमपि संप्रसारणं साधयति विव्याधइति
व्याधेत्यादौ पूर्वस्यप्रतिषेधति निपातानामनेकार्थत्वात् यजादौ ग्रहादौच यवरणां
मध्ये पूर्वेषांसंप्रसारणनिषेधार्थत्वात् गृह्णातीति ग्रहधातोः प्राग्वन्तिविधिषु क्र्या-
दित्वात्राप्राप्तये तस्यापित्तादिरितिङित्वात् ग्रहामिति रेफस्य संप्रसारणे
पकारेलूपधगुणाभावेच कुप्तिवति णत्वे चैवं स्यादित्यर्थः गृह्णीतइति ईहस
इतीत्व गृह्णीति नातइत्यालोपः एधेपद्द्वयेऽपि ङितोर्हसस्वरयोरित्वालोपौ

नहौ ॥ ५ ॥ हसांतात् क्रयादेर्गणादानप्रत्ययोभवति
हौपरे नाप्रत्ययोनभवति । अतइतिहेलोपः गृहाण गृही-
ताद्वा गृहीतम् गृहीत गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम अनद्य-
तनेऽतीते अगृह्णात् अगृह्णीतां अगृह्णन् अगृह्णाः अगृ-
ह्णीतं अगृह्णीत अगृह्णां अगृह्णीव अगृह्णीम आत्मनेपदे-
पि गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते गृहीत गृहीयातां
गृहीरन् गृह्णातां गृह्णातां गृह्णतां अगृह्णत अगृह्णातां
अगृह्णत इत्यादि पुष्पुष्टौ पुष्णाति पुष्णीतः पुष्णंति
पुष्णासि पुष्णीथः पुष्णीथ पुष्णामि पुष्णीवः पुष्णीमः
विधिसंभावनयोः पुष्णीयात् पुष्णीयातां पुष्णीयुः
आशीः प्रेरणयोः पुष्णातु पुष्णीताद्वा पुष्णीतां पुष्णंतु
पुषाण पुष्णीताद्वा पुष्णीतं पुष्णीत पुष्णानि पुष्णाव
पुष्णाम अनद्यतनेऽतीते अपुष्णात् अपुष्णीतां अपुष्णन्

ज्ञेयौ ॥ ५ ॥ अत्रक्रयादेरित्यनुवृत्ते' सामर्थ्याद्धसेन तदतग्रहणमित्याह हसातात्
क्रयादेरिति तस्मिन्प्राप्तेऽस्यारभ्यमाणत्वादिति भावः अतइतीति आनप्रत्ययांतत्वे-
नादंतत्वादिति भावः गृहाणेति आनस्य डित्वात्संप्रसारणं गृहीतादिति अत्रा-
नप्रत्ययाभावस्त्वोर्वाहेरित्यत्रोपपादित आत्मनेपदेऽपि गृहीत गृहीता अगृहीते-
त्यादिज्ञेयं पुष्पुष्टौ पुष्टिः पोषणं परतोन्यदिति परस्मैपदी अयमुत्तरश्च पुष्णातीति
नाप्रत्ययस्य डित्वाल्लृप्यगुणो न पुषाणेति हसादानेत्याने हिलोपः शेषगृह्णाति
वज्ज्ञेयः मुषस्तेये स्तेनकर्म लुंठनमिति यावत् पुष्णातीति गृहवत्सर्वापि प्रक्रियाज्ञेया
उपसंहरति एषामयोक्ता प्रक्रिया कर्तरिसर्वेष्वपि यातुषु यथायथद्रष्टव्या इत्यर्थः
एतच्चेत्यादिविभक्तिचतुष्टयं तिवाद्यतमित्यर्थः तथाच तेषां सूत्रे तिङ् शित्सर्वधातुकं
आर्द्धधातुकं शेषइति एतच्चतदनुसारित्वेनास्यापि शास्त्रस्य महत्त्वप्रतिपादनार्थ एवेति-

अपुष्णाः अपुष्णीतं अपुष्णीत अपुष्णां अपुष्णीव अपुष्णीम
 पुष्पस्तेयेमुष्णाति मुष्णीतःमुष्णीति विधिसंभावनयोः मुष्णी-
 तात् मुष्णीयातां मुष्णीयुः आशीःप्रेरणयोः मुष्णातु मुष्णी-
 ताद्वा मुष्णीतां मुष्णतु मुषाण इत्यादि अनद्यन्तेऽतीति
 मुष्णात् अमुष्णीतां अमुष्णन् इत्यादि ॥ सर्वत्रकर्तरिप्रक्रि-
 ताद्रष्टव्याः ॥ एतच्च विभक्तिचतुष्टयं सार्वधातुकसंज्ञकं पर-
 तार्थधातुसंज्ञकं पाणिनीयानां॥अथभावकर्मणोर्यकिप्रक्रिया॥
 राद्भुविकर्मणि॥१॥ अकर्मकेभ्योधातुभ्यो भुविभावेसकर्मके-
 यश्च कर्मण्यात्मनेपदंभवति येकर्मनिरपेक्षांक्रियामा-
 हुस्तेऽकर्मकाः ॥ लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षय-
 यजीवितमरणम् । शयनक्रीडाहचिदीप्त्यर्था धातवण-
 कर्मविहीनाः ॥ १ ॥ सत्ताशुद्धिसमृद्धिवृद्धिशयन-
 धानासनेभासने । लज्जाजीवनरोदनेचहृदनेनृत्येप्र-
 हासंज्ञामंतरेण प्रवृत्तेः स्वशास्त्रस्य लाघवप्रतिपादनार्थं चोक्तं अथेति कर्तृप्रकरणा-
 र यकिविषयभूते उक्तविभक्तिचतुष्टये भावकर्मणोः प्रक्रिया निरूप्यत इत्यर्थः
 । यकग्रहणं वक्ष्यमाणभावकर्मप्रकरणात्तस्य भेदं सूचयितुं कृतं तेन पृथक्करणा-
 शंकांनिरस्ता ॥ आहुवि ॥ १ ॥ कर्तरिपचेति कर्तरिनियतमात्मनेपदं भावकर्म-
 तैप्राप्नोतीतिविध्यर्थमिदमारभ्यते तत्रधातवो द्विविधाः अकर्मकाः सकर्मकाश्च
 ये कर्तृगतमेव व्यापारमाचक्षते तेऽकर्मका आस्ते शेते तिष्ठत्याद्यः वेपुन-
 कर्मोभयगतं व्यापारमाचक्षते ते सकर्मकाःपच्यादयः । तदुक्तं । विच्छेदाद्यो-
 णिदस्थकर्तृस्थ श्रपणादिकम् । द्वयोः सकर्मकाआहुव्यापार कर्तृगपरे । इति
 वद्विविधेभ्योधातुभ्योऽर्थद्वयेण्यात्मनेपदं भवति अकर्मकेभ्यः कर्मणि न भवति
 भवत्तत्प्रयोगे कर्मणः तथासकर्मकेभ्योऽपि भावेपच्यते यवागुर्देवदत्तेनेत्यादौ
 १ अथ मुविकर्मण्याति वक्तुं विधेयस्य पश्चात्त्रिदेशःस्यादितिचेत् उच्यते आदिति योग
 नागेनाऽन्यस्मादपि धातोराद्विधीयते तेन जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मृर्पतिदिदक्षतइत्यादि सिद्ध-
 भ्रुस्मृदशाभित्यादि न भवति अथ भूकर्मणीत्येववक्तव्यं किंपृथङ्निर्देशेनउच्यते कर्तरिगति-
 णो विभज्यते भुवीति तु तृतीयया विपरिणम्यते कर्मणीत्यनेनकर्मस्था गृह्यते तुल्ये इति
 याहियते कर्मस्थया भुवा क्रियया तुल्यक्रिये कर्तव्याद्ववति काप्रभिनसीत्यत्र काष्ठस्य या
 वा विदारणाश्रयत्वरूपासैवकाष्ठं भिद्यते स्वयमेवेत्यत्र तस्मिन्कर्तृभूतेपि भवति यकचतु-
 त्यत्र यमिति प्रथमोच्चारणाद्यगिति योगो विभजनीयः तत्र कर्मणि कर्तरीत्यनुवर्त्यकर्मकर्त-
 रगपि विधेयः लक्ष्यानुसारद्योगविभागादिष्टसिद्धिरिति सिद्धांताच्चतुर्ध्वंसः ॥

लापेक्षुधि ॥ संतुष्टौरुचिशोकदोषमरणरूपद्वारविहारेषुच ।
 ज्ञेयोधातुरकर्मकोभयमदोन्मादप्रमादेषुच ॥ २ ॥ भूष्ण
 आसृग्भीडप्रभृतयः ॥ यक्चतुर्षु ॥ २ ॥ धातोर्भाविकर्म-
 णिच यक् प्रत्ययोभवति चतुर्षुपूर्वोक्तेषुपरतः ककारो
 गुणप्रतिषेधार्थः भावस्यैकत्वादेकवचमेवभवति ॥

न भवति अकर्मकेभ्यः कर्मणीत्यसंबंधात् कर्मणीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरनाकर्मकेभ्यो
 भावसकर्मकेभ्यः कर्मणीत्येव क्रमोग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह अकर्मकेभ्य इत्यादि ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ भुवि भावइति एतेन सूत्रेऽत्र भवनं भूभुवीतिनिर्देशः संपदादिषुभावे
 क्तिप्विभौ लिङ्गदर्शितं येत्विति येसदसद्भा कर्मनापेक्षते तेनैतदप्युक्तमभवति ।
 धातोरर्थीतरेवृत्तेर्धौत्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेराविवक्षात्, कर्मणोर्कर्मिकाक्रिया
 इति । तत्रार्थीतरवृत्त्या यथाभारवहतीत्युच्यमाने सकर्मकस्य बहेर्नदी वहतीति
 श्रवणेऽकर्मकत्व तथाकर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहाज्जीवतीति अत्रप्राणिविशिष्टधारणा-
 र्थस्य जीवे प्राणिनां कर्मभूतानां धातुनैवोपात्तत्वात्कर्मकत्वं तथाप्रसिद्धेर्देवोवर्षतीति
 कर्मणोजलस्य नियतप्रतीतेर्न तेनसकर्मकत्व वृत्तेः तथा कर्मणोविवक्षायां नेहपच्यत
 इति पचतेरकर्मकत्वं एवंसत्कर्मानपेक्षा असत्कर्मानपेक्षां चयेक्रियामाहुस्ते उभयेत्यक-
 र्मका इत्यर्थः तत्रांत्यानाह भूष्णेति ॥ यक् ॥ २ ॥ अत्रधातोरिति सूत्रमनुवर्ततइति
 आहधातोरिति यद्यप्यविशेषण यन्निवधीयते तथापि कर्त्तरिपरैरवादिभिर्बाधितत्वात्
 भावकर्मणोरेव भवतीत्याह भावेकर्मणिचेति भावेधात्वर्थे क्रियात्मके कर्मणिकार्ये
 कारकविशेषे यक्प्रत्यय इति ततश्च प्रत्ययप्रकरणात्किन्त्वेपि नागम इतिभावः ननु
 चान् चतुर्ध्विति किमविशेषादनतराणि ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे इतिचत्वारि
 वचनानि गृह्यन्ते अनतरावादिष्णव्यात्तादयश्च तथाविभक्तयो गृह्यते आद्या तिप्-
 यातुर्विदादयः नाद्यः विभक्तिप्रकरणात् सकोचे कारणाभावात् न द्वितीयः
 अवादावीपितिस्मीति ज्ञापकात् यथाहि अपूकर्त्तरीत्यादाव्यतएवचतु-
 र्ध्वित्यनुवृत्तेर्दिवादिचतुष्के अपःसत्वादनन्विषयस्य वचोप्रसंगात् ब्रूवो

भूयते भवता एध्यते धार्मिकैः आसृपवेशने आस्यते
सद्भिः सज्जनपुरुषैः शीङ्गोऽयम् यकिवक्तव्यः शय्यते
शुद्धेण अकर्मकोपि कदाचित्सकर्मतामनुभवति ॥ उप-
सर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्रनीयते ॥ प्रहाराहारसंहारविहा-
रपरिहारवत् ॥ ३ ॥ सुखमनुभूयतेस्वामिना ये

णवादित्रयेऽपि तकारसकारमकारादेरभावात् दिवादौ कथमपि दिव्योस्तत्साद्विवेपि
नाप् पितोभावात् मकारोपादानमनर्थकस्यात् नचयेननाव्यवधानं तेनव्यवहितेऽपि
वचनप्राप्त्यादित्यकारव्यवधाने सत्यपि अमपिस्यादितिवाच्यं तथाच सति दिवा-
दाबडित्वेव सिद्धे लाघवमप्येवं स्यादिति ज्ञापकार्थमेव मकारग्रहणमिति तृतीयप-
क्षमेवाश्रयति चतुर्षु पूर्वोक्तैष्विति ककारइति तेन यकः कित्वात् किञ्चित्पद्व्युत्पत्त्य-
स्योपस्थानाद्भूयत इत्यादौ गुण इतिगुणो न भवति ननुचासत्यपि ककारे अपित्तादि-
रिति ङित्वाद्गुणो नस्यात् एवतर्हि इज्यत इत्यादौ यजायवराणामिति संप्रसार-
णार्थः ककारोगुणाभावार्थोपिस्यादित्यभिप्रेत्योक्त गुणप्रतिषेधार्थइति भावस्यैकत्वा-
दिति तस्यत्वाख्यातवाच्यस्य साध्यरूपत्वेन निवृत्तभेदत्वात् सख्याद्ययोगात् कृयादि-
प्रतियोगिकैकत्वसंख्याभावेऽप्यभेदैकत्वात् औत्सर्गिकमेकवचनमेवस्यादित्यर्थं यदाह-
भाष्यकारः—एकवचनमुत्सर्गेत, करिष्यत इति अतएवच तस्यैव त इत्यादिभिर्वा-
च्यत्वात् शुष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्येन मध्यमोत्तमयोरप्यभाव इत्याह श्रथमपु-
रुषस्येति भूयतइति भूसत्तायाम् आद्भुवीति भावे ते यकि तस्य कित्वान्नगुणः
कर्तुराख्यातेनाभिवानाद्भवतेति तृतीया एव भूयेत भूयता अभूयत भवता
तत्रया मया वेत्यपि एधत इतितद्वेदधृद्धावित्यतस्तेयकौ धार्मिकैरिति कर्तरितृ-
तीया धर्मचरिद्विरित्यर्थः एवमेधेत एध्यता ऐध्यत आसिति उपवेशनमासन अयमदादि-
रनुदात्तत्वादात्मनेपदीच आस्यते इति प्राग्वत्तेयकौ एवमास्येताऽऽस्यतामास्यतेति सर्व-
त्राकर्मकेषु प्रथमपुरुषैकवचनं ज्ञेयं शय्यतइति शीङ्गोत्रयक् शीङ्गइतिवक्तव्यो व्याख्येयः-

तु कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः कटः क्रियते ॥ त्वं
दुःखीक्रियसे रागैः विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥ अयं किं ॥ ३ ॥
ऋकारस्य रिडादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि परे ङ-

तथाहि नूपूरीङ् इत्येकयोगेऽपि शीङ्प्रहणस्य ङिदर्थत्वेऽसिद्धेऽपि शीङ् इति पृथग्योग-
करणमन्यत्रापि यथाप्रयोगः शीङ्गोऽपि ज्ञापयति इतिगुणे क्वचित्स्वरवदिति यकारस्य
स्वरवत्त्वाद्यादेशः एवयङ् शिञ्शय्यते शय्या इत्याद्यपि ज्ञेयं शूद्रेणेति कर्त्तरि तृतीया
युवशय्येत शय्यता अशय्यतेतिज्ञेयं अकर्मकोपीति कदाचिद्यदार्थातरे वर्तते तदेत्यर्थः
यथाभवतिः प्राप्त्यर्थः भवते लक्ष्मीप्राप्नोतीत्यर्थः अर्थात्तरप्रवृत्तिस्तु कस्यचिदुपसर्ग-
ज्ञादपि भवतीत्याह उपसर्गेणेति तदुक्तं ॥ वात्त्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ।
तमेवविशिष्टनिष्टयन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यतइति । तथोदाहरति हरणाद्योपिहरतिः तत्रो-
पसर्गवशात् प्रहरणार्थं एवमाहरणार्थं, संहरणार्थं विहरणार्थं परिहरणार्थं सुख-
मिति अनुपूर्वोऽत्रभवतिज्ञानार्थः इति सकर्मकत्वात्कर्मण्यात्मानेपदम् आख्यातेनोक्तत्वा-
न्मुख्येकर्मणि अन्योक्तइति प्रथमाकर्तुरनुक्तत्वात् स्वामिनेति कृतेयैव प्रक्रियातु
प्रारब्धेव एवंकर्मणो द्वित्वादौ द्विवचनादिषु एषेते इत्यादिवत् सासाप्रक्रियाज्ञेया
त्वमित्याहुः स्वसाधनं रागः सुखसाधनं विरागः, तत्रानुक्ते कर्त्तरि तृतीयात्वमहमिति
युष्मद्भूमदो, कर्मणोराख्यातवाच्यत्वात् प्रथमा नास्तिचेति मध्यमोत्तमौ एवंद्विवचन-
बहुवचनयोरपि युवाक्रियेथे यूयक्रियध्वे आवाक्रियावहे वयक्रियामहे इतिज्ञेयं प्रथमेतु
भवान् क्रियते भवतौ क्रियेता भवतः क्रियते इतिस्यात् तथाक्रियेत क्रियता अक्रियते-
त्यादीनिरूपाणि प्रक्रिया चात्रोत्तरत्रापि यगते सकर्मकेषु सर्वत्राकर्मकेषु एकवचने
एधवदेवज्ञेया विस्तरमयादिह्नोच्यते ॥ अयं किं ॥ ३ ॥ अथ यक्चायक् अव्यक्तो
रिङित्यनुवर्तते इत्याह ऋकारस्येति इहतिबादिचतुष्कनिमित्तेन यकारसाहचर्यात्तत्वा-
दिचतुष्टयनिमित्तोऽकारप्रत्ययोगृह्यत इति विभृत्यत्र भृञोणवादिमध्यमबहुवचनाकारे
न भवति अर्थवद्ग्रहणाच्च विभ्रतीत्यन्तरावयवत्वादनर्थक्यकारे ननुनिर्दिष्टत्वा-

कारोव्यवधानार्थः । मृदुप्राणत्यागे म्रियते । दृगतौ दान-
माद्रियते । ह्रज्हरणे चौरिणद्वियतेधनं ॥ ये ॥ ४ ॥ यकारेपरे
पूर्वस्यदीर्घोभवति कितिपरे । इष्टकाक्षीयंते चिञ्चयने
हूयतेऽन्नवद्भौ ॥ दादेरिः ॥ ५ ॥ दादेराकारस्येकारादेशो

डकारस्यैव रिडिसिद्धे किमर्थं डकारग्रहणमित्याशंक्याह डकारइति व्यवधानमतर
तदर्थइत्यर्थं तेनक्रियतइत्यत्र यक्रियइति यकारेपूर्वस्याव्यवहितस्य त्रिवीयमानो दीर्घो
न भवति ननुचैव यडि चेक्रीयते मातरमात्मन इच्छतीति मात्रीयति पितेवाचर-
तीति पित्रोयति इत्यादावपि ऋतोरिडिति डयेदीर्घत्वं न प्राप्नोति सत्यं ऋतोरिडि-
त्यनेन हि से दीर्घ इत्यतो दीर्घानुवृत्तेर्ऋतोरिडादेशो रिडश्चदीर्घोपि विधीयत इत्य-
दोषः इहतु योगातरारमात् सेदीर्घो नानुवर्तते येदीर्घस्तु डकारव्यवधानाग्रभवतीति
सर्वसुस्थम् अतादेशार्थेहि डकारे चेक्रियत इत्यादौ येदीर्घे चेक्रीयते इत्यादीदीर्घा-
भावार्थे सङ्गापूर्वकोविधिरनित्यः इत्येवाश्रयणीय स्यात् स्थानिनिर्देशाच्च वैयर्थ्या-
पक्षेऽत्र डकारस्य केचित्तु अयकीतिसूत्रमन्यमाना इदमेव प्रमाणयति मृदुप्राणत्यागो
प्राणत्यागो मरणं डकारः कर्तरि आत्मनेपदार्थं अनिडयं म्रियत इति अकर्मक-
त्वाद्भावे तेयकौ रिडः डकारव्यवधानाथे इति न दीर्घः मृडा तुल्योयम् आद्रियत
इतिसकर्मकत्वात् कर्मणितेयकौ ह्रज्हरणे हरणमपनयनं चिञ्चाद्यमुभयपदी अनि-
ट्च द्वियतइति सकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्यय ॥ ये ॥ ४ ॥ इहकस्मान्नभवति जुहुयात्
इयादिति अन्विषयत्वात् अनपीतिहिचानुवर्तते अथवा यदय नाम्नो य ईचास्येति
यकारेदीर्घमिकारं शासित तज्ज्ञापयति न सर्वस्मिन् यकारेदीर्घ इति सङ्गापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्वा चीयंत इति यइति दीर्घं चिञ्चयने चयन रचनाविशेष अयमु-
भयपदी सकर्मकोऽनिट्च हूयतेइति जुहोते, प्रागवत् ॥ दा ॥ ५ ॥ ननु किमत्र
दकार आदिरस्य दा धातुरादिरस्येति वा नाद्य, वात्वधिकारात् दादेर्घ इत्यत्र तु दा-
वृत्तेग्रहण किञ्चित्परइति अपित्तादिर्दित् गादिः किदित्युभयस्याप्यनुवृत्तेरितिभावः
अत्रक्तोवेत्यतो व्यवस्थितार्थवानुवृत्तेरादनुदात्तेत्यर्थतोर्धीन् सप्तम्यंतात्मनेपदसंबंधाद्वा

भवति कितिपरे । वेदविदे अदोदीयते ॥ दीयेत दीयतां
अदीयत इत्यादि निधीयते धान्यंभूमौ दुधाञ्जधारणपोष-
णयोः माङ्माने मीयते मीयेते मीयंते मीयेत मीयतां
अमीयत इत्यादि कैर्गैरैशब्दे ॥ संध्यक्षराणामा ॥ ६ ॥
संध्यक्षराणां धातूनामात्वंभवति अनपि विषये कीयते

आदंतामतः मायादित्यत्राप्रसंगं वेदविदइति दाबोप्रेरणेस्थामीदादेरिति षष्ठ्या इत्यं-
तादेशे यइति दीर्घः अदइत्युक्ते कर्मणिप्रथमा वेदविदइति सप्रदानेदे एवंनिधीयता-
मिति धाञः दादेरि इत्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वाद् दाप् लवने दैपशोधने इत्ये-
तयोरत्राग्रह्यादीयते इत्येवरूप संध्य इहधातोर्त्यधिक्रियतइति गोभ्यां नौभ्यामि-
तिनात्व अम्बासोरात्वविधेरधातुव्यावृत्तादपि विशेषार्थमधिकृतेन धातुना विशेषणैः
संध्यक्षरस्तदंतविधौसति संध्यक्षरांतानां धातूनामात्वविधेर्दौकु इत्यादौ मध्येवा
संध्यक्षराणामात्व न भवति आतोऽनपीत्यतोऽनपीत्यनुवृत्तेश्च प्रसज्यप्रतिषेधाज्ञ-
युक्तम् अनैमित्तिकमेतदात्व प्रत्ययपरत्वमपि नापैक्षत इति ककारोपि न व्यवधायकः
अतएवच सुल इत्यादौ प्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेर्भवदात्व प्रकृतेराकारात्त्वादातो ड इति
ऋप्रत्ययं जनयति चेतास्तोताइत्यादौ चिचस्तुतो ताप्रत्ययेगुणेच संध्यक्षरस्य लाक्ष-
णिकत्वात्क्षरप्रतिपदोक्तपरिभाषणानात् न अनपीति विषयसम्प्रत्या अभिषये आत्व-
निषेधात् स्तनधयादावुत्पत्तेः प्रागपिनात्व आत्वाद्वा नित्यत्वेन प्रागेवावभवति अथवा
पलायतीत्यादावप्येवमात्वप्रसगाभावादनपीति निषेधो निर्विषय सन् सर्वत्राभिषये
आत्वेननिवारयति ॥ संध्यक्षराणामा ॥ ६ ॥ संध्यक्षराणां धातूनामिति संध्यक्षरां-
नानामित्यर्थः कायतइति कैर्गैरैशब्दार्था तत्रत्रयाणामप्यात्वे सकर्मकत्वात्कर्मणिते
यवौ गै इत्यस्य तुदादित्वादादेरिति दीर्घः शोतनूकरणं निशातन शायतइति आत्व
षोऽतकर्मणि अतकर्मनाशः सीयतइति आदेःष्णः स्रः इतिसत्वे दादेरितिदीर्घः हीय-
तइति ओहाको दादित्वादित्वं हीयतइति हाडोडित्वाभावात्तेत्वं पीयतइति पिबते-

रीयते रीयते शोतनूकरणे । शीयते शोतकर्मणि सीय-
ते ॥ ओहाक्त्यागे हीयते । पापाने पीयते । घ्रागतिनिवृ-
त्तौ । आदेः णः स्रः इतिषकारस्य सकारः निमित्ताभावेनै-
भित्तिकस्याप्यभावः इतिठकारस्य थकारः स्थायते ॥ त-
नोतेर्नोवा ॥ ७ ॥ तनोतेर्नकारस्य वा अकारादेशोभवति
यकिपरे । तायते तायेते तायते तन्यते तन्येते तन्यते इ-
त्यादि तायेत तायेयातां तायेरन् तन्येत तन्येयातां त-
न्येरन् इत्यादि तायतां तायेतां तायतां तन्यतां
तन्येतां तन्यतां अतायत अतायेतां अतायंत अत-
न्यत अतन्येतां अतन्यंत इत्यादि ऋगतौ ॥ गुणोत्तिसंथो-
गाद्योः ॥ ८ ॥ अर्तिसंयोगाद्योर्गुणोभवति कितिडिति

दीदित्वादिष्व घ्रागतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिरवस्थानं स्थायत इति पस्यात्र सकारे निमि-
त्ताभावाच्चैभित्तिकस्याप्यभावः स्थायत उक्त । नकारजावतुस्वारपंचमौ झलिषातुषु ।
सकारजः शकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गज इति । पंचमा वमडणना । झलिहसत्यर्थः
चेच्चकारेर्षाद्विषकाराभ्याम् अकर्मकत्वाद्वावे तेयकौ इत्वदीर्घः ॥ तनोतेः ॥ ७ ॥
तनोतेर्नकारस्याकारोवा वाच्यइत्यर्थे ब्राह्मणस्य व्यवस्थितविभाषार्थत्वाच्चकोन्यत्र
न भवति तायतइति आत्वपक्षे तन्यतइति तदभावे तनोतइतिषष्ठ्यैवतस्यास्ते सिद्धे
नावेति नकारग्रहण नावेतियोगविभागेन तनोतेरन्यस्यापि जनसनखना नकारस्य
वाशब्दात् ह्रस्वेकडिति सप्रत्यये किपिच नियमेन यैविकल्पेनात्वविध्यर्थजातः सावः
खात् । सिसासति अब्जः गोप्ता इदोनुषाः असृक्पखाः विजावा अमेजावा आवे-
त्यपि विभजनीय दधीक्रा अमेजा इत्याद्यर्थे जायते जन्मते जाजायते जंजन्मते इति
भवति एवंसनखनोरपि गुणे नोक्तमनित्यमितिकृत्स्नद्वयुसीति निषेधो न भवतीति
भावः ॥ गुणोर्ति ॥ ८ ॥ अयते स्मर्यते इति ऋगतौ स्मृष्टौ आभ्यांयकिगुणोऽरि
प्रक्रमेति ह्रिः केचित्तत्र कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तव्यापारमाचक्षते यथापच्यादयो

च परे ऋकारस्य गुणोऽर् अर्ग्यते स्मृञ्स्मरणे स्म-
र्यते यत्कर्म गुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मक-
र्ता तत्रापि एतदेवोदाहरणं पच्यते ओदनः स्वयमेव । भि-
दिर् विदारणे भिद्यतेकाष्ठं स्वयमेव भिद्यते भिद्यतां
अभिद्यत इत्यादि लृञ्छेदने लृयते केदारः स्वयमेव

विह्वल्युपसर्जनं विह्वेदन्तत्र वक्तुर्विवक्षितपूर्विकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति यदाकर्मण,
सौकर्यातिशयप्रतिपादनार्थं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदानीवृत्तप्रेषणं कर्मस्व-
क्रियावयवेतिथत वर्तमाने कर्मत्वे स्वकर्तृत्वेऽवतिष्ठत इति कर्मणएवक्रियाया स्वातं-
त्र्येण कर्तृत्वाद्धातोरेपि तदानीमनेकार्थत्वात् कर्मव्यापारमात्रवचनोभवतीति पच्या-
दिष्वोदानाना कर्तृत्वमेव न कर्मस्वगंधोपीत्यकर्मत्वात्सकर्मकस्यापि धातो, कर्तारिभावे
वा प्रत्ययप्राप्तौ अन्यतरत्र यगाद्यप्रसंगे वक्तव्यमिदमारभ्यते यत्कर्ममिति गुणस्य
सौकर्यादेर्योगात् प्रतिपादनसवधाद्यत्कर्मकर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्ताकर्मवद्भवति
कर्मसंज्ञालभत इत्यर्थः नचैतया कर्मसंज्ञया सकर्मकत्वाद्विद्यते काष्ठेनभेत्तव्यं
काष्ठेन काष्ठस्येवेति भावेप्रत्ययो नस्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययाधिकारान् प्रत्ययस्यैवकर्तुं,
कर्मत्वविधानात् इहतुभावोवाच्यः अतएव काष्ठान् कर्मणि द्वितीयापि न भवतीति
भिद्यतेकाष्ठं पच्यते ओदन इत्यत्रतु सत्यपि कर्मत्वे तस्याख्याताभिहितत्वादन्वो-
क्तप्रथमैव काष्ठादिभ्यः स्यात् तथाधात्वधिकारोपेते धातोर्इत्यस्मिन्नेकत्वस्य विव-
क्षितत्वादेकस्मिन्नेव धातौ कर्तृत्वेन विवक्षितस्य कर्मत्वमिति पचत्योदनं देवदत्तो
राध्यत्योदनं, स्वयमेवेत्यत्र न भवति यातुभेदात्तत्रापीति कर्मत्वेन प्रक्रिया-
भेदाभावात् इति भावः पच्यतइति अकर्मकत्वात् प्राग्वत्तैयकौ ओदन इत्य-
त्राख्यातोक्तत्वादन्वोक्तइति प्रथमा स्वयमिति तूदाहरणान्तरमपि कर्त्रितरव्युदा-
सार्थं प्रत्युक्तं द्विकर्मकस्येति तेचधातवः ॥ दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिब्रुशासिजि-
कर्मशुक् । नीष्हृकृषमथवहदडिग्रहमुपपचकर्मभागिति ॥ रामचद्राचाभ्यां कृत्वाज्ञेयाः ।
नगरमिति नगर निवासो येषां ते नागरिका, केनेयेकाः इक, आदिबृ-

ल्येत ल्यतां अल्यत ॥ क्रियमाणंतु यत्कर्म स्वयमेव
हि सिद्धयति ॥ सुकरैः स्वगुणैर्यस्मात्कर्मकर्त्तेति तद्वि-
दुः ॥ १ ॥ अथद्विकर्मकस्योदाहरणम् ॥ जीञ्ज्रापणे
नगरनीयते नागरिकैः वनेचरः नीयेत नीयेतां अनी-
यत इत्यादि दृष्ट्याच यच्छायां दुकारककारानु-
बन्धौ कार्यार्थौ भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन
प्रच्छन्तीप्सायां ग्रहांक्षितिचात संप्रसारणं पृच्छते पं-
थानं पथिकेन पांथः शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छते इत्या-
दि ॥ द्रुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिच्चिद्रूशासिद्धिकर्मपुण् ।
नीहवहकृषिमथिदंडिग्रहमुष्पचिद्विकर्मकाः ॥ १ ॥
इतिभावकर्मणो यकिप्रक्रियाः ॥ अथःपुनः कर्त्तरि

द्विर्वनेचरतीति चरेष्टाविति ट. अलुक् कचिदिति डेरलुक् वनेचरे मुख्येन
कर्मणि तेयकौ अन्योक्तत्वात् प्रथमा अथवा नगरेपि कस्मान्नभवति एकत्रैववि-
धेश्वरितार्थत्वात् कर्मणि त्वेकत्वस्य विवक्षितत्वात् एवमपि कदाचिन्नगरे
प्राप्नोति न कर्तुं तेन प्रागसंबन्धात् येतद्दि प्राक् कर्ता संबध्यते तत्रातरं-
गत्वात् प्रायेणप्रत्यय अतएवदुह्यते गौ. पयोदेवदत्तेनेति गवि तथोक्तं
गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वगुणकर्मणोर्भवति प्रयोगात् मुख्यकर्मप्रेषु
यस्माद्व्येव यतते प्राक् तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवापूर्वमेव संबंध.
गौर्दुहितापयसस्तु प्राक् तस्माद्वाद्यस्तस्मिन्निति गतदेवाभिप्रेत्योक्त
अप्रधाने दुहादीनां प्रधानेवहनीहृत्वां । लादि कर्मणिचान्येषां नियमोनैव विद्य-
ते । भोजनमिति इहापि याजकस्यपूर्वं यजमानेनैव संबंधात्तत्रप्रत्यय. प्रच्छ
जीप्सायां जीप्सा जिज्ञासा पृच्छतइति पथा गच्छतीति पथिकः केनेयका इती-
कः अणिखादृष्टिः पंथानंनित्यंगच्छतीति पाथ. णितोवेति ण. सहादित्वात्
पांथादेशेदृष्टिः अथापि पथिकस्य पांथेन कर्मणा पूर्वं संबंधात् तत्र प्रत्यये

प्रणीयते ॥ परोक्षे ॥ १ ॥ णप् अनुस् उस् थप् अथुस्
अ णप् व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे धातोः
परोक्षे अतीतेकाले णवाद्यः प्रत्यया भवन्ति णकारो
वृद्धार्थः षकारः पित्कार्यार्थः ॥ द्विश्च ॥ २ ॥ णवादिस्
योगेधातोर्द्विवचनं भवति ॥ आभ्वोर्णादौ ॥ ३ ॥ पूर्व
स्याकारस्य भूशब्दस्य चाकारो भवति णादौ सति
ह्रस्वः झपानांजवचपाः इतिवकारः ॥ भुवोवुक् ॥ ४ ॥
भुवोवुगागमो भवति णवादौ परे । बभूव बभूवतुः बभूवुः

यकिञ्च ग्रहाचेति रेफस्य ऋकार, एवंशिष्येणेत्यपि पुनः कर्त्तरीति पूर्वकर्त्त
तिबाद्योदर्शिता इदानी णवाद्योपि कर्त्तरिप्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥ परोक्षे णवः
सुस् ॥ १ ॥ अत्रपरमक्ष्ण इतीन्द्रियमात्रवचनेनाक्षिशब्देन तत्पुरुषे कचिदमात्र
तस्येति परप्रयुक्ताक्षिशब्दाट्टाडकाइति डेटिलोपे सहादित्वात् परसम्भावे
जातस्य परोक्षशब्दस्यातोद्गिर्यर्थे वृत्तौ सुप्ते किलविललापेत्यादौ प्रत्यक्षेऽ
कर्त्तरिवैचित्त्यात् परोक्षेणन्वमाः ज्ञेयाएवंच वैचित्त्यापह्नवयोरित्यत्र
चिन्त्यग्रहणं विस्पष्टार्थं क्षणप्रवाहस्य धात्वर्थस्य एकत्रक्षणेऽसंभवादित्त्रिय
ग्राहत्वेन पारोक्षेपि साधनशक्त्याश्रयरूपे फूत्कारसीत्कारादिविशिष्टे द्रव्य
प्रत्यक्षे धात्वर्थे एवलौकिकानां प्रत्यक्षाभिमान इति तन्निवृत्त्यर्थं परोक्षम
णं अत्रानद्यतनेऽतीतइत्यनुवर्तते इत्याह धातोर्गित्यादि अतीतानद्यतनपरोक्ष
वृत्तेर्धातोर्गित्यर्थं द्विद्वच प्रत्यासत्तेरनुवृत्तेर्वा णवादियोग एवभवतीत्याह
द्विश्च ॥ २ ॥ णवादीति द्विवचनं द्वि, प्रयोगो भवतीत्यर्थ एतच्च सस्वन
आदिरिति सूत्रेप्रतिपादितं ॥ आभ्वो, ॥ ३ ॥ असंतनिर्देशादिह न भूमात्रं गृह्य
अकारस्य धाप्यकारे प्रयोजनाभावादाकारस्य ह्रस्वविधिनैवसिद्धेरनारम्भा
दकारस्याकारो विधीयत इत्याहपूर्वस्याकारस्येति बोधनीत्यत्र तु यल्लुड
तस्य छादसत्त्वाम्नात्वं ॥ भुवो ॥ ४ ॥ अत्रक्रादेर्णादेरितिषष्ठ्यर्थात् सप्तमं
स्यादित्याह णवादौ सतीति बभूवेति भूसत्तायामित्यपि भवादिरितिधातुसंज्ञाय
धातोर्गितिसर्वत्र तिबादिप्रसंगेच वक्तुर्विधक्षितपूर्विकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति
भूतानद्यतपरोक्षविवक्षाया णवादौ नवपं कर्त्तरिपंचेति परतोऽन्यदिति

॥ क्रादेर्णादेः ॥ ५ ॥ कृसृभृवृदृश्रुसृ इत्येतस्मात्परस्य णवा-
दैर्गणस्य वसादेरिणभवति अन्यस्माद्भवतीति निय-
मादिङागमः बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूविव बभूविम
बलिर्बलवान् बभूव दुपचष्पाके ॥ अत उपधायाः ॥
॥ ६ ॥ धातोरुपधायाअकारस्य वृद्धिर्भवति जिति
णितिचपरतः । पपाच ॥ णादिकित् ॥ ७ ॥ णादिस्फि-
क्विद्भवति ॥ लोपः पचांकित्येचास्य ॥ ८ ॥ पचादीनां

च कर्तरिपरस्मैपदे नास्तिचेति प्रथमाद्येकत्वादौ यथायथं णवादयः तत्र भू ण
इतिस्थिते णस्येत्वाङ्गोपे द्विश्वेतिद्वित्वे आभ्वोरिति आत्वेङ्गपानामिति वर्गों वर्ग-
णेति भस्य वे भुवो नुगिति कित्वादत्ये बुकि धातोर्नामिनइति न वृद्धिः ॥ क्रादेः ॥
॥ ५ ॥ अत्रानेकस्वरदित्यतोनिपेषोऽनुवर्ततेरुदादेरित्यतो वसादेरितिच तत्रक्रादीनां
नैकस्वरदित्येव निपेषे सिद्धेनियमार्थोयमारभ इतिमत्वाह अन्यस्मादित्यादि कृचो
ऽत्र प्रथमनिर्देशः केवलस्य ग्रहार्थ इति ससुट्कस्य संचस्करिथेतीदृसिद्धोभवति बभू-
विथेति इटि बुक् ॥ अतः ॥ ६ ॥ धातोर्नामिनः इत्यतोधातोरित्यनुवर्तते आदिस्व-
रस्येत्यतोवृद्धिः, ङिणतीतिचेत्यत आह धातोरित्यादि पपाचेति पचर्णपिद्वित्वेवृद्धिरा-
कार धातोः कि साङ्गोपत्य सामनः नोवेतिवाग्रहणाट्टिलोपाभाव अत कि भेद-
यति उपधायाः कि चकाशयति । णादि ॥ ७ ॥ अपिदिति अपित्तादिरित्यतोनु-
वृत्तेः ङित्वे प्रकृते कित्वातिदेशः ईजनुः ॥ ईजुरित्यादौ संप्रसारणार्थः तद्विधौच
ङितीत्युच्यमाने वक्तः स्वपितः इत्यादावपि संप्रसारणं प्राप्नोति जजागारतुरित्यादौ च
सत्यपि कित्वेनोक्तमनित्यमिति गुण एवं सस्मरतु संचस्करतुरित्यादावपिज्ञैर्य
अथवा कित्वाभावोऽत्रैव कानविधौवक्ष्यते अपित्कि चकार इयाज ॥ लोपः ॥ ८ ॥
पचामिति बहुवचनं गणसंप्रहार्यमित्याह पचादीनामिति तत्रपचादयो येषा पूर्वरूपे-
णादिनिमित्तआदेशः संतिते असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थाकारवतः शसदद्वकारादिगुणभू-
ताकारव्यतिरिक्ताः तृफलभजनपः हिंसार्थो राधः विकल्पे जृ भ्रमु त्रस फनराज

अनादेशादीनां कितिणादौ सति पूर्वस्य लोपो भवति अकार-
रस्यैकारः । पेचतुः पेचुः ॥ वेदथपः ॥ ९ ॥ क्रादिभ्योऽतिरि-
क्तानामनिटाधानूनां थपइड् वा भवति सेटः कित्वं वा
वक्तव्यं कित्वादेत्वपूर्वलोपोऽन्यत्कार्यं न भवति ।
तथोक्तं । अस्तिव्येदस्थपः स्यादिदथसृजदृशोर्वोपदेशे
त्वतश्च नित्यानिट्त्वं स्वराश्च कृद्वरहिताद्यस्तु तस्माच्च
न स्यात् । कित्वेयञ्चोक्तमस्मिन् भवति खलु तदप्येव-
लोपो विधातुं नान्यत्कार्यं विधातुं प्रणिजगदुरिति

भ्राजभ्रासस्य मुखेनैते ज्ञेयाः इत्यभिप्रेत्याह अनादेशादीनामिति नास्त्यादेश आद्य-
पूर्वरूपं येषां तेषां आदेशाश्चणवादिनिमित्ता गृह्यते तादृशमेव प्रयोगात् अतएव
सेहनेमुरित्यादेः ण्य सन इत्यादेशादित्वेयेत्वपूर्वलोपो पूर्वस्य ह्रस्वादिरित्यतोऽनुवर्त-
लोपोऽयं पूर्वतस्य न भवति नानर्थकेऽलोत्यविधिरितिन्यायान् अनर्थकच पूर्व-
अनयवत्वात् अनयवाह्यनर्थकाः अकारस्येति एको असहायौ हसौ पूर्वापरत्वेन यस्
तथाविधस्येत्यर्थः अतएव तत्सरस्तत्तक्षुरित्यादौ न एतच्च सर्वं तादृशमेव प्रयोगाद्भ्य-
चकारस्यानेकार्थत्वाद्वा पेचतुः पेचुरिति द्वित्वेनैव पूर्वलोपो किति किं अहं पपच
वेदथपः ॥ ९ ॥ यपोवेति भवतीति वक्तव्यं वाशब्दोऽयं व्यवस्थितविकल्पार्थः तेन
स्यातिव्ययतिभ्यश्च वृत्सुभ्यां तथावयः पाक्षिके तथासेद्भ्यः शेषानिड्भ्यश्च नित्य-
निडिति सिद्धयति तथा वृत्त्यतिरिक्तानाकादीनामृदतानाच नित्यं न भवति सृजि-
दृशोर्वा भवतीति च निपातानामनेकार्थत्वात् सेटः कित्वमिति इडासहितस्य थ-
कित्वं कश्चिद्वक्तव्यमित्यर्थः अत्राणि वाशब्दः पूर्ववद्व्याख्येय इति पेचिथेत्येत्वपू-
लोपो प्रति तथा दृदिथेत्यातो नपीत्यालोपंच प्रति कित्वमिति विभेदि-
इयजिथेत्यादौ गुणसंप्रसारणादिकार्यं प्रति कित्वं न भवति विपर्यस्तु =
विज्ञायार्थां शास्त्रप्रवृत्तिरिति व्याख्यानतो विज्ञेयप्रतिपत्तेर्वा प्रयोगाद्वा
भवति कित्वादिति पेचिथेत्यत्रालोपः पचामित्यनेन पपक्येति इडभां

स्पष्टभाद्या मुर्तीद्राः ॥ १ ॥ पेचिथ पपक्थ पेचथुः
पेच णवुत्तमो णिद्वद्वक्तव्यः । ततो वित्तल्पेन वृद्धिः पपाच
पपच पेचिव पेचिम आत्मनेपदेऽपि पेचे पेचाते पेचि-
रे पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे पेचे पेचिवहे पेचिमहे । हुकृञ् क-
रणे ॥ रः ॥ १० ॥ पूर्वस्य ऋकारस्याकारो भवति । चकृअ
इति स्थिते ॥ धातोर्नामिनः ॥ ११ ॥ धातोर्नामि-
नस्य नामिनो वृद्धिर्भवति ङिति परे । चकार चक्रतुः
चकुः चकर्थ चक्रथुः चक्र चकार चकर चकृव चकृम

नाकिञ्चादेत्वाद्यभावे चोःकुरिति चस्य कः पपचेति णित्वाभावे पित्वादिक्त्वा-
न्नैत्वादि पेचिथेति ऋदेर्णादेरिति नियमादिद् उत्तमपुरुषेऽत्र वैचिन्त्यात्परोक्षज्ञेय
लोपादिपूर्ववदिति पेचे इत्यादावपि णादि किदिति किञ्चात् पेचथुरित्यादिवलोप-
पचाभित्येत्वपूर्वलोपावित्यर्थः ॥ र ॥ १० ॥ ऋ अ इतिच्छेद् तत्र ऋइति लुप्रपृष्टी
पूर्वस्य हसादिरित्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तत इत्याह पूर्वति कृतेद्वित्वे पूर्वरूपसंबन्धिन
इत्यर्थः चकृ अ इति कृन्नोणपि द्वित्वेऽत्रत्वे चत्वेन कस्य चकारेकृते एवस्थितेसती-
त्यर्थः ॥ धातोः ॥ ११ ॥ अतभूतस्य प्राप्तस्येत्यर्थ भूमाप्त्यर्थोऽयम् अत्रादिस्वरस्ये-
तोवृद्धिः ङितितीति चानुवर्तत इत्याह वृद्धिरित्यादि चकारेति ऋकारस्यात्र सावर्ण्या-
दाजोतः धातोर्किं त्वष्टुरपत्यं त्वाष्ट् अण् नामिनः किं उभयति भकारस्य साभूत्
नचादिस्वरस्येत्यतः स्वरस्येत्यनुवृत्तौ नात्रप्रसग इतिवाच्य संबन्धादादेर्यनुवृत्तेर्न-
योगादतरांभात् तत्रनात्र इत्यनुवर्तत इतिचेन्मानुवर्तिष्ट विचकार व्याचकारेत्यादौ
कचित् द्वयोर्न सधिय्वोर्युट्चेति तु कश्चिद्गृह्णान्न भविष्यति आगिरसइत्यादि
निवृत्त्यर्थं चातदपवाया इत्यत्र धातुग्रहण करिष्यते एवंतर्हि धातोर्नामिनोवृद्धिरेव
यथास्यात् परत्वादंतरात्वाच्च गुणोसाभूदिति नामिग्रहणं तेन चिरिजिजेर्हसार्थ-

आत्मनेपदे चक्रे चक्राते चक्रिरे चकृषे चक्राथे ॥ ना-
मिनोऽचतुर्णां धोटः ॥ १२ ॥ नाम्यंताद्धातोरुत्तरस्य
धकारस्य ढत्वं भवति चतुर्णां संबन्धिनो न भवति ।
चकृद्धे चक्रे चकृवहे चकृमहे । अस्मुवि पूर्ववत् णया-
दयः द्विर्वचने कृते सवर्णे दीर्घः सह आस आसतुः आसुः

योभूते सेर्णित्य इतिगिन्त्वात् वृद्धावचिरापीदजिरापीदित्यादि सिद्धयति अन्यथा
गुणैकृते यांतत्वात् इयंतक्षणेत्ववृद्धौ अचिरयादीजरयोदितिबिरुद्धमापद्येत यथेव
स्वकरोति प्रियकरोति अत्रविडिंकरणइति वौगुर्वादिरित्यत्र वेरिकारस्यापि प्रश्ले-
षात् प्रादेशतो वृद्धिर्नप्राप्नोति मामूद्वृद्धि आदतः प्रादेशोभविष्यति स्वादेशश्च
इष्टेभ्यस्सुच प्रेष्ट इत्यादावातोऽयइए इत्येत्वे नास्तिदोषः एवमर्थापयतीत्यादाव-
पिज्ञेयमुत्तरसूत्रे वातउपथाया इत्यत्रातइति विभज्य ङिण्यनतरस्यधातोरोतोवृद्धि-
रितिव्याख्ययात्र सर्वत्रवृद्धिः अतएव चकशब्दादशब्दाच्चाचारकिर्वताण्यपि वृद्धा-
वातोणपृडावित्यौत्वे चकौ चकतु चकु उ अतु उरित्याद्यपिज्ञेयम् आम्प्रत्ययाभाव
चात्र कासादिवक्ष्याम, चकतुरिति ऋर चकर्थेति क्रादिनियमान्नेट् चकारेति
णबुत्तमोचेत्यपिगिन्त्वाद्बृद्धौ गुणः, चक्रिवेति क्रादिस्वान्नेट् चकृष इति किलादि-
तिषत्व च ॥ नामि ॥ १२ ॥ अत्रधातोरित्यनुवृत्तेर्धातोर्नामिन परस्यधस्येत्यर्थः
योहि धातोर्नामिन, परोव अर्थादसौ नाम्यताद्धातो परइति मत्वाह नाम्यताद्धातो-
रुत्तरस्येति ननुचैवं कृषिद्धमित्यत्र पीशब्देन व्यवधानान्नस्यात् सैवं अचतुर्णामिति
पर्युदासेनाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य सबन्धिनो धस्येति व्याख्यानात् पीध्व प्रत्ययोत्राप्यव्यव-
वहित एव लुलुविद्धे लुलुविध्वे इत्यत्रोदितोवेत्यतो व्यवस्थितविकल्पाथवातुवृत्तेर्वा-
ढत्वं अचतुर्णामिति प्रसज्यपक्षेपि नदोष इतिमत्वा व्याचष्टे चतुर्णामिति अत्रपक्षेऽधि-
कारात् प्रत्ययः प्रत्येतव्य, चकृद्धेइति ढत्वं नामिनः कि एधिपीध्व अचतुर्णां कि स्तुध्व
चतुः शब्दोऽयं व्याप्नोर्न्याभादत्र दिवादिपर्यतांस्तिबादीश्रवचतुर आचष्टे यथेवं चेताध्वं
स्त्रोताध्वम् इत्यत्रापिप्राप्नोति न नामिन इत्यस्यावृत्त्या धस्यापि विशेषणत्वान्ना.

आसिथ , आस्थ आसथुः आस आस आसिव आसि-
म ॥ कासादिप्रत्ययादाम् ॥ १३ ॥ ऋस्भूपरः कासादेर्द्धा-
तोःप्रत्ययांताच्च आम्प्रत्ययो भवति णवादौ सच कृअस्-
भूपरः प्रयोक्तव्यः कास् शब्दकुत्सायां कासरोगइत्यर्थः
ऋकार ऋत्कार्यार्थः कासांचक्रे कासांचक्राते कासांचक्रिरे
कासांचक्रिषे कासांचक्राथे कासांचकृद्धे कासांचक्रे
कासांचकृवहे कासांचकृमहे कासामास इत्यादि

मिनः परस्य धस्येति अत्रहि आकारात्परो ध. नतुनामिनः अस् सुवि भवनभू तत्र
सुवि भावेइत्यर्थ अत्रवक्ष्यमाणेन कासादिसूत्रेणास्विधौ अनुप्रयोगसामर्थ्याद्देशादे-
र्भादि असादेर्धातोः भूइत्यादिरादेशो भवत्यनपि विषये बभूव उवाचेत्यादि अने-
नसूत्रेणास्तेर्भूरादेशो भवतीति दर्शयितुं सुवः कृवश्च रूपाणि दर्शयित्वा अस्तेरपि
रूपाणिदर्शयति आसेत्यादि असोणवादौ द्वित्वे आभोरित्यात्वे सवर्णदीर्घः आसि-
थेति वेत्थप इतिनित्यमिद् आसिथेति क्रादिनियमादिद् ॥ कासा ॥ १३ ॥ कास
आदिर्येषाते कासादय. कासईहृद्य्चकास्उष्विद्जागृ एते पाक्षिका भीहुभृही
एतेद्विरुक्ताः अन्येच यथाप्रयोग ज्ञेया प्रत्ययग्रहणेप्रत्ययमात्रस्याप्रयोगात्तदंतग्रहणं
णवादयश्चात्र क्रादेर्णादेरित्यतो निमित्तत्वेनानुवर्तत इतिसर्वं मत्वाह कासादेर्धातो-
रिति प्रत्ययांताच्च णवादाविति सचेति आमित्यर्थं ततश्चपूर्वं कासादयस्तत आम्
तत. क्रादयस्ततो णवादय इत्येवप्रयोक्तव्यमिति भावः तथोदाहरिष्यति अतएव
ऋस्भूपर इतिबहुव्रीहि तत्पुरुषेत् वैपरीत्यं संपद्येत ऋकारइति ऋत्कार्येत् नऋत
इतिवक्ष्यते कासाचक्रइति अत्रकासधातोरात्मनेपदिनो णवाद्यात्मनेपदेषु आभिजाते
तस्यचादिषु पाठसामर्थ्याज्जाताया विभक्तेरव्ययत्वादव्ययादिति लुकिआमंतात्पदात्
कृविपरेत् प्रयुक्ते तेनैवात्मनेपदेन प्रक्रियापूर्ववत् अतएव उभयपदित्वे-
ऽपि परस्मैपद न भवति कास आत्मनेपदित्वात् यदात्वामंतोधातुरुभ

चकासु दीप्तौ चकासांचकार चकासांचक्रतुः चकासांचक्रुः
 चकासांचकर्थं चकासांचक्रथुः चकासांचक्र चकासांचकार
 चकासांचकर चकासांचकृव चकासांचकृम चकासांमास
 चकासामासतुः चकासामासुरित्यादि जागृ निद्राक्षये
 जागरांचकार जागरामास इत्यादि एध वृद्धौ एधांचक्रे
 एधांचक्राते एधांचक्रिरे ईक्षांचक्रे ऊह वितर्के उहांचक्रे
 विद् ज्ञाने विदांचकार आमिविदेर्नगुणः विदां-
 वभूव इत्यादिप्राग्वत् ईहचेष्टायाम् ईहांचक्रे ईहांवभूव
 ईहामास ॥ इतिकासादयः ॥ प्रत्ययांतात् चिकीर्षा-

यपदी परस्मैपदीच तदतिनैवोभयपदेन परस्मैपदेन च कृञःप्रक्रियाज्ञेया कासामास
 कासांबभूवेति अत्रकास आत्मनेपदित्वेपि णादौविभक्ति एवाभिवधौ अनुप्रत्ययोश्चा-
 स्मुवोः परस्मैपदित्वात्ताभ्यामुत्पद्यमानं पश्चात्परस्मैपदमेवोत्पद्यत इति काचित्क
 आत्मनेपदस्यापपाठो ज्ञेय एव सर्वत्राप्यभिवधौ कृञोऽप्युक्त उभयपद असंभूभ्या
 परस्मैपदमिति ज्ञेयं एतच्च सर्वप्रयोगाल्लभ्यते एवकासाचक्राते कासांचक्रिरे कासामा-
 सतु कासामासु कासांबभूवतु कासावभूवुरित्यादिज्ञेय मित्वंचामो न भवति कास
 आभिवधानात् मित्वे हि सति मिदंत्यादिति कासउपधायामामि सवर्णदीर्घेच सत्य-
 सतिवा आमि विशेषाभावात् कास आम् विधान ध्यर्थस्यात् इदञ्च सूत्रकृतापि
 यस्यकस्यापि ग्रहण मत्वा सूत्रेकासग्रहण कुर्वता सूचित चकासृजागृपरस्मैपदिनौ
 जागरांचकारेति अत्रामिगुण इतिगुणः अपित्तादिरिति छित्वेन विद्धतीति प्रतिषेधो
 न भवति जागर्ते कृतगुणस्यैवात्र पाठात् अपित्तादिरिति प्रतिषेधार्थं तादिगुणे
 आम् पाठाद्वा कासादौ विदेरकारांतत्वस्य पाठाद्वा अन्यथा विदेरप्ये-
 वमगुणोसिद्धे किमदंतत्वपाठेन अतएव आमिविदेर्न गुणइत्येव वक्तव्यं
 आदिस्वरस्येतिसूत्राऽनुबंधकार्याणामन्तित्वस्य ज्ञापितत्वाद्वा एवं सर्वत्राप्यामि
 गुणे ज्ञेयं एधांचक्रइति एध वृद्धौ आत्मनेपदी विदेतिपरस्मैपदी आमीति

चकार चिकीर्षामास चिकीर्षाबभूव पाल रक्षणे पालयां-
चकार पुत्रीयांबभूव पिपक्षामास वर्णयांबभूव लोलूयां-
चक्रे भीहुभृद्वीणां द्विरुक्तानामाम् वा वक्तव्यः त्रिभी
भये विभयांचकार विभयांचक्रतुः विभयांचक्रुः इत्यादि
आत्मनेपदेऽपि विभयांचक्रे विभयांचक्राते विभयांच-
क्रिरे विभाय विभ्यतुः विभ्युः विभ्यथ विभ्येथ विभ्यथुः
विभ्य विभाय विभय विभ्यिव विभ्यिम जुहवांचकार
जुहवांचक्रतुः जुहवांचक्रुः जुहवांचक्रे जुहवांचक्रा-
ते जुहवांचक्रिरे इत्यादि जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः जुहु-
विथ जुहोथ जुहुवथुः जुहुव जुहाव जुहुविथ जुहुवि-
म विभरांचकार विभरांचक्रतुः विभरांचक्रुरित्यादि
आत्मनेपदे विभरांचक्रे इत्यादि बभार बभ्रतुः बभुः

एतदेववक्तव्यमित्यनंतरमेवोपपादित विदावभूव गुणाभावोप्यत्रानतरमेवोपपादित
ईह आत्मनेपदी ईहामासेति अलघूपयत्वान्नगुणः पलायाचक्र इति परापूर्वादय-
गतावस्मादात्मनेपदी न आमिक्तपोरोल इत्यत्र रोलइति विभज्यात्र लत्यप्रत्यया-
तादिति आमुदाह्रियत इतिशेषः चिकीर्षाचकारेति कर्तुमियेषेत्यर्थे इच्छायामा-
त्मनइति सप्रत्यये द्वित्वे कुहोरिति पूर्वस्यचुत्वे रइत्यत्वे य सइतीत्वे नैकस्वरादि-
तीडभावे नानिद् सइति गुणनिषेधे सेदीर्घ इतिदीर्घे कृतइति इरिति ध्वाविहसे
इतिदीर्घे किलादितिषत्वेसप्रत्ययातत्त्वादामि कृत्वोऽनुप्रयोगे एवंस्यादित्यर्थः एवचि-
कीर्षाबभूवेत्याद्यपिज्ञेयं पणायाचकारेति पणेऽस्त्यर्थात् गुल्भ्यइत्यायप्रत्यये प्रत्यया-
तादात्म्यात्मनेपदनिमित्तस्य केवलंचरितार्थत्वादायातादत्रपरसमैपद पुत्रीयामासेति
पुत्रमात्मने इयेषेत्यर्थेनामोय इति ये इत्वेभाम् वर्णायांबभूवेति वर्णयातुस्तुत्यर्थाच्चु-
रादेरिति निप्रत्ययातादामि गुणायादेशौ लोलूयामासेति अतिशयेन लुनातीत्यर्थे

बभर्थ बभ्रथुः बभ्र बभार बभर बभृव बभृम द्वीलजा-
यां जिह्रयांचकार जिह्रयांचक्रतुः जिह्रयांचक्रुः इत्यादि
जिह्रयांचक्रे जिह्रयांचक्राते जिह्रयांचक्रिरे इत्यादि
जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः जिह्रियिथ जिह्रैथ जिह्रि-
यथुः जिह्रिय जिह्राय जिह्रिय जिह्रियिष जिह्रियिम ॥
सपरोक्षयोर्जैर्गिः ॥ १४ ॥ जिगाय जिग्यतुः जिग्युः जिग्यिथ
जिगेथ जिग्यथुः जिग्य जिगाय जिग्य जिग्यिष जि-
ग्यिम जि जये जिग्ये जिग्याते जिग्यिरे जिग्यिषे जि-

अतिशयेहसादिरित्यडिद्वित्वे यङीति गुणेषकारस्य यङोङित्वादगुणे आम्यङो
ङित्वेऽप्यत्रासेरात्मनेपदाभाव कासामासेतिवज्ज्ञेय अत्रच नैकस्वरादित्यनुवर्तमान-
नैकस्वरादिति प्रत्ययग्रहणस्य विशेषणं न कासादे तेपाप्रत्येकं पाठात् तेन प्रत्ययां
तादेकस्वरादाप्नेति क इव आचरतिस्म अइवाचरतीत्यर्थे कर्तुर्यङीत्यत्र नाम्नइ
त्यतोऽनुवृत्तस्य चकारस्यानेकार्थत्वात् किञ्चिदौ तलोपे धातुत्वाण्वादौ चकौ
चकतु चकुः औ अतु उरित्यादिज्ञेयं बिभृहु इतिवक्तव्यो व्याख्येयस्तद्व्याख्या-
न्तु कासादिसूत्र एवकृतं वक्तव्यत्वस्मिन् यद्यपिद्वित्वं सिद्धयति तथापिबि-
भराचकारेत्यादौ पूर्वस्येव शृङ्गालुकीति तु नैवसिद्धयति लुगभावात् बिभयां-
चकारेति कासादिषुपाठात् बिभीत्यस्मादामिगुण बिभायेति आमभावे णपि
द्वित्वह्रस्वत्ववत्त्वष्टृद्वय, बिभ्यतुरिति णादिरिति कित्वादगुणे नुधातोरित्यत्वं
बिभयिथ बिभेयेति वेदथपइति वेदि उभयत्र गुणः सेटइति कित्वाद्गुण-
णान्नभवति बिभयेति णबुत्तमइति कित्वाभावेगुण, बिभ्यिषेति क्रादिभियमा-
दिदि यः जुहुवतुरिति नुधातोरित्युव बिभराचकारेति कृतपूर्वेत्वस्य कासादौ
पाठादित्त्व बिभर्थ बिभृवेति आमभावे क्रादिषुपाठाज्ज्ञेद जिह्रियतुरिति द्वील-
जायामस्मादामभावे इय शेषसुगमम् ॥ सपरोक्षयोः ॥ १४ ॥ सइति अकार-
स्तंत्रमितीच्छायामात्मनइति सप्रत्ययो गृह्यते जिगीषतीति न समात्रं ज्ञेय-

ग्याथे जिगियध्वे जिग्ये जिग्यिवहे जिग्यिमहे वैचित्याप-
 द्वयोरल्पकालेपि णादयोवक्तव्याः सुप्तोहं किलविललाप
 लप् परिभाषणे विललाप विलेपतुः विलेपुः विलेपिथ वि-
 लेप्य विलेपथुः विलेप विललाप विललप विलेपिव विले-
 पिम मत्तोहं विचचार नाहं कलिं गं जगाम ॥ अंगवंगकलिं गेषु
 सौराष्ट्रमगधेषुच ॥ तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारम-
 र्हति ॥ १ ॥ गमांस्वरे ॥ १५ ॥ गम्हन् जनखन् घस्र्दयेतेषा-
 मुपधायालोपोभवति कितिडित्तिचपरे गम्लगताौ ल-

तीति तत्रैकैव सप्तमीविषयभेदेन सवध्यते सप्रत्ययेपरे परोक्षेवाच्यइत्यर्थः जिगायेति
 ग्यादेशेद्वित्वे चुत्ववृद्धयादयः जिग्यतुरिति नुधातोरिति यः जिगयिथ जिगेथेतिवेद्
 थपइतिवेद्भयत्रगुण आदिना जिग्यथुः जिग्यु जिगाय जिगय जिग्यिव जिगिय-
 मेति वैचित्येति वैचित्य विचित्ता मनस्तापादि निश्चित्तव्याक्षेपः अपह्वोऽत्यंता-
 पलापः अल्पकालोऽपारोक्ष्य तत्रवैचित्ये विधानंतु णवुत्तमोवेति ज्ञापकानाश्रयणपक्षे
 सुप्तोहमिति वैचित्योदाहरण कश्चित्स्वकृतभेवाजानन् पार्श्वस्थादेव त्वयाकृतमिति
 श्रुत्वा प्रयुक्ते सुप्तोहमिति किलेत्यज्ञान सूचयति तत्रलपेर्ण्यत उपधायाइति वृद्धिः
 लेपतुः लेपुः लेपिथ लेपथुरित्यादि नाहमिति कलिंगो नाम कुरित्तोद्वेशः तत्रप्र-
 विश्य चिरकाल त्वयास्थितमिति कश्चिदुक्तः सन्नाहमिति अत्र नकेव-
 लमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनपीति भवत्यत्यतापलापः
 जगामेति द्वित्वचुत्ववृद्धयः ॥ गमा ॥ १५ ॥ आमत्र हनादीनामपि ग्रहायेत्याह
 गमहनेत्यादि उपधायाइति उपधायालघोरित्यतोऽनुवर्तते लोपइति नोलोपइ-
 त्यतः किडतीति किडत्यवृद्धयुसीत्यतः । गम्ल लकारो लिप्पुषादर्जेइत्यर्थः जगम-
 तुरितिणाविरित्यनुसः कित्वादनेनात्रोपधालोपे ऋष्टोच्चारण जगमिथ जग-
 न्येति वेत्थपइति वेत् इडभावे नश्चापदांत इतिमस्यानुस्वारेयमायइति

कारोलित्कार्यार्थः णवादिः पूर्वधत् कुहोश्चुरितिज-
 कारः वृद्धिश्च जगाम द्विर्धचनेकृते किद्वावाडुपधाय
 लोपः जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगंथ जग्मथुः जग्म
 जगाम जगम जग्मिव जग्मिम जगामागस्त्यो दक्षिणां
 दिशं हनहिंसागत्योः ॥ हनोत्रे ॥ १६ ॥ हन्तेर्धातोर्हका-
 रस्य घकारादेशोभवति नकारेऽणिगितिचपरे । मुरांगनाकज-
 ललोलोलः लक्ष्मीमुखांभोजविलासभृंगः ॥ जगत्वय-
 त्राणतनुवभूतो जघानकंसंकिलवासुदेवः ॥ १ ॥ जघ्नतुः
 जघ्नतुः जघनिथ जघंथ जघनथुः जघ्न जघान जघन ज-
 घ्निव जघ्निम जनीप्रादुर्भावे ईकारः ईदित्कार्यार्थः
 आत्मनेपदे एप्रभृतयः पूर्ववद्विवचनं उपधायालो-

परसवर्णो न हनगतेरिकारातत्वेपि हिंसाया प्राधान्यज्ञापनार्थं प्राक्प्रयोगः तच्चर
 योगप्राचुर्याञ्ज्ञेय ॥ हनोत्रे ॥ १६ ॥ अनेनजघानेत्यादौ हस्यवत्वभितिशेषः किलेति
 प्रसिद्धौ कंसदैत्यविशेषं वासुदेवो वसुदेवनन्दन, कृष्ण, जघ्नतुरिति द्वित्वेचुत्वे क्षपा-
 नामिति हस्यजे गमामित्यलोपे नकारनिमित्तं घत्व जघनिथ जघथेति वेदथपइति
 वेति उभयत्र घत्वे परत्र नस्यानुस्वारयमौ जघ्निव जघ्निमेति क्वादिनियमादिष्टि प्राग्वत्
 जनीप्रादुर्भावेप्रादुर्भाव उत्पत्ति ईदित्कार्यत्वादीदित् इतिवक्ष्यति जज्ञे जगदिति ।
 जनाद्वैताजगद्विश्रजातमित्यर्थ, एतच्च पुराणादेरवगंतव्य अत्रजनेरात्मनेपदित्वादेआते
 इरे इत्यादिषु णादिरितिकित्वाद्गमामित्यलोपेन स्तो.श्चुभिरिति चे श्लिष्टोच्चारणेन
 जजोर्ज्ञे, एवस्यादित्यर्थ, जज्ञिषइति क्वादिनियमादिष्टि प्राग्वत् खनतौ द्वौ परस्मैप-
 दिनौ कृष्मिति पूर्णं खातादिकर्म चखानेति णिपठित्वे चुत्वेक्षपानामिति रस्यचेउ-
 पधाष्टद्विः चखनतुरिति उपधालोप चखनिथेति वेदथपइति नित्यमिदं वाशब्दस्य
 व्यवस्थार्थत्वात् चखिनवेति क्वादिनियमादिष्ट घल्द अदने अदन् भक्षणं

पञ्चुत्वेन जकारः जज्ञे जगज्जनादनात् जज्ञाते जज्ञिरे ज-
 निषे जज्ञाथे जज्ञिध्वे जज्ञे जज्ञिवहे जज्ञिमहे खन खनने
 कूपं चखान पूर्वकृत चरुतुः चरुतुः चखनिथ च-
 खंथ चखथुः चख चखान चखन चखिव चखिम । घस्त अ-
 दने घासघ्रासं जघास गौः द्विवचनादौ उपधालोपेकृते
 खनेचपाझसानामिति ककारः ॥ घसादेःषः ॥ १७ ॥ घसि-
 शासिवशीनां सकारस्य षकारादेशोभवति । जक्षतुः
 जक्षुः जघसिथ जघस्थ जक्षथुः जक्ष जघास जघस ज-
 क्षिव जक्षिम अद्भक्षणे ॥ अदोघसू ॥ १८ ॥ अद्भक्षणे
 धातोर्घसादेशो भवति णवादौषड्विभक्तिपरे । पूर्वव-
 द्रूपं ॥ आतोणव्डौ ॥ १९ ॥ आकारान्ताद्धातोः परोणव्-
 डौ भवति । ङित्वाङ्गिलोपः ॥ ददौ दानं तदा दाता पपौ

अत्रासाद्भर्वादिस्तिनेन पाक्षिकोऽदोषस्तादेशो विधीयते सोपिस्त्वानिनोऽर्थेनादना-
 र्थइत्यर्थः नतु घसि' प्रकृत्यतरसेतत्तस्यानेनादेशविधानेनासार्वात्रिकप्रयोगत्वज्ञापनाद्-
 न्यथा अदेराद् आदतु' घसेर्जघास ॥ घसादे प ॥ १७ ॥ इत्यनेन षेकृते जक्षतु-
 रित्यादिसिद्धे' किमादेशविधानेन तथोक्त पदमंजर्या प्रकृत्यतरस्यासर्वविषयत्वज्ञाप-
 नार्थमिदं तेन यत्र लिङं वचन वा नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवतीत्यादि धामेति
 घासस्तृण तस्य घ्रास कवल घसादेरिति एतच्च किलादितिसूत्र एवोपपादितं ज-
 सिधेति प्राग्वज्जित्यमिद् ॥ आतो ॥ १८॥१९ ॥ इहाकारमात्रस्य धातोर्भावात् सवो
 वानेक प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयतीति अक्षत्त्वाद्सामर्थ्यात्तद्वत्प्रहणमित्याह
 आकारान्ताद्धातोरिति एवंच सत्योऽौऔ इत्यौत्वेनापि सिद्धे ङित्करणमातोयुङ्निवृ-
 त्त्यर्थं ददावित्यादि द्वाब्जोणपि परत्वात् ङौभावे ङिलोपे स्थानिवद्भावात् द्वित्वेपूर्वस्य

पेर्यमुदापुनः ॥ तस्थौऋतस्तदास्थाने धनं हित्वा वनंय-
यौ ॥ आतोऽनपि ॥ २० ॥ अविद्यमानोऽप्रत्ययो यत्रा-
सावनप्रतस्मिन्नपि विडतिस्वरेपरे आकारस्यलोपो
भवति । ददतुः ददुः ददिथ ददाथ ददथुः दद ददौ ददि-
व ददिम घ्रागतिनिवृत्तौ आदेः णः स्रः स्थाइतिस्थिते
पूर्ववद्विवचनं ॥ शसात्वपाः ॥ २१ ॥ द्विवचने कृते यत्पूर्व-
रूपं तस्माच्छसादुत्तराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः ह्रस्वत्व-
खपादेशश्च । तस्थौ तस्थतुः तस्थुः तस्थिथ तस्थाथ त-
स्थथुः तस्थ तस्थौ तस्थिव तस्थिम या प्रापणे ययौ
ययतुः ययुः ययिथ ययाथ ययथुः यय ययौ ययिव

ह्रस्वत्व अर्थः सुगम एव धातुस्तु मूलपदोदाहरिष्यति ॥ आतोऽनपि ॥ २० ॥ अत्र
किङ्कृत्यद्वयुसीत्यतः किङ्कतिगमास्वरइत्यतः स्वरइतिचानुवर्तते अनपीति यद्यपि परे
न भवतीति व्याख्यायते तदा यांतीत्यादावदादित्वाद् लुकि अनप्तरत्वादलोपः
प्रसज्येत तस्मादनपीत्यपोऽप्रसगो लक्ष्यत इत्याह अविद्यमान इति अप्रसक्तइत्यर्थः
तस्मिन्निति तिबादिचतुष्टयादन्यस्मिन्नित्यर्थं ददतुरिति णादिरित्यनुसादेः कित्वादा-
लोपः ददियेति वेदथप इतिवेदिसेट् कित्वादालोपः ददिवेति क्रादिनिचमादिदि
आलोपः एवमात्मनेपदेपि ददे इत्यादावालोपः स्वरे कि ग्लायते स्थाऔ घ्रागतिनि-
वृत्तावित्यस्माणावादौ आदेः णः स्र इतिपस्य से सन्नियोगशिष्टत्वात् ठकारस्यापि
थकारे आतोणवित्यौत्वे टिलोपे द्वित्वं प्रति तद्वद्भावेन स्था औ इतिस्थिते सतीत्यर्थः
द्विवचनमिति द्विध्वेति ॥ शसा ॥ २१ ॥ पूर्वस्य हसादिरिति शसाना शेषेप्राप्ते
स्त्रपशोपोऽयसारभ्यमाणो येननाप्राप्तिन्यायेनोभयशेषस्यैकत्रासंभवादादिशेषस्य वा-
चको भवतीत्याह न शसाइति शसात्किं पपाच खपा, किं सन्नौ चपा-
देशश्चेति शपानांजबचपाइति प्रकृते थस्य त इत्यर्थः तस्थाविति द्वित्वेकृते
सात्परस्य अस्म्य शेषः टिलोपः तस्थतुरित्यादि ददतुरित्यादिवद्भूषणं या प्रा-

ययिम । ण्णा शौचे ॥ पूर्वस्य हसादिशेषः ॥ २२ ॥ पूर्वस्या-
दिहसः शिष्यते अन्योलुप्यते । सन्नौ सन्नतुः सस्तुः
सस्त्रिथ सस्त्राथ सस्त्रथुः सस्त्र सन्नौ सस्त्रिथ सस्त्रिम
ष्टुञ् स्तुतौ आदेः णः स्त्रः द्विश्वकिलात्पः सः ष्टुभिः ष्टुः श-
सात्स्त्रपाः णपि धातोर्नामिनः औ आङ् तुष्टाव तुष्टुवतुः

पणे प्रापण देशांतरसंबन्धः यथावित्यादौ प्राग्वत्प्रक्रिया ण्णा शौचे शौचं शुचिता ॥
पूर्व ॥ २२ ॥ ननु हसादिरिति हसानामादिरितिषष्ठितत्पुरुषोवा हसश्चासा-
वादिश्चेति कर्मधारयो वा हसेति लुप्रविभक्तित्वेनासमासो वा नाद्य, अक्ष-
व्याप्तौ आनक्षेत्यादौ स्वरादिपुत्रसंगात् हसादित्वस्य हसांतरापेक्षत्वान्नतुपूर्वरूपापेक्ष-
त्वात् न द्वितीय' नीलोत्पलादेवद्विशेषणत्वादादिशब्दस्यपूर्वनिपातप्रसंगात् तथोक्तं
पदमजप्य्या । कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता । षष्ठीसमासे त्वानक्षेत्यादौ
शेष, प्रसव्यतइति तृतीयपक्षे त्वादिशब्दस्य पूर्वरूपापेक्षत्वान्नार्थ्यदोषः इतितमेवा-
श्रित्याह पूर्वस्यादिहसइति शिष्यत इत्यनेन सूत्रे शेषशब्दे कर्मणि घञ् दर्शितः
शिष्यतेऽवस्थाप्यत इत्यर्थं नचैवमादेरवस्थानस्य स्वतः सिद्धत्वत्वात् किमर्थं सूत्र-
मितिवाच्यं नियमार्थत्वात् आदिरेवशिष्यते नत्वनादिरिति तदेवमादिशेषनिमित्तो-
नादेर्लोपोऽनेन क्रियत इतिसत्त्वाह अन्योलुप्यतइति अन्योऽनादिहसो लुप्यत इत्यर्थः
अत्रच जातिपक्षांगीकारात् पूर्वरूपजातावादे, शेषोविवक्षितो न प्रतिवर्त्ततीति आट-
त्तुरित्यादावसत्यप्यादिहसशेषेऽनादेष्टकारस्य लोपो भवतीति नाशक्यस्तदभावे दोष,
अडिति समुदायस्यात्र द्वित्वंभवतीति तु सस्वरआदिरितिसूत्र एवोपपादित सस्त्रा-
भित्यादि ण्णा अस्मापणवादौ आदेः णः स्त्रः इतिषस्यसत्वे निमित्ताभावान्नकारे
द्वित्वे ह्रस्वेपूर्वस्येति न लोपो णवादौ सन्नतुरिति आतो नपीत्यालोपादि प्राग्वत्
ष्टुञ् स्तुतौस्तुतिःस्तवनं तुष्टावेतिष्टुब्जोणवादौप्राग्वत्सत्वे तकारेद्वित्वेचशसा-
द्व्यपत्तकारशेषे सलोपतः परस्य सस्य किञ्चादितिषत्वे तद्योगात् टुत्वे धातो-
र्नामिन इतिवृद्धावावादेशः । तुष्टुवतुरिति तुयातो रित्युव् तुष्टोथेति क्रादित्वान्नेट्

तुष्टुः तुष्टोय तुष्टुवथुः तुष्टुव तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम यज
 देवपूजासंगतिकरणदानेषु अकारः स्वरितेत् उभय-
 पदार्थः यजद्विवचने पूर्वस्यहसादिशेषः ॥ णवादौ
 पूर्वस्य ॥ २३ ॥ णवादौपरे यजादीनां ग्रहादीनांच पूर्वस्य
 संप्रसारणं भवति यकारस्येकारः वकाररयोकारः रेफ-
 स्य ऋकारः । स इयाज जनार्दनं ॥ यजांयवराणांय्वृतःसंप्र-
 सारणंकिंति ॥ २४ ॥ यज वच् स्वप् वह् वेञ् व्येञ् ह्वेञ् वप्
 वद्ववशां यकारवकाररेफाणां य्वृतः इकारउकार-
 ऋकारा भवन्ति किंतिपरे तेच संप्रसारणसंज्ञका भवन्ति

पितृवाङ्मन, आदिना तुष्टुवथुः तुष्टुव तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम तुष्टुवे तुष्टुवाते
 तुष्टुविरे तुष्टुधे तुष्टुवाथे तुष्टुध्वे तुष्टुवे तुष्टुवहे तुष्टुमहे यज अनिद् संगतिकरण मैत्री-
 करण अकारइति वित्स्वरितेत् इत्यनेन णवादौ अकिदर्थोयमारंभः किंति तु पूर्व
 परस्य संप्रसारणेकृते पश्चाद्द्वित्वेनापीष्ट सिद्धयति पूर्वशब्दोयंपूर्वस्यहसादिरित्यादौ
 द्वित्वस्य पूर्वरूपे रुढइतीहापि तदेवाह ॥ णवादाविति ॥ २३ ॥ राप्स्यैव पूर्व-
 स्यधातोः प्रतीतिः सामर्थ्यादेवात्र द्वित्वस्य पूर्वरूप पूर्वशब्दार्थं हसादिशे-
 षापवादोय यजादीनां ग्रहादीनांचेति यजायवराणां ग्रहांकिदतीत्यत, उभयेषामपि
 विवक्षयानुवृत्ते सइयाजेति पूर्वमीजिवानित्यर्थ, यजोत्र णपिद्वित्वेपूर्वस्ययस्याने-
 नसंप्रसारणमित्त्व ॥ यजा ॥ २४ ॥ वद्ववचनमेतत्सामर्थ्यादिन्यानापि गृह्णातीत्याह
 यजवचेत्यादि यजदेवपूजादौ वचपरिभाषणे ब्रूवादेशोपि वह् प्रापणे विप्त्वपूशये
 व्येञ् सवरणे ह्वेञ् स्पद्धायां शब्देच वेञ् तनुसताने दुवप् बीजतंतुसंताने वद्व
 व्यक्तायावाचि वस निवासे दुओश्चिद्वर्गतिवृद्धयो, एषांथे यकारवकाररेफांस्तेषा-
 मित्यर्थ यवयोश्चतद्विधौ प्रयोजनाभावात् य्वृत इतीकारोकारयोःग्रहणमित्याह
 य्वृत इकारइत्यादि संप्रसारणमिति संज्ञानिर्देश इत्याह संप्रसारणसंज्ञेति य्वृतइत्ये-
 चसिद्धे संज्ञाविधानं पाणिनीयमतानुसरणार्थं तदनुसरणंच तदीयविविधि-

सस्वरस्य संप्रसारणं द्वस्वस्य द्वस्वः दीर्घस्य दीर्घः ईजतुः
ईजुः । इयजिथ इयष्ट ईजथुः ईज । इयाज
इयज ईजिव ईजिम आत्मनेपदे ईजे ईजाते ईजिरे
ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे ईजे ईजिवहे ईजिमहे वच् परि-
भाषणे परस्मैपदी उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ उव-
क्थ ऊचथुः ऊच उवाच उवच ऊचिव ऊचिम ॥ ब्रूओ
वचिः ॥ २५ ॥ ब्रूओधातोः वचिरादेशो भवति पूर्ववद्रूपंज्ञे-
यं । आत्मनेपदे ऊचे ऊचाते ऊचिरे इत्यादि भिष्वप्
शये सुप्वाप सुसुखं सखा सुषुपतुः सुषुपुः सुष्वपिथ
सुष्वपथ सुषुपथुः सुषुप सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम

प्रतिषेधाऽऽश्रयणार्थं तेनवेवोणवादौ ववौ ववतु' ववु, तथा बावश्यत इत्यादौ
संप्रसारणं न भवति वेच् नवश्च इत्यादिना तत्रप्रतिषेधात्सूत्रेयवराणामित्यकारः
सस्वरस्य संप्रसारणार्थसूचनार्थं इतिमत्वाह सस्वरस्येति ईजतुरिति यजेरतुसादौ
पूर्वस्य णवादाविति परस्यच यजामितीत्वे सवर्णदीर्घ इयजिथेति वेदथप इतिवेद्
इयष्टेति इडभावे छशषेति षत्वेष्टुत्व ईजिषेति क्रादिनियमादिद् एवमात्मनेपदे-
पिज्ञेय वचउभयपदी अनिदृचउवाचेति णवादाविति पूर्वस्योत्वे उपधाष्टुद्धिः
ऊचतुरिति वयोर्द्वयोः पूर्ववदुक्तयोर्दीर्घः उवचिथ उवक्थेति प्राग्वदिदोभावाभावौ
परत्र द्वौपरत्र चो क्तुः ऊचिषेति क्रादिनियमादिद् ऊचे ऊचाते ऊचिरे इत्यादिसु-
गमं ॥ ब्रूइति ॥ २५ ॥ असादेर्भादिरित्यनेनेति शेष, उभयपदमिति ब्रूयो
चित्वात्तद्वद्भावेन वचैरपीत्यर्थ, अस्वाप्युवाचेत्यादीनि प्राग्वद्रूपाणिज्ञेयानि भिष्वप्
शयनं शयः स्वाप अनिट्परस्मैपदीच भिदित् चित्तांतकिति विशेषणार्थः सुष्वापेति
सुसुखमिति क्रियाविशेषण स्वपोत्र णवादौ आदे'ण्,स्त इति सत्वे द्वित्वे पूर्वस्य
वस्योत्वे किल्लादिति पुनःषत्व सुषुपतुरिति यजादिस्वात्परस्यापि वस्योत्व तत्र कृतसं-
प्रसारणस्य सुपेः सुबिनिर्दु पूर्वस्यस्वादिषु पाठात् विषुषुपतु सुषुषुपतुरित्यादौ षत्व

॥ लुगशां ॥ २६ ॥ अशादीनांपूर्वस्य लुगागमो भवति णा
 दौसति । अशूङ् व्याप्तौ आभ्वोर्णादौ इत्यात्वंभवति
 विपूर्वः व्यानशे विश्वं भगवान् व्यानशाते व्यानशिरे
 व्यानशिषे व्यानशाथे व्यानशिध्वे व्यानशे व्यानशि-
 वह्ने व्यानशिमहे अंजू व्यक्तिभ्रक्षणकांतिगतिषु आनं-
 जाक्षिणी कजलेन काचित्स्त्री आनंजतुः आनंजुः आनं-
 जिथ आनंजथुः आनंज आनंज आनंजिव आनंजिम
 आत्मनेपदे आनंजे आनंजाते आनंजिरे इत्यादि, अ-
 र्चपूजायां आनर्च आनर्चतुः आनर्च्युः आनर्चिथ आ-
 नर्चथुः आनर्च आनर्च आनर्चिव आनर्चिम चिञ्
 चयने चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वक्तव्यं । निरूप्वः
 निश्चिकाय चिरं राजा निश्चिक्यतुः निश्चिक्युः निश्चि-

सुष्वपिथेति वेदथप इतिवेद् सुष्वप्येति इडभावेरूपं ॥ लुग ॥ २६ ॥ अत्राभ्वो
 रित्यतौ णवादौ पूर्वस्यहसादिरित्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तत इत्याह अशादीनां पूर्वस्येति
 कृतांऽऽत्वस्येत्येषः आत्वस्याप्यनुवृत्ते, पूर्वस्यात्वेकृते इति व्याख्यानात् अन्यथाप
 रत्वांशुगात्वं बाधेत अशादिगणे चाश्रोतेरेवपाठास्त्रान्तोत्प्रेषण अशूङ् ऊङ् वेदर्थः
 छिदात्मनेपदार्थः आभ्वोरिति पूर्वस्येत्येषः विपूर्वइति प्राग्धातोरित्यनेन व्यानशे
 इति अशेरे आते इत्यादिषु द्वित्वपूर्वस्यात्वेऽनेन नुकि कित्वात्पूर्वस्याते वैयर्थ्यव्याप्त-
 त्वानित्यर्थः आदिनाव्यानशिषे व्यानशाथे व्यानशिध्वे व्यानशे व्यानशिवहे व्यानशि-
 महे अञ्जूव्यक्तिः प्रकटतां भ्रक्षण धृतादिसेक कातिर्दीप्ति, परस्मैपदी सेङ्गा आनं-
 जेतिप्राग्वत् द्वित्वेजात्वनुकौ काचित्कावपीत्यर्थः आनजिथेति वेदथप
 इत्यनित्यमिद् आनंजिवेति क्रादिनियमाश्रित्यमिद् चिनोतेरिति सेति छुप्र
 सप्तमीकोनिर्देशः णादिसंनिधानाच्चेष्टार्थोद्वित्वनिमित्तं सोगृह्यते कित्वमिति
 किरादेशइत्यर्थः निश्चिकायेति निश्चितवानित्यर्थः गुरुत्वात्कौ सर्वादेशे
 द्वित्वे कुहोरितिचुत्वे धातोरितिद्विधावायादेशेच निरोरेकस्य विसर्ग-

कथिथ निश्चिकेथ निश्चिक्यथुः निश्चिक्य निश्चिकाय
निश्चिक्य निश्चिक्यिव निश्चिक्यिम पक्षे चिचाय
चिच्यतुः चिच्युः चिचयिथ चिचेथ चिच्यथुः चिच्य
चिचाय चिचय चिच्यिव चिच्यिम आत्मनेपदे चि-
च्ये चिच्याते चिच्यिरे चिच्यिषे इत्यादि ग्रहूउपादा-
ने ग्रहांकिडतिचेतिसंप्रसारणं जग्राह जगृहतुः जगृहुः
जग्रहित्थ (जग्राठ चित्यं) जगृहथुः जगृह जग्राह जग्रह
जगृहिव जगृहिम आत्मनेपदे जगृहे जगृहाथे जगृहिरे
इत्यादि व्यञ्ज संवरणे संविख्याय स्वाज्ञानं सुज्ञः संवि-
व्यतुः संविव्युः संविव्येथ संविव्यथुः संविव्य संविख्याय

सत्वशकाराः निश्चिक्यतुरिति णादिरिति क्तिवादगुणे नुधातोरित्यत्वं निश्चिकयिथ
निश्चिकेथेति वेदथप इतिवेद् निश्चिकाय निश्चिकयेति णवुत्तमइति वा णिवे वृद्धि-
गुणौ निश्चिक्यवेति क्तादिनियमादिटित्यत्वं पक्ष इति कयादेशाभावपक्ष इत्यर्थः
चिचायेत्यादि क्विजन्त्राग्वदेव एवमात्मनेपदेपि चिक्ये चिच्ये इत्यादौ सर्वत्र
नुधातोरित्यत्वं वसादौ क्तादिनियमादिद् ग्रहांकिडतिचेति अनेन यवराणांभूत
इत्यर्थः जग्राहेत्यादि पितिपूर्वरेफस्य ऋकारे र इत्यत्वं कितिपरस्यापि रेफस्य
ऋकारे शेषसुगमं थपितुवेद् थपइतिनित्यमिद् वसादौ क्तादिनियमाभित्यमिद् ईदो
ग्रहामिति दीर्घाभावतु तत्रैव वक्ष्याम' रूपाणितु पदद्वयेपि ज्ञेयानि व्येब् संवि
व्याधेति चतुरः स्वीयमज्ञानं संवीतवानित्यर्थः वेबोऽत्र द्वित्वे पूर्वस्यस्येत्वे वृद्धि-
रेकारस्यैकारस्तस्यायादेश आत्वाभावस्तु सिद्धान्तलोकितन्यायेन विदोतवानामित्यतो
व्यवस्थितार्थवाशब्दस्य संबंवाज्ज्ञेय पूर्वस्यसंप्रसारणाभावस्तु ग्रहांकिडतिचेत्य
त्रोक्तएव विव्यतुरिति द्वयोरपि ययोरित्वं विवयिथेति नित्यमिद् अयादेश वि-
वियेवेति इटित्यत्वं केचित्तुवेब् इवास्यापि परस्य संप्रसारणाभावे विद्वयातो

संविद्यय संविद्यिव संविद्यिम वेञ् तंतुसंताने ॥ वेञो
वय अनपिस्वरे ॥ २७ ॥ वेञोधातोरनपि विषयेव्य
आदेशो भवति स्वरपरे ॥ उवाय ऊयतुः ऊयुः ऊवयिथ
ऊयथुः ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । द्वेञ्

विन्ययतुः विन्ययुरित्याद्युदाहरंति एव विन्ये विन्यये इत्याद्यभिज्ञेय ॥ वे
ञोति ॥ २७ ॥ एतच्चासिद्धिर्भादिरित्यत्र विदो नवानामित्यतः सिहावलोकितन्य
चेन व्यवस्थितार्थवाशब्दसंबंधाणवादाौ पाक्षिकज्ञेयं अतएव ववौ ववतुः ववुः
त्याद्यपि भवति अत्र सप्रसारणाभावस्तु तत्सूत्र एवोपपादितः उवायेति वयःपूर्व
स्योत्वे वृद्धि ऊयतुरिति यजादित्वात्प्रसङ्गायत्वे सवर्णदीर्घः उवयिथेति नित्यमि
ऊयिवेति ऋादिनियमादिद् एवञ्ऊये ऊयाते इत्याद्यपि विविधतुरिति ग्रहादित्वात्
रस्यापीत्वं आदिना विन्ययिथ विन्यद्ध विविधितुः विविध विन्याध विन्यध विविधि
विविधिम पप्रच्छेति संयोगोपपत्तान्नोपधावृद्धिः णवादाविति पूर्वस्य ऋकारे रः
त्यत्वं पप्रच्छेति घेदृथपइतीडभावे छपशेति षत्वघुत्वं णादेरिति एतच्चणादि किदि
त्यतः परं ऋसंयोगाच्चेति सूत्रमस्ति ततोऽवगम्यते अस्यार्थं ऋवातोः ऋकाराता
त्संयोगांताच्च परो णादि किन्स्यात् ऋ आर आरतु आरु आरिथ आरथु आ
आर आरिव आरिम ङित्वस्य पूर्वमेव कित्वेन बाधितत्वात्तदाश्रयोपि गुणप्रतिषेधो
भवति कित्वनिषेधार्थसामर्थ्याद्वा उभयनिषेधाद्वा ऋकारांतात् कृ विश्लेषे चका
चकरतु चकर चकारिथ संयोगांतात् पप्रच्छतु अकित्वान्न संप्रसारण हठपौन
पुन्ययोरिति एतच्चैदानीतनैः प्रक्षिप्त कचिदपि लडादिभिरव्यवहारात् उदाहरणानु
पपत्तेश्च हठपौन पुन्ययोर्हं पदं द्विष्येति पदस्य द्वित्वं तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्चेति प्राप्नोति
इदंतुयुक्तं लुनीहीत्येवाय लुलाव अथवासमुच्चयेपि भवतीति ज्ञापनार्थमेतदुदाहृतं अत्र
हि सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगो भवति सचात्र यथा कथंचिन् कृञ् समर्थनीय ।

आह्वाने अद्विरुक्तस्यधातोर्हो णादौ सर्वत्र संप्रसारणं वक्तव्यम् आङ्पूर्वं आजुहाव आजुहुवतुः आजुहुवुः आजुह्विथ आजुहोथ आजुहुवथुः आजुहुव आजुहाव आजुह्व आजुहुविव आजुहुविम आत्मनेपदेषुपि आजुहुवे आजुहुवाते आजुहुविरे इत्यादि व्यधतादने विव्याध विविधतुः विविधुः विव्यधिवि विव्यद्ध विविधयुः विविध विव्याध विव्यध विविधिव विविधिम प्रच्छ जीप्सायां पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः पप्रच्छिथ पप्रष्ठ पप्रच्छथुः पप्रच्छ पप्रच्छिव पप्रच्छिम प्रच्छादेः संयोगात्रकित्वम् । हठपौनःपुन्ययोलोपमध्यमपुरुषैकवचनात्तानिपात्यते ॥ पुरीमवस्कन्दलुनीहिनंदनं मुषाणरत्नानिहरामरांगनाः ॥ विगृह्यचक्रे नमुचिद्विषाश्लीयइत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥ १ ॥ इति परोक्षः ॥ आशिषि ॥ १ ॥ यात यास्तां यासुस् याम् यास्तं यास्त यासं यास्व यास्म सीष्ट सीयास्तां सीरन् सीष्ठास् सीयास्थां सीध्वं सीय सीवहि सीमहि धातोराशिषियादादयो भवन्ति भूयात् भूयास्तां भूयासुः भूयाः भूयास्तं भू-

॥ आशिषि ॥ १ ॥ धातोराशिषि यादादयः इति अविकारादेतल्लभ्यते भूयादिति भूसत्तायामस्मात्प्राग्वादादितवकेसति प्राप्तस्य गुणस्य णादि किदित्यादिना यादादिनवकस्यापि ग्रहणे कित्वात्रिपेध अतएव यजेरित्यादौ कित्वाश्रय संप्रसारणमपि भवति स श्रीमानिति नाम्नि चेति प्रथमपुरुषः एव तत्र श्रीमान्भूयाः अह श्रीमान्भूयासमित्याद्यप्युदाहार्य जीव सेट परस्मैपदीच प्राणधारण जीवनं शब्द इति कालाध्यनो-

यास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म सः श्रीमान्भूयात्
जीव प्राणधारणे शतंशरद्वौजीव्याद्भवान् बुदाञ् दा-
ने ॥ दादेरे ॥ २ ॥ दादेर्धातोराकारस्यैकारादेशोभवति
यादादौपरे । देयात् धेयात् पा पाने पेयात् हेयात् मे-
यात् स्थेयात् गेयात् ॥ यादादौ ॥ ३ ॥ यादादौपरस्मै-
पदेपरे ऋकारस्यरिडादेशोभवति । क्रियात् क्रियास्तां
क्रियासुः क्रियाः क्रियास्तं क्रियास्त क्रियासं क्रिया-
स्व क्रियास्म केशा मंगलं वः क्रियासुः । आत्मनेपदे कृ-
षीष्ट कृषीयास्तां कृषीरन् कृषीष्टाः कृषीयास्थां कृषी-
दं कृषीय कृषीवहि कृषीमहि विष्णुस्ते मंगलं कृषी-
ष्ट ॥ उः ॥ ४ ॥ ऋकारस्यानिटोगुणो न भवति अन्य-

रिति अस् ॥ दादे' ॥ २ ॥ यद्यपिदादेरित्यस्माद्दादेरित्यनुवर्तते तथाप्यत्र तद्
न्येषामपिसयोगादीनामादताना पाक्षिकः पाठोस्तांति पुनर्दादिग्रहणं तेन ग्लेयात्
ग्लयात् म्लेयात् म्लयादित्याद्यपि सिद्धयति देयादिति दाबोऽत्र षष्ठीनिर्दिष्टत्वा
दाकारस्यैस्त्व एव धेयात् मेयात् गेयात् स्थेयात् पेयात् हेयात् सेयादित्यपिज्ञेयम् ।
यादा ॥ ३ ॥ अत्रानन्विषयाधिकारान् आशिपि यादादयो गृह्यते न पूर्वोपीति
विभ्रयादित्यादौ रिडादेशो न एवमपि वृषीष्ट वृषीष्टेत्यादौ प्राप्तोरिडयेत्यनुवृत्ते
र्यकारादौ यादादौविधानान्न भवति तदापि दासीष्ट दासीष्टेत्यादौ दादेरे इत्येत्वमपि
इदमेवहि यादादिग्रहणं तत्राप्यनुवर्तते क्रियादिति कृबोधादादौ सर्वत्र ऋकारस्
रिड् ये इतिदीर्घाभावस्तु अयकीत्यत्र प्रतिपादितं क्तिवात् गुणो न केशादिति कश्च
अश्च ईशश्च केशाः ब्रह्मविष्णुरुद्रा इत्यर्थं कस्यात्र ब्रह्मणः प्राधान्यात्पूर्वत्वे सवर्णे
दीर्घत्वेचकृते पञ्चादेस्त्व अथवा कश्च अश्च कौ तत् ईशशब्देन द्वे एव मंगलश
ब्दस्य नमःप्रयुतिषु पाक्षिकपाठात् व इति चतुर्थीषष्ठीवा कृषीष्टेत्यादि कृच सीष्टा
दौसिसतास्तांति प्राप्तस्येटोनैकस्वरादिति निषेधे पत्वा ॥ ४ ॥ अत्र नानिडस् इत्यस्मात्

स्य च भवति चिञ् चयने चेपीष्ट स्तोपीष्ट ॥ इत्याशिषि
॥ ६ ॥ श्वस्तने ॥ ५ ॥ ता तारौ तारम् तासि तास्थस्
तास्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारम् तासे
तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे श्वोभाविन्यथेताद-
योभवति ॥ सिसतासीस्यपामिद् ॥ ६ ॥ धातोःपरेषां
सिसतासीस्यप् इत्येतेषामिडागमोभवति । भविता भ-
वितारौ भवितारः भवितासि भवितास्थः भवितास्थ
भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः श्वोभविता राज्य-

निट्निषेधे सिस्थोरिति सूत्राच्च सिसीचानुवर्तते अनिडित्तिच सिस्थोर्विशेषण अतएव
ऋ गताविति धातुर्न गृह्यते वद्गहणे हि तस्यानिट्त्वान्निविशादेरित्यात्मनेपदेपि
सिस्थोरवश्यमनिट्त्वान्नास्ति अनिड्ग्रहणस्य व्यावर्तनमिति सर्वमालोच्याह ऋका-
रस्येत्यादि उदाहरणं तु कृपीष्टेति दर्शितमेव ननु तत्रापित्तादिरिति डित्वादेव गुणो न
भविष्यति एवं तर्हि ऋकारस्यैव यथारयादन्यस्य माभूदिति नियमार्थेन योग
इत्यभिप्रेत्योदाहरति चेपीष्ट स्तोपीष्टेति अन्यत्रापि डित्वाद्गुणो न स्यात् न च वाच्यं
सिस्थोरिति नियमार्थत्वाद्भविष्यति वृपीष्टेत्यत्राप्येव गुणाभ्यनुज्ञानत्वादथवा सिस्थो-
रिति नियमात्सर्वस्याप्यतस्य गुणेग्रामे ऋकारस्य निषेधार्थमिदं नियमस्य च सामा-
न्यापेक्षत्वात् शयिपीष्टेत्यादाविड्दिष्योपि गुण सिद्धयति यदापीष्टादीनपित्तादिगणे
पठित्वा अपित्तादिरिति डित्वाभाक्स्त्वत्रापि गुणेग्रामे प्रतिषेधार्थ उ. सिस्थोरिति
सूत्रद्वयमिति व्याख्यायेत तदासमंसीष्टेत्यत्र मलोपार्थं यत्नान्तरसारभ्य स्यात्
सति पुनर्दित्वे इदमपि सिद्धयति सीष्टादीनां तादावपाठाह्लाधवापत्तिश्च ग्रहिपी-
ष्टेत्यादौ तु डित्वात्प्राप्तसप्तसारणादिदोषस्तु सज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादनुवच-
कार्या नित्यत्वाद्वा परिहर्तुं शक्यः ॥ श्वस्त ॥ ५ ॥ श्वोभव श्वस्तन तस्मिन्-
श्वसित्यव्ययमनद्यतने भाविनि कालेवर्तते तदुक्तममरेण अनागते हि श्व इति अत-
आह श्वोभाविर्नाति ॥ सिसता ॥ ६ ॥ भवितेत्यादि भवते प्राग्वत्तादिष्वननेटि

भारः कुमारस्य ॥ नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ ७ ॥ एकस्वरा
 द्धातोर्धातुपाठे अनुदात्तइत्येवं पठितादिङागमो
 भवति । पक्ता पक्तारौ पक्ताः पक्तासे पक्तासाथे पक्ताः
 पक्ताहे पक्तास्वहे पक्तास्महे ङुदाञ् दाणे दात
 पाता चेता नेता स्तोता होता कर्त्ता हन्तयादि ॥ इति ।
 ॥ ७ ॥ त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ १ ॥ धातोर्भविष्यति कर्त्तं
 स्यप् प्रत्ययो भवति तिवादिष्वष्टादशसुपरेषु भवि
 ष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति भविष्यसि भविष्यथ
 भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः यज
 देवपूजासंगतिकरणदानेषु यज स्यप् इति स्थिते छशष
 राजादेः षः इति षत्वं ॥ षट्ठोः कस्से ॥ २ ॥ धातोः षकारठ
 कारयोः कत्वं भवति सकारेपरे किलादिति षत्वं कष
 संयोगे क्षः यक्ष्यतेऽसौ राजादेवान् यक्ष्येते यक्ष्यन्ते यक्ष्य

गुणावादेशौ ॥ नैक ॥ ७ ॥ नैक* स्वरोयोस्मिन् सनैकस्वरस्तस्मान्नैकस्वरादु
 त्तानास्तीत्यनुदात्तस्मादनुदात्तत्वं चौपदेशिकं गृह्यत इत्याह धातुपाठ इति ष
 देशग्रहणतु न कृत उत्तरकालमिह शास्त्रेऽनुदात्तत्वाविधानात् व्यावर्त्याभाव
 इङागमइति सिसतासीत्यतोनुवृत्त इत्यर्थं आस्येदञ्च सुखप्रतिपत्त्यर्थं कारिका
 संगृह्यते ॥ एकस्मरताहृददतिमाङ्गिठ्ठी शीथिक्षुरक्ष्योति युणुस्तुवृन्वृङ्
 हित्वानिदोविद्धि तथाशक्तिचसिसजिचमस्जिचसति रंभिलभि ॥ १ ॥ यभ्यन्नः
 न्नमन्यतिहृज्जमीनाभिदिहिवहीन् मिहलिहदुह्रहीन् रुहि ॥ दशिदिशिंमृशदशि
 धिशीन् रुशिस्पृशिलिशिकुशरधिरायियुधिन्वयी ॥ २ ॥ साधिक्षुधिसिद्धय
 चुद्धयतिकुधिवंविशुविशिप्रिपिपुष्यतीवृळुपि ॥ शिष्टपृष्विपीन्तुपृद्धिधिर्यतीन्क

से यक्ष्येथे यक्ष्यध्वे यक्ष्ये यक्ष्यावहे यक्ष्यामहे ॥ ह-
नृतःस्यपः ॥ ३ ॥ हंतेर्धातोः ऋकारांताद्गमेश्च पेपर-
स्मैपदे परे स्यपइडागमोभवति । हनिष्यति हनिष्यतः
हनिष्यन्ति करिष्यति करिष्यतः करिष्यन्ति हरिष्यति

तुध्याप्रपितिवृषिपिपुलुषीन्वपि ॥ ३ ॥ क्षिपृष्ण् सृषीन् क्षुपछिदिभिद्यतीन्
हृदिस्कदिक्षुदिं स्विद्यतिपद्यतितुदि॥विनत्ति सव्विद्यति तुद्विदीन् शदिर्षिचर्वाच-
विचि प्रच्छिनिञ्चि सिचि ॥ ४ ॥ मुचि भजियज रजियुजि रुजिभुजियजि
अस्जस्रभजिस्वजिमस्जस्वजीन् ॥ पक्तेति पचेस्तादौ सिसतासीत्यनेन निषेधे चो
कुरिति चस्यक दातेति प्राग्वन्नेट् चेत्यादि इटोनिषेधेऽपित्तादिरिति ङित्वाभावा-
द्गुणः एषिता एष्टेत्यादौ चागमानित्यत्वात्पक्षे इडभावः ॥ त्यादौ ॥ १ ॥ अत्र
यक्चतुर्षु इत्यनुवर्तमाने पुनस्त्यादिग्रहणात्तिवाद्योऽष्टादशैव गृह्यते इत्यभिप्राये
णाह तिवादिष्वष्टादशस्विति अतएव स्यत्विवेर्ज्ञापकाद्भविष्यति काले तिवाद्यः स्यपः
पकारोङित्वाभावार्थं भविष्यतीति भवतेस्तिवादैस्त्यपिसिसतासीतीति स्यपः
पित्वाङित्वात् गुणावादेशः भविष्यतीति अतौ अदेरित्यल्लोपः भविष्यामीत्यादि
त्रिष्वपिपमोरित्यात्व यज्ज्यते इतीति आत्मनेपदेऽत्र यजे स्यप्रत्यये नैकस्वरादि-
तीडभावे छशपेति षत्वमित्यर्थः ॥ पठो ॥ २ ॥ पसयोरकारो मुखमुखार्थं
यक्ष्यते इति अनेनात्र पस्यकत्वे किलादितिस्यप सस्यपत्वे कपसयोगेश्च यक्ष्येत्
इति आदाथइरित्यात ह्रस्वेऽत्व यक्ष्यतइति अवेइत्यल्लोप इत्यादि यक्ष्यसे यक्ष्येथे
यक्ष्यध्वे यक्ष्ये यक्ष्यावहेयक्ष्यामहे इति से ऋ पिनष्टि लेडि ॥ हतु ॥ ३ ॥ अत्र
सामर्थ्यादितोऽगृह्यते नहिक्रमात्रात् स्ववस्ति कयातो, तपरकरणानर्थक्यप्रसगात्तदंत-
ग्रहणमत आह ऋकारातादिति वृत्तौतु गमेश्च स्यपइति काचित्कोपपाठः गमेरनु-
वृत्ते तस्यतु नैकस्वरादित्यत्रोदितोचेत्यतो व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेरनात्मनेपदे
सर्वत्रेड् सिद्धयति गमिष्यति अगमिष्यत् जिगमिष्यतीति अतएव अस्तावीत् असावी-
दित्यादिसिद्धिः निपातानामनेकार्थत्वाच्च सर्वत्रापीड् व्यवस्थितवानुवृत्तिरेवकर्तव्या
विस्तरभयादिहनोच्यते हनिष्यतीति इति कृते पत्वं हरिष्यतीति इटिकृते गु-

पापमाराधिनो हरिः गमिष्यति गमिष्यतः गमिष्यन्ति
 ॥ सस्तोनपि ॥ ४ ॥ सकारस्यतकारोभवति सकारेपर
 अनपिविषये । वस् निवासे वत्स्यति वत्स्यतः वत्स्यन्ति
 दह भस्मीकरणे धक्ष्यति धक्ष्यतः धक्ष्यन्ति ॥ उपाधायाल-
 योः ॥ ५ ॥ धातोरुपधाया नामिनो लघोर्गुणोभव-
 ति । दुह प्रपूरणे धोक्ष्यति भिदिर् विदारणे भेत्स्यति छि-
 दिर् द्वैधीकरणे छेत्स्यति तुद व्ययने तोत्स्यति एधिष्यते
 शयिष्यते ओहाङ् गतौ हास्यते ओहाक् त्यागे हास्य-
 ति दास्यति दास्यते धास्यति धास्यते लुष् लुष्टौ तो-
 क्ष्यति शो तनूकरणे शोष्यति शौतकर्मणि शोष्यति
 भुज्पालनाभ्यवहारयोः भोक्ष्यते भोक्ष्येते भोक्ष्यन्ते
 शुष् शोषे शोक्ष्यति शोक्ष्यतः शोक्ष्यन्ति शोक्ष्यसि

णः ॥ सस्तो ॥ ४ ॥ सकारेपरइति पठोरिति अतोऽनुवर्तमानइत्यर्थः अनपिविष
 इति अपूविषये न भवतीत्यर्थ वस निवासे निवसन निवासः स्थान अयमनिडुभ
 पदीच वत्स्यतीति नैकस्वरादितीटि निषेधे सस्य तत्त्व वस् आच्छादने इत्यस्यत्व
 स्मनेपदिन, सेट्त्वादसिष्यतइति भवति अनपि कि आस्ये दह अनिद् परस्मैपदी
 दादेरितिहस्येतिशेषः कत्वमिति खसेचपाइति घस्य षत्वमिति किलादितिष का
 सद्योगेक्षः धक्ष्यतीति उक्तप्रक्रियायां कृतायामेवस्यादित्यर्थ दुह अनिडुभयपदी
 प्रपूरण रिक्तीकरण धोक्ष्यतीति गुणवर्जं धक्ष्यतिवत् ॥ उपधा ॥ ५ ॥ अधिकार
 पेतस्येत्यर्थ, धातुना च प्रत्ययोनमित्तमाक्षिप्यते अधिकारोपेतोवा प्रत्ययोनमि
 भेत्तेत्यादौ प्रकृतेः प्रत्ययस्यच हसाभ्या गुर्वोपधा न भवति गुणइति अरेदोनामि
 इति यस्यैवस्थानिवत्वाभिधानात् भेत्स्यतीति भिदेस्तिभिस्यपि नैकस्वरादितीटि
 षेधे उपाधायगुणे एकारे दस्यतत्त्व एवभेत्स्यते छिदिर् द्वैधीकरणे द्वैधीकर
 द्विधाकरणं छेत्स्यतीति प्रक्रियातु भेत्स्यतिवत् एवतोत्स्यतीत्यपि एधिष्य

पुष् पुष्टौ पोक्ष्यति इत्यादि ॥ इति भविष्यत्यष्टमो
लकारः ॥ ८ ॥ स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ १ ॥ क्रियाया अ-
तिक्रमेकतश्चिदनिष्पत्तौ सत्यां दिवादिपरः स्यप् प्रत्य-
योभवति । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभि-
क्षमभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन् अभविष्यः
अभविष्यतं अभविष्यत अभविष्यं अभविष्याव अभ-

इतिसेट्त्वादिति पठ्य शयिष्यतइति इट् गुणावृत्तानि हास्यतीति हाकः दास्यतीति
दाक्चः दुभयत्रै नैकरस्वरादितिनेट् चेप्यतीति चिचोगुणेपठ्वं भोक्ष्यतीति भुजपाल-
नाभ्यवहारयोरस्मात् स्पिइट् निषेधे उपगायागुणे चोःकुरिति जन्म गकारे
खसेचपाइति गत्य कः किलादिति षे कषसयोगे क्षे रूप पालयिष्यतीत्यर्थः
अभ्यवहारेत्वात्मेनेपदं वक्ष्यतइति भोक्ष्यतइत्येव तत्रभवति इत्यादि एषात्यवतानां
परस्मैपदिनां प्रक्रियाभवात्तवदात्मेनेपदिनामधेयधतिवदन्येषांच एवं रीत्या यथाय-
थंरूपाणि हेयानीत्यर्थः ॥ स्यप् क्रिया ॥ १ ॥ क्रियाया. अतिक्रमः क्रियातिक्रम-
स्तस्मिन्नतिक्रमानामानभिनिर्वृत्तिरनिष्पत्तिरित्यावत् सचातिक्रमः कारणविनाशु-
पपद्यमानोहेतुमाक्षिपति हेतुश्च सापेक्षत्वाद्धेतुमतं ततश्च हेतुहेतुमद्भावेक्रियातिक्रमे
सतिभवति भविष्यतीति च त्यादौभविष्यतीत्यतोनुवर्तते दिवादावडिःयतो दिवादा-
विति च तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्च भविष्यति क्रियातिक्रमेच तद्विधानामिति सर्वमालो-
च्याह क्रियाया अतिक्रम इत्यादि दिवादिपरइति एव विधेऽर्थे विहिता ये दिवा-
दयस्तत्पर इत्यर्थः दिवादयः परे यस्मात्तान्वा परयति पराकरोतीति दिवादिपरः
विधुरः प्रत्ययोपनिपातः कारणातर वैकरूप वा वैगुण्य यदीति अत्राभविष्यत् सुभि-
क्षहेतुभूत तद्धेतुभूता वा सुवृष्टिसुराज्यंच लिगमनुबुध्य तदनिष्पत्तिं च प्रमाणा-
तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुक्ते यदीति एवमन्यत्राप्युक्त भवतेरत्र दिप्त्यप् अडिट्
गुणावृत्तानि अभोक्ष्यतेति भुजोत्राभ्यवहारे तनादौ स्यपिनैकस्वरादितीडभावेकु-
ञ्चचपठ्यक्षाः प्राह्मालिष्यदिति ह्रस्वतेरिट्पठ्ये ह्रस्व दीप्ति.दीपनं परस्मैपदोसेट्च अहनि-

विष्याम अभोक्ष्यद्भवान् यद्यागमिष्यत् . अपक्ष्यद्भवान्
 न यद्याग्निः प्राह्वलिष्यत् हल दीप्तौ अहनिष्यद्भवान्
 यद्यशक्ष्यत् शक्ल शक्तौ ॥ इतिक्रियातिक्रमे नवर्मा ल-
 कारः ॥ ९ ॥ भूतेसिः ॥ १॥ धातोर्भूतमात्रे सिः प्रत्ययो भवति
 दिवादिपरः । इकारः सेरिति विशेषणार्थः दिवादावट् अभू-
 मत् इति स्थिते ॥ दादेः पे ॥ २ ॥ परस्मैपदे परेदाधास्था

प्यदिति हृतेरनिटोपि हनृतः स्यप इतीट् अयक्ष्यदिति नैकस्वरदिति इहनिषेधे पत्वे
 श्रद्धयादिना एषामपराणि अन्येषासर्वाण्यपि रूपाणि यथायथमूह्यानि ॥ भूते ॥ १॥
 अत्र धात्वधिकारात् स्वार्थेगुणीभूतस्य धातोर्विशेषणासम्भवात् सामर्थ्यात् भूत्
 इतिधात्वर्थविशेषणंविजायते तत्रापि विशेषानभिधानान् भूतसामान्यगृह्यते
 इत्याह धातोर्भूतमात्रइति दिवादिपरइति भूतमात्रे ये विहिता दिवादयस्तत्पर
 इतिवृत्तौ व्याख्येय अनुवृत्तिसामर्थ्यादेवास्मिन्नर्थे दिवादयोभवति अन्यथाहि
 अनद्यतने भूतविशेषविहितास्तेऽत्र न स्युः ज्ञापकाच्च यद्य सेरिति दिस्योरिडा-
 गमं शास्ति तज्ज्ञापयति आचार्यो भवत्यत्र दिवादयः अन्यथाभूतसामान्येः दिस्यो-
 रभावात् कस्येडागमः स्यात् भूतइतिवा सूत्रे योगविभागः कार्य इकार इति
 अन्यथा सकारमात्रोदिडागमोविधीयमानः चकारस्तेरपि दिष्यचका इत्यत्रापि
 स्यात् अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया समात्रस्यावयवस्यानर्थकत्वात् अददास्त्वमित्य-
 त्रापि निरनुवचकग्रहण इति सिलोपो न स्यात् नचव्यतिपूर्वादस्तोः कर्मव्य-
 तिहारे आत्मनेपदेव्यतिस्तेऽत्रलोपो हस्वादितिसलोपः स्यादितिपाच्यं इदमे-
 षद्धि सप्रहण तत्राग्यनुवर्ततइति अलुकस्तद्भवान् हस्वांताद्धातोर्विधानाद्वा
 इवमभवत्स्त्वमित्यत्राग्यप्रसंग एव तर्हि प्रतिपत्तिगौरवापत्तिपरिहाराय विशेषे-
 णार्थत्वमिकारस्य दिवादावडिति अर्थभेदेपि कार्यभेदेनाशङ्कनीय इतिभावः ।
 प्रथमपृक्कर्तरीत्यवपि प्राप्नोति मैवं सितावाधितत्वात्तत्राचतुर्षु इत्यनुवृ-
 न्नरनद्यतनेतीत इत्येव विहितानां दिवादीनां ग्रहणात् एवमविष्यतीत्यत्रापि
 रिहर्तव्य दादेः ॥ २ ॥ आदिशब्दोऽयं व्यवस्थार्थः इति दाधास्था इण-
 तौ इक् स्मरणे पापाने भू एषांग्रहणं अभूदिति गुणस्तु न भवति नातिटिसे

इणभूषिवतिभ्यः परस्य सेलोपो भवति । अभूद्वृष्टिः
अभूतां ॥ भुवः सिलोपे स्वरे वुक् वक्तव्यः ॥ अभूव
अभूः अभूतं अभूत अभूवं अभूव अभूम अदात् अदातां
॥ स्याविदः ॥ ३ ॥ सेराकारांताद्विदश्चोत्तरस्यान
उस् भवति ॥ उस्यालोपो वक्तव्यः ॥ अदुः अ-
दात् अदात अदां अदाव अदाम अधात् अधातां
अधुः अस्थात् अस्थातां अस्थुः ॥ घ्राशोछोषोधेरां वा
सिलोपो वक्तव्यः ॥ अघ्रात् अघ्रासीत् अशात् अशा-
सीत् । यमिरमिनम्याकारांतानामिद् सक्च । अघ्रा-
सिष्टां अघ्रासिष्ठुरित्यादि अछात् अछ सीत् अ-

इत्यत्र नेतियोगविभागात्संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा अतएव सूते सुवै सुवावहै
सुवामहै वैविजानि नेतिजानीत्याद्यपि सिद्धयति भुवइति वक्तव्योव्याख्येयः सचैवं
भुवोवुगित्यत्रोदित्यत्रोदितोवेत्यतो वानुवर्तते सचात्र व्यवस्थितविकल्पार्थः तेनात्रापि
स्वरे वुक् सिद्धयति अभूवन्निति सिलोपेवुक कित्वादित्यः सेरभावात्तोस् अभू श्रमिति
स्वरेवुक अदादिति दादेः पेइति सिलोपः स्याविदइति अयभावः ऋत्वद्वयु रीत्यत्र
द्व्युसीति द्विशब्दोपादानमन्यत्राप्यन उशदेश ज्ञापयति अन्यथाऽन उसित्युसः
द्विरुक्तादेव तथाणवतुमुसित्यपि द्वित्र्येति द्विरुक्तादेव वेद विदतु विदुरित्यस्यलक्ष-
णिकत्वादेवाग्रहणमिति व्यावृत्त्यभावात् द्विग्रहणमनर्थकस्यात् ततश्चान उसित्यत्रोद्वि
मोवेत्यतो व्यवस्थितार्थं वानुवृत्ते से परस्य तथासिलोपे आदंतादेव तथोत्वे
अल्लुकि आदंतादपि अनउसादेशो भवतीति अयमेवचार्थो बालावबोधायोच्यते
॥ स्याविदः ॥ ३ ॥ इति केचित्तु कल्पनागौरवमिदं परित्यज्य वक्तव्यमिदं मन्वते
अदुरिति उषोष्ठित्वादातो नपोत्यालोप अधादिति प्राग्वदेवप्रक्रियेत्यर्थः इण्
इतिवक्तव्यो व्याख्येयः तथाहि असादेर्भादिरित्यनपि यथाप्रयोगं इणोविधीय-

सात् असासीत् अधात् अधासीत् इण गतौ ॥ इण
सिलोपो गा वक्तव्यः ॥ अगात् अगातां अगुः इत्यादि
अपात् अपातां अपुः ॥ मेटः ॥ ४ ॥ माशब्दे प्रयुज्यमाने
अटो लोपो भवति । घट चेष्टायां माघटिष्ट अरे माग
साध्वसं मागा गर्वितमर्दिरं स्मयोगेऽपीच्छन्ति ए
स्म भूत् ॥ वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थ
तां च वक्तव्या ॥ आह स्म हारीतः यजति स्म युधिष्ठिर

मानो गादेशः पदद्वयेऽप्यत्र भवति अतएवात्र सिलोपइत्युपलक्षणे अगा
दिवादैः सौ गादेशे सिलोपेऽद् अगुरिति प्राग्वदन उस्यालोपः आत्मनेप
अगाधिभवता इणवदिक इति वक्तव्यादिकोऽप्येवमेव रूपाणि ज्ञेयानि ॥ मेट
॥ ४ ॥ अत्र सिद्धान्तोक्तितन्यायेन इत्यदुरिति वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीतिसंवा
इतिमाडोमहण अट इति जातवेकवचन तेनस्वरादिषु द्वितीयस्यापिलोप माघ
ष्टेति घट चेष्टायां अस्मादात्मनेपदिन सेटोपि तनादौ सौइटिषत्वे दिवादाचटोर
माघटिध्वमिति ध्वचसेलोप इतिशेष अरेमागा इत्यादि इणोमव्यमोत्तमयो प्रा
गादेशसिलोपयोरटोलोपः साध्वसभय गर्वितस्य मर्दिर गृह सर्वत्रात्र सवर्णेदीर्घेण
सिद्धौ मासंघटिष्ट मानुगाइत्याद्यर्थमटोलोपविधिः तथाचप्रयोगः कालिदासीयो
वशे अलप्रयत्नेन तवात्रमानुगाइति अत्र से इति योगविभागः कर्तव्यः तत्र
सिरित्यनुवर्तने तेनमाङ्योगे धातोर्दिवादिपरं भूतेसिरेवभवति इतिनियमःसिद्ध
यथाह भगवान्पाणिनि माडिलुडिति माभवत्वित्याद्वेस्तु माशब्दप्रयोगान्नि
स्मयोगेपीति अटोलोपमितिशेष अयमाव ओर्वाहैरित्येव वाशब्दो व्यवस्थितार्
स्वार्थ दादे पे मेट ओर्वेति त्रयाणायोगानाशेष तेन प्रा गवोपादाने अत्रा
घेद् पाने अथासांइत्याद्यपि सिद्धयति एवममाङ्योगेपि छदसिबहुल
लोपो भवति वर्तमानार्था इति तिङादेरित्यर्थं भूतार्थेनेति भूतानद्यतना

दहति स्म त्रिपुरं हरः ॥ गित्पे ॥ ५ ॥ पे परस्मैपदे परे

त्यर्थः, तथाह पाणिनिः लट्स्मेपरोक्षेचेति आहस्मेति श्रुव आहश्चेति श्रुतिपोराहर-
णयोः उवाच अन्नवीचेत्यर्थः ॥ गित् ॥ ५ ॥ अत्र भूते सिरनुवर्तते णिदिति
तस्यणित्वं विधीयतइत्याह सेर्णिदिति णित्कार्यकृदित्यर्थः णित्वादिति धातोर्नामिनः
अतउपधाया यथायथवृद्धिरित्यर्थः अकार्षीन् इतिस्थित इति कुवोदिवादौ सौ षत्वेच
सेर्णित्वाद्वृद्धौ च कृतायामितिशेषः ननुचात्र सिमात्राश्रयांतरंगो गुणो वृद्धिं बधित्वा
स्यात् नचापित्तादिरिति ङित्वात्तन्निषेध इतिवाच्य तादौ सेरपिनिवेशात् अन्यथा
अप्रहीदप्राक्षीदित्यादौ सप्रसारणस्यापि दुर्वारत्वात् सिस्योरत्रापि सेरप्रहणदोषप्रस-
गाच्च सेर्नियमार्थत्वे त्वस्तोष्टेत्यत्र गुणनिषेधस्य तादवस्थ्यात् सिस्योरित्यत्रैकदेशस्य
सेरावर्तितुमशक्यत्वात् गौरवापत्त्येभ्योनियमार्थस्य त्वस्यदुर्लभत्वात् अस्तु तर्हि
गुण अतउपधायाइति वृद्धयापिसिद्धत्वात् अस्तावीत् अलावीदित्यादेरप्येवमेव
सिद्धिः अतउपधायाइत्यत्र तूदितोवेत्यतो व्यवस्थितार्थवातुवृत्तेरिडादौ सौपरस्मै-
पदे ह्रस्वलेखोरकारस्य अराणीदरणीदित्यादौ पक्षे भवति वृद्धिर्निपातानामनेका-
र्थत्वात्तल्लभ्यते यथा अदालीत् अक्षारीत् अवादीदित्यादौ यथा अप्रहीदित्यादौ
द्वयतक्षणश्रुत्वागृहसादीनां भवति यद्येव चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुङ्तेभ्यः चिरिजि-
ह्रभ्याच भूतेसौप्रान्वत् गुणे अयादेशेच यातत्वात् वृद्धिनिषेधे अचेचायीदनेनायीदचि-
रायीदजिरायीदित्यादि न सिद्धयति तस्मात्सौवृद्धिरतरंगमपि गुणबाधत इतिवाच्यं
एवंचधातोर्नामिनइति नामिप्रहणमगुपपद्यतइति तत्रैवस्फुटितं राशेक्षेदशाभित्य-
त्रतु अश्वआश्वऔ ताभ्यांसहितो र आर तस्यार इतिव्याख्यातव्यं तत्राकाराकारा-
भ्यामेकतरम्य साहित्यं न भवतीति सामर्थ्यात् प्रत्येकगृह्यत इत्यरारो रादेशोधि-
धीयतइति द्रव्यति अद्राक्षीदित्युभयत्रापि गुणवृद्धयोरारादेशः सिद्धयति अन्यथा-
यदि रेकाकारात् ऋकारेणसह ऋ अरित्यारा ऋकारं निर्दिश्य तस्यैवारादेशः
क्रियेत तदा अदृक्षातां अदृक्षतेत्यत्रापि प्राप्नोति अर एव चेदद्राक्षीदित्यत्र न प्रा-
प्नोति सिस्सोरिति गुणनिषेधात् अनितोनामिवत इति वृद्धयाबाधितत्वाच्च अरएवा-
भावान् आरोरेकविधानच दृशादेः सिस्सद्वावेज्ञापकमपि भवतीति दृश-

सेर्णिद्रवति । णित्वाद्बृद्धिः अकार्षीत् ॥ सेः ॥ ६ ॥ सिश-
ब्दात्परयोर्दिस्योरिडागमो भवति । आविर्पूर्वः
आविरकार्षीत् आविरकार्षाम् आविरकार्षुः आविर-
कार्षीः आविरकार्षं आविरकार्षं आविरकार्षं आ-
विरकार्षं आविरकार्षं । पर्यहर्षीत् निराकार्षीत् । वद
व्यक्तायां घाचि ॥ इट ईटि ॥ ७ ॥ इट उत्तरस्य सेर्लोपे
भवति ईटि परे । सेर्लोपः अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः
व्रज गतौ प्राव्राजीत् ॥ ह्यंतक्षणश्वस्जामृहसादिवर्जवृ-
द्धिः , ॥ ८ ॥ हकारांतान्मकारांताद्यकारांतात्क्षणश्वस्

धातादित्यत्र दृशिवर्जयित्वेति वक्ष्यमाणमप्येवमुपपद्यते तदेव साधूक्त णित्वाद्बृद्धि-
रिति ॥ सेः ॥ ६ ॥ दिस्योरिति दिस्योर्हिसादित्यतोनुवर्तमानयो इडागमइति
अस्तेरिडित्यतोनुवर्तमानः पृथग्योगकरणतु सेरेवोत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं आविरकार्षीदिति
ईटिदित्वादादौकृते प्राग्धातोरिति प्रागाविरुपसर्ग, अकाष्टमिति से पत्वेतस्यपुत्र्व
पर्यकार्षीदिति परे प्राक्प्रयोग एव निराकार्षीदिति निराडा सेट परस्मैपदीच सिप्र-
त्ययेति भूतेसिरिति सि' तस्यणित्वा इति णित्वम् अट् बृद्धिरिति धातोर्नामिन इति
उकारस्योकार इत्यर्थः इडागमइति सिसतासीत्यनेन ईडागमइति सेरित्यनेन ॥
इटईटि ॥ ७ ॥ ईटितीतिच्छेद इश्चइश्चईईटामाहचर्यादागमएव गृह्यत इत्याह
इटउत्तरस्येति सेरिति सेरित्यतोऽनुवृत्तस्य लोपइति लोपोहस्वादित्यतोऽ-
नुवर्त्यदीर्घत्वमिति सिलोपेकृते द्वयोरिडीटो सवर्णदीर्घत्वमितिभाव, अरावीदिति
उक्तप्रक्रियाया कृतायामेवस्यादित्यर्थ, इट इतिक्कि अकार्षीत् ईटीति किम्
अराविष्टा अराविष्टमिति पत्वमुत्वे अराविषुरिति प्राग्वदुसिपत्वे अरा-
वीरिति प्राग्वदिडीटोः सिलोपेदीर्घ, आदिना अराविष्ट अराविष्ट अराविष
अराविष्व अराविष्म अवादीदिति वेदेदिवादी सौ तस्यणित्वे अतउघायाइति
नित्यं वृद्धौ ईटीति सिलोपे सवर्णदीर्घ, अवादिष्टां अवादिषुरित्यादि ब्रूयसेट परस्मै-
पदीच प्राग्वत्प्रक्रिया ॥ ह्यंतोति ॥ ८ ॥ ह्यता, हकारमकारयकारांतास्तथा

जागृ हस आदिशब्दाच्छिष्टेभ्यः परस्यसेणित्वं न भवति ।
ग्रह उपादाने ॥ ईदोग्रहां ॥ ९ ॥ ग्रहादीनां इट ईकारो
भवति अणवादौ परे । अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषुः
अग्रहीः अग्रहीष्टं अग्रहीष्ट अग्रहीषं अग्रहीष्व अग्रहीष्म ।
हस हसने अहसीत् अजागरीत् जागृ निद्राक्षये अश्व-
सीत् । दुवम् उद्विगणे अवमीत् यम उपरमे अयमीत् ॥
लोपोद्धस्वाञ्जसे ॥ १० ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सेल्लोपो भवति
इसेपरे । न गुणः अकृत अकृषाताम् अकृषत अकृथाः
अकृषाथां अकृढं अकृषि अकृष्वहि अकृष्महि । दु-
दाब् दाने अदित अदिषातां अदिषत इत्यादि अ-
धित अधिषातां अधिषत इडो वागीसौ इङ् अध्य-
यने अधिपूर्वः अध्यगीष्ट अध्यगीषातां अध्यगीषत

एतु हिंसाया श्वस् प्राणने जागृ निद्राक्षये हस हसने इत्यादीन्वर्जयित्वा सौवृद्धि-
वति व्याख्येयमित्यर्थः तत्राच णित्प इत्यत्र व्याख्यासमेव आदिना एदित एयंताः
ओत्तिर् गतिवृद्धयोरित्यादिर्बहिर्हितवृद्धिनिषेधलक्षणो धातु केचिद्विमव्योरप्यत्र
हणमिच्छति माभवानवीत् माभवान् सर्वादिति अग्रहीदिति ग्रहेः प्राग्वत्
क्रियाया अतउपधाया इति वृद्धिर्न अग्रहीष्टां अग्रहीषुरित्यादि अत्रेद ईदोग्रहामिति
यो वक्ष्यते एवमभ्रमीदित्यादावपि न वृद्धिः प्रक्रियातु दीर्घवर्ज ग्रहिवदेव
जागरीदिति जागर्तवृद्धिनिषेधे गुणेसेरङित्वाग्निषेधाभावस्तु णित्पइत्यत्रोप-
दित अनेकस्वरादेवसेट् एकस्वरस्यहि नैकस्वरादितिनिषेधः ॥ लोपो ॥ ९ ॥
१० ॥ अकृतेति सेरत्रलोपो उरितिनिषेधान्न तद्वद्भावेनापिगुणः अकृषातामिति
नउत्सपरत्वान्न सिलोपः उरिति न गुणः अकृषतेति आतोतोदनतइत्यन् आदिना
कृथा अकृषाथां अकृढ अकृषि अकृष्वहि अकृष्महि आदितेतिदादेरित्यत्र त्तो

अध्यगीष्ठाः अध्यगीषायां अध्यगीद्वं ॥ ध्वे च सेलौपो
 वक्तव्यः ॥ अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि पक्षे
 अध्यैष्ट अध्यैषातां अध्यैषत । अध्यैष्ठाः इत्यादि । रु शब्दे
 सिप्रत्ययादिकं पूर्ववत् वृद्धिरिडागमरीडागमश्च
 अराविस् इति स्थिते इटईटि इतिसेलौप अरावीत
 अराविष्ठां अराविषुः अरावीः अराविष्टं अराविष्ट
 अराविषं अराविष्व अराविष्म ॥ झसात् ॥ ११ ॥ झसा-
 त्परस्य सेलौपो भवति झसेपरे । अपक्त अपक्षातां अप-
 क्षत अपक्थाः अपक्षार्था अपक्ध्वं अपक्षि अपक्ष्वहि

वेत्यतोऽनुवृत्तस्य वाग्रहणस्य निपातत्वात्पूर्वमेव तनादिष्विव पश्चाद्लोपोह्रस्वादिति
 सिलोपः तस्य च तद्वद्भावेपि नानिट् स इत्यत्र नेतियोगविभागानुगुणः सज्ञापू-
 र्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वा पूर्वमेवङित्वेन प्रतिपिद्धाद्वा एवमदिषतामित्यादावपि न गुणः
 पत्व आदिपतेति आतोतइत्यत् एवमयितेत्यादावपिज्ञेय इदोवेति एतच्चासादेर्भा-
 दिरित्यतोलभ्यते अध्यगीष्टेति इङ् अध्ययन इत्यस्मादनित आत्मनेपदितश्च
 तनादौ सौ वागी आदेशे अटिच धेर्यत्वं नानिट्स इत्यत्र नेतियोगवि-
 भागात् गुणेनिषेधे से पत्वे तेन पुत्वं अवेश्चात्रनियतः प्राक्प्रयोगः इडिकात्र-
 ध्युपसर्गतो न व्यभिचरत इत्युक्तत्वात् अध्यैष्टेति ग्यादेशाभावेऽत्र सौ पूर्व धातु
 साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति पूर्व दिवादावट् एत्वे स्वरादेरिति द्वितीयेनाटा
 ऐत्वे पश्चादधिना योगे पत्वे शेषप्राग्वत् अध्यैषतेति आतोतइत्यत् अध्यैष्ठा
 अध्यैषाथा अध्यैद्व अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि ॥ झसात् ॥ ११ ॥ अत्रसे-
 रित्यतः सेरितिलोपो ह्रस्वादित्यतो लोपोऽस्येति चानुवर्त्ततइत्याह सेलौपइ-
 त्याह अपाक्षीदित्यत्र दिप्परे सौसेरितीटि णित्य इति णिन्वाट्ठौ चोरितिकुत्वे
 षत्वे कषसंयोगे दा अपाक्तमिति झसादिति सिलोपे चोःकुत्वं अपाक्षुरिति
 प्राग्वत् उस् अप्राक्षीदिति पृच्छतेरत्रानिति छशषेतिपत्वे अतवप-

अपक्षमहि. अपाक्षीत् अपाक्तां अपाक्षुः अपाक्षीः अपाक्तं. अपाक्त अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म अप्राक्षन्ति अप्राष्टां अप्राक्षुरित्यादि झसादिति किं ऐधिष्ट ऐधिषातां ऐधिषन ऐधिष्ठाः ऐधिषाथां ऐधिध्वं । ध्वेचसेलाँपो वक्तव्यः । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि अशयिष्ट अ-

याया इतिवृद्धौ षढोरितिकत्वे कषसंयोगेक्ष नच वाच्य छकारस्य द्वित्वेन एकस्य त्वे अपरस्य विशमानत्वादनुपधात्वादुद्धिर्नस्यादिति द्वित्ववत् एव छस्यपत्वविधौ व्याख्यानतो ग्रहणात् एवमप्यराद्धीत् षज सगे असाक्षीदित्यादौ न प्राप्नोति सयोगोपत्वत्वेनानुपधात्वादेवंतर्हि अनिटोनामिवत् इत्यत्राकारप्रदेशोद्वष्टव्यः अनामेवतइति अश्च नामिनश्च अनामिनस्तद्धातोर्नामिवत्, यद्येवं स्वरवत् इत्येववाच्यं शैश्वार्थं एतावंतोहि स्वरा अवर्णोनामिनश्च सैव एवबुच्यमाने अरौत्सीत् अभैत्सीत् इत्यादावसयोगोपधाप्राप्तैव स्वरग्रहणस्य चरितार्थत्वादांक्षीदित्यादौ सयोगोपधस्य वृद्धिर्न स्यादेव नामिग्रहणेन अरौत्सीदित्यादावपि सिद्धयति अपाक्षीदित्यादावसयोगोपधस्य अतउपधाया इत्यनेनैव सिद्धत्वादिहाकारग्रहणं संयोगोपधार्थमित्यराक्षीदित्यादौ सयोगोपधस्यापि सिद्धयतीति न कश्चिद्विद्वानुपपत्तिलेशोपि सभवति ननु चैवमपि णित्वमेवसिद्धयति न पुनर्वृद्धिः अनिटोनामिवत् इत्यनेन णित्वस्यैव विधानात् तत्रहि णित्प इत्येवानुवर्तते न पुनर्वृद्धिः सत्य णित्वविधिसामर्थ्याच्च अतउपधाया इत्यत्र योगविभाग क्रियते तत्रचधातोर्नामिन इत्यतोनामिग्रहणमप्यनुवर्तते तेन धातोर्नामिनो अतश्चवृद्धिर्भवति णितिपरे इतितत्रार्थः, स्यान् अत्र नामिग्रहणमुपधानाम्यर्थः अद्वहणं संयोगोपधार्थं अन्यत्र धातोर्नामिन अतउपधाया इत्येवसिद्धत्वात् नचातिव्याप्तिराशङ्क्या योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् अप्राष्टामिति झसादितिसिलोपे प्राग्वच्छकारद्वयस्य षत्वं पुत्वं अप्राक्षुरिति प्राग्वदन ङसि वृद्धिपत्वकत्वक्षत्वानि शेषमुक्तप्रक्रियमेव

शयिषातां अशयिषत इत्यादि ॥ इरितो वा ॥ १२ ॥ इरि-
तो धातोर्वा डप्रत्ययो भवति दिवादिपरः सेरपवादः ॥
अरुधत् अरुधतां अरुधन् अरुधः अरुधतं अरुधत
अरुधं अरुधाव अरुधाम पक्षे ॥ अनिटो नामिद्यतः ॥
॥ १३ ॥ नामिषतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे सिप्रत्यये
परे वृद्धिर्भवति । अरौत्सीत् अरौद्वां अरौत्सुः अरौत्सीः
अरौद्धं अरौद्ध अरौत्सं अरौत्स्व अरौत्स्म अच्छिदत्
अच्छिदतां अछिदन् अच्छैत्सीत् अछैत्तां अछैत्सुः अ-
छैत्सीः अछैत्तं अछैत्त अछैत्सं अछैत्स्व अछैत्स्म अदे-

रोहिष्ठेति इहतस्तानादौ सौडिति धत्वे ध्रुत्वे वाङ्भ्यामेत्वैत्वे हकारोऽत्र न झसांतर्गत
इति न सिलोप ननु इटोऽन्यवधानादेवात्र न भविष्यति एवंतर्हि 'सर्वविधिभ्यो
लोपविधिर्बलवान् इति इट, प्रागेवलोप' प्राप्नोतीति प्रत्युदाहर्तुरभिप्रायः, न चेदा
प्रत्युदाहरणं धातोरित्यधिकारान् एवसन्निपातलक्षणपरिभाषया वा एवमशयिष्टे-
त्यत्रापि गुण ॥ इ२ ॥ १२ ॥ इ२ इत् यस्य स इरित् तम्मादिरित्, अतएवज्ञाप-
कादिति समुदायस्येत्सज्ञाकायांयेदित्यत्र हि वर्णाधिकारः डप्रत्ययइति लिट्पुषादे-
रित्यतोऽनुवर्तमान अतएव डित्वविचारस्तत्रैवकरिष्यते दिवादिपरइति सेरपवाद-
त्वान् भूतसामान्ये विहिता ये दिवादयस्तत्परइत्यर्थः, अरुधदिति' प्राग्बहिवादिषु
सेरपवादे षे तस्यङित्वान् मिडत्यङ्गुसीति न गुण, इत्यादि अभवदित्यादिवत्
प्रक्रियेतिशेषः ॥ अनिटो ॥ १३ ॥ अनामिवत् इतिछेदः नामिवत्इतिछेदे तु
गुणदोषौ अनतरमेव स्पष्टीकृतौ वृद्धिर्भवतीति यद्यपि णित्प इत्यनुवर्तते तथापि
णित्वविशेषेर्द्विफलत्वादेवमुक्तं तत्तत्तस्तु परस्मैपदेर्णिङ्भवतीत्यर्थः एतच्चानंतरमे-
वोपपादित अरौत्सीदिति डप्रत्ययाभावे सौ नैकस्वरादितीडभाव सेरितीट्
अनिट इति सोर्णित्वेऽनतरोक्तेन प्रकारेण वृद्धि रसंचपाइति धस्य त, अरौद्धा-
मिति झसादितिसंलौपं तथोरिति तस्य न, झवेजवाइति पूर्वधस्य दः

वीत् अदेविष्टां अदेविषुः षिवु सेवायां असेवीत् अ-
सेविष्टां असेविषुः नोक्तमनित्यं दृशिर् प्रेक्षणे अदर्शत
अदर्शतां अदर्शन् अदर्शीः अदर्शतं अदर्शत अदर्शी
अदर्शाव अदर्शाम अडभावपक्षे ॥ रारोइसे दृशाम् ॥ १४ ॥
दृशादीनां अरो रो भवति इसेपरे । अद्राक्षीत् अद्राष्टां
अद्राक्षुः अद्राक्षीः अद्राष्टं अद्राष्ट अद्राक्षं अद्राक्ष्व
अद्राक्ष्म स्पृश् स्पर्शने अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टां अस्प्राक्षुः
मृश् मर्शने पराम्राक्षीत् ॥ सिस्स्योरनिटोः ॥ १५ ॥ धातो-
रुपधाया गुणो न भवति अनिटोः सिस्स्योः परयोः ।
अभित्त अभित्तातां अभित्तत अभित्थाः अभित्ताथां

अरौत्सुरिति प्राग्वदन उस् शिष्टं स्पष्ट अत्र केवलपरस्मैपदादाहरणप्रदर्शनेनेरितोवे-
त्यत्र णित् इत्यत परस्मैपदानुवृत्तेरात्मनेपदे डप्रत्ययो नभवतीति सूचितम् अचिउद्
दिति छिदिर् द्वैधीकरणे इरित्वादिरितोवेतिङ डि.वान्नगुण' अट्टैत्सीदिति ढस्या-
भावे अरौत्सीदितिवत् प्रक्रिया अनिटइतिकिमिति इटोव्यवधानात् सेटो न प्राग्य-
तीति प्रश्नः अदेवीदिति इटः सेर्भक्तत्वादव्यवधायकत्वात् प्राग्वा इडागमात्
णित्वंप्राप्नोतीतिभावः दीव्यतेरत्र सौ इडीटो इटीतिसिलोप' गुणः सवर्णेदीर्घ, एव
षिवु तंतुसंताने इत्यस्यादे षणः इतिपरं असेवीदित्यपिनोक्तमनित्यमिति एतच्चा-
दिस्वरस्येत्यत्र पुपादीत्यत्र च प्रतिपादित अदर्शदिति दृशिर् इरितोवेतिङेऽत्र उपधा-
लवोरिति गुणोऽरूपव पुषादित्वात् डेक गतावित्यादेरार् न इत्याद्यपिज्ञेयं ॥ रारो॥
॥ १४ ॥ र'आर्इतिच्छेदे अरइतिच्छेदे दोषस्तु णित्प इत्यत्रोपपादित अद्राक्षीदिति
दृशेडंभावे सौ इटिनैकस्वरादितीडभावे अनिटोनामिवतइति णित्वेन गुण बाधित-
त्वाद्वृद्धौ आरोरादेशे पुनरतउपधाया इतिवृद्धौ छशवेति शस्यपत्वे पठोरितिकत्वे
षत्वे च क्षः दृशषांतादिति सगभावतु तत्रैव वक्ष्यामः अद्राष्टामिति प्राग्वद्वृद्धौ

अभिद्धं अभित्सि अभित्सवहि अभित्समहि वृत्तु वर्त्तने
 अनिटोरिति किं अवर्त्तिष्ठ अवर्त्तिषातां अवर्त्तिषत्
 इत्यादि ॥ लिप्पुषादेर्ङः ॥ १६ ॥ लृकार इद्यस्य स लि-
 त्तस्य धातोः पुषादेश्च ङः प्रत्ययो भवति । दिवादिपरः
 सेरपवादः अगमत् अगमतां अगमन् अगमः
 अगमत् अगमत् अगमं अगमाव अगमाम्
 सृष्ट गतौ असृषत् असृषतां असृषन् अमुचत् अपुषत्
 अपुषतां अपुषन्नित्यादि अद्युतत् अद्युततां अद्युतन् । डे
 वचेरुमागमो वक्तव्यः । वच् परिभाषणे अवोचत् अवो-

षत्वेष्टुव अत्राक्षुरिति प्राग्वदुस् शिष्टं स्पष्टं स्पृश् अनिट् परस्मैपदीच अस्त्राक्षीदिति
 अत्राक्षीदित्यादिवत् प्रक्रिया एव मृशोप्येतादृशो अत्राक्षीदित्यादि सौ गुणो न भव-
 तीति सेरङित्वात् प्राप्तः अङित्वं च णित्प इत्यत्रोपपादितं अनिटोरिति अनिट्प्रवृत्तं
 नानिट् इत्यतोनुवर्त्तत अभित्तेतिभिर्देस्तनादौ सौ उपधायालवोरिति प्राप्तगुण-
 निषेधः ततोऽज्ञसादितसेल्लोपे खसेचपाइति दस्य तः एव अभित्सातामभित्सत
 अभित्साः अभित्साथां अभिद्ध अभित्सि अभित्सवहि अभित्समहि एवमरुद्ध
 अवित्तेत्यादिज्ञेय अनिटो किं अवतिष्ठ ॥ लिप्पु ॥ १५ ॥ १६ ॥ लृङ् इद्यस्यासौ लिप्
 पुप् आदिर्यस्यासौपुषादि लिच्चपुषादिश्च लित्पुषादि, तस्माल्लिप्पुषादेरिति
 द्वैकत्वेच्छादंस पुंस्त्व आगमानित्यत्वाद्वा न तुम् लिदिति पचम्यर्थे प्रथमात्
 वा पृथगेवपदं पुषादिश्च दिवाद्यतर्गणो गृह्यते इरितोवेत्यत्र हि वाश्चद्वचभयो-
 र्योगयो, शेष, सच्चनिपातत्वादनेकार्थं क्वादयश्चपुषादयो न गृह्यते भुता-
 दयश्च पुषादिषु गृह्यते अस्यत्यादय अस्यतेश्चांतर्गणकार्यं डे भुगागम
 वचेरुमागम पते पुगागम आस्थत् अवोचत् अपसत् इतिज्ञेयक्कट्शोर्ङेगुणः
 इतिकेचित् शासु अनुशिष्टौ लिप उपलपे सिच् क्षरणे ह्येच् स्पृक्ष्यां सर्वत्रात्र
 णित्प इत्यतः परस्मैपदानुवृत्ते तत्र नित्यं ङ इदिता जृत्तभुञ्चु म्लुचु म्लुचु
 भुञ्चु श्रीनाच परस्मैपदेपि वाङ लिप्सिच्ङ्हात्मात्मनेपदे वा मृगुपासा-

चर्तावोचन् ॥ हशंतात्सक ॥ १७ ॥ हकारांताच्छकारा-
तात्स्कारांतात्राम्युपधादविद्यमानेदोधातोर्दिवादिपरः सक
प्रत्ययोभवति । सेरपवादः दुह् प्रपरणे अधुक्षत् लिह्
आस्वादने अलिक्षत् विश् प्रवेशने प्रोपसर्गः प्राविक्षत्
प्राविक्षतां प्राविक्षन् कृष् विलिखने अकृक्षत् अकृक्षतां
अकृक्षन्नित्यादि ॥ इतिषड्विभक्तिःकर्तुक्तौ ॥ अथ भाव-
कर्मणोरेता विभक्तयो निरूप्यन्ते ॥ तत्राद्भुवि कर्मणीति
नियमादात्मनेपदमेव प्रयुज्यते सुखमनुबभूवे देवदत्ते-
न अनुबभूवाते अनुबभूविरे अनुबभूविषे अनुबभूवाथे
अनुबभूविध्वे अनुबभूवे अनुबभूविवहे अनुबभूवि-
महे पेचे तेने मन ज्ञाने मेने ददे णा शौचे सस्नेहं सवि-
लासया ग्लै हर्षक्षये जग्ले म्लै गात्रविनामे मम्ले ॥
स्वरांतानां धातूनां हन्प्रहृदृशां भावकर्मणोः सिसता-
सीस्यपां णिद्धा वक्तव्यः ॥ आशिषि सीष्टादयः णित्वा-
द्वृद्धिः सुखमनुभाविषीष्ट भवता अनुभवविषीष्ट

मात्मनेपदेषु णित्वादिसर्वे वाशब्दाद्वेदितव्ये षेरड्द्विश्चेत्यडि प्रकृते ङग्रहण अङ-
सन्निधौगोशिष्टद्वित्वाभावार्थं अङिलघावित्यस्य ग्रहणाभावार्थं च अपित्तादिरिदौवत्
डित्वे सिद्धे पुनर्ङित्करण भूतेसिः परभिद् न प्रवर्ततइति ज्ञापनार्थमिति गोपाय-
तीत्याये गुणो भवति अनुबधकार्याणा अनियमाच्चागमदित्यत्र गमास्वर इत्युच्चा-
लोपो न भवति अगमदिति गमेर्नङित्वात् ङ अपुपदिति ङित्वान्नगुणः अनुवृत्तिरिति
पुषादित्वात् ङ डेवचेरिति एतच्चानतरमेवोपपादित अवोचदिति वचेर्नङ्वादेशस्य
वापुषादित्वात् ङे उमि मित्वाङ्कारात्परेसति उओइत्योत्वं इत्यादि अभवदित्यादि
वद्गुणाणिप्रक्रियाचेतिशेषः ॥ हशः ॥ १७ ॥ इहानिदोनामिवत् इत्यनुवर्तते हका-

अनुभाविषीयास्तां अनुभाविषीरन् अनुभाविषीष्ठाः
 अनुभाविषीयास्थां अनुभाविषीढं अनुभाविषीय अनु-
 भाविषीवहि अनुभाविषीमहि णित्वाभावे गुणः अनुभ-
 विषीष्ट अनुभविषीयास्तां अनुभविषीरन् अनुभविषी-
 ष्ठाः अनुभविषीयास्थां अनुभविषीढं अनुभविषीय अ-
 नुभविषीवहि अनुभविषीमहि शयिषीष्ट शायिषीष्ट देव-
 दत्तेन डुकृञ् करणे अनिट्स्वरांतोयं विकल्पेन इट्
 कारिषीष्ट कारिषीयास्तां कारिषीरन् कारिषीष्ठाः णि-
 त्वाभावे कृषीष्ट कृषीयास्तां कृषीरन् स्वस्तने अनुभा-
 विता अनुभावितारौ अनुभावितारः णित्वाभावे गुणः
 अनुभविता अनुभवितारौ अनुभवितारः इत्यादि

राद्यतश्च नामिवान्निट् च नाम्युपधा एवास्ति नान्य इत्याह नाम्यु-
 पधादिति अधिद्येति अनिट् इत्यर्थं त्रिवादीति सेरपवादत्वादिति भावः
 दृश वर्जयित्तेति एतच्च णित्प इत्यत्रोपपादित इरितोवेति व्यवस्थितविकल्पाथो
 वा शब्दः सिंहावलोकितन्यायेन वेतियोगविभागेन वा दृशपातात्सक् ञेरङ्
 द्विश्च लिट्पुषादुर्द्ध इत्येतैरपिसबध्यते तेन दृजे सक् न भवति कृशृशृशृशृशृपा
 दिभ्यः पाक्षिकोभवति तथा अभवदित्यादावङ् अद्योतिष्ठेत्यादौ ङश्च न भवति
 भूवेसे परमपित्तादिरिति न प्रवर्तत इत्यत्रानतरमेवोपपादितत्वात् सक् कित्करणं
 अधुक्षदिति दुर्द्धदिवादौ सकि कित्वादगुणाभावे ङङ्भावे च दादेर्ध इतिहस्य घे
 आदिजबानामिति दस्यघे खसेचपाइति घस्य के किलादितिपत्वे चाभवदित्यादिवत्
 प्रक्रिया अलिक्षदिति लिह्हेर्होङ् इति ढत्वे षडोरितिऋत्वे प्राग्वत् छशंपति विशःश
 काररयेति शेषः षडोरित्यनेनऋत्वमित्यर्थः प्राविक्षदिति प्राग्व्यातोरिति पूर्व प्र अकृश्व-
 दिति षडोरितिषस्यके शिष्टं स्पष्टं प्राग्वत् ॥ इतिकर्त्रधिकारः ॥ अथेति पताइति

भविष्यति अनुभाविष्यते अनुभाविष्येते अनुभावि-
ष्यते अनुभाविष्यसे अनुभाविष्येथे अनुभाविष्यध्वे
अनुभाविष्ये अनुभाविष्यावहे अनुभाविष्यामहे
णित्वाऽभावे अनुभविष्यते अनुभविष्येते अनुभविष्यते
इत्यादि अन्वभाविष्यत अन्वभाविष्येतां अन्वभावि-
ष्यंत अन्वभाविष्यथाः अन्वभाविष्येथां अन्वभाविष्यध्वं
अन्वभाविष्ये अन्वभाविष्यावहे अन्वभाविष्यामहे

णवतुसित्यारभ्यैतत्पर्यता इत्यर्थं तत्रेति तयोर्भावकर्मणोरित्यर्थं अनुबभूवेति
अनुपूर्वादानुभवनाथोत्सकर्मकाद्भवते कर्मण्याद्भुवि कर्मणीति परोक्षेणवादीनामा-
त्मनेपदेष्वेवाते इत्यादिषु कृतेषु द्विष्टेति द्विष्टे आभोरितिपूर्वस्यात्वे ह्रस्वे झपा-
नामिति भस्यवे भुवोऽनुगिति वुकि चैवस्यादित्यर्थं कर्मण उक्तत्वात् सुखमिति-
प्रथमा कर्तुरनुक्तत्वात् देवदत्तेनेति वृत्तीया अर्थात्तरावृत्त्याचाकर्मकस्यापि सकर्मत्व-
मित्यभिप्रेत्य द्विवचनादानुदाहरति अनुबभूवाते इत्यादि वसादौतु क्रादेणोदीरिति
नियमादिदि मध्यमैकवचने सस्य षत्व पेचइत्यादि णादि किदिति किन्वालोपः
पचामिति सर्वत्र एत्वपूर्वलोपौ एवतनु विस्तार इत्यस्य तेन इत्यपि ददे इतिवृद्-
तेरातोऽनपीत्यालोप सस्ते इति पूर्वस्यहसादिरिति सस्यशेषे नस्य लोप कर्मतुधा-
तोरकर्मकत्वात् नोदाहृत अतएव भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य
भावस्योक्तत्वाच्चानुक्तेर्कर्तरितृतीयाहसविलासयेति हसस्यविलास इवविलासो यस्या
सा तथाजगले इति सध्यक्षराणामित्यात्वे आलोप स्वरगतानामिति अंतप्रहणमु-
पदेशप्रतिपत्त्यर्थं तेनोपदेशे ये स्वरता तेषा तथा हनादीना भावकर्मविषये सिस-
तासीत्यपः तेषा णित्कार्यकृदिद् वा वाच्य इत्यर्थं अनुभाविषीष्टेत्यादी-
इटोणित्वाद्वातोर्नामिनइति वृद्धावपि षत्व अनुभविषीष्टेत्यादि णिदिडभावे
सिसतासीति गुण. एव शायिषीष्टेत्यादावपि णिदिट्पक्षेवृद्धि तदभावे

णित्वाऽभावे अन्वभविष्यत अन्वभविष्येतां अन्वभ-
विष्यंत इत्यादि त्वया तत्त्वं यद्यश्रोष्यत अन्व-
भूतइति स्थिते भूतोसि ॥ इण्तन्यकर्त्तरि ॥ १ ॥ धातो-
स्तनिपरेकर्तृवर्जितेऽर्थे भावे कर्मणिचेण प्रत्ययो भवति ।
सेरपवादः ॥ लोपः ॥ २ ॥ इण् संयोगेतनो लोपो
भवति । अन्वभावि भवो भवता द्विवचनादौ वाणि-
दिट् पूर्ववत् अन्वभाविषातां अन्वभाविषत अन्वभा-
विष्ठाः अन्वभाविषाथां अन्वभाविद्वं अन्वभाविषि अ-
न्वभाविष्वहि अन्वभाविष्महि णित्वाऽभावे अन्वभवि
अन्वभविषातां अन्वभविषत अन्वभविष्ठाः अन्व-
भविषाथां अन्वभविद्वं अन्वभविषि अन्वभविष्वहि
अन्वभविष्महि अकारि अकारिषातां अकारिषत
इत्यादि पक्षे अकारि अकृषातां अकृषत इत्यादि नि-
राङ् पूर्वः निराकारि हञ् हरणे अहारि अहारिषातां

धातो सेट्वादिदिट् गुण कृषीष्टेति णिदिट्भावे नैरुस्वरादितीट् निपेवे उरितिगु-
णाभाव अनुभाविता अनुभवितेत्यादौ सीष्टवन् वृद्धिगुणौ ज्ञेयौ त्वयायद्यश्रोष्यत
तर्हितत्त्वमन्वभविष्यतेत्येव क्रियातिक्रमे स्यपि शिष्ट स्पष्ट ॥ इण्त् ॥ १ ॥
अकर्त्तरिीति पर्युदासात्कर्तुरन्यस्मिन्नर्थे विधिरयमिति मत्वाद् भावेकर्मणिचेति सेरप-
वादइति तद्विषयएवारभ्यमाणत्वात् ॥ लोपः ॥ २ ॥ तनीति सप्तम्यतमपि पूर्वसू-
त्रादनुवृत्तमादेशापेक्षयाथारिष्यतस्यादित्याह तनोलोप इति अन्वभावीति इणो
णित्वाद्वृद्धौ तलोपः अन्वभाविषाता इत्यादौ सेर्णिदिट्पक्षे वृद्धि, अन्यत्रेदि गुणः

अहारिषत पक्षे अहारि अहृषातां अहृषत इत्यादि
अपाचि अपक्षातां अपक्षत अपक्ष्याः अपक्षाथां अप-
गध्वं अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि अभोजि अमुक्षातां
अमुक्षत अमुक्ष्याः अमुक्षाथां अमुग्ध्वं अमुक्षि अमु-
क्ष्वहि अमुक्ष्महि धृञ् धारणे निराङ्गपूर्वः निराधा-
रि निराधारिषातां निराधारिषत अधारि अधृषा-
तां अधृषत इत्यादि पद गतौ प्रतिपूर्वः प्रत्यपादि
प्रत्यपत्सातां प्रत्यपत्सत प्रत्यपत्थाः प्रत्यपत्साथां प्रत्य-
पद्धं प्रत्यपत्सि प्रत्यपत्स्वहि प्रत्यपत्स्महि रण् गतौ
अराणि अभाणि अवादि । सेटश्च सेर्णित्वं वा वक्तव्यः ।
ग्रह् उपादाने अग्राहि अग्राहिषातां अग्राहिषत पक्षे
अग्राहि अग्रहीषातां अग्रहीषत इत्यादि णीञ् प्रापणे
निरपूर्वः निरणायि निरणायिषातां निरणायिषत
पक्षे निरणायि निरणेषातां निरणेषत इत्यादि

अकारात् कृञोऽत्र इणि वृद्धौ तलोपः अकारिषातामिति स्वरातत्वाणिदिद् अकृ-
पातामिति तदभावे उरिति न गुण एवमहारिषाता अहृषातामित्याद्यापिज्ञेयम् अपा-
चिति णित्वादतत्तत्तत्तथाइति वृद्धिः अपक्षातामित्यादौ चोः कृत्वे सस्य षत्वे क्ष-
अभोजीति भुजोरणि उपधागुणः निरवारीति वृद्धोः णित्वाद्वृद्धिः अपत्सातामिति
अनिट्त्वात् इणिनपथे रससेचपाइति वस्य तत्त्वंसेटश्चेति स्वरातानामित्यनेन इति शेषः
अग्राहिषातामिति स्वरातानामिति णिदिटि वृद्धिः इटोऽग्राहिमिति दीर्घाभावानु तत्रैव
वक्ष्यामः पक्षेत्त्वग्रहीषातामित्यादौ सिसतासीतीटिदीर्घः निरणायीनि प्रादेऽश्रेतिणत्व
अनायिषातां अनेषातामित्यादौ णिदिडनिट्पक्षयोः क्रमेण वृद्धिगुणौ सेर्णित्वा-

॥ आतोयुक् ॥ ३ ॥ आकारांताद्धातोर्गुणागमोभवति
 त्रित्तिणित्तिचपरे । अदायि अदायिषातां अंदायिषत
 पक्षे अदायि अदिषातां अदिषत अपायि अपा-
 यिषातां अपायिषत पक्षे अपासातां अपासत
 इत्यादि न्यधायि न्यधायिषातां न्यधायिषत
 पक्षे न्यधायि न्यधिषातां स्ना शौचे अस्नायि अस्ना-
 यिषातां अस्नायिषत ॥ पदादेः कर्तर्यऽपीण् वक्तव्यः ॥
 पद गतौ उत्पूर्वः उदपादि उदपत्सातां उदपत्सत
 उदपत्थाः उदपत्साथां उदपद्धं उदपत्सि उदपत्स्रहि
 उदपत्स्महि अबोधि अभुत्सातां अभुत्सत अजनि अ-
 जनिषातां अजनिषत अवधि अवधिषातां अवधिषत-
 जनिवध्योर्न वृद्धिः ॥ इतिभावकर्मोक्तिः ॥ इदानीं प्र-

भावस्तु णित्ये इत्यत्रोपपादितएव ॥ आतो ॥ ३ ॥ त्रिणतीति आदिस्वरस्येत्यतोनु-
 वर्तमानइत्यर्थः अदायीति दाञ् इणियुक् न्यधायिपातामिति स्वरांतानामिति णि-
 दिटि युक् पक्षे न्यविषातामिन्यादौ प्राग्ब्रह्मादेरिति त्वे गुणाभाव पदादेरिति इण्त्-
 नीति योगविभागात् व्याख्येय इयर्थ अपादीति सस्यमितिशेष अपत्साता इत्या-
 दाविण्णपेये चप, अबोधीतिशास्त्र देवदत्त इतिशेष अडित्वाद्गुण अभुत्साताभि-
 त्यादौ सौ नैकरवरादितीणिपेये सिस्सोरित्यगुणे आदिजवानामिति तत्वे खसेचपा
 अजनीति अत्रसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्बुद्धिर्न भवतीत्याह जनिवध्योरिति विधिर-
 यमसादेर्भादिरिति विहितो हनादेशः इण्त्नीतियोगविभागे इरितोवेति वानुवृत्ते,
 पक्षे अजनिष्ठ अवधीष्ट्याद्यप्युदाहार्य योगविभागस्य चेष्टसिद्धर्थत्वान्नातिप्रसंगः ।
 इदानीमिति तिबादिदशक निरूपय यडाद्यतेभ्योपि धातुसंज्ञापूर्वकं तएव निरूपयंत

त्ययतिभ्यस्तिबादयो योज्यते ॥ अतिशये ह सादेर्यङ्
द्विश्च ॥ १ ॥ ह सादेर्द्धातो रतिशये यङ् प्रत्ययो भवति स-
तितस्मिन्धातोर्द्विर्वचनम् ॥ यङि ॥ २ ॥ यङि परे पूर्वस्य नामि-
नोऽगुणौ भवति । बोभूय इति स्थिते ॥ सधातुः ॥ ३ ॥ यडा-

इत्यर्थः ॥ अतिशये ॥ १ ॥ द्विश्चेति यद्यपि सामान्येन द्वित्वविधीयते तथापि धा-
तोरेव भवति यदोहि द्विरुच्चारणेनैव सिद्धे द्विश्चेति व्यर्थस्यात् अमजपानुगिति
यङि धातोः पूर्वस्य तु भिद्येर्लिङ्गाच्चेत्यभिप्रेत्याह धातोर्द्विर्वचनमिति ॥ यङि ॥ २ ॥
विषयसप्तमीयमिति यङ्लुक् यपि भवति पूर्वस्येति पूर्वस्य ह सादिरित्येतोऽनु-
त्तस्य गुणः इति निजा गुण इत्यतः नामिन इति अरेदो नामिन इति प्रतीत्य
बोभूय इति स्थिते भू इत्यस्माद्धातोर्यङि द्वित्वे ह्यपानामिति जवे परस्य
द्वित्वद्वयुसीति गुणनिषेधे पूर्वस्य यङीति गुणः ओकारेकृते सतीत्यर्थः
॥ सधातुः ॥ ३ ॥ तच्छब्देऽयं पूर्वप्रकातयडादिप्रत्ययविशिष्टायाः प्रकृतेः परा-
मशार्थः इति मत्वाह यडादिप्रत्ययां तशब्द इति धातुत्वादिति धातोरित्यनेन

१ अयं कथं यडादात्मनेपदं भवति कथंच न स्यात् ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते
यश्चाऽत्र धातुः न स ङिच्चाऽयं समुदायस्यानुवचः यश्च ङिप्रत्ययो नासौ धातुः यत्र चावयवे
कृत लिंगमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषकं भवति अयं टकारस्तु वेभियते इत्यादौ
गुणनिषेधादौ चरितार्थः कबिदाह क्रियासमभिहारेऽयं ङित्यकारोऽत्र प्रकृष्यते स चाऽनुदा-
त्तोऽनुनासिक इति शायते तत्रानुदात्तत्वमवयवेऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवति
अनुदात्तेतत्त हलदेरिति युक्तं न भवति चक्रम्येत्यत्र चक्रम्य-द्वय-मङ्गलादिनादिति स
वक्तव्यः अयं कथं कृतेरियङ्गतादात्मनेपदं भवति सोऽपि हि ङकारो गुणनिवृत्तौ चरितार्थं
इति सं चेतुः भूयात् तस्यायादित इकार ईकारो वाऽनुदात्तः प्रकृष्यते इति प्रतिश्रुत्यादिति
चेन्न इकारेऽनुप्रसज्येत ईकारेऽपि दितो निष्ठायां मित्तां निषेधः स्यादिति नैष दोषः सुमिवधौ
गो. पदात् इत्यतोऽतग्रहणमनुवर्तते नाते इकार इत्यन्तको येषां तेषां उग्र श्रीदितो निष्ठा
यामित्यत्राप्येकाच्च इत्यनुवर्तते सत्यं प्रतिविदितमायुष्मतां मुधा पुनरयं प्रयासः ।

दिप्रत्ययांतःशब्दोधातुसंज्ञोभवति । धातुत्वात्तिबादयः
 ङानुबंधत्वादात्मनेपदं अपकर्तारि अदेइत्यकारलोपः
 अतिशयेनभवतीति बोभूयते बोभूयते बोभूयते बोभू-
 यसे बोभूयेथे बोभूयध्वे बोभूये बोभूयावहे बोभूयाम-
 हे भुज् पालनाभ्यवहारयोः । बोभुज्यते मुह् वैचित्ये मो-
 मुह्यते लिह् आस्वादने लेलिह्यते जोहूयते विद् ज्ञाने
 वेविद्यते ॥ आतः ॥ ४ ॥ यडिसति पूर्वस्याकारस्यचाकारा-
 देशो भवति डुपचष् पाके पापच्यते पठ व्यक्तायांवाचि

तिबादय इत्यादिना यात् तुप् दिप् णप् यात् ता इत्यादयो दशापिगृह्यते ङकारेति
 यङइतिशेषः शेषतु आङनुदात्तेत्यत्रैवविचारित अपकर्तारिति अनेनाभितिशेषः
 अदेइत्यकारे परे सर्वत्र यङोकारलोपः उच्चारणतु अटाट्यत इत्यादौ द्वित्वार्थ
 अतिशयेनेति केचित्तु पौन पुन्यमप्यतिशयं मन्वानास्तत्र यङ विदधति अपरेतु
 क्तावित्यतोऽनेकार्थवाशब्दानुवर्तनात् पौन पुन्येति गत्यर्थात् कौटिल्य एव
 लुपादिभ्योधात्वर्थगर्हायामेव सर्वत्रापिपञ्च पक्षेवाक्यमपि भवतीत्याहुः बोभूयतइति
 उक्तप्रक्रियाया, कृतायामेव स्यादित्यर्थ, बोभूयते इति आदाथइतितीत्वे एत्वं
 बोभूयंतइति अदेइत्यलोप, बोभूयसइत्यादि एषसे इत्यादिवत् प्रक्रियाज्ञेया बोभूयते
 बोभूयता अबोभूयत बोभूयाचक्रे बोभूयिषीष्ट बोभूयितासे बोभूयिष्यते अबो-
 भूयिष्यत अबोभूयिष्ट बोभूज्यतइति मुनेर्द्वित्वादिपूर्ववत् बोभूज्येत बोभूज्यतां
 अबोभूज्यत बोभूजाचक्रे यतइति यलोप वक्ष्यति बोभूजिषीष्ट बोभूजितासे बो-
 भूजिष्यते अबोभूजिष्यत अबोभूजिष्ट सर्वत्राऽनेकस्वरत्वात् यङतस्येटिय-
 लोप मुहेति वैचित्य मोह् लेलिह्यतइति लिह् आस्वादन इत्यस्य जोहू-
 यत इति हु दानादनयोरित्यस्य येइतिदीर्घ, वेविद्यत इतिविदेः रूपं
 ॥ आतः ॥ ४ ॥ आ अतइतिच्छेदः तत्रात इतिपूर्वस्य हसादिरित्यतोऽनुवृत्त-
 त्यपूर्वस्येत्यस्य विशेषणं तत्राकारमात्रं पूर्वरूप नास्ति इतिसामर्थ्यादङ्-

पापकृतं । स्वरादावटादीनां यद्व्यक्तव्यः ॥ स्वरादेः परः ॥

॥ ५ ॥ स्वरादेर्द्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो
द्विर्भवति अट गतौ अतिशयेन अटतीति अटाटयते धृष्टः
अश्रु भोजने अशास्यते ऋ गतौ अरार्थते ऊर्णञ् आच्छाद-

र्विरूप गृह्यते अतएव ययस्यत इत्यत्र तुकिङ्कृतेनाकारः पूर्वतुनुका बाधितत्वाच्च
मिति यङीति यङीतिसूत्रेऽतोऽनुवर्तते पापच्यतइति आत्वविधिसामर्थ्याच्च ह्रस्व-
तेश्चैन पचतीत्यर्थं पठेतिव्यक्ता मनुष्यवाक् स्वरादावित्यद् अश्रुऊर्णसूत्रिभ्य-
रादिशब्दाब्जैय' सूच्यादीनामत्रग्रहणं पूर्ववर्णयङेकस्वराद्विधीयतइति ज्ञापनार्थं ॥
८ ॥ ५ ॥ स्वरादिरस्यासौ स्वरादिस्तस्येतिधातुविशेषणमिदमिति मत्वाहस्वरादे-
तेरिति अथवा स्वरादेरिति कर्मधारयात्पचमी स्वरश्चासौ आदिश्च स्वरादिस्तस्मा-
रादेः अत्रपक्षे धातोरादेः स्वरात्परइति वृत्त्यर्थोऽव्याख्येयः परग्रहणतुविस्पष्टार्थ-
स्येवप्रतीतेः यत्रवा आदेः स्वरात्परा नदराः संयोगादयो भवति तत्रतेभ्यः परस्य
वार्थं उदिदिपति अदिदिपति अर्चिचिपति एतच्चप्रयोगाद्विवेच्य पूर्वद्विवचनाप-
त्तेयमितिप्रथमद्विवचनमत्र नप्रवर्तते परशब्दार्थमाह द्वितीयोऽवयवइति द्वितीय-
पलक्षणं वास्यात्पर वृद्धत्वमिति वत् व्यत्रहितेपि परशब्दस्य वृत्ते पर इतियोग-
गतात्तृतीयश्चतुर्थोपीत्यर्थः कङ्ठिपति पुत्रीषिपति अशिश्नीषिपति दिद्विषिपति
ऋक्तइत्यादि एतच्च सस्वरआदिरित्यनुवृत्तेर्लभ्यते अटाटयतइति स्वरादावटादीना-
यद् गतावित्यस्माद्यङिद्वित्वेच स्वरादेरिति ट्यशब्दस्यकृते पूर्वस्येति यङोऽकारेण
टशब्दस्यशेषेयलोपे आतइति पूर्वस्यात्वे सथातुरिति धातुत्वात्तिवाद्यात्मनेपदेषु
इत्यक्रिया धृष्टोचिपातः अशाश्यतइति अश्रु व्याप्तौ अश्रु भोजन इत्युभयोरपि
इत् अरार्थतइति ऋ गतावित्यस्माद्यङि किङ्कृत्यद्व्युत्पत्तिसमाज्ञित्यत्वाद्गुणेश-
य द्वित्वं रेफस्य तु द्वित्वनिषेधो यकारपरस्य न भवति प्रयोगशरणत्वादस्यशास्त्रस्य

ने ऊर्णोनूयते ॥ अमजर्पांतुक् ॥ ६ ॥ अर्मांतस्य जपादीन्
 पूर्वस्य तुगागमो भवति यद्धि सति । जंगम्यते तु
 भ्रमु चलने बंभ्रम्यते जंहन्यते । आदेशिना आंवे
 निर्दिश्यते । हंतैर्हिंसायांग्रीवक्तव्यः । जेघ्रीयते दंदह्यते
 ह भस्मीकरणे जपजल्प व्यक्तायांवाचि जंजल्पते पंपश्
 यभ मैथुने यंयभ्यते दंश दशने ॥ नोलोपः ॥ ७ ॥ धा
 रुपधाभूतस्य नकारस्य लोपोभवति । दंदश्यते दंदश्
 दंदश्यंति मशकाः भंजो आमर्दने बंभ्रज्यते मत्तो दंती त
 नित्यादि ॥ चरफलोरुच्चास्यकिति ॥ ८ ॥ चरफलोर्ग
 पूर्वस्य तुगागमो भवति अकारस्योकारः । चंचूर्यते ॥

॥ अम ॥ ६ ॥ अमेति प्रत्याहारः जपामिति बहुवचन जपादिप्रति-
 मित्यत आह अर्मांतस्येति पूर्वस्येति कृतेद्वित्वे पूर्वरूपस्येत्यर्थः एतच्च पूर्वस्यह
 शेषइत्यतोनुवृत्तेर्लभ्यते यद्धिसतीति यद्धीत्यतोऽनुवृत्तेदच जंगम्यतइति २
 श्चेत्यनुस्वारेकृते कचित्पदातताश्रयणीयेति पदांतत्वात्पक्षे यमायपस्येति २
 योल्पीयस्य ध्वनिगता गतानिकरोति सङ्घटिलंगति सपादयन्नेव मुच्यते जं
 इति गतौहंतैर्यद् यथात्रघत्वंस्यात्तथाहनोत्रइत्यत्रोपपादितं ततोऽसपरत्वाद्
 हंतैरिति एतच्चाविकाराद्यङ्विषयमेव जेघ्रीयतइति पूर्वघ्नीभावे ततोद्वित्वे
 पूर्वस्यगुणएकारः ययभ्यतइति यभतेर्यद्धि द्वित्वे जपादित्वान् पूर्वस्यनुक् अह
 त्वादनुस्वारप्राप्तेराह आदेशिनेति आदेशोयस्यास्तीत्यादेशीस्थानी नुकोनकारः
 देशोनुस्वारः अमिति निर्दिश्यते सूत्रकृतासूत्रेऽनुस्वारो दुरुच्चारइति तदुपल-
 नकारोनिर्दिष्टइति भावः ॥ नो ॥ ७ ॥ उपधाभूतस्येति उपधायालभोरित्य-
 उपधाभूतः प्राप्तः इत्यर्थः भूप्राप्तवित्यस्य क्तात भूत इतिरूप किञ्चित्यद्भ्युसीत्यतो
 तैते ददश्यतइति दशेर्यद्धि नलोपे द्वित्वे पूर्वस्य ह्यपादित्वाद्युक्तयनुस्वारे पदांत
 श्रित्य पक्षे यमो न वती इत्सी तङ्कन्वृक्षानतिशयेन भुनक्तीत्यर्थः ॥ रीगृदुपः

त्यते ॥ रीगृदुपधस्य ॥ ९ ॥ ऋदुपधस्य धातोर्यङि सति पूर्व-
स्परिगागमो भवति । नृती गात्रविक्षेपे नरीनृत्यते नटः
वृत्तु वर्त्तने वरीवृत्यते वार्त्तास्तु चित्तं । पदं स्तम्भं ध्वंस् भ्रंस्
वच् कस् यत् स्कंदां यङि सति पूर्वस्यनीगागमो
वक्तव्यः ॥ पदं गतौ इदं नोपपनीपद्यते स्तम्भं ध्वंस्
अधःपतने सनीस्तरयते दनीध्वस्यते वंच गतौ कौटिल्ये
च बनीवच्यते कस् हिंसायां चनीकस्यते भ्रंस् पतने
बनीभ्रश्यते पल्ल पतने पनीपत्यते स्कन्दिर् गतिशोषण-
योः चनीस्कद्यते ॥ ऋतोरि ॥ १० ॥ ऋकारांतस्य धातोरि
आदेशो भवति यङि सति । पश्चाद्विर्वचनं किंक्रियते इति
स्थिते पूर्वस्यहसादिशेषः चुत्वं गुणः 'येदीर्यः' अतिशये-
न करोतीति चेक्रीयते ह्रस्व हरणे जेह्रीयते वृज् संवरणे
वेज्रीयते मृङ् प्राणत्यागे मेज्रीयते हुदाब्ज दाने दादे-

॥ ८ ॥ ९ ॥ रीगृदुपधा यस्यासौ ऋदुपधस्तस्यपूर्वरूपस्येति पूर्वरूपस्येत्यर्थः नृती
गात्रविक्षेपे विक्षेपो नर्तनं नरीनृत्यत इति अतिशयेन नृत्यतीति यङिद्विस्वेर इति
पूर्वस्यात्वे रीक् पदेति दनीध्वस्यत इति नो लोपः इति नलोपः इत्यादिना बनी-
भ्रस्यते बनीवच्यते चनीकस्यते पनीपत्यते चनीस्कद्यते ॥ ऋतो ॥ १० ॥ पश्चा-
दिति परत्वाभित्यावाच्चेति भावः द्विर्वचनंतु पूर्व ऋदंतस्य प्राप्नोति पश्चाद्विदंतस्येति
शब्दात्तरप्राप्त्या अनित्यं पूर्वस्येति अनेन ककारशेष इति भावः चुत्वमिति कुहो-
श्चुरित्यनेन गुण इति यङीति पूर्वस्यैकार इत्यर्थः येदीर्घ इति यङपकारेपे इतिशेषः
विचारीविशेषस्त्वयकीत्यतोवगतव्यः चेक्रीयतइति उत्क्रप्रक्रियायां कृतायामेवंस्यादि-
त्यर्थः जेह्रीयतइति अतिशयेन हरतीत्यर्थः वेज्रीयत इति अतिशयेन वृणोति वृणुते

रितीकारादेशे कृते पश्चाद्विर्वचनं देदीयते पेपीय
ते । घ्राध्मोरीयडिवक्तव्यः । जेघ्रीयते ध्मा शब्दा
ग्रिसंयोगयोः देध्मीयते ॥ इति यदन्तप्रक्रिया ।
वान्यत्र ॥ १ ॥ लुगनुवर्त्तते । अन्यत्रेत्यूकप्रत्ययसंयोग
विनापिवायडोलुगभवति ॥ अनपिचहसात् ॥ २ ॥
हसादुत्तरस्ययडोलुगभवति अनपि विषये लुवि
सति । पित्तिस्मि वा ईकारो वक्तव्यः द्वेः स्वरे ॥ ३ ॥

वेत्यर्थः प्रक्रिया तु प्राग्वत् दादेरितीति परत्वाभित्यत्वाच्चेति शेषः द्विवचन
प्राग्वदनित्य देदीयते पेपीयते इति अतिशयेन ददाति पिबतिवेत्यर्थे दापो
दादेरित्वे यङीति पूर्वस्य गुणे यङितिदीर्घः ॥ वान्य ॥ १ ॥ लुगनुवर्त्तते इति
गिति सूत्रादितिशेषः अन्यत्रशब्दार्थमाह उक्प्रत्ययेतिपूर्वे हि यायजूक इत्य
लुगिति सूत्रेण उक्प्रत्यये यडोलुगुक्तः ततोऽन्यस्मिन्नपीत्यर्थः अतएव परी
इति पचादेरपिलुगभवति लुकीति स्मीति तकारसकारमकारादौ पितीत्यर्थः
स्वर इति एतच्च नानिदृश इत्यत्र नेति योगविभागाद्भवते यङ्लुङ्तमिति ह्या
त्वातिदेशोऽप्योलुगर्थं द्वित्वंतुयङ्लुकः स्थानिवत्वेनापि सिद्ध्यति लुम्यपि कचि
त्रिमित्तंभवतीति तु इय स्त्रियामित्यत्रोपपादित केचित्तु द्वित्वमपि ह्यादित्वातिदे
वेव मन्यते उभयथा यडोत्यादीनि तुकार्याणि विषयसप्तमीनिर्दिष्टानीति भवः
सबोभवतीति ईकाराभावे प्राग्वत् संबोभूत इति अपित्तादिरिति द्वित्वान् किङ्की
गुणः संबोभुवतीति द्वेरित्यति नुयातोरित्युक् स्वी वेति वानुवृत्तेर्वा न सबोभव
सादौपित्तीकारेऽपत्वं इत्यादि सबोभोषि संबोभूयात् संबोभवामि सबोभोमि स
भूव संबोभूमः संबोभूयातां सम्बोभूयुरित्यादि संबोभवानु सबोभोतु सबोभू
सबोभूहि संबोभवानि सम्बोभवीत् सम्बोभोत् सम्बोभवुः अन उसित्युसिगुण
पेषस्तु अद्वयसीत्युक्तेर्न सम्बोभवं संबोभवाश्चकार केचित्तु आप्तनेऽङिति त
धातुग्रहणे यङ्लुकिवेति केचिदिति सबोभूवेति युक्ति तदभावे च वृद्धौ

द्विरुक्तस्यधातोः पिति स्वरेपरे उपधाया लघोरिति श्रा-
तोऽगुणो न भवति । यथा बोभुजीति अबोभुजं हसादौ
तु बोभोक्ति यङ्लुगंतपरस्मैपदं ह्यादिवच्च द्रष्टव्यं
पापचीति पापक्ति पापक्तः पापचति पापचीषि पापक्षि
पापक्थः पापक्थ पापचीमि पापचिमि पापच्वः पापच्वः
वद व्यक्तायांवाचि अतिशयेन वदतीति वावदीति
वावति वावतः वावदति वावदीषि वावत्सि वावत्थः
वावत्थ वावदीमि वावन्नि वावद्गः वावद्गः घट चेष्टायां संपूर्वः
संजाघटीति संजाघट्टि संजाघट्टः संजाघटति संजाघट्सि
संजाघटीषि संजाघट्थः संजाघट्थ संजाघट्मि संजाघ-
ट्ठः संजाघट्ठमः भू सत्तायां संपूर्वः संबोभवीति संबोभोति
संबोभूतः संबोभुवति संबोभवीषि संबोभोषि संबो-
भूथः संबोभूथ संबोभवीमि संबोभोमि संबोभूवः सं-
बोभूमः । ऋकारांतानां ऋदुपधानां च यङि लुकि सति
पूर्वस्य रुध्रिग्रीगागमो वक्तव्यः । चर्करीति चरिक्करीति

बोभावेत्यादिज्ञेयं संबोभूयात् संबोभविता संबोभविष्यति समबोभविष्यन् समबो-
भवीत् समबोभविष्टां समबोभविपुरित्यादिज्ञेयं पापचीति पापक्तीति आतइति पूर्व
स्यात्वा पाक्षिक चोःकुत्व पापक्षीति इकाराभावे चोःकुत्वैषत्वेच कपसंयोगे क्ष आ-
दिना पापच्यात् पापचीतु पापक्तु पापग्धि अपापचीत् अपापक् दिश्योर्हसादिति
लुक् पापचाचकार पापच्यात् पापचिता पापचिष्यति अपापचिष्यत्
अपापचीदित्यादि प्रयोगानुसारावज्ञेयं एव वावदीति वावत्तीत्याद्यपिज्ञेयं सं-
जाघटीति हुत्वं ऋकारांतानामिति पूर्वस्येतिद्वित्वेकृत्वे पूर्वरूपस्येत्यर्थं चर्क-
रीत्यादि ईकारपक्षे पूर्वस्यचुत्वे रइत्यत्वे रुगादयः । तद्विद्विसामर्थ्याच्च
गुणो न भवति रिक्करीकोर्भेदेनोपपादनाच्च चर्कतीति इकाराभावे प्राग्वत्

चरीकरीति चर्कति चरिर्कति चरीकति चर्कृतः चा
 कृतः चरीकृतः चर्कति चरिर्कति चरीकति चर्कृषि
 रिकृषि चरीकृषि चर्कृथः चरिर्कृथः चरीकृथः चर्कृ
 चरिर्कृथ चरीकृथ चर्कर्म चरिर्कर्म चरीकर्म चर्कृ
 चरिर्कृवः चरीकृवः चर्कृमः चरिर्कृमः चरीकृम
 वृतु वर्त्तने वर्त्ततीति वरिवृतीति वरीवृतीति व
 र्ति वरिवर्ति वरीवर्ति इत्याद्युद्भूतम् ॥ इति यङ्लुगं
 प्रक्रिया ॥ कर्तुर्यङ् ॥ १ ॥ कर्तुरूपमानादाचारार्थं यङ् :

एवमुदुपधस्य वर्त्ततीति इत्यादौ प्राग्वहगादिष्वीकारपक्षे द्वेस्वरइति नोप
 णः दिपितु ईकाराभावे दिस्पोर्हसादिति लोपेगुणे अवर्धतदित्यादौ संय
 न्तलोपाभावस्तु तत्रैवोपपादितः इत्यादिप्रयोगानुसारोऽप्येवम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इति य
 लुगंताः ॥ कर्तुः ॥ १ ॥ आचाररूपमानादित्यत आचारइत्यनुवर्त्तत इति तदो
 ततोऽनुवृत्तस्योपमानस्य कर्तृत्व विज्ञायत इत्याह कर्तुरूपमानादिति उपमी
 अनेनेति उपमानं श्येनादि उपमीयत इत्युपमेय काकादि । इकार आत्मं
 दार्थं श्येनायतइति श्येनशब्दाद्यडियेइतिदीर्घे सधातुरिति धातुत्वात्तिबा
 त्मनेपदेपि अदेइत्यलोपे एधवत्प्रक्रिया एवर्धित इवाचरति पठितायत इ
 यञीति कर्तुरितिशेषः अत्रकर्तुरित्यर्थात्पठ्यासचषष्ठीनिदिष्टस्येत्यतस्य भवन् स
 पर्यवस्यति अप्सरायतइति अप्सरसइवाचरतीति यङिसेलोपे दीर्घं एवमोजायतइ
 ओजःशब्दोऽनुवृत्तौ तद्वतिवर्त्तते पयःसरस्वति पयायतइति सलोपपक्षेसेदीर्घं पयस्यत
 सलोपाभावे व्यवधानाद्दीर्घं उभयत्रापि तर्कपय इवाचरतीत्यर्थं अत्रोदाहरण
 लोचनया ओजोऽप्सरसोर्नित्यपयसो वासलोपोनेत्यस्य यशःप्रभृत्याचार्याणामभिप्र
 लक्ष्यते पदसंजरीकारस्तु पयोऽग्रहणं सकारांतोपलक्षणार्थं मन्यते यशायते यश
 इत्युभयमप्युदाहरन्सलोपो वा • ओजोऽप्सरसोर्नित्यमिति रचयत वार्तिकक

त्ययो भवति . काकः श्येन इव आचरति श्येनायते
पंडितायते मूर्खः । यडि सलोपो वक्तव्यः । अप्सरायते
कुरूपां ओजायते दुर्बलः पयसस्तु विभाषया पयायते
पयस्यते वा तक्रस् ॥ आचार उपमानात् ॥ २ ॥ उपमानाद्यः
प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे अकारस्येकारो भवति । पुत्री-
यति शिष्यमुपाध्यायः प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः ॥ इ-
तियडादिप्रक्रिया ॥ इच्छायामात्मनः सः ॥ १ ॥ धातोरि-
च्छायामर्थे सप्रत्ययो भवति सा चेत्स्वसंबन्धिनी द्विश्च ।
भवितुमिच्छति बुभूषति बुभूषतः बुभूषति इत्यादि भव-

मतुसरति अत्रयड्डीति योगविभाग कर्त्तव्य तेनार्थातरेपि यङ्भवति तथा
थोतर प्रयोगादवगंतव्य तथाहि अभृशो भृशोभवति भृशायते लोहितायते पटपटा-
यते कष्टायकर्मणि क्रमते कष्टायते रोमंश्च वर्तयति रोमथायते वाष्पमुद्रमति वाष्पा-
प्रतइत्यादि तथा कोवेत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते नात्रोय इति च तेनलोहितायतीत्यपि
भवति अत्रायप्रत्यय इति नात्रोय इत्यतोनुवर्त्तमान पुत्रीयतीति पुत्रमिवाचरती
त्यर्थ ॥ आचारेति ॥ २ ॥ आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्ष्यैवोपमानात्
कर्मता यप्रत्यये समासप्रत्यययोरित्यमो लुक् सधातुरिति धातुत्वाच्च तिवादि
परतोन्यदिति परस्मैपद् प्रासादीयतीति प्रासाद् इवाचरतीति अत्रकुट्यामित्युपसर्गो
सप्तमीश्रवणादुपमानादपि सप्तम्यन्तात् य. सामान्यविहितोपि य. प्रत्ययः प्रयोग
चशात् कर्माधिकरणाभ्यमेव भवति ॥ इच्छायां ॥ १ ॥ अत्रधातोरित्यधिक्रियत्
इत्याह धातोरिति इच्छायामित्यर्थनिर्देश इत्याह इच्छायामर्थइति आत्मन. इति च
प्रकृत्यर्थविशेषण कर्मणिषष्ठीय तेन सप्रकृतेर्वातोर्थे कर्त्राद्दृष्यमाण इत्यर्थ सप्रय-
एवंच इच्छतेः कर्मभूतो धातुः प्रकृतिपर्यवस्यति इत्यभिप्रेत्याह साचेदिति स्वसं

१ भवनेनेच्छतीत्यत्रापि सोऽस्तु करणस्याऽपि क्रियायामपेक्षणादिति चेन्न वैषम्यात्क
सौते प्रथममपेक्षणादतरगामव्यभिचाराच्च करणं तु विपरीत अतरोणैवविधिराकाक्षापूर्
बहिरगे प्रवृत्तिरयुक्ता कि चाऽनभिधानादपि न ।

तिवज्जोयं ॥ वुःसे ॥ २ ॥ उश्च ऋश्च वृ तस्मादुवर्णा-
र्णातिश्च ग्रहगुहोश्च से परे इहागमो भवति ॥ नार्ति
॥ ३ ॥ इद्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति ॥ से दीर्घ

ब्रधनीति यस्मात्सप्रत्ययो भवति तदर्थसवधिनी इच्छाचेद्भवतीत्यर्थं ननु
देवदत्तस्य भोजन इच्छति यज्ञदत्त इत्यत्रापि नैष दोषः, इह हि सिंहावल्लो-
येन वक्ष्यमाणान्कर्तुर्यङ् इत्यतः कर्तुरित्यभिसवध्यते साचकर्मषष्ठी न
एकत्वं वात्रविवक्ष्यते ततश्चैकस्य कर्तुः पक्षे एकेन कर्त्रा आत्मन इच्छाया
इष्यमाण इत्यर्थो भवति इह तु भुजेः कर्त्ता देवदत्तः यज्ञदत्तश्चेच्छतेरिति
इति न भविष्यति तथाह भगवान्पाणिनिः धातोः कर्मणः समानकर्तृका
चेति द्विश्चेति एतच्चातिशये हसादेर्यङ् द्विश्चेत्यतोऽनुवर्तते तेन सति तस्मि
वचनमित्यर्थः अत्रच द्विश्च चकार पूर्वतः आदनुदात्त ङित निविशादेः ।
तेतउभे परतोऽन्यदितिच सर्वमाकर्षितेन सप्रत्ययांतादनुदात्तेतोऽङितश्च निवि
त्सनेपदं भवति चित्स्वरितेतश्च सप्रत्ययातादुभयपदं भवति अन्यतः सप्र
त्परस्मैपदं भवतीत्यर्थोऽवगम्यते अतएव तथोदाहरिष्यति तथाचाह
पूर्ववत्सनइति ब्रूषतीति क्त्वित्यतो वानुवृत्ते पक्षेवाक्यमपि भवति अ
मिच्छतीत्यर्थः इच्छतेः कर्मभूताद्भवतेः सप्रत्ययेद्वित्वे पूर्वस्य ह्रस्वे झपाना
पत्वे सिसतासीतिप्राप्तमिदं निषेधति ॥ वुःसे ॥ २ ॥ अत्रवृत्त्युवर्णकवर्ण
मित्याह उश्चेति तस्मादिति अनेन डसेरस्य ऋतोऽङित्युत्वे टिलोपः सूचि-
होश्चेति अनेनसूत्रे सहाति योगविभाग उदितोवित्यतोऽनेकार्थवानुवृत्तेरत्रापि न
गमिटीनिषेधः सूचितः न भवतीति नैकस्वरादित्यतो निषेधोऽनुवर्तते अ-
सिद्धेः सेडर्थमिदं वुरितिकि शिष्ययिषते ॥ नानिटीति ॥ ३ ॥ सस्यविशेषण
इद्वर्जित इति अविशेषादंत्योपधा लक्षणो द्वितीयोपि निषिध्यते अतएव बुभू-
मित्सतीत्युभयत्र गुणाभावः अनिटीति किं शिष्ययिषते ननुनाप्राप्तेगुण आर-
त्वाद्येननाप्राप्तिन्यायेनगुण दीर्घएव बाधिष्यत इतिकि निषेधेन कृते
वद्विसामर्थ्यान्नगुणः प्राप्नोति दीर्घस्तु दीर्घातेष्वापि गुणबाधाय प्रवर्त्ततइति
पतीत्यादावपि गुणो न भविष्यति सिंहावल्लोकितन्यायेन न्नोर्विहसइति ह-
णस्येहापिसंबधादीर्घविधौ द्विसकारनिर्देशाद्वाहसादौ सकारादौवा ॥ सेदीर्घः

सेपरे धातोः पूर्वस्य दीर्घो भवति । चिनोतेः सणादौ कि-
त्वं वा वक्तव्यं । चिचीषति चिकीषति जि जये ॥ स-
परोक्षयोर्जैर्गिः जेतुमिच्छति जिगीषति यु मिश्रणे
युयूषति हेतुमिच्छति जुहूषति रु शब्दे रुरुषति ॥
॥ यः से ॥ ५ ॥ इश्च अश्च यः पूर्वस्याकारस्य ईकारो
भवति सेपरे ॥ गुणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्रसात् ॥ ६ ॥

शिश्चिषतीत्यादौ न गुणोवाध्यते दीर्घाश्रयत्वाच्च चिकीषति तिसीर्षतीत्यादौ ऋत-
इरपि न बाध्यते तदेव गुणवञ्जीप्सतीत्यादौजिलोपे माबाधीति गुणनिषेध आर-
भ्यते सेपरइति हसादावित्यर्थः एतच्चपूर्वसूत्र एवोपपादित सेइत्यकारस्तत्र तेन चक्र-
पइति न दीर्घः सानुबन्धकत्वाच्च ह्रस्वापांतात्सकोप्यग्रहणं उणादौ कषे स कसः इत्य-
त्रतु सदीर्घादयइति सदाशब्दस्य बहुलार्थत्वादग्रहणं अथवा इच्छायाभित्यनुवृत्तेर-
निष्ठार्थत्वादिह न भवति अतएव च जुगुसत इत्यादौ स्वार्थेसेऽपि न भवति एव-
मप्यसादेर्भादिरित्यदोषसो जिघत्सति संजिगंसते वत्सोमात्रइत्यादौ क्तोवेत्यतो
व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्नदीर्घः अतएव च तनोतेस्तितांसति नानिडिति गुण-
निषेधे पत्वेऽनेनदीर्घः एवजिगीषतीत्यर्थः दारायि जेः सपरोक्षयोरिति युयूषतीति
तुः सइतीप्तिषेधः एवरुरूपतीति रुशब्दे जुहूषतीति हु दानादनयोः ॥ यः ॥ ५ ॥
इअइतिच्छेद् इ इतिलुप्तसिनिर्देशः पूर्वइति अवयवे समुदायोपचारादेवमुक्त पूर्वस्थे-
त्यर्थः एतच्च पूर्वस्यहसादिरित्यतोऽनुवृत्ते अतएवषष्ठीनिर्दिष्टत्वादित्यस्यातो भवति॥
गुणः ॥ ६ ॥ सादन्यत्र प्रकृत्यर्थो गुणः अप्रधानं प्रधानं तु प्रत्ययार्थः सप्रत्ययेतु
प्रकृत्यर्थः प्रधानमिति तथोदाहरति काष्ठेनेति अन्यथा इच्छांप्रतिकाष्टानां करणत्वा-
भावात्तृतीयानोपपद्यते पचरत्रसे द्वित्वे यः स इति पूर्वस्थेत्वे चो कुत्वे षत्वे श्चे
पिपासतीति पातुमिच्छतीत्यर्थः तित्यक्षतीति त्यक्तुमिच्छतीत्यर्थः विवक्षतीति वक्तु-
मिच्छतीति वचेः प्राग्वत् जिघृक्षतीति ग्रहीतुमिच्छतीति ग्रहेः से द्वित्वे कुहोरिति-
चुत्वे इत्ये वुःसइति इडभावे होडइति ढत्वे आदिजवानामिति ज्ञाभेयकारे ग्रहा
किडितिचेति चकारात्संप्रसारणे नानिटीति गुणप्रतिषेधे षहोरितिढस्यकत्वे षत्वं एव
पिघृक्षतीत्यत्र प्रष्टुमिच्छतीति प्रच्छेर्नश्चादिना पत्वे प्राग्वत् जिघांसतीति हतुमिच्छ-
तीति सेसेदीर्घ इतिदीर्घः घत्वतु हनोघ्न इत्यत्र प्रतिपादितम् अतएव ॥ हन्ते सो-

प्रकृत्यर्थो गुणः सप्रत्ययादन्यत्रभवति । काष्ठेनपिपक्षति
पिपासति त्यज हानौ तित्यक्षति विवक्षति जिघृक्ष-
ति ॥ हंतेःसोणित् ॥ ७ ॥ हंतेः सप्रत्ययोणिद्भवति ।
णित्वाद्बृद्धिः हनोऽग्रे जिघांसति ॥ ऋतइर् ॥ ८ ॥ ऋका-
रस्यैर्भवति ऋडितिपरे । असार्वत्रिकोऽयं विधिः ष्वोर्वि-
हसे इति दीर्घः चिकीर्षति परिजिहीर्षति नृप्लवनतर-
णयोः तितीर्षति ॥ यतः ॥ ९ ॥ यकारस्यपूर्वस्याकारस्य
चलोपोभवति अनपिविषये । चिकीर्ष्यते देवदत्तेन चि-
कीर्ष्यते चिकीर्ष्यते यतः इति यकारलोपः पापचिता ॥
इम्से ॥ १० ॥ दादीनां सेपरे इसादेशो भवति पूर्व-

णिन् ॥ ७ ॥ इतीदानीतनैः प्रक्षिप्तं केचित्तु इदं वक्तव्यमित्याहुः तेषामधिजिगांसते
इतीडाः से असादेरिति गमे. तित्तांसनीत्यत्रापि चदीर्घो विधेय दीर्घइत्यत्र च स्वरां-
तम्येत्यर्थोऽपि दुर्लभः ॥ ऋत ॥ ८ ॥ असार्वत्रिकइति काचित्क् इत्यर्थं तरतीत्यादौ
विशेषविहितेन गुणादिना बाधितत्वादितिभावः अत्रच कीर्तयतीत्यादानुपवार्थं ऋ
ऋतइति सवर्णस्य दीर्घेण द्वितीयोपि ऋकारो निर्दिश्यतेऽवोर्वाति इरितिशेष चिकी-
र्षतीति कर्तुमिच्छतीति कृन्-से नानितीति गुणनिषेधेऽदीर्घं द्वित्वेचुत्वेदीर्घपत्तं एवं
ह्यत्र परिजिहीर्षतीति तृ सेट्परस्मैपदीच तितीर्षतीति वु.सइतीप्तिनपेध. शेषंप्रापवत्
अभयोदाहरणप्रदर्शनतु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिसूचनार्थं धातो-
रित्येवमहणा यत्तत्परत्वादकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इत्याह यतइति यकारस्या-
कारस्येति इकारस्य ग्रहणं न भवति चेरेति योगांतरारभात् लोपो भवति
नोलोप इत्यतोऽनुवर्तमान इत्यर्थः एवमातोऽनपीत्यतोऽनपीति चिकीर्ष्यतइति चिकी-
र्षते कर्मणि यक् येदीर्घबाधितत्वात्परत्वादलोप कर्तुरनुक्तत्वात्तृतीया पाप-
चितेति पापचितेः कर्तरिकर्मणि वा तादिनेकस्वरत्वादिद् अलोपयलोपो
अलोपस्य तद्वद्भावो न भवति यलोपविधिसामर्थ्यात् सत्यपि वा तद्वद्भावे
येननाव्यवधानमिति यलोप सिंहावलोकितन्यायेनच विदोऽनवानामित्यतः संव-
ध्यमानस्य वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वाद्धसात्परस्य यस्य प्रायेण लोपो
नेति बोधयितेत्यादिसिद्धिः ॥ इस्ते ॥ १० ॥ इहदाहावित्यतो दादिग्रहण-

स्यचलोपः सस्तोनपीति सकारस्य तकारः दित्सति
धित्सति प्रमित्सति डुलभष् प्राप्ता खसेचपाद्गसान्
स्कोराद्योश्चेति सलोपः लिप्सति लिप्सते रभ राभस्ये
रिप्सति ॥ पतोवेट् ॥ ११ ॥ पल्लपतने इत्यस्माद्धातोः इट्
वाभवति । पित्सति पिपतिषति ॥ आप्रोतेरी ॥ १२ ॥ आप्रो
तेराकारस्येकारादेशोभवति पूर्वस्यचलोपः । ईप्सति ॥ अ-
शेरनायोवा ॥ १३ ॥ अशोर्द्धातोरिच्छायांवा अनायप्रत्ययो

मनुवर्त्तमानमत्रजिघृक्षितान् दादीनादत्ते तदाह दादीनामिति स्वरस्येति लोपः पच
मित्यतोऽस्येत्यनुष्ठेते पूर्वस्येति पूर्वस्य ह्रस्वादिरित्यतस्तत्रपूर्वस्य सर्वस्येत्यर्थः नातस्य
नर्थकत्वात् पप्रिनिर्दिष्टेत्यत्रार्थवद्गृहणपरिभाषया अर्थवत्त्वेत्वव्यापार पूर्वस्य ह्रस्व-
र्थकम् अवयवत्वान्नचस्वरूपस्य द्वित्वादुभयोरर्थवत्त्वं समानमितिवाच्यं अभ्यासि
कोरेश्वप्रक्षालनादानात्सर्गान् विधीन्वाधत्तइति ह्रस्वादिशेषे शिष्टस्यावयवत्वा-
दित्सतीति दातुमिच्छतीति दात्वं सेद्वित्वे अस्येत्यतो विग्रहणादात्त इतिपूर्वलो-
पस्यच ते दातुत्वात्तिवादिष्वर्करीत्यपि अदेइत्यलोपे बुभूषतिवद्रूपाणीत्यर्थः ए-
चित्सतीति धाव्य मित्सतीतिमातेर्मानार्थस्यदुर्लभइति अनिडात्मनेपदीलिप्सतइति
लब्धुमिच्छतीति लभे सेनिटिद्वित्वे इमि पूर्वलोपे स्कोराद्योरिति सलोपे भस्य च
एव स्यादित्यर्थः रभराभस्ये रभसत्त्वं रिप्सतइति पूर्ववत् यतइतिसस्येत्यतिशेष
अतलपलक्षण पतेर्ग्रहण तनिदिरिद्राभ्यामित्यर्थ एतच्चोदितोवेत्यत्र वेति योगविभागे
वाशब्दव्यवस्थार्थाहभ्यते तितनिपति तितासति दिदिरिद्रिषति आतो नपीत्यत्रार
योगविभागात् किडत्यप्यालोपे दिदिरिद्रासति पित्सतीति पित्सतीतिस्कोराद्योरिति
इस सलोप ॥ आप्रोतेरि ॥ ११ ॥ १२ ॥ अयंभावः इःसः इत्यत्र लघोदीर्घः इत्य-
तोदीर्घोऽनुवर्तते लोपः पचामित्यतश्चेकारः सच व्यवस्थितार्थः तेनापृह्णप्रधाभिसे
दीर्घश्च भवतिईप्सतीति प्राग्वदिति दीर्घे सलोपः जपेस्तु वक्ष्यति कधेरीस्ततीरि
अत्रसिधौ अदादिगणे रुगागमो निपात्यते ॥ अशेरिति ॥ १३ ॥ भोजनार्थाद्वक्त-
व्यइतिशेषः अशनायतीति सघातुरितिधातुत्वात्तिवाद्यः अशिशिषतीति पक्षेस
इङ्गुब्बय बहुवचनस्यफलमाह गुपादिभ्यइति गुरीतिज्जितमानवध्दान्शान्भ्यइत्यर्थ-
एतच्चप्रयोगालभ्यते स्वार्थेइति धात्वर्थेइत्यर्थः एतच्चयोगांतरारभादस्यपते इच्छा

भवति अश् भोजने अशनायति अशिशिषति ॥
 गुह्यः ॥ ४ ॥ गुपादिभ्यः स्वार्थे संप्रत्ययोभवति ।
 द्वित्वं गुप् कुत्सने जुगुप्सने कित रोगापनयने संशये
 च चिकित्सति तिज क्षमायां नितिक्षति मान् विचा-
 रणे ॥ मानादीनाम् ॥ १५ ॥ मानादीनां पूर्वस्याकारस्ये-
 कारो भवति ॥ मीमांसते वध जिंदायां बीभत्सते दान्-
 शान् तेजने दीदांसति शीशांसते ॥ आयः ॥ १६ ॥

याहि पूर्वणैव सिद्धत्वात्तत्त्वार्थानिर्देशादानीर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे स्थिरितिभावः
 द्विश्रेति पतञ्ज यद्गुप्सनादनुवर्तते तस्मिन्संप्रत्यये धातोर्द्विवचनमित्यर्थः गुप् कुत्सने
 निंदाजुगुप्सते गुपेन्न से द्वित्वे कुहोरिति चुत्वे सधातुरिति धातुत्वात्तिवादिष्वपि
 प्रत्यये अदेइत्यलोपः गुपेरात्मनेपदित्वात् पूर्ववत् सातादप्यात्मनेपदं सिसतासी-
 त्यत्रार्थवद्गृहणपारिभाषया स्वार्थिकस्याग्रहणादिद्वन वु स इत्यत्र सङ्घित्योगविभा-
 गाद्वा आगमानित्यत्वाद्वा गुणाभावस्तु नानिदं इति सिद्धपण कित रोगापनयन
 रोगशान्तिः संशयः सदेहः चिकित्सतीति पूर्ववत्परस्मैपदं तिज तितिक्षत इति चोः
 कुन्वगम्यचपे के किलादितिषत्व ॥ मानादीनामिति ॥ १५ ॥ आदिशब्देन वधूदा-
 नशानामग्रहण मीमांसतइति यःसे इतीत्वेकृते तस्यदीर्घः सेदीर्घइति समस्त तेनेत्वस्यैव
 दीर्घविधेनेवा ननुपरत्वाद्विशिष्टत्वाच्च दीर्घेणेत्य वाधिष्यते मैवं पूर्वस्य सेदीर्घ इत्य-
 स्यायमर्थः सेपरतो यद् स सेरिति इना समासे अइत्वेत्येव तस्यदीर्घः रादीर्घइति
 समस्तं तेनेत्वस्यैव दीर्घविधेन बाधावकाशः पूर्ववदात्मनेपदेडभावौ ॥ आयः ॥ १६ ॥
 गुह्यइत्यनुवर्तते अत्रच गुपाद्यो गुपधुपूर्वच्छपणपनयो वेद्या तथोदाहरिष्यति
 स्वार्थेइति अनिर्दिष्टार्थत्वात्प्रकृत्यर्थ एवेतिभाव गोपायतीति गुपेराय छप-
 रागुणः प्रतिषेधाभावस्तु छिपुषादेरित्यत्रोपपादित सधातुरिति धातुत्वात्ति-
 प्रादिषु पूर्ववत्प्रक्रिया पणायतीति स्तौतीत्यर्थव्यवहारेयं त्वायप्रत्ययो न प्र-
 गुज्यतइति पणतइत्यत्रात्मनेपदार्थानुबन्धस्य चरितार्थत्वादायप्रत्ययांतादा
 मनेपदं न भवति अवयवेक्षचरितार्थेच्छिगसमुदायस्य विशेषक भवति पन-
 रति चकार स्तुतिमाकर्षति पनचइत्ययधातुः स्तुतौवर्तत इत्यर्थः पनायतीति
 तौतीत्यर्थः यच्छिद्विश्रेति पूर्वसुत्रस्य चकारोऽत्रापि संबन्धन इत्यनपि आय-
 त्ययोनास्यादिति येन पनिपीष्टत्वादावनुबन्धस्य चरितार्थत्वादिहाप्यात्स-

गुपादिभ्यः स्वार्थे आयप्रत्ययो भवति गुप् रक्षणे
गोपायति धूप संतापे धूपायति विच्छि गतौ विच्छा-
यति पण व्यवहारेस्तुतौ च पन च पनायते पणायते ॥
नाम्नो यईचास्य ॥ १७ ॥ नाम्न इच्छायामर्थे यःप्रत्ययो

नेपद् न भवति ॥ नाम्नो ॥ १७ ॥ अत्रेच्छायामात्मन इत्यनुवर्तते इति सप्रत्यय-
विधाविहापि इधिकर्मणोनाम्नइच्छायामर्थ इत्यर्थं ननुचैवं देवदत्तस्य पुत्रमिच्छति
यज्ञदत्तइत्यादावपि प्राप्नोति सैवम् आत्मशब्दस्यादृष्ट्या क्तेवेत्यतोनेकार्थवानुवृत्तेर्वी
कर्तुर्यदित्यतः कर्तुरनुवृत्तेश्च कर्तुरेपितुआत्मसंबन्धिन एषित्रा आत्मनयिष्यमाणा-
र्थोत् नाम्नइत्यर्थोत्तस्सन्निधौगइति यप्रत्ययेपरे पूर्वनाम्नइत्यर्थः पुत्रीयतीति आत्मन-
पुत्रमिच्छतीत्यर्थः अत्रेच्छते कर्मण पुत्रादेः पिताआत्मन इष्यमाणाथार्थोत् यप्रत्यये
ईत्वेच सधातुरिति धातुत्वात्कर्तरिभावेच तिबादिर्भवतिवत् कर्मणिनु अस्मात्प्रत्यया
न भवति गन्तव्यतस्सर्गार्थप्रत्ययार्थानिःप्राप्तियतविपर्ययः अ वस्तुतस्तं विषयीकरोति
अतोऽकर्मणा इच्छतीति पुत्रियादयो नीम वादिभ्यः आचाराभ्यांनु उपमानकर्मण्यत-
र्भाव्युपमेयस्य कर्मणोत्ततर्भावात् पुत्रीयतेतिष्यमिति कर्मण्यपि प्रत्ययानुपपत्तिः
यथाइयेनायते काकइति उपमानकर्तुरर्भाव्युपमेयकर्तुरे प्रत्ययः धनीयतीति
प्राग्वत् वातुवृत्तेश्च पक्षेवाक्यमपि भवति निपातानामनेकार्थत्वाच्च मांतेभ्योव्यत्ये-
भ्यश्च किमिच्छति उच्चैरिच्छतीत्यादौ यो न भवति काम्यमपीति यविषय
इतिशेषः पुत्रकाम्यतीति पुत्रमात्मन इच्छतीत्यर्थः प्राग्वद्धातुत्वाद्विरुद्धेति
अर्थमात्रं वक्ष्यमाणे विडिक्करणइत्यत्रयोनुवर्तते वाशब्दश्च तेनयोपि

१ नाम्न इति किमर्थं घातोः पूर्वेषां सविधानात्परिशेषेणानाम्नो लामात् न सिवतादभ्याऽऽ-
यास्यतीति वाच्यं क्षत्यऽभावात् न च वाच्यति मरुत्यतीत्यादौ कुत्वज्जवादिप्रसंग इति वाच्य
अन्ययोरदित्यत्र जवाऽकरणेन ये पदकार्याभावस्य ज्ञापितत्वाच्च राजीयतीत्यत्र तु ज्ञापकसिद्ध
न सर्वत्रेति न लोपः सिद्धमिति नाम्नो य पक्षे तु कुत्वाद्यत् भावो युक्त एव न चाऽत्र पक्षे
राजीयतीत्यत्र न लोपाप्रसंगः ओर्ध्वमोरित्यतो लोप इति कृत्वा ये इत्यतो ये इति वक्ष्यो-
गादित्यतो नेति चातुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येय नेति स्वरूपपर शब्दाधिकारात्पछ्या विपरि-
णमयितव्य तेन नाम्नो वस्य लोपे ये इति लाभादित्य व्यर्थं नाम्न इति चेदुच्यते एकत्वस्य
विवक्षणार्थं नामग्रहण तेनाऽनेकस्यनाम्नः पदाद्वा नय महात् पुत्रमिच्छति इति किंच महा-
पुत्रीयतीतिस्मात्

भवति तत्सन्नियोगे धातोरकारस्येकारोभवति । आ-
त्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः धन-
मिच्छति धनीयति काम्यमपीच्छति पुत्रकाम्भति ।
मैथुनेच्छायांनास्रः स्यप्रत्ययोवक्तव्यः । वृषेण मैथुनमि-
च्छतिवृषस्यतिगौः । भोजनेच्छायां नाम्न्यन्तादस्यस्यप्र-
त्ययो वक्तव्यः । दधिभोक्तुमिच्छति दधिप्यति पिपासा-
याउदकात् न्यः कलोपश्च उदकंपातुमिच्छति उदन्यति
करणेचयक् कंदूयति कंदूयते महीयति महीयते न-
मस्यति तपस्यति ॥ जिडित्करणे ॥ १८ ॥ नाम्नोञिः प्रत्य-
यो भवति करणर्थे सचडित् ञकारोवृद्धचर्थः । सधातु-
रिति धातुसंज्ञायां तिवादयः घटिति इति स्थिते अत-
उपधाया इति वृद्धिप्राप्तौ ॥ मितां द्वस्वः ॥ १९ ॥ धातुपाठे

भवतिङित्वं च विनासबंधत्वान्नयेन सबध्यते निपातानामनेकार्थत्वाद्धानाप्नो य इत्य-
नेनैव करणेविधीयते कडूयतीति कडूकरोतीत्यर्थः अत्रावयवेऽचरितार्थं लिङ्गं समुदा-
यस्यविशेषकं भवतीति कडूवो वित्वात्कडूयत इत्यपि भवति एवंहृणीडो डित्वात्
हृणीयते इतिभवति ॥ जिडित् ॥ १८ ॥ लुप्रसिक्कोनिर्देशः सचेतिसभिर्द्धित्
ङित्कार्यकृदित्यर्थं चकारइति णकारोपादानेनागितुद्धे, सिद्धत्वात् ञकारोपादान
यडोङित्त्वदुभयार्थमितिभावः ङित्वादिति ङितिदेरितिविशेषः सधातुरित्तीति विप्रत्य-
यांतस्येति शेषः घटयतीति घटकरोतीत्यर्थे घटशब्दात्त्वौ टिलोपेधातुत्वात्तिवादि-
चत्रपिच गुणायादेशयोर्घटयतीत्युदाहृतस्यादित्यर्थः अत उपधायाइति वृद्धिस्तु अलो-
पस्य स्थानिवद्भावात् भवति तसादौतु भवतिवन्महयतीति महांत करोतीतिवौटि-
लोपेन महतोऽतो लोपः तस्यतद्वद्भावात् वृद्धिः एवंसर्वत्रज्ञेयं ततोऽपि जेगुणाया-
देशौ ऊढयतीति ऊढी ऊढवा करोतीत्यर्थः पृच्छतीत्यस्यऋदादेरेफाविरादेशो यथा
भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थःएतच्चार्यकथनमात्रमिति सुविशदं गुर्वीदेरिष्टेमानियस्तु
इत्यत्रोपपादितं प्रथयतीति पृथुं करोतीत्यर्थे वौटिलोपे ऋकारस्य रः
द्वडयति दडकरोतीत्यर्थः गरयति गुरुकरोतीत्यर्थे वौ गुर्वीदे-

मितित्येवंपठितानां द्वस्वोभवति अपकर्तारि गुणः घ-
टंकरोतीति घटयति महातंकरोतीति मह्यति ऊर्ध्वं
करोति ऊढयति ॥ पृथ्वदेरः ॥ २० ॥ पृथ्वदेर्द्धातोः ऋकार-
स्यरो भवति औपरे । पृथुंकरोति प्रथयति द्रढयति ॥
धातोः प्रेरणे ॥ १ ॥ धातोः प्रयोजकव्यापारार्थं निप्रत्ययोभ-

रित्यत्र जेरपि प्रश्नेपाद्भ्रादेशे टिलोपनिषेधः उपवाद्युद्धिस्तु सज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वान्नभवति अल्पयतीति अल्पकरोतीत्यर्थः । पक्षेऽत्र कनादेशे कनयतीति ज्ञेय ज्ञे-
डित्करण इत्यत्र च कोवेत्यतोऽनेकार्थवानुवृत्तेरर्थातरेपि विभ्रवतीति घटमाचष्टे
घटयति वीणया उपगायति उपवीणयति श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयतीत्यादौ तत्रत-
त्रार्थे केवलेभ्यो नामभ्यः प्रत्यय, असमर्थैः प्रत्ययार्थः विशेषणैः संबंधः अतएव
उपावीणयदित्यादावडागमादिकार्यमप्युपसृष्टस्य न भवति कितु केवलस्यैव असंप्रामय-
तेत्यादौ तु सपातात्प्रत्ययोऽडादिकार्यमपि सवशात्तस्य यथास्यादिति तुरादौ संप्राम-
शब्दः पठ्यते इति न व्यभिचार । केचित्तु सोपसर्गाद्वातोर्धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये वि-
धित्सिते उपसर्गा, पृथक्क्रियते परिशिष्टात्प्रत्यय इति ज्ञापकार्योवा स धातुसंज्ञानिमित्त-
प्रत्ययः सोपसर्गावादि भवतिसंप्रामयतेरेवेति नियमार्थोवा संप्रामशब्द इति वर्णयति ॥
मिताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मिदित्येवमिति घटादयो मितित्येवमादिना प्रतिपादितानामित्यर्थः
हन्त्रोभवतीति रातोवावित्यतोनुवृत्तेर्बावितिशेषः घटयतीति घटमानं प्रयुक्त इत्यर्थः
चौ अतउपधाया इति वृद्धेर्ह्रस्व शेषपूर्ववत् ॥ धातोः ॥ १ ॥ इद्व्यापारमात्र-

१ ननु प्रेरणे इति धातोर्विशेषणमस्तु प्रेरणे वर्त्तमानाद्वातोर्धिरिति अथ पचति पाच-
यतीत्युक्ते व्यक्तमर्थात्तर गम्येत तत् कथमय स्वार्थिक, इह हि कः पचैरर्थं याऽसौ त-
ज्जुलानां विह्वलितः अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन च पच्यर्थता यो हि पानार्थ-
मुदकमाहरति विक्रयार्थं च काष्ठान्याहरति शीतं चापनेतुमग्निसमिद्धे पेष्टु च तं जुलान्प्रक्षाल-
यति नाशौ पचतीत्युच्यते तत्कस्य हेतोर्विह्वलितं प्रति साधनाऽभावात्तदवच्छेदकाभावाच्च
अतस्तादर्थ्यादेवाधिश्रयणादीनां पच्यर्थता तद्वज्रेरकव्यापारोपि तादर्थ्यादेव पच्यादिव्याच्यो
भविष्यति निप्रत्ययस्तु द्योतकः ॥

वति अकारोवृद्धार्थः । कुर्वन्तं कारयति, यः स प्रयोजकः
 पाचयति । शास् अनुशिष्टौ अनुशासयति ॥ हनोर्धत् ॥ २ ॥
 हन्तेर्धदादेशोभवति ङिणिति परे इण्णपूर्वाङ्गिते घात-
 यति ॥ शदेः शत् ॥ ३ ॥ शदेर्द्धातोः शदादेशोभवति जौ
 परे । शातयति । रातोर्जौ पुक् ॥ ४ ॥ ऋगतावित्यस्यातो रा-
 कारांतस्यचजौ परे पुगागमो भवति । ऋ गतौ गुणोऽ-
 अर्पयति दापयति स्थापयति पाययति । इडादेर्जौ
 पुग्वक्तव्यः । इङ् अध्ययने वृद्धिरायादेशश्च यतः इति
 यस्यलोपः अधिपूर्वः अध्यापयति द्वी लज्जायां द्वेपयति

स्य कर्तृकृत् व्यापारस्यच क्रियासु सर्वत्रापि सत्त्वात् प्रेरणाग्रहणानुपपत्ते चुरा
 देरिति योगात्तरारम्भाच्च प्रयोगानुकूलो विशिष्टोव्यापारः प्रेरणार्थ इति मत्वाह प्रेरणे
 प्रयोजकव्यापार इति । अथवाकर्तुर्यद्वित्यत कर्तुरिति वर्तते प्रेरयतीति प्रेरणइति
 कर्तरियु ततश्च कर्तुं प्रेरक प्रयोजक, कर्तेति यावत् तद्वान् प्रेरणाध्येपणादिलक्ष
 णव्यापार एवोत्पत्ते प्रवृत्त्याविनाशात्तत्र समवेतत्वेन नित्ययोगे मत्वर्यायाकारप्रत्य-
 येन प्रेरणइत्युच्यते तस्मिन्वाच्य इत्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्याह कुर्वन्तमित्यादि सएव
 हि स्वतन्त्रस्य कर्तुं प्रेरकइतिभावः पाचयतीति पचन्तप्रेरयतीत्यत्रार्थः पचेजौ उपधा
 वृद्धौसधातुरिति धातुत्वात्तिवादिष्वपि च गुणायादेशौ एवपाचयेत् पाचयतु अपाच-
 यादित्यादि ॥ हनो ॥ २ ॥ ङिणतीति आदिस्वरस्येत्येतोनुवर्तते एतच्च कचिद्द्वयो-
 रित्यत कचिद्ग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते घातयतीति प्रतप्रेरयतीत्यर्थः ॥ शदेरिति ॥ ३ ॥
 शद्लशातन इत्यस्य जौ शदादेशोवक्तव्य इत्यर्थः । शातयतीति शीघ्रमात्रं
 प्रेरयतीत्यर्थः ॥ रात ॥ ४ ॥ किमत्र रेफस्यग्रहणं ऋकारातस्य
 वा ऋगतावित्यस्य वा नाद्यः स्वरेण साहचर्यात् अतएवातोयुगित्यनुवृत्तावपि
 पुनराद्ग्रहण न द्वितीय अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अंतोत्यमेवाश्रित्याह ऋगतावि-
 त्यस्येति अर्पयतीति ऋच्छत प्रेरयतीत्यर्थः नन्वत्र ऋजौ इतिस्थिते गुणवापित्वा पुक्-
 स्यात्ततो न गुण प्राप्नोति मैव लघूपधत्वादापयतीति दत्त प्रयुक्त इत्यर्थः, इडादे-
 रिति इङ् अतएरिति छेद् तत्रेकेति छुपपट्टीकोनिर्देशस्तदयमर्थः, इडा इडादीना-
 मादित्यात्वं जौ परेवक्तव्ये तत्रकृते आतोळाक्षणित्वादातइत्यत्राप्त पुगपि वाच्यइत्यर्थः

लीङ् विलेपने लीङाकारः विलापयति । पादेयुक् । पाय-
यति शौं तनूकरणे शाययति । प्रीञ्धूञ्जोर्लुक् औ प्री-
ञ् तर्पणे प्रीणयति धूञ् कंपने धूनयति जानातेर्वाह्रस्वः
ज्ञा अवबोधने ज्ञापयति ज्ञपयति । वेटिसेदीर्घताचव-
क्तव्या । जिज्ञापयिषति चकाराद्विरुक्तलोपश्च जिम्र-
त्ययः पुगागमः सप्रत्ययो द्वित्वं जेरिति जिलोपः
स्कोराद्योश्चेति सलोपः जीप्सति जिज्ञापयिषति इतिरूपे
जानातेर्वा ह्रस्वः नानिडसेरित्यगुणः ॥ अथदशमो गणः ॥

तथापकारश्चातादेशः पुक् वक्तव्य इति तत्रादेतोऽभयोरैकत्रविधेरसंभवात्सामर्थ्या
त्प्रयोगानुकूलो भिन्नएव विधिर्ज्ञेयः तथोदाहरति अध्यापयति इडोत्रात्वपुको वि
अधीयान प्रयुक्त इत्यर्थः । एवंजिज्ज्यादीनामपि जापयतीत्याद्यपि ज्ञेयं हेपयतीति
हियोत्र एत्वपुको विहितं प्रयुक्त इत्यर्थः । एवंलेपयतीत्याद्यपि ज्ञेयं पादेरिति अय-
नाशय, रातोवावित्यत्रातोयुगित्यतो युगप्यनुवर्तते कचिद्वयोरित्यतोऽनेकार्थकाचिद्-
हणच तेनयुक्पुकोः प्रयोगानुकूलो विधिरस्तेनैव भवतीत्यर्थः, पाययतीति पाते, पिबतेश्च
वापुकि वेर्गुणायाएवं छाययति शाययतीत्यादि प्रीञ्धूञोरिति औवावाच्य इतिशेषः
प्रीणयतीतिप्रीणतं प्रयुक्तइत्यर्थः । औञ्जित्करणत्वं धूनयतीति धूनतप्रेरयतीत्यर्थः,
पक्षेप्रापयति धावयतीति वृद्धि जानातेरिति अयंभाव मारणतोषणतिशामनेपु
ज्ञामिदुक्तस्तस्यमिताह्रस्व अन्यस्यनेति बाह्रस्व इत्यर्थः । ज्ञापयतीतिमारयति सोषय-
ति निशामयतीति वार्थः अत्रांतरंगत्वादावौ पुकिपश्चाद्भ्रस्वः पुकोहि अर्थानपेक्षत्वे
नातरंगत्वं ज्ञापयतीति बोधयतीत्यर्थं बाह्रस्वइति इह्छेछार्थसप्रत्ययात्सादन्यःप्रत्ययः
प्रत्ययांतादपि भवतीति ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः । विवक्षाया ज्ञपेर्वताद्धातोःसप्रत्यये
नैकस्वरत्वान्नित्यमिद् प्राप्तः वुःसे इत्यत्र सइति विभक्तेन पक्षे इट् निषेधेज्यपोदादि-
त्वादित्से इति सिपूर्वलोपे ईप्सतीतिवहीधेन जीप्सतीतिरूपस्यादितिन्याख्येयमि-
त्यर्थः, तथाहि बाह्र् वुस्सइति व्याख्येयः, सेपरे इसदीर्घताच इससइति व्याख्येयः
पूर्वलोपस्तु इसाव्याप्तित्वादागतएव जिलोपइति अपेन्यस्मिन्ननिदि विधीयमानत्वा-
दिति भावः, स्कोरिति शेषः जिज्ञापयिषतीति इट्पक्षेऔ गुणायौ जिज्ञापयिषती-

चुरादेर्जिः ॥ १ ॥ चुरादिर्गणात्स्वार्थेजि प्रत्यघोभवति । चुर-
स्तेये चोरयति पालयति चिती संज्ञाने चेतयति अ-
र्च पूजायां अर्चयति जकारानुबन्धत्वादात्मनेपदमपि
चोरयते ॥ ञेरद्धिश्च ॥ २ ॥ ज्यंताद्धातोर्भूतेर्थे अङ्प्रत्ययो
भवति दिवादिपरः सेरपवादः धातोर्द्विवचनं ङकारो
गुणनिषेधार्थः अचुचुरि अत् इति रिथते ॥ जेः ॥ ३ ॥ जिति
णितिचपरेञ्जेलोपोभवति ॥ लघोर्दार्धः ॥ ४ ॥ अङिसतिपूर्व-

ति ह्रस्वाभावपक्षे ॥ चुरादेः ॥ १ ॥ स्वार्थेइति पूर्वैर्गैवसिद्धे विधानांतरारम्भादिति
भावः कुरेति स्तेयं चौर्यं चोरयतीति उपधागुणः अपित्वेनङ्स्वाशक्या प्रतिषेधस्या-
भावो लिट्युपादेरित्यत्रोपपादितः एवचोरयेत् चोरयतु अचोरयत् चोरयांचकार
चोर्यात् चोरयिता चोरयिष्यति अचोरयिष्यत् इत्यादिसर्वत्रज्ञेयं चिती संज्ञानं
चेतनं चेतयति अर्चयति अर्चपूजायामित्यस्य चकारेति अपिशब्दात्परस्मैपदमपि
चित्स्वरितेतद्व्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः चोरयते इति एव चोरयेत् चोरयता
अचोरयत् इत्यादि ॥ जेः ॥ २ ॥ जित्मात्रं धातुनांस्त्विति सामर्थ्यात्तद्वत्प्रहणमि-
त्याह वंतादिति भूतेऽर्थेइति भूतेसिरित्यतोनुवृत्तिरित्यर्थः दिवादीति सेरिवेतिभावः
सेरपवाद इति तस्मिन्प्राप्ते आरभ्यमाणत्वात् द्विश्चेत्यस्यार्थमाह धातोश्चेति ङकार
इति अङ्गिच्छाविति विशेषणार्थश्च ॥ जेः ॥ ३ ॥ अत्र नानिटीत्यतोऽनिटीति वर्तते
आतोऽनपीत्यतोऽनपीतिच तत्तश्चानिडादिरपोन्यः प्रत्ययोऽस्यनित्तिमिति चोरयत
प्रयुक्तइतिभ्यताऽरेणार्थं चोर्पूर्वस्य जेरेनेन लोपः एवं कारयति कारक इति
बुणि लोपः इति एषा दिक् विङ्गतीत्यनुवृत्तावत्र नस्यादिति किति ङिति च
पर इति वृत्तौ न पठनीयं अनटीत्यनुवृत्तिरपि प्रयोगानुकूलेति करितंहारितमिति
सेट्यपि च कचिद्भवति तथा गुण इत्यतो गुणोप्यनुवर्ततेकारयाचकारेत्यादौ वेगुणो-
ध्यनेन विधीयते तत्र न लोपप्रसङ्गः परिणमस्य प्रापयेत्यादौ गुणेष्वकारस्यस्वर-
वत्त्वादयः ॥ लघोः ॥ ४ ॥ अङिसतीति अङ्गिच्छोरित्यतोऽनुवर्तते पूर्वस्येति पूर्वस्य

१ चुरादेः, चुर आदिर्यस्येति तद्गुणलविज्ञानो बहुव्रीहिः अनुद्धातावयवभेदसमुदायस्याऽ
न्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रयणादेकवचनं चुरादेर्धातोर्धि, प्रत्ययः चोरयति चोरयते चुरादौ यानि
नामानि पठितानितेभ्यस्तु वचनसामर्थ्याद्भिः हस्तिनाऽतिक्रामति हस्तयति ॥

स्यलघोर्दीर्घोभवति । अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरत्
विदू ज्ञानं अवीविदत् अदूदुहत् ॥ अडिलघौद्वस्वः ॥ ५ ॥
अडिसन्तिपूर्वसंबन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघौ
परे उपधायाश्च द्वस्वो भवति । अपीपठत् अपीपचत्
अपीपलत् । पद गतौ प्रतिपूर्वः प्रत्यपीपदत् अजीघटत्

हसादिरित्यत लघोरिति असयोगादित्युक्तस्य अचूचुरदित्यादिचोरेरत्राडि द्वित्वे पूर्व-
शेषे अडिलघावित्युपधाह्रस्वे ह्रस्व इति पूर्वस्य ह्रस्वे उकारे अन्तेन दीर्घोऽकारः तस्य च
विधिसामर्थ्यात्पुनर्ह्रस्वो न भवति वेरिति बिलोपः शिष्टं स्पष्टं अदूदुहदिति दोषि
कश्चित्तमन्यः प्रयुक्त इति दोहयति तस्याडि उक्तप्रक्रियाया कृतायामेव स्यादित्यर्थः
लघोरिति किं अविभ्रजत् अततक्षदित्यादौ तु अडिलघावित्यतो लघावित्यनुवृत्तेर्गु-
रौ न प्रसंगः ॥ अडि ॥ ५ ॥ अत्राडोति समर्पिताह अडिसतीति परसप्तम्या हिबिना-
वश्य व्यवधानाद्येनानाव्यवधानमित्याश्रयणीय स्यात्कमेस्तु विविधौ धातोरिति प्रयोग-
विभागात् स्वाथं चोक्तोवेत्यतोनेकार्थवानुवृत्तेरनपि पक्षे वेरभावे अङ्घ्रिधौचकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वात् डौ उपधाह्रस्वाप्रवृत्तेरकयोगे विशिष्टत्वेनेत्वमपि नप्रवर्तते अच-
क्रमतेति नास्य सूत्रस्य विषयः पूर्वसंबन्धिन इति पूर्वस्यहसादिरित्यतोनुवृत्तेर्द्वित्वे
कृतेपूर्वरूपसंबन्धिन इत्यर्थः अकारस्येति अत इत्येतोनुवृत्तस्य इकार इति यसः
इत्यनुवृत्तलघाविति लघौ धात्वक्षरे पर इत्यर्थः उक्तपुस्कत्वेन पुंवत्वान्न तुम् वणौ
धात्ववयवो विशेष्यं वा उपधायाश्चेति धातोरित्यनुवृत्तेर्भिन्नकृतेर्योतोरुपधाया इत्य-
र्थः अतएवालिलवदित्यत्रव्यतस्योपधाया उकारस्यातरगामपि वृद्धिमावादेश च
वाधित्वा ह्रस्वो न भवति मामवानदीदित्यत्र तु ओण् अपतयन इत्यस्य कदित्क-
रणात् ह्रस्वनिषेधज्ञापकान्नित्यमपि द्वित्वमुपधाह्रस्वो बाध्यते अन्यथा द्विपूर्वं द्विती-
यस्य द्वित्वे कृते आकार उपधा नेति ह्रस्वो न स्यात् अङ्गीति किं कारयति लघौ किं
अततक्षत् उपधाया इति किं अचकाक्षत् अपीपचदिति पूर्वस्य इत्ये उपधाह्रस्ववे
च लघोरिति दीर्घः एवमपीपठदित्यादि अशिश्रियदिति वेरङ्गद्विश्रिते चकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वादसत्यपि औश्रीदुस्तुभ्योऽङ्स्यादिति तस्मिन् द्वित्वेऽङ्त्वादसति गुणे

नरितः ॥६॥ ऋकारांतस्याड्युक्तकार्यं न भवति । ङौकृ गतौ
अङ्गुठौकत् ॥ अययाचत् अङि पूर्वटकारस्यजः ॥ ७॥ अङिप-
रे पूर्वटकारस्यजकारो भवति । वह प्रापणे औजठत् ॥ वहःकृ-
तत्तौकृतसंप्रसारे होटस्तथोर्द्धः घुभिनाट्टिदश्च ॥ ऊढौ
चजिर्द्धिस्वधातुजरेड्द्विश्चस्वरादेर्ज औजठच्च ॥ घा
गतिनिवृत्तौ दादेरितीकारादेशे कृते पश्चाद्द्विवचनं

इयादेशः एवमदुद्रवदिति द्रुगतावित्यस्य असुसुवदिति सुगतावित्यस्य ॥ नरि ॥
॥६॥ ऋइयस्यासौरित् तस्य रित इत्यर्थः इत्याह ऋकारेत इति अङ्युक्तमिति
अङ्गिलघावितीत्वहस्वौ लघोरिति दीर्घश्चेति तदनुवृत्तेरितिभावः अङ्गुठौकदिति ङौक-
मानं प्रेरित्यर्थे ङौकतेवौ अङित्वत्वेऽपानामिति पूर्वस्य डकारे हस्वे औकारस्य
उकारे अङ्गिलघावित्यस्यानिषेधः एवमययाचदिति याचेः ॥ अङिति ॥ ७ ॥ औज-
ठत् औजिददित्यत्र वाच्य इति शेषः अथवा परमतमेतत् तत्र मतांतरे भवतीति शेषः
औजठदिति ऊढमकार्पादाख्यद्वेति विडित्करण इति न्यंतादूहेर्द्वित्वं प्रति विनिमि-
तलोपस्य तद्वत्त्वाद्कारवतो डकारस्य स्वरादेः पर इति द्वित्वे पूर्वस्य जः पाणिनी-
यमते तु वहतेर्दत्त्वादीनामप्यासिद्धत्वात् हतशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे चुत्वे जस्त्वेन
जः ऊढीति प्रकृतेस्त्वौजिददिति पूर्ववत् स्वमते जस्यावक्तव्यत्वे तु ढस्य झपाना-
मिति डे औजठदिति भवति सर्वत्रात्र नरित इत्यत्र नेति योगविभागादि-
त्वदीर्घौ न दादेरिति तत्र क्तेवैत्येतानुवृत्तस्य वा शब्दस्यानेकार्थत्वादितिभा-
वः अथवा अङ्गिलघावित्यत्रोपधाया इकारः संबध्यते उपधाशब्दश्चातु-
वर्तते रीगृदुपधस्यचेत्यवस्थापि तत्रानुवर्तते सचाल्पार्थत्वेन कचित्प्रत्यययोगानुसृत
उपधाया इकारोपि भवति प्रत्यतिष्ठिपदिति तिष्ठतेवौ अङि लुकि द्वित्वे पूर्वस्योपधा-
याश्चेकारे पत्वपुत्वे यत इतीति विदो नवानामित्यतस्तत्र सवध्यमानस्य वाशब्दस्याने-
कार्थत्वादिति भावः अथवा सिहावलोकितन्यायेनाङ्गिलघावित्यत्र लोपः पचामित्यतो
लोपस्यापि संबधात् रीगृदुपधेतुवृत्तस्य चस्यानेकार्थत्वात् पिवतेरुपधायालोपोपि
तेन विधीयते अपीप्यदिति पिवतेवौ युकि अङि प्राग्वदित्वे द्वित्वे दीर्घे च यलोपे
इकारस्य यत्व युकि वाद्वित्वे अङ्गिलघाविति उपधाविति हस्वे पूर्वस्य इत्वे

प्रत्यतिष्ठिपत् प्रत्यतिष्ठिपतां प्रत्यतिष्ठिपन् पा पाने यत्
इतिलोपः अपीप्यत् कृपू सामर्थ्ये ॥ कृपोरोलः ॥ ८ ॥ कृपो
धातोरकारस्यलकारोभवति । कल्पते ॥ ऋतृ ॥ ऋकारस्य
तृकारादेशोभवति व्यचीक्लपत् व्यचीक्लपतां व्यची-
क्लपन् इत्यादि । अथादेशविशेषो निरूप्यते ॥ दृशादेः प-
श्यादिः ॥ १ ॥ दृशादेर्द्धोतोः पश्यादिरादेशोभवति अ-
व्विषये दृशिर् प्रेक्षणे अस्यपश्यादेशः पश्यति अ-
व्विकरणात्वाद्भवतिवद्रूपनेयं पाइत्यस्य पिबादेशः
पिबति घ्रा गंधोपादाने अस्य जिघ्रादेशः जिघ्रति
ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः अस्य धमादेशः संधमति
लोहं लोहकारः स्था इत्यस्य तिष्ठादेशः तिष्ठति दाष्
दाने इत्यस्य यच्छादेशः यच्छति म्ना अभ्यासे अस्य
मनादेशः मनति ऋ गतौ इत्यस्य ऋच्छादेशः ऋच्छति
सृगतावित्यस्य धावादेशः शीघ्रगतौ धावति अन्यत्र
सरति शद्ल शान्ते अस्य शीयादेशः शीयति षद्ल वि.

दीर्घे चोपधालोप उभयत्र वा दीर्घ इति योगविभागादीर्घः । कृपू। सामर्थ्ये शक्तिः
आत्मनेपदी ॥ कृपो ॥ ८ ॥ रेफस्य लकारो वाच्य इत्यर्थे कल्पत इति अयुपधागुणे
रस्य लः एव कल्पयतीत्यत्रापि वौ गुणे रः वेर्त्तित्वादुभयपदं व्यचीक्लपदिति
व्यतादङि द्वित्वेरिति पूर्वस्यात्वे अङिलघाविति इत्वे दीर्घोलघोरिति दीर्घे रोल इति
सामान्यनिर्देशादृकारैकदेशस्वरस्य लकारैकदेशो लः गुणस्तु ऋदुपधस्येत्यनुवृत्तेरङिल
घाविति ऋकारः पुनर्ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न भवति ह्रस्वाधिकारे वा पुनर्ह्रस्वग्रहणमु-
पधाया ह्रस्वस्यैव श्रवण यथास्यादिति अतएवाचीकृतादित्यत्र कृतसशब्दनित्यस्या-
प्युपधाह्रस्वोपि भवति तत्र चानेकार्थवानुवृत्तेः पक्षे अचिकीर्तदिति ह्रस्वो न भवति
अथेति आदेशविशेषाः पश्यादय ॥ दृश्यादेः पश्यादिः ॥ १ ॥ अवादाविति अवादा-
वित्येतोनुवर्तमान इत्यर्थः अदिशब्देन यनुउपइत्यादीनां ग्रहणं पश्यतीति अयदइत्यलो-
पो भवतिवदिति विशेषोपाभावादिति भावः । घ्रा गंधस्योपादानं ग्रहणं जिघ्रतीति पूर्ववत्

शरणगत्यवसादनेषु अस्य सीदादेशः सीदति ॥ ग-
मांछः ॥ २ ॥ गमादीनां छकारो भवति अवादौ परे । गच्छति
इषु इच्छायां इच्छति यमु नियमे अस्य यच्छादेशः यच्छति
॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ ३ ॥ ज्ञा अवबोधने जनी प्रादुर्भावे अन-
योर्जादेशो भवति अवादौ विषये ॥ नाक्रयादेः ॥ १ ॥
क्रयादेर्गणान्नाप्रत्ययोभवति । जानाति जानीतः जानन्ति
जानासि जानीथः जानीथ जानामि जानीवः जानीमः ।
आत्मनेपदेपि जानीते जानाते जानते जनी प्रादुर्भावे
दिवादेर्यः जायते जायेते जायंते जायसे इत्यादि । श्रु
श्रवणे श्रुवः शृ आदेशः शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ॥ प्वादे-
र्ह्रस्वः ॥ २ ॥ पूव् पवने इत्यादेरवादौ परेह्रस्वोभवति पुनाति
पुनीतः पुनन्ति लुनाति लुनीतः लुनन्ति ॥ निविशादेः ॥ १ ॥

धावतीति प्रयोगवशाच्छीघ्रगतावेव धावादेशः इत्यन्यत्र सरतीत्यपि साधु ॥ गमांछः
॥ २ ॥ गमादीनामिति आदिना इषुयस्योर्ग्रहण छकार इति स च पष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्-
त्यस्य गच्छतीति मस्यात्र छे अपाक्षिष्टोच्चारणम् ॥ ज्ञाज ॥ ३ ॥ ज्ञानजनेरीकारोच्चारण
जन् जनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैवग्रहणमिति
वा तस्याग्रहणं स हि ह्वादित्वाल्लुग्विकरणः अत्र पक्षे विस्पष्टार्थ इकारः केचि-
द्विति श्रितपादिति इकमेव पठति जायत इति दिवादित्वाद्य जानातीति बोधो जादे-
श नाप्रत्ययस्याप्यवादित्वात् शृणोतीत्यादौ श्रुश्रवणइत्यस्य श्रादेशो दृशादेरित्यत्र
ब्रुवआहश्चेत्यतोनुवृत्तस्य चस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्भवति ॥ प्वादे ॥ १ ॥ २ ॥ प्वादे-
र्काद्यन्तर्गणइति पूव् पवने इत्येवमेव गृह्यते न पूडिति मवाह पूव् इत्यादेरिति
स्वविकरण इति अवादावित्यनुवृत्तेर्लभ्यते पुनातीति पूवोत्र नाप्रत्यये ह्रस्वः एव
लुनातीत्याद्यपि ॥ निविशा ॥ १ ॥ अत्रकिनीति लुप्तपंचमीकं पृथग्वा नेःपरो विश
निविशेति समस्तं वा नाद्यः निविशादिभ्यः सर्वेभ्योपि प्रसंगात् द्वितीये तु एकार्थ-
प्रतिपादनादुपसर्ग एव निर्गृहीत इति बह निविशति बने इत्यादौ न प्रसंगः न कृत्रि-
मत्वेन वा अर्थवद्ग्रहणपीरभाषया वा निरय नामिन इति नुनः प्रकृत्यवयव

निपूर्वाद्विशादेर्द्धातोरात्मनेपदंभवति निविशते ॥ विप-
राभ्यांजं ॥ २ ॥ विजयते पराजयते प्रत्यवतिष्ठते प्रतिष्ठते
अवतिष्ठते संगच्छते संशृणुते संविन्दते संविदाते संविद्वते
संपृच्छते संस्वरते ॥ आडोदोनास्यविहरणे ॥ ३ ॥ दाधातो-
रादपूर्वादात्मनेपदंभवति । आदत्ते अनास्यविहरणे इति
किं मुख्यंयाददाति ॥ क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च ॥ ४ ॥ अकूजने ।
क्रीडविहारे अनुक्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते अकूजन
इति किं संक्रीडति रथचक्रम् ॥ समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ ५ ॥
संतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते उपतिष्ठते वितिष्ठते ॥ उद्वि-
भ्यांतपः ॥ ६ ॥ उत्तपते वितपते ॥ आडोयमहनः ॥ ७ ॥ आय-
च्छते आहते स्वांगकर्मण्येव स्ववक्षः आहते अन्यत्र शत्रुं
आहंति लोपस्त्वनुदात्तनामिति नलोपः गमांस्वरे इ-

त्वादनर्थकः निविशते इति तुदादित्वाद' तस्यापित्तादिरिति ङित्वात्र गुण' एव
निविशेते निविशते निविशेत निविशेयातां निविशेरन् निविशता निविशेता निवि-
शंतां न्यविशत न्यविशेता न्यविशंत निविशेते इत्यादि ज्ञेयम् ॥ विप ॥ २ ॥ विज-
यत इति जेर्निविशादित्वात् ते अप्रगुणायादेशा' संप्रयत इति हशेरकर्मकस्य संपृ-
र्वकस्य निविशादिषु पाठात्प्रपद्यति संप्रयति कृष्णमिति सकर्मकान्न एव वक्ष्य-
माणेष्वपि सपूर्वकेषु ज्ञेयं संशृणुते इत्यादि श्रुश्रवणे विद् ज्ञाने प्रच्छ झी'साया प्रच्छे-
स्तुदादेरस्य ङित्वात् प्रहाङिति चेति रेफस्य ककार' अथ निविशादिगणप्रपचयति ॥
आङ इति ॥ ३ ॥ आङः परादाब् आत्मनेपदं भवति तत्त्वास्यविहरणे विद्यामादत्ते
मुखप्रसाधने तु व्याददाति मुख अस्वांगकर्मकस्याप्यत्रपाठात् व्याददते पिपीलिकाः
पतंगस्य मुखमित्यत्र भवति ॥ क्रीडइति ॥ ४ ॥ अनुसंपरिभ्य परात्क्रीडतेस्तथा
अनुक्रीडते एव संपरि ॥ समेति ॥ ५ ॥ समवप्रोपविभ्यस्तिष्ठते प्राग्वत् संति-
ष्ठते एवमवप्रोपविभ्यः एवम् ॥ उद्विभ्यां ॥ ६ ॥ परात्तपतेरपि उत्तपते वितपते
अकर्मकस्यात्र पाठात् सर्वणमुत्तपति ॥ आङः ॥ ७ ॥ यम उपरमे हनहिंसादौ
आयच्छते आहते लोपस्त्वनुदात्तोति नलोप वक्ष्यति अत्रा'यकर्मकस्य स्वांगकर्मस्य

त्युपधालोपश्च हनोन्ने आघ्राते ॥ उदश्चरस्त्यागे ॥८॥ उच्चरते
 समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ ९ ॥ अश्वेन संचरते। तृतीयायुक्तादिति
 किं तमसि संचरति ॥ व्यवपरेभ्यः क्रियः ॥ १० ॥ विक्रीणीते
 अवक्रीणीते परिक्रीणीते ॥ शप उपालंभे विष्णोः शपते ॥
 ज्ञाश्चस्मृद्दशांसांतानामात् ॥ ११ ॥ जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मू-
 र्षते दिदृक्षते ॥ कर्मव्यतिहारे अन्यत्र हिंसादेरात् ॥ १२ ॥ विव-
 दंते वादिनः श्रद्धाव्यतिभवति । क्रमः सोपसर्गस्य दीर्घता
 च वक्तव्या । अवादौ विषये संक्रामति कचिदनुपसर्गस्या-
 पि दीर्घत्वं क्रामंति देशांतरम् ॥ व्याङ्पर्युपेभ्योरमः पम् ॥ १३ ॥
 विरमति आरमति । पंवृद्भ्यः स्यसयोर्वा । वृत्तु वर्त्तने वृधू व-
 र्द्धने शृधू कुत्सायां स्यंदू प्रस्त्रवणे कृषू सामर्थ्यं धातुभ्यः
 स्यसप्रत्ययेपरे वापरस्मैपदं भवति परस्मैपदे च नेट्
 वर्तिष्यते वर्तिष्येते वर्त्तिष्यंते वत्स्यति वत्स्यंतः व-
 त्स्यति वर्द्धिष्यते वर्द्धिष्येते वर्द्धिष्यंते वत्स्यति व-
 त्स्यंतः वत्स्यति शर्द्धिष्यति शत्स्यति स्यंदिष्यते स्यं-

च पाठादायच्छति कृपाद्रञ्जु परश्चिरे आहंति इति ज्ञेयम् ॥ उद इति ॥ ८ ॥ त्याग
 उत्क्रमण उच्चरते गुरुवचन उत्क्राम्य यातीत्यर्थे सकर्मकस्याप्यत्र पाठात् बाष्पमुच्च-
 रति ॥ सम ॥ ९ ॥ चर इति पूर्वतोऽनुवर्तते तृतीया च विभक्तिः अश्वेन संचरते ॥
 व्यवेति ॥ १० ॥ डुकीच् द्रव्यविनिमये विक्रीणीते इत्यादि ॥ ज्ञेति ॥ ११ ॥
 ज्ञा अवबोधने श्रु श्रवणे स्मृ आध्याने दृशिर्प्रेक्षणे एषा सप्रत्ययांतानामित्यर्थः
 जिज्ञासते शुश्रूषते दिदृक्षते ॥ कर्मेति ॥ १२ ॥ क्रियाविनिमये हिंसादेरन्यस्मा-
 दात्मनेपद स्यादित्यर्थः विवदंते इति यदावादिवाच्य प्रतिवादी वदति इति वादे-
 विवक्षते तदाय कर्मव्यतिहारः प्रयोगः वैमल्यमात्रे तु निविशादेरित्यत्रोदाहार्य अथवा
 परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । यथा सप्रहृते राजान इति ततश्च परस्पर वदं-
 तीत्यर्थ एव श्रद्धाव्यतिभवत् इत्यपि योर्ध्व क्रम इति शमादित्वादिति शेषः
 पेपरस्मैपदे सक्रामतीति क्रमु पाद्विक्षेपे अप् तत्र दीर्घः ॥ व्याङिति ॥ १३ ॥
 एतच्च परतोऽन्यदित्यत्रोपपादितं इति अविहितलक्षणमात्मनेपद निविशा

त्स्यति कल्पस्यते कल्पस्यति सप्रत्ययेपरे विवर्तिषते
विवृत्सति विवर्द्धिषते विवृत्सति शिशर्द्धिषते शि-
शृत्सति सिस्स्यत्सति सिस्स्यदिषते चिकल्पिषते चि-
कल्पस्यति ॥ मुचादेर्मुम् ॥ १ ॥ मुचादेर्गणान्मुम्प्रत्ययो
भवति अवादौविषये । मुच्छ मोक्षणे तुदादेरःमंचति वि-
दूळ लाभे विंदति ॥ इदितोनुम् ॥ २ ॥ इदितोर्धातोर्नुमाग-
मो भवति।टुणदि समृद्धौ भ्वादित्वादप् नंदति वदि अ-
भिवादनस्तुत्योः वंदते शकि शंकायां शंकते ॥ शमां
दीर्घः ॥ ३ ॥ शमादीनांपूर्वस्यदीर्घोभवति अवादौ दुषेश्च
अयंतस्यकृतेचक्रचित् शमदम उपशमे दिवादेर्घः शा-
म्यति दाम्यति भ्रमु चउने भ्राम्यति तमु ग्लानौ ता-
म्यति क्लाम्यति दुष् वैकृत्ये दूषयति ॥ व्योः ॥ ४ ॥ यकारे
परेधातोरोकारस्यलोपोभवति दोछो अवखंडने द्यति

देरिति परस्मैपदं च परत इति विभागेन यथायथं प्रयोगानुसारेण विवेचनीयमिति
भावः ॥ मुचा ॥ १ ॥ अवादाविति क्रयादिना पर्यंत इत्यर्थं धातोरिति धातो-
प्रेरण इत्यनोनुवृत्तस्य तदनुवृत्तिस्तु स्यादिति वृत्त्यर्था इर समुदायस्येदित्वाद्देत्ते-
त्यादौ ॥ इदितः ॥ २ ॥ न नुम् नंदतीति नुमो नश्चेत्यनुस्वारस्य यमायपेस्येति
यमस्तवर्गपचमो नः ॥ शमां ॥ ३ ॥ दुषेरिति एतच्च अयतस्य दुषेःशमादिषु पाठा-
दीर्घे इति शोगविभागाद्वधवसीयते शाम्यतीति ये उपधादीर्घे दूषयतीति बौगुणा-
पवाद्येन दीर्घे उकार ॥ व्योः ॥ ४ ॥ यिओरितिच्छेदः तत्र ओरिति ओकारस्य ग्रहणं
न उवर्णस्य य इति दीर्घविधानसामर्थ्यात्त चीयत इत्यादौ दीर्घस्य चरितार्थत्वात्
व्यक्तिपक्षेपि ल्युत इत्यादिरस्यावकाश इति चेत् कृम्यो इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापाता-
न्मैवं तस्यप्रत्ययोकारस्य यलोपार्थत्वादिह च धात्वधिकारान्न तत्र प्रसंगः तथाच
वृत्तिं धातोरोकारस्येति एवं तर्हि सिंहावलोकितन्यायेन वक्ष्यमाण संध्यक्षराणा-
मिति पदं संबध्यते तच्चार्थादेकवचनात् सपद्याति संध्यक्षरस्य ओरिति द्यतीति दिवा-

छयति शो तनूकरणे श्यति षांतकर्मणि स्यति ॥ पोरु ॥ ५ ॥
 पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर्भवति कितिङितिपरे ।
 सुस्मूर्षति सपरोक्षादौम्रियतेः परस्मैपदं मुमूर्षति प-
 रोक्षे ममार ॥ रुदादेश्चतुर्णाहसादेः ॥ ६ ॥ रुदादेश्चतुर्णा-
 षांचतुर्णातिबादीनां मध्येहकारवसादिप्रत्ययस्येड्भवति ।
 अदादित्वादपोलुक् रुदिर् अश्रुविमोचने रोदिति
 रुदितः रुदंति रोदिषि रुदिथः रुदिथ रोदिमि रु-
 दिवः रुदिमः रुद्यात् रोदितु रोदितात् रुदितां रु-
 दंतु रुदिहि रुदिताद्वा रुदितं रुदित इत्यादि स्व-
 सु प्राणने स्वसिति स्वसितः स्वसति स्वसिषि स्वसिथः
 स्वसिथ स्वसिमि स्वसिवः स्वसिमः स्वस्यात् रव-
 सितु स्वसिताद्वा स्वसितां स्वसंतु स्वसिहि इत्यादि
 जिष्वप् शये स्वपिति स्वप्यात् स्वपितु स्वपिताद्वा
 स्वपितां स्वपंतु स्वपिहि अन चेष्टायां प्रपूर्वः प्राणिति

दित्वाद्यलोपः स्यतीति आदेः णः स्र इति पस्य सः ॥ पोरु ॥ ५ ॥ ऋकारस्येति
 ऋत इत्येतोनुवृत्तस्य मुमूर्षतीति मरणे कस्यापीच्छा नास्तीति प्रयोगादत्राशङ्कार्थो
 ज्ञेयः उक्तं च रामचद्राचार्यै आशङ्काया सन् वक्तव्य इति अत्र वु स इति इटि
 निषेधे नानिटिस् इत्यगुणेपि उरि द्वित्वे य्वोर्वीति दीर्घः सपरोक्षादाविति एतच्च
 तद्विधावेवोपपादित आदिना मर्त्तासि मरिष्यति अमरिष्यदिति वा ॥ रुदादेः ॥
 ॥ ६ ॥ यक्चतुर्षु नामिनोचतुर्णामित्यादौ चतु शब्दस्तिवादिचतुष्के रूढ इत्याह
 चतुर्णातिबादिगणानामिति ह्रसादेरिति ह्रस्व वसश्च ह्रसोस्तावादिर्यस्येति हकारा-
 दिर्वसादिश्चाथीत्ययोरुत्तरपदार्थ इत्याह हकारवसादेः प्रत्ययस्येति वसोत्र प्रत्याहार
 प्रसिद्धतरत्वात् कुत्रिसत्वात् ह साहचर्याच्च इडीतिसिसतासीत्येतोनुवृत्त अपोलु-
 गिति अत्र तु उत्तरत्रापि ह्रस्वपरेत अदादेश्चतुर्णाहसादेः रोदित्वाति तकारस्य टित्वा-
 दादिरीट् तिपः पित्वाहुण' अट् ईट् चेति इटोपवादभूतौ रुदादेश्चतुर्णाति सुत्रेण विहित-
 तत्त्वस्य चायमर्थः रुदादेश्चतुर्णातिपरयोर्दिस्योरङागमो वा भवति इदेति श्रुत् प्राणन

प्राणितः प्राणंति प्राण्यात् प्राणितु प्राणिताद्वा प्रा-
 णितां प्राणंतु इत्यादि जक्ष भक्षहसनयोः जक्षिति
 जक्षितः जक्षंति जक्षसि जक्षथः जक्षथ जक्ष्यात् ज-
 क्षितु जक्षिताद्वा जक्षितां जक्षतु अनद्यतनेऽतीति ।
 रुदादेर्दिस्थोरीद् अट् इत्येतावागमौ वक्तव्यौ । अरोदीत्
 अरुदत् अरोदितां अरुदन् अरोदीः अरुदः अरुदितं
 अरुदित अरोदं अरुदिव अरुदिम अस्वसीत् अस्व-
 सत् अस्वसितां अस्वसन् इत्यादि अस्वपीत् अस्व-
 पत् अस्वपतां अस्वपन् प्राणीत् प्राणत् प्राणतां प्रा-
 णन्त्रित्यादि । प्राण चेष्टायां इति केचित् अप्राणीत्
 अप्राणत् अप्रणतां अप्राणन् अजक्षीत् अजक्षत अज-
 क्षितां अजक्षुः ॥ जक्षादेरंतोदनउम् ॥ ७ ॥ जक्षादेर्द्वातोः
 अंतइत्यस्याद्भवति । अनउम् भवति अजक्षीः अजक्षः
 अजक्षितं अजक्षित अजक्षं अजक्षिव अजक्षिम ॥
 जक्षजागृदरिद्रातिचकास्तिशास्तिरेवच ॥ देधी-
 ङ्वेवीङ्चविज्ञेजुजक्षादिःसतकोगणः ॥ १ ॥ जागृ नि-
 द्राक्षये जागर्ति जागृतः जाग्रति जागृयात् जागृयातां
 जागृयुः जागर्तुं जागृताद्वा जागृतां जाग्रतु अन-

जीवनं श्वसितीति रुदादित्वादिद् प्राणितीति प्राग्वदिद् प्रादेशेति णत्वं निज्वप् शयः
 स्वापः नि इति समुदायस्य प्राग्वदित्व आदे णः स्त इति स, स्वपितीति रुदादि-
 त्वादिद् जक्ष भक्षण भक्षः अदनमितियावत् जक्षितीति रुदादेरितीद् ॥ उक्त च ॥
 रोदितिः स्वपितिश्चैवश्वसिति, प्राणितिस्त्वथा ॥ जक्षितिश्चेति विज्ञेयोरुदादिः पंच-
 कोगण ॥ जक्ष इति ॥ ७ ॥ उक्तार्थाः जागृदरिद्राशास्दीधीवेवीचका-
 सइत्येतेभ्यः परस्यांतोऽन् अनश्च उस् आदेशो वाच्य इत्यर्थः । जक्षितीति
 अत्रातरेतोऽन् चकासतीति प्राग्वत् जाग्रतीति अत्राति ऋम् ॥ दारिद्रा-

द्यतनेऽतीति अजागः अजागृतां अजागरुः इत्यादि
 दरिद्रा दुर्गतौ ॥ दरिद्रादेरिदालोपश्च ॥ ८ ॥ दरिद्रादुर्गतौ
 शासु अनुशिष्टौ इत्येतयोराकारस्येकारादेशो भवति
 ङितिहसेपरे । दरिद्रातेरेव आलोपश्चङितिस्वरेपरे द-
 रिद्राति दरिद्रितः दरिद्रति दरिद्रियात् दरिद्रियातां
 दरिद्रियुः दरिद्रातु दरिद्रिताद्वा दरिद्रितां दरिद्र-
 तु अदरिद्रात् अदरिद्रितां अदरिद्रुः शासु अनुशिष्टौ
 शास्ति शिष्टः शासति शिष्यात् शास्तु शिष्टाद्वा
 शिष्टां शासतु ॥ जह्योधिशाधि ॥ ९ ॥ हन्तेर्जहिशब्दः
 अस्तेरोधिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दः एते निपात्यन्ते
 हिविषये शाधि शिष्टाद्वा शिष्टं शिष्ट शासानि शा-
 साव शासाम दिप्सिस्स्य तः सिपिवा अशात् अ-
 शिष्टां अशासुः अशात् अशाः अशिष्टं अशिष्ट अ-
 शासं अशिस्व अशिस्म ईड स्तुतौ ईद्रे ईडाते ईडते
 ईडिशोः सेध्वेइङ्गक्तव्यः । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे ईडे
 ईडहे ईड्महे ईश् ऐश्वर्ये ईष्टे ईशाते ईशते ईशिषे ई-
 शाथे ईशिध्वे ईशे ईश्वहे ईश्महे ॥ ओरौ ॥ १० ॥ उ-

देरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अस्य हसे इकारः स्वरेलोप इति प्रयोजनं ह्यवस्थेयं दरिद्रित
 इति हसेत्रेत्वमतादेशः दरिद्रतीति जक्षादित्वाद्नाति कृते आलोप शास्तीति अपो
 लुक् शिष्ट इति दरिद्रादेरित्यात् इत्वे किलादित्यत्रोपपादित इत्वषत्वपुत्वं शासतीति
 जक्षादित्वाद् प्रयोगाभावाज्जालोपेत्वे ईडीशोरिति ईद्रेईश्वर्यताभ्यां सस्य ध्वस्य
 चेडागमो वाच्य इत्यर्थः ईद्रेइति अपोऽत्र लुकि पुत्वं अपदातत्वात् टोरेत्यादित्य-
 प्रतिषेधः ईडत इति आतोतइत्यत् ईडिषे ईडिध्वे इति इटवदाहरण ईष्टइति लश-
 पेति षत्वे पुत्वं ईशत इति प्राग्वत् ईशिषे ईशिध्वइति इदत् न षष्ट ईशांचक्रे ईसि-
 पीष्ट ईशितासे ईशिष्यते ऐशिष्यत ऐशिष्टेति ज्ञेयम् ॥ ओरौ ॥ १० ॥ ननुओ-

कारांतानां धातूनामुकारस्यौकारो भवति पितिस्मि अ-
वादौ युरुणस्तुभ्यः ईर्वा यु मिश्रणे यौति यवीति युतः
युवंति यौषि यवीषि युथः युथ यौमि यवीमि युवः
युमः णु स्तुतौ नौति नवीति नुतः नुवंति रु शब्दे रौति
रवीति रुतः रुवंति ङुब् स्तुतौ स्तौति स्तवीति
स्तुतः स्तुवंति स्तौषि स्तवीषि स्तुथः स्तुथ स्तौमि
स्तवीमि इत्यादि ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनां किडिति ॥ ११ ॥
अनुदात्तानां तनादीनां चञ्जमस्य लोपो भवति कूडिति
झसेपरे । हंति हतः गमांस्वरे इत्यकारलोपः घ्नंति हंसि
हथः हथ हन्मि हन्वः हन्मः हन्यात् हन्यातां हन्युः
हंतु हताद्वा हतां घ्नंतु जहि हताद्वा हतं हत हनानि
हनाय हनाम अहन् अहतां अघ्नन् अहन् अहतं अहत

रित्योकारस्य ग्रहणमुवर्णस्य वा नाद्यः योरित्यनुवृत्ते पुनरोर्ग्रहणादुकारादेशतो-
न्यस्याऽभावाच्च एव तर्हि ओरित्यनुवृत्त्या तस्यैवौकारो विधीयता किं पुनरोकारग्र-
हणेन सत्य लाक्षणिकस्य कार्यं न भवतीति ज्ञापनार्थमुवर्णग्रहण ततश्च लक्षणप्रतिपदो-
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमित्येतदुपपन्नं भवति इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं पक्षमाश्रयति
उकारस्येति स्मि अवादाविति च व्यधिकरणसप्तमी तेन तत्कारसकारमकारादौ
पिति परत इति व्यवहितेनापि परशब्देन सवधः पितितीति च व्यधिकरणेयसप्तमी
इति छिन्नेयपि भवति अन्यथा तु तेन व्यवधानात् स्यात् एतच्चावादावित्यतो नुवर्तते
युरुणु इति अयभाव ओरावित्यत्र अवादावित्यत ईवत्रानुवर्तते विदो नवानामित्यतो
वा शब्दश्च स च व्यवस्थितविकल्पार्थं तेन एभ्यः पक्षे ईवपि भवति यौतीति
अदादित्वाद्यो लुकि ओत्वं यवीतीति ईपि तद्व्यवधानादौत्वाभावे गुणावौ केचित्तु
युमपास्य तस्य स्थाने नुधातु पठंति उन्नौति उन्नवीतीति चोदाहरंति तथाह पाणिनि
नुरुस्तुशम्यम. सार्वधातुक इति नीति नवीतीति प्राग्बन् स्तौतीति आदेश्ण स्त
इति सत्वं ॥ लोपः ॥ ११ ॥ अनुदात्तानामिति अनिष्टामित्यर्थः तनादीनामिति सूत्रे
बहुवचननिर्दिष्टानां क्षुण्प्रभृतीनामित्यर्थः ञ्मस्य किडिति झसे इत्यतो नुवृत्ते, किडिति

अहन्व अहन्म आत्मनेपदे आहते आघ्राते, आघ्रते
 आघ्रीत आहतां आघ्रातां आघ्रतां आहत आघ्रतां
 आघ्रत इत्यादि ॥ नमः ॥ १२ ॥ नम्प्रत्ययात्परस्येनो
 लोपोभवति । भञ्जो आमर्दने भनक्ति भक्तः भञ्जति
 भनक्षि भंथः भंथ भनज्मि भञ्जवः भञ्जमः । अपि रंज-
 दंशषंजष्वंजानलोपोवक्तव्यः । रंज रागे रजति दंश
 दशने दशति सजति स्वजति ॥ विदोनवानांत्या-
 दीनांणवादिर्वा ॥ १३ ॥ विदुत्तरेषांतिवादीनां नवानां

इसे अव्यवहितस्य नमस्य लोप इत्यर्थश्रयणात् नणनढमांताऽनिदो गृह्यते हतीति
 अप्लुङ्ग्यनुस्वार यमौ हत इति तसो छित्वा न्न लोपं ण्तीति उपधालोपेऽत्र हनोत्र
 इति पत्व हन्यादित्यादौ तु न विशेषः हतु हतात् हता प्रतु हौतु वक्ष्यति हनानि
 अहन् अहतां अघ्रन् अहन् जघान वध्यात् असादेरिति वधादेश हतासि हनिष्यति
 अहनिष्यत् अवधीत् ॥ नमः ॥ १२ ॥ ननु नमिति किं धातुगृह्यते प्रत्ययो वा नाद्यः
 यातोरनतरस्य नकारस्यासम्भवात् कृत्रिमत्वाच्चेत्यभिप्रेत्यात्ममाश्रयति नमःप्रत्यया-
 दिति रुधादेर्नमिति विहितादित्यर्थः नोलोप इति नलोप इत्येतोनुवृत्त्यर्थः भनक्तीति
 भञ्जो आमर्दन इत्यस्मात्तिवादी रुधादित्वाच्चमि मित्वाद्कारात्परे सति तत्, परस्यो-
 प्रधानकारस्यानेन लोपः भक्त इति नमसोऽप्येति नमो लोपः ॥ अपिरंजीति रंज
 रागे ध्वज परिध्वगे दंश दशने षंज संगे एषामुपधाया नस्यापि प्रत्यये परे वक्तव्य
 इत्यर्थः रजतीत्यादि अपि न लोपो भवतिवत् आदिना दशति सजति ॥ विदो ॥
 ॥ १३ ॥ ननुकिमिदं सत्ताविचारार्थयोर्विदो प्रहृण लाभार्थस्य वा ज्ञानार्थस्य वा
 नाद्यः आत्मनेपदित्वात्तिवादीनामाद्यानामसम्भवात् नच परेषां परविधानेपि वचनस्य
 चरितार्थत्वमाशङ्कति यमाद्यस्तिबाद्यस्तेषामिति समाश्रयणादादेः णः स्नह्यत्र
 आदेरित्यनुवृत्तेर्वापरस्मैपदानामेव विधानात् । नापि द्वितीयः विकरणेन व्यवधानात्
 तस्मादत्यमेवाश्रित्योदाहरिष्यति तिवादीनामिति तिप्रसंतीत्यादीनामित्यर्थः नवाना
 च स्थानिनां नवैवादेशा युक्ता इत्याह णवादिर्नैवक इति अष्ट्युक्ति तिपः पित्वादगुणः
 द्विश्रेत्यत्र च परोक्षे णवित्यादि संबध्यत इति नेह द्वित्वप्रसंगः विदुत्तुरिति तसो छित्वा न्न

णवादिर्नवको वा भवति । वेद विदतुः [विदुः वेत्थ विदथुः
विद् वेदं विद्व विद्व पक्षे वेत्ति वित्तः विदति वेत्ति
वित्थः वित्थ वेत्ति विद्वः विद्वः ॥ वित्तेरन्तो वा रुट् ॥ १४ ॥
वित्तेर्द्धातोः अंतइत्यस्य वा रुडागमो भवति । व्यतिवित्ते
व्यतिविदाते व्यतिविद्वते व्यतिविदते विद्यात् वेतु
वित्ताद्वा वित्तां विदंतु विद्वि वित्ताद्वा वित्तं वित्त
वेदानि वेदाव वेदाम अवेत्त अवेद् अवितां अविदुः
अनडस् सिपि परे दःसः इति विकल्पेन सत्त्वं सिपि
वा दिस्योर्हसात् अवे अवेद् अवेः अवित्तं अवित्त
अवेदं अविद्व अविद्व अम् भुवि अस्ति नमसोऽस्येत्य-
कारलोपः स्तः संति ॥ सौसः ॥ १५ ॥ अस्तेर्द्धातोः सका-
रस्य लोपो भवति सिपि परे । असि स्थः स्थ अस्मि स्वः
स्मः ॥ १६ ॥ स्यात् स्यातां स्युः अस्तु स्ताद्वा स्तां संतु एधि

गुण, वेत्थेति खसेचपा इति दस्य त क्रादेर्णादेरित्यनुमत इडत्र न भवति
क्रादे, परस्थादिष्टस्य गवादेरस्यभावात् नियमेन च तुल्यजातोपविषय एव
विधानात् सिहावलोकितन्यायेन नासिनोचतुर्णामित्यतोऽचतुर्णामिति सब-
धाद्वेति णवाद्यभावपक्षे सुगम ॥ वित्तेरिति ॥ १४ ॥ अत इति षष्ठीवक्तव्या
इति शेष वाग्रहणात्परस्मपदे न भवति व्यतिविद्वत इति विदे कर्मव्यतिहारे आत्म-
नेपदं अत इत्यस्यादेरुट सविदत इति निविशादेरित्यात्मनेपदं हौ तु इसाद्वि-
हंरिति विद्वि अवेदित्यादि दिस्योर्हसादिति लोप, वाक्सान इति पक्षे त,
दस्यइति अवेरित्यत्रेति शेष, अस्तीति असुवीत्यास्मात्तिवादिष्वपो लुक् ।
स्त इति नमसोऽस्येत्यलोप, ॥ सौसः ॥ १५ ॥ सीति निमित्तसप्तमी
स इति स्थानषष्ठी ओर्वमोरित्यतो लोपोनुवर्तते नमस इत्यतोस्तिरपीत्याह
अस्तेरित्यादि वृत्तौसीपीत्युपलक्षणं सकारमात्रे पर इत्यर्थ अतएव कर्मव्यति-
हारे से परे व्यतिषे इत्यत्रापि सलोपो भवति उक्तमे तु व्यतिदे इत्याद्यर्थ

स्ताद्वा स्तं स्त असानि असाव असाम ॥ अस्तेरीट् ॥ १६ ॥
 अस्तेः परयोदिस्योरीडागमो भवति । आसीत् आस्तां
 आसन् आसीः आस्तं आस्त आसं आस्व आस्म
 लिह् आस्वाद्ने होढः तथोर्द्धः घुभिःघुः उपधायालघो-
 रीति गुणः ॥ ढिढोलोपोदीर्घश्च ॥ १७ ॥ ढकारं परे ढ-
 कारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । लेढि लीढः लि-
 हति लेक्षि लीढः लीढ लेक्षि लिह्वः लिह्वः लिह्यात्
 लिह्यातां लिह्वुः लिह्याः लिह्यातं लिह्यात लिह्यां
 लिह्याव लिह्याम लेढु लीढाद्वा लीढां लिहंतु । लिहो
 हेरिङ्वा वक्तव्यः । लिहिहि इडभावेकचित्पदांतत्व-
 माश्रित्य होढ इति ढत्वे कृते ज्ञसाद्धिर्हेः घुत्वं ढिढो
 लोपोदीर्घश्च लेढि लीढाद्वा लीढं लीढ लेहानि ले-
 हाव लेहाम अलेद् अलेह् अलीढां अलिहन् अलेद्
 अलेह् अलीढं अलीढ अलेहं अलिह्व अलिह्व चक्षिङ्

ओर्वसावेत्यतोनुवृत्तस्य वा शब्दस्य निपातानामनेकार्थत्वादेकारे परे सत्य
 हकारादेशः सीति कि स्तः स इति कि अत्येत्यनुवृत्त्या अकारस्य माभूत्
 विपरीतनिर्देशो वैचित्र्यार्थः असीति सलोपः स्यादित्यदि सर्वत्रालोपः जह्वहेतोरि-
 त्यादि इहानुवृत्त्या अपि इत्यादयः प्रकृतिप्रत्ययसमुदाया अर्थतः
 आतरतम्यात् जह्यादिभिः स्थानित्वेनाक्षिप्यते इति भावः हिविषय इति तु-
 वादिसम्यग्मैकवचनविषय इत्यर्थः एधीति अत्रास्तेरेत्य हेश्च पितृव निपात्यते
 एव जह्येत्यत्रापि हतेर्जभावो हेरलोपश्च शाधीत्यत्रापि शास्ते सादेशे हेर्द्वित्व
 च असानीति पित्वादलोपाभावः ॥ अस्ते ॥ १६ ॥ दिस्योरिति दिस्योर्हेसा
 दित्यतोनुवृत्तयोः आसीदिति ढित्वादादिरीट् स्वरादित्वाद्द्वितीयेनाप्यटा दीर्घः अन्त-
 र्पितु असादेरिति भ्रादेशे भवतिवत्प्रक्रिया लिह् लेढि इति उक्तप्रक्रियाया
 भिति शेष ढिढो ॥ १७ ॥ पूर्वस्यचेति लुप्तढकारात्पूर्वस्येत्यर्थः लेढीति एकारस्य
 एकार एव च दीर्घः लीढ इत्यत्र इकारः लेक्षीति होढइति ढस्य षढोःक इति
 कवे किलादिति पत्वे क्षः लीढीति ढत्वे ज्ञसादिति हेर्द्वित्वे पूर्ववत् अले-

व्यक्तायां वाचि आत्मनेपदे चक्षते इति स्थिते ॥ स्को-
राद्योश्च ॥ १८ ॥ संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति
धातोर्ङिसे परे नाम्नाश्च रसे पदाति च ॥ अन्यत्रसोजः ॥
ओलम्जी व्रीडे लज्जते । व्याङ्पूर्वः व्याचष्टे व्याचक्षते
व्याचक्षते व्याचक्षे व्याचक्षथे व्याचक्ष्वहे व्याचक्षे
व्याचक्ष्वहे व्याचक्ष्महे व्याचक्षीत व्याचक्षीयातां
व्याचक्षीरन्नित्यादि व्याचष्टां व्याचक्ष्तां व्याचक्ष्तां
व्याचक्ष्व व्याचक्ष्वा व्याचक्ष्व व्याचक्ष्व व्याचक्ष्व
व्याचक्ष्महे व्याचष्ट व्याचक्ष्तां व्याचक्षत व्या-
चष्टाः व्याचक्ष्वा व्याचक्ष्व व्याचक्षि व्याचक्ष्वहि
व्याचक्ष्महि चकास्तु दीप्तौ चकास्ति चकास्तः चका-
सति चकास्ति चकारथः चकास्थ चकास्मि चकास्वः

उिति दिस्थोर्हसादिति लोपः उभयपदित्वादात्मनेपदे तु लीडे लिङ्गत लीढां अ
लीढेति भवति अनपि तु लिङ्गे लीङ्गे लिङ्गात् लिङ्गीष्ट लोढा लोढ्यति
लोढ्यते अलोढ्यत् अलोढ्यत तद्धू दिसाचामित्यस्य क्तप्रत्यये क्त्वादिषु कृतेषु
भङ्गापूर्वकस्यविभेदरहितत्वाद्दीर्घे 'च तृढ इति ज्ञेयं चक्षिङ् चक्षत इति
अदादित्वादपृङ्गीति ज्ञेय' ॥ स्कोरा ॥ १८ ॥ अत्र संयोगात्स्येत्यतः संयोगप्र-
हणमादित्यनेनसम्बन्धते इत्याह संयोगाद्योरिति वाक्यार्थमित्यादौ तु सत्यपि पदां-
न्त्वे बहिरास्य यत्त्वस्यासिद्धत्वाच्च ककारलोपः अन्यत्रेति लोपनिमित्तादन्यत्रेत्यर्थः
सोजइतिन्यायसिद्धमेतत् परत्वादादौ झवेजवा इति सकारस्य दकारे तस्य चुत्वेन
ज न्याचष्ट इति झसे सकारे कषयोरावकलोपे ध्रुव व्याचष्ट इति आतोत इत्यत्
व्याचक्ष इति कलोपे षस्य क्त्वात् क्लिप्तादिति सस्य पत्वे क्ष व्याचक्ष्व इति
क्लोपेन झवेजवा इति षस्य डकारे ध्रुवेन धस्य ढः अपदात्त्वाच्च टोरत्यादिति न
निषेधः ङत्वनिषेधार्थमित्यपि षोड इत्येतद्विषयमेव अथवा छशपेत्यत्र दुहादेर्वेत्यतो
व्यवस्थितविकल्परथावनुवृत्तेरत्र पुनः पत्वमेव न प्रवर्तत इति न्यायमेत
चित्ताविषयः शिष्ट स्पष्टं अनपितु असादरेति ख्यान्ति चरीदेष्ट चख्यौ चख्यौ

चकास्मः चकास्यात् चकास्यातां चकास्युरित्यादि
 चकास्तु चकास्तात् चकास्तां चकासतु चकाधि च-
 कास्तं चकास्त चकास्तानि चकासाव चकासाम दिपि
 सस्य तः सिपि वा अचकात् अचकास्तां अचकासुः
 सिपि विकल्पेन तकारः अचकात् अचकाः अच-
 कास्तं अचकास्त अचकासं अचकास्व अचकास्म
 ख्या प्रकथने आङ्पूर्वः आख्याति आख्यातः
 आख्याति विधौ आख्यायात् आख्यातु आख्या-
 ताद्वा आख्यातां आख्यातु आख्याहि आख्याताद्वा
 आख्यातं आख्यात आख्यानि आख्याव आख्याम
 आख्यात आख्याताम् । उस्यालोपोवक्तव्यः । आख्युः
 आख्याः आख्यातं आख्यात आख्यां अख्याव आ-
 ख्याम मृजूष शुद्धौ मृजेष्टाद्विःपिति मार्षिष्ट मृष्टः मृजंति
 मार्षिष्ठ मृष्टः मृष्ट मार्षिम मृज्वः मृज्मः मृज्यात् मृ-
 ज्यातां मृज्युः इत्यादि मार्षिष्ट मृष्टाद्वा मृष्टां मृजंतु
 मृड्ढि दिस्थोर्हसात् अमार्ढ् अमार्ह् अमृष्टां अमृजन्

इत्याद्युभयमपि ज्ञेयं दिधीति एतच्च सस्तोनपीत्यतः परं दिपिसिपिचेति सूत्रद्व-
 यमस्ति तेन सिद्धयतीति भावः अचकादिति दिपि तत्त्वे वावसान इति द-
 त्वमपि अचका इति सिपि दत्वाभावे रूपं अचकादिति तत्त्वपक्षे पूर्ववत् शिष्ट
 स्पष्टमिति न दर्शितं तथाहि चकास्ति चकास्त चकासति जक्षादित्वात्
 चकास्थः चकास्थ चकास्यात् चकास्तु चकासतु चकाद्वि अत्र ज्ञसादिति
 हेर्द्धित्वे ज्ञवेजवा इति दः जक्षादित्वादचकासुः कासादित्वाच्चकासांचकार
 चकास्यान् अनेकस्वरत्वेन सेट्च चकासिता चकासिष्यति अचकासीत्
 ख्या अनिट् परस्मैपदी च मृजूप् उकारपकारयोस्त्वस्य प्रयोजनं वक्ष्यति
 मृजेरिति वक्तव्येति शेषः गुणापवादो वृद्धिरियमिति तद्विषये भवति तत्त्व-
 त्रिवेधविषयेषु केचित् स्वरादौ विभाषयेच्छंति नायमाचार्यः मार्षीति

इत्यादि णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ निजां गुणः ॥१९॥ निजा-
दीनां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति । ह्यादित्वाद्पो लुक्
निरपूर्वः निर्णेनेक्ति निर्णेनेक्तः निर्णेनेजति निर्णे-
नेक्षि निर्णेनेक्थः निर्णेनेक्थ निर्णेनेज्म निर्णेनेज्वः
निर्णेनेज्मः निर्णेनेज्यात् इत्यादि निर्णेनेक्तु नि-
र्णेनेक्ताद्वा निर्णेनेक्तां निर्णेनेजतु निर्णेनेग्धि निर्णेने-
क्ताद्वा निर्णेनेक्तं निर्णेनेक्त निर्णेनेजाति निर्णेने-
जाव निर्णेनेजाम निरणेनेक् निरणेनेक् निरणेनेक्तां
निरणेनेजुरित्यादि आत्मनेपदे अवपूर्वः अवनेनेक्ते
अवनेनेजाते अवनेनेजते अवनेनेजीत अवनेने-
जीयातां अवनेनेजीरन् अवनेनेक्तां अवनेनेजातां
अवनेनेजतां अवनेनेक्त अवानेनेजातां अवाने-
निजत अवानेनेक्थाः इत्यादि विचिर् पृथकरणे वेवेक्ति

बृद्धौ यजादित्वात्पत्वे ध्रुत्व मृष्ट इति गुणप्रतिषेधेन तदपवादभूतत्वाद्वृद्धे-
रपिनिषेधः ॥ निजा ॥ १९ ॥ बहुवचन विजविषावपेक्षत इत्याह निजादी-
नामिति पूर्वस्येति द्वित्वे कृते पूर्वस्येत्यर्थः एतच्च पूर्वस्थहसार्दित्यतो-
वर्तते लुकिसतीति डभृच्चालुकीत्यतः णिजिर् पृथग्भावः पृथक्त्वं अनिडुभय-
पदी च द्विवचनमिति ह्यादेर्द्विश्चेति निपूर्व इति प्राग्घातोरिति निर्णेनेक्ता-
ति पूर्वस्य निजामिति परस्योपधाल्याघोरिति ङस्योर्गुणः चोःकुरिति
जस्य ग, खसेचपा इति रस्य कः आदेःष्णःरु इति कृतस्य पूर्वनकार-
स्यनेयो वा प्रादेशेति पुनर्णत्वं निर्णेनेजतीति द्विरत्यदादेशः निर्णेनेक्षीति
चोः कृत्वे चपे ककारे किलादिति पत्वे कपसंयोगे क्ष अवनेनेजते इति
परत्वाद्विरित्यत् निर्णेज निनिजतुः निनिजे निज्यात् निक्षीष्ट सित्योरिति न
गुण नेक्ता नेक्षयति नेक्षयते अनेक्ष्यत् अनिजत् अनैक्षित् अनिक्त वेवेक्तीति
पदद्वयोपि सर्वं पूर्ववत् वेवेष्टीति एत्वं इदित्वाच्च नित्यं ड इति शेषः शिष्टं
पदद्वयोपि प्राग्वत् पृ ह्रस्वात् आत्मनेपदी । अनिट्च ऋप्रोरिति एनयोर्द्वित्वे
पूर्वरूपस्येकारादेशो वाच्य इतिशेषः कृतेन भृच्चादित्वेनैव सिद्धे पृथगाद-

वेवित्तः वेविचति वेविच्यात् वेवित्तु मवित्ताद्वा वे-
 वित्तां वेविचतु अवेवेक् अवेवेष् अवेवित्तां अवेवेचुः
 विष् व्याप्तौ वेवेष्टि वेविष्टः वेविषति वेविष्यात् वेवेष्टु
 वेविष्टाद्वा वेविष्टां वेविषतु वेविष्टि अवेवेष्ट् अवे-
 वेष्ट् अवेवेष्टां अवेविषुरित्यादि पृ पालनपूरणयोः
 व्याङ्ग्यः ह्यादेशश्च ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥२०॥ ऋ गतौ पृ
 पालनपूरणयोः पूर्वस्य इर्भवति व्यापिपिप्ति व्यापिपृ
 व्यापिप्रति व्यापिप्रियात् व्यापिपितुं व्यापिपृतां व्या-
 पिपितु व्यापिपृहि । ऋप्रोर्दिरथोरडागमोवावक्तव्यः ।
 व्यापिपरत व्यापिषः व्यापिपृतां व्यापिपरुः व्यापिपरः
 व्यापिपः व्यापिपृतं व्यापिपृत व्यापिपरं व्यापि-
 पृव व्यापिपृम ऋ गतौ । असवर्णस्वरपूर्वकारस्यङ्या-

भोऽनयोर्वहुलं दसि विधानार्थः व्याङ्ग्यं इति धातोरित्यनेन व्यापिपृती-
 ति पूर्वस्यैव परस्य गुणः पिपृत्, पिप्रति अपिप्तादिरिति द्वित्वाच्च गुणः
 प्राग्वन् ऋप्रोर्दिरथोरिति व्यापिपरदिति द्वित्वादाद्ये अटि गुणः व्यापिपर
 इति अडभावे गुणे द्विस्योहमादिति लोप, व्यापिपरुरिति अनडासित्युपि
 अद्वयुसीत्युक्तेर्गुणं पपर पपतु, पपर्थं प्रियात् पृतीति परिष्यति अपरिष्यत्
 अपापीत् दीर्घाति पिप्तिरस्ति तस्य तु क्तिरिति पोरुरित्युपि पिपृतीं पिपृतां
 पिपरतु पिपृतात् पपरतु पपर, पिपरिथ ईदोग्रहामिति दीर्घाभाव तत्रैव
 वक्ष्यामः पूयान् परीतासि परीष्यति अपरीष्यत् अपारीत् अपारिष्टां अपा-
 रिषु, शिष्टं पूर्वणसमम् ॥ ऋ ॥ २० ॥ असवर्ण इति भिन्नस्थानप्रत्यय इत्यर्थः
 पूर्वस्येति द्वित्वेन पूर्वरूपस्येत्यर्थः, इकारस्येति उपलक्षण उवर्णस्यापि इयादेश इत्य-
 ण्युपलक्षणमुवादशोपि उवापेत्यादौ वाच्य इत्यर्थः, अथवा नुधातोरित्यत्र
 नुधावेत्यतोऽनेकार्थवानुत्तरेतत्सर्वं सिद्धयतीति ज्ञेय इयतीति ह्यादित्वाद्वित्वे
 ऋप्रोरिति पूर्वस्येति तस्यापि परस्य गुणोर् इति द्वेदित्यत्र हौ इष्टुहि इयराणि
 इयिक्ते दिवादावडा एत्वे स्वरादिति द्वितीयेनादा एत्वं परस्य गुणोरिति-
 लोपे परस्य विसर्ग ऐयरोदिति द्विस्योरद् आर आरतु आरुः अर्थात् अर्ता
 अरिष्यति आरिष्यत् आरत् पृतीति अदादित्वादपेक्षुकि गुणः यंतीति

देशोक्तव्यः । इयत्ति इयुतः इप्रति इयर्तु इयृतात् इ-
यृतां इप्रतु स्वरादिवाद्द्वितीयोऽडागमो भवति
पित्वाद्गुणः ऋप्रोर्दिस्योर्वाडागमः ऐयरत् ऐयः ऐयृतां
ऐयरुः ऐयरः ऐयः ऐयृतं ऐयृत ऐयरं ऐयृव ऐयृम
इण् गतौ एति इतः यति एषि इथः इथ एमि इवः इमः
इयात् एतु इताद्वा इतां यंतु आङ्पूर्वः एहि इतं इत अ-
यानि अयाव अयाम ऐत ऐतां आयन् ऐः ऐतं ऐत आयं
ऐव ऐम भावे कर्मणि यक् प्रत्ययः ये दीर्घः । ईयते ईयेते
ईयंते परोक्षे इयाय ईयतुः ईयुः इयेथ वेदथपः ईयिथ
ईयथुः ईय ईयाय ईयिव ईयिम इषु इच्छायां इयेष
ईषतुः ईषुरित्यादि ॥ धातूनामप्यनंतत्वान्नानार्थत्वाच्चसर्व-
था ॥ अभिधातुमशक्यं इत्यलमाख्यातख्यापने ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्य-
विरचितेसारस्वतव्याकरणे आख्यातनाम्नीत्यादिबुद्धिः द्वि-
तीयासमाप्ता ॥ २ ॥

वानुवृत्तेर्नुधातोरिति यत्न अयानीति गुणेऽप् ऐदिति अङ्भ्यामेत्वैत्वे इया-
येति परस्यवृद्धौ पूर्वस्येय् ईयतुरिति वानुवृत्तेर्नुधातोरिति परस्येयि सवर्णे
दीर्घः इययिथ ईयेयै ईयथुः इयाय इयय ईयिव ईयिम ईयात् एता एप्यति
ऐष्यत् अगात् इयेपेति उपधागुणे पूर्वस्येय् ईपतुरिति सवर्णस्वरत्वादयोऽभावे
दीर्घ इयेषिथ ईषथुः इष्यात् एपिता एपिष्यति ऐषिष्यत् ऐषीत् इति
श्रृङ्गोऽनुसारेण व्याख्यातव्यमिति शेषः सत्यपि स्वसामर्थ्यं निरूपणसकोचे
हेतुमाह धातूनामिति इति हेतोराल्पताख्यापनेनाल आख्यायंते तिवाद्ययोस्मि-
न्नित्याख्यातप्रकरण आख्यायत इत्याख्यातास्तिवाद्यो वा तस्य तेषा व्या-
ख्यानेन विवरणेनालं कुत इत्याह सर्वथा पाठार्थतत्त्वयस्मात्सामस्येन वक्तु
मशक्यं न शक्यत इत्यर्थः अत्र हेतु धातूनामनंतत्वात् अनता हि धातवः
तथाहि भवतेरेव यङि बोध्यते तत से बोध्यिषते ततोपि वौभाविषति
ततोपि प्रत्ययांतरविधानेन यकस्यैव भेदानं व्यपवमन्येवामपि अतएवोक्तं
वर्द्धते हि धातुगण इति नानार्थत्वाच्चेति अनेकार्थत्वादित्यर्थः तथा चोक्त

अथ कृत्प्रत्ययाः निरूप्यन्ते ॥ कृत्कर्त्तरि ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणः
प्रत्ययः कृत्संज्ञकः सचकर्त्तरिभवति ॥ तृबुणौ ॥ २ ॥ धातो-
स्तृबुणौ प्रत्ययौ भवतः । पक्तृ इतिस्थिते नामसंज्ञायां
स्यादिर्विभक्तिः पक्ता हर्ता इत्यादि ॥ कृतः ॥ ३ ॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुप्रसिद्धार्थं प्रदर्शितः ॥ अप्रयोगेनुगंतव्याह्वनेकार्थाहि
धातवः ॥ इति अततधात्वर्थविशेषवतमाख्यातमाख्यातुमल गिरीशा' अतो
यथाबुद्धिक्वते मयात्र संतो हि संतोषमल दधता इतीति इति. समासौ ॥ आ
ख्यातप्रक्रिया समाप्तेत्यर्थः ॥ श्रीजानार्द० तस्य० सारस्वतीयागमन् व्याख्या-
तश्चसमापनंसुविशदा सिद्धातरःनावली ॥ इतिद्वितीयावृत्ति ॥ २ ॥
अथेति कृत् अते चेपाते कृता. कर्त्तव्यादयः तेषा प्रक्रिया निरूपयत इत्यर्थः ॥ कृत्
॥ १ ॥ वक्ष्यमाण इति अनेनें कृद्ग्रहणं सज्ञात्वेनाधिक्रियत इति सूचितं अत्र च
प्रमाण सिसतासीस्यपामिद्धिधि पूर्वपामपि कृत्सज्ञा कृत, इत्यनेनैवेतः
सिद्धत्वात्युतस्तद्विधान व्यर्थं स्यात् न च नियमार्थमिति वाच्य स्यादीनामेव
इद् नान्येषामिति अतएव रुदादेश्चतुर्णामिति अस्यारंभ' नियमविधेर्वैलीयस्त्वान्
व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेर्वा क्रादेर्णादेरिति निषेधारमाद्वा स च कर्त्तरिति
नत्वनिर्वाहार्थत्वात् स्वार्थे भावे इत्यर्थः ननु घञ्भावइत्यस्य भावे घञेव
नान्यः कृदिति नियमार्थत्वाद्भावे न भविष्यति अन्यथा घञोपि कृत्वाद्भाव
विधिसिद्धेर्भावग्रहणस्य वैयर्थ्यापातः न चैव धात्वर्थेनाश्लेषात्कर्तृवत्कर्मादिष्वपि
कृत. स्युरिति वाच्यं कार्यं क्तः ख्युङ्करणइत्यादौ कर्मकरणादीनां नियमार्थ-
त्वात् एव तर्हि घञर्थोभावः स्वार्थादन्यः धात्वर्थस्य सिद्धता नामेति शुद्धे
भावे कृता प्रसगात्कर्त्तरिति इद् च योगद्वयमपि लाघवाय सहव्याख्यातम् ॥ तृबु॥
॥ २ ॥ णकारो वृद्धयर्थः पक्ता इति कृत. इतीटोभैकस्वरदिति निषेधे चोः कुवे
सवीत्यर्थः नामसंज्ञायामिति कृदतत्वात् कृत्तद्धितेति शेषः पक्तेति सौ स्तुरित्वादि-
सेत्यादेरिदलोप' शेष कर्तृवत्कर्ता हर्तेति गुणोत्र ननु चापित्तादिरिति वृत्त्यस्य
ङित्वात् किङ्कीति गुणनिषेध. स्यात् न ङित्वाप्रबुद्धेल्लित्युपादेर्ङ इत्युपोपपत्ति-
तत्वात् अतएव ग्रहामिति सप्रसारणमपि न भवति तथा च नाम्युपधा इति कित्त्व
अभ्युपपद्यते ॥ कृतः ॥ ३ ॥ वसादेरिति रुदादेरित्यवृत्तमित्यर्थः भवितेति

धातोः परस्यकृतप्रत्ययस्यवसादेरिडागमोभवति । भविता
एधिता ॥ उदितोवा ॥ ४ ॥ उदितोधातोरेड्भाभवति ।
गोपिता गोता सेधिता सेद्धा ॥ सहवहोरो ॥ ५ ॥ सहो
वहोधातोरकारस्योकारोभवति सोढा वोढा ॥ युवो-
रनाकौ ॥ ६ ॥ युवुइत्येतयोरनाकइत्येतावादेशौ भवतः
यथासंख्येन । णित्वादतउपधाया इति वृद्धिः पचति वा
पाचयतीति पाचकः पाठयति पठति वा पाठकः कारकः
सावकः श्रावकः लावकः भावकः यावकः पावकः ॥ ना-
म्युपधात्कः ॥ ७ ॥ नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययोभवति । क-
कारोगुणप्रतिषेधार्थः क्षिपः भिदः जानातेश्च ज्ञः ॥ पचि-
नंदिग्रहादेर्युणिनि ॥ ८ ॥ अयुणिनिइत्येते प्रत्ययाभवं-
ति यथासंख्येन पचादेर्नदादेर्ग्रहादेश्च णकारो वृद्धर्थः

गुणावौ ॥ उदित ॥ ४ ॥ तपरकरणमसदेहार्थं गोपिता गोमेति गुपूरक्षणे आय-
प्रत्ययाभावे च वेद् ॥ सहेति ॥ ५ ॥ औरित्यत्र उ अ इति छेद अ इति स्थानि-
निर्देशः अतएवोह ऊढवानित्यादौ न भवति अकारग्रहणे चाकारस्यापि ग्रहणादुद्
वोढामित्यत्र वृद्धौ कृतायामाकारस्यौत्व इति नासिबत्वेपिपुनर्न वृद्धि ओकारस्य
लाक्षणिकत्वाद्वा उपदेशे नासिबत्तो ग्रहणाद्वा एतच्च ढलोपसूत्रादनंतरं द्रष्टव्यमिति
नातिव्यापक सोढेति सहेरनिटोऽत्र तृप्रत्यये ओत्वे दत्वधत्वष्ट्वढलोपा
एव वोढापि ॥ युवोः ॥ ६ ॥ अनुनासिकयोरिष्टत्वादहयुः
कंडुरित्यादौ न कारक इत्यादि नोरकेन धातोर्नाभिन इति वृद्धिः पाठक इति
चतस्यपि धातुत्वान्ततोपि युणिलेरिति त्रिलोपस्तद्धिन्नावेवोपपादितः ॥ नाम्यु-
पवा ॥ ७ ॥ कार इति एतच्चानतरमेवोपपादित क्षिप इति क्षिपतीत्यर्थः
कृतिरिति न गुणः जानातेरिति चकारोयमनुक्तसमुच्चयार्थ इति प्रियः किरः
इत्यादयो ज्ञेयाः ज्ञ इति आतो नपीत्यालोप ॥ पचि ॥ ८ ॥ अत्र पन्थादीना ढंढे
आदिशब्देन बहुव्रीहिरिति पचयतिदिभि आदे प्रत्येक संवधः एभ्योगणेश्च
त्रयः प्रत्यया इत्याह पचादेरिति देव इति दीव्यतेरुपवागुणः नंदन इति

नकारस्येकारः उच्चारणार्थः पचः वदः देवः सेवः न-
 दयतीति नंदनः रसु क्रीडायां रमणः रु शब्दे रोर्युण्
 रावणः ग्रह उपदाने गृह्णातीति ग्राही विरावी स्थायी
 दंडिच्छब्दवद्गुणं नेयं ॥ दृशादेः शः ॥ ९ ॥ दृशादेर्द्धातोः
 शप्रत्ययोभवति । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः ॥ शितिचतु-
 र्वत् ॥ १० ॥ शितिप्रत्ययेपरेचतुर्षुतिवादिषुयत्कार्यमुक्तं
 तद्व्रवति । दृशिर् प्रेक्षणे पश्य धेट् पाने भयः जिघ्रः उ-
 द्ग्रमः गोघ्नः ॥ ज्वलादेर्णः ॥ ११ ॥ ज्वलादेर्द्धातोर्णप्र-
 त्ययोभवति । ज्वल दीप्तौ ज्वालः तप संतापे तापः प-
 थि गतौ पाथः ॥ कार्येण् ॥ १२ ॥ कर्मण्युपपदेप्रयुज्य-
 मानेसतिअणप्रत्ययोभवति । कुंभकारः ग्रंथकारः
 योरनः रोरिति वाच्य इति शेषः रावण इति रु शब्दे णित्वाद्धातोर्नामिन
 इति वृद्धि एव ग्राहीत्यत्रापि अन उपवाया इति ॥ दृशादे ॥ ९ ॥ दृशिर् प्रेक्षणे
 इत्यादेः ॥ शिति ॥ १० ॥ चतुर्विधं चतुर्विधं योगविभागादित्याह चतुर्वि-
 ति तिवादिष्विति तिवादिवादादितुवादिदिवाधिस्यर्थ एतच्च चतुःशब्दस्य
 यक्चतुर्षु रुदादेश्चतुर्णामित्याहौ तत्रैव तत्प्रसिद्धेर्लभ्यते यत्कार्यमिति अप्कर्त-
 रीत्यादिकं अनेन प्राधान्यादयकार्यातिनिर्देशो दर्शितः पश्य इति दृशे शे
 अप्कर्तरीत्यपि दृशादेरिति पश्यादेशे अदे इत्यकारलोपः भयः
 इति धेट् पाने अययादेशः गो हंतीति न्न केवलादेव हंतेः शप्रत्यये
 शित्वाद्वादयन्तस्यावादित्वास्तुक् शस्य ङित्वात् गमास्वर इत्युपधालोपे
 हनोत्र इति घत्वं सतो गवि कर्मणि कर्तृकार्ययोरिति षष्ठ्या नाम्नश्चेति
 समासः गा हतीत्यपि विग्रहे दृशादिषु पाठसामर्थ्यात्कार्येण् वाधित्वा श
 इति केचित् एव जायान्नादया ज्ञेयाः पतित्रोत्यादौ तु नदादेराकृतिगणत्वा-
 दौप् ॥ ज्वलादेः ॥ ११ ॥ ज्वाल इति णित्वाद्वृद्धिः पाथ इति आगमस्यानित्यत्वाद्वृ-
 द्धौ कृताया तुम् ॥ कार्ये ॥ १२ अत्र त्वनायत्या कार्यशब्देन कर्म गृह्यते इत्याह
 कर्मणोति कर्म च द्वितीयाविधौ सप्तप्रकारं निरूपितमेवकुंभकार इति कुंभकरो-
 तीति कुंभेऽत्र कर्मणि कृज्यो णित्वादार एव ग्रंथकारोपि उभयत्रापि नाम्नश्चेति

॥ आतोडः ॥ १३ ॥ आकारांताद्वातोः कर्मणिसति
 डप्रत्ययोभवति । डित्वाट्टिलोपः गोदः धनदः ॥ नास्मिच्च
 ॥ १४ ॥ नास्मिप्रयुज्यमानेडप्रत्ययोभवति । डित्वाट्टिलोपः
 द्विपः द्विजः गृहस्थः दुगतौ शुचं द्रवति शुद्रः
 ॥ शुचः भूद्रे ॥ १५ ॥ दुधातौपरे शुचः शूडत्यादेशो भवति ।
 उरसः सेलोपौ वक्तव्यः सुमागमो वा । उरगः उरंगः ॥
 विहायसो विहश्च ॥ १६ ॥ विहायसोविहादेशोभवति
 चकारान्मुमागमश्च वा भवति । विहगः विहंगः ॥
 अटौ ॥ १७ ॥ नास्मिकायैसत्यकारटकारौ प्रत्ययौ
 भवतः । टकार ईवर्थः । अस्थिहरः था । क-

तत्पुरुषः आदित्य पश्यतीत्यादौ चानभिवातादण् न गगाधरादयश्च संज्ञाशब्दा
 इति न तत्राणप्रसंग आशङ्क्य सहीवरतीति सहीवर इति केवले धरती-
 त्यर्थे विवक्षिते पचादित्वादप्रत्ययेकृते पश्चात् गगाशब्देन सवध इति गंगाधर-
 इत्यपि स्यादित्यपिशङ्क्य वक्तु एकत्वात्प्रयोगस्य न हि तस्मिन्नेव प्रयो-
 गे विवक्षित चाविवक्षित च कर्म भवति अथवा अप्रत्ययोऽत्र वक्ष्यते ॥ आतो ॥
 ॥ १३ ॥ गोद इति गा ददातीति दाघोऽत्र डेटिलोपः एव धनद इत्यपि ॥
 नास्मि ॥ १४ ॥ नाममात्र इति कर्मणि अन्यस्मिन्नपीत्यर्थो भवतीति अतोन्व-
 स्मादपीत्यर्थे द्विप इति कर्मणि अन्यस्मिन्नपीत्यर्थो भवतीति अतोन्वस्मादपीत्यर्थः
 द्विप इति द्वाभ्यां पिवतीति द्विप द्विज इति द्विर्जायत इति जनेरत्र डेटे-
 नोऽत्र लोपः ॥ शुचः ॥ १५ ॥ ३ परे शुच शूड इत्यादेशो भवति सहा-
 दित्वादिति सेपः शुद्र इति द्रवतेडं ललोपः उरस इति उरग इति उरसा गच्छ-
 तीति गमेडं टिलोपसलोपौ उरग इति सलोपेन युम् ॥ विहायसः ॥ १६ ॥ इति
 सुप्तेति पूर्वतः सवध्यते विहायसोविहादेशो भुम्वा भवति एतदपि सहादित्वादेव
 विहग इति विहायसि आकाशे गच्छतीति गमेडं टिलोपे विहादेशः एकत्र युमपि ॥
 अटौ ॥ १७ ॥ नास्मि कायै चेति उभयानुवृत्तेरिष्टत्वादिति भावः तच्च यथायोगं
 संबधनीय इवर्थ इति छित्त इत्यनेन अस्थिहर इति अस्थि हरतीति हृच् अप्रत्यये
 गुणः कवचहर इति कवच हरतीत्येव वयो यस्य सः कुमार इति अनेन वयसि प्र-
 त्ययो दक्षितः धनुर्हर इति धनुर्हरतीति वृच् अप्रत्यये गुणः एवं गगाधरादयोपि ज्ञे-

वचहरः इंद्रः कुमारो धनुर्धरः चरु गतिभक्षणयोः
 कुरुचरी । इखखि ॥ १८ ॥ धातोर्नाम्निकार्येसतिइख
 खिइत्येतेप्रत्ययाभवन्ति । स्तंबकारिः व्रीहिः आपृष्ट व्याप्तौ
 देवानाम्रोति देवापिः वातापिः ॥ खितिपदस्य ॥ १९ ॥
 खितिप्रत्ययेपरेपूर्वपदस्यमुमागमोभवति । क्षेमंकरः प्रियं-
 वदः वशंवदः आत्मभरिः उदरभरिः ॥ एजांखश् ॥
 ॥ २० ॥ एजृ कंषने इत्यादीनांखश्प्रत्ययोभवति । खकारो
 मुमागमार्थः शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः जनमेजयतीति ज-
 नमेजयः दिवादेर्यः पंडितमन्यः ॥ ख्युद् करणे ॥
 ॥ २१ ॥ करणेथैख्युद्प्रत्ययोभवति । नम्रः क्रियते अने-

या. कुरुचरइति कुरौ देशे चरतीति चरेरत्र ट तथा च टित्व कुरुचरीति टित्वात्
 ट्प्रति इतीप् ॥ इख ॥ १८ ॥ स्तंबकारिति स्तंबकरोतीत्यर्थे कृञ् इप्रत्ययो गुणः
 देवापिरिति देवानाम्रोतीत्यर्थः उभयोरपि हरिश्चब्दवत्प्रक्रिया ॥ गिति ॥ १९ ॥
 ख इत् यस्य स' खित् तस्मिन् । अत्र खिति परे पूर्वस्य 'धातो' पदत्वाभावात्ततः ,
 पूर्वपदस्य ग्रहणमितिमात्वाह खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्येति अतएव विधिसामर्थ्या-
 द्धातोरव्यवधायकत्वं खिति प्रत्यये परे पूर्वग्रहणात्तदतग्रहण ततश्च सिद्ध्येते परे पूर्व-
 पदस्य मुम्भिधेनेव्यवधानाशंकातक क्षेमकर इति क्षेमेत्र मुमिगुण क्षेम करोति
 प्रियंवदतीत्यर्थः आत्मभरिरिति आत्मानं विभर्तीति खौ नलोपे मुम् एवमुदरभरि-
 रपि विशेनवानाभित्यतो व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्दिवात्मन्या रात्रिरित्यादाव-
 'यस्य मुम् न भवति ॥ एजां ॥ २० ॥ बहुवचनमनेकसप्रत्ययार्थमित्याह इत्यादी-
 नामितिखकार इति खितिपदस्येतिशेषः शकार इति शितिचतुर्वदिति शेषः चतुर्व-
 त्कार्यं तु अवादिर्जनमेजयति अपः पित्वात् वेरुणं पूर्वम्य मुम् पंडितमन्य इति
 आत्मानं पण्डितमन्यइति आत्मनेर्थेपि मन्यते खशि शित्वादिवादेर्यः एकस्यैवात्मनः
 स्वरूपेण कर्तृत्वं पंडितत्वादिरूपेण कर्मत्वं च बुद्धयत एव ॥ ख्युद् ॥ २१ ॥ क-
 णेथै इति अनेन करणं प्रत्ययार्थो दक्षितः, नम्रः क्रियतेऽनेनेति प्रयो-
 गवशादयमभूततद्भावे भवतीत्यत्र इति शेषः अनम्र नम्र करणमि-
 ति कृञोत्र ख्युटि खित्वात्पूर्वस्य मुम् ह्युवोरिति थोरनः, गुणोणत्वं

नेति नम्रकरणं लूतं स्थूलकरणं दधि ॥ भजांविण् ॥ २२ ॥
 भजादेर्द्धातोः कर्त्तरिविण्प्रत्ययोभवति ॥ वेः ॥ २३ ॥
 वेलोपोभवति । भज सेवायां अर्द्धभजतीति अर्द्धभाक्
 तत्त्वप्राद् तत्त्वप्राड् वह प्रापणे भारवाद् भारवाड् भार-
 वाहौ भारवाहः भारवाहं भारवाहौ ॥ वाहोवौशसादौ
 ॥ २४ ॥ शसादौस्वरेपरेवाहोवाकारस्यऔकारादेशोभवति ।
 भारौहः भारौहा भारवाड्भ्यां भारवाड्भिः इत्यादि ।
 षह मर्षणे ॥ सहेषः साटि ॥ २५ ॥ सहेर्द्धातोः स-
 कारस्यषकारादेशोभवति ढकारेपरे । तुराषाद् तुरा-
 षाड् तुरासाहौ तुरासाहः इत्यादि ॥ मोनोधातोः ॥
 ॥ २६ ॥ मकारांतस्यचधातोर्नकारादेशोभवति रसे

स्थूलकरणमिति अस्थूल स्थूल क्रियतेऽनेनेति प्राग्वत् ख्युट्टकार ईवर्थ आढय-
 करण ॥ भजा ॥ २२ ॥ बहुवचनार्थं विवृणोति भजानामिति अर्द्धभागिति
 णित्वादतत्त्वप्राया वृद्धि ॥ वे ॥ २३ ॥ कुत्वे वावसाने अर्द्धशब्दोपादानेन
 नाभिचेत्यनुवृत्तेर्विण् सोपपदत्वं दर्शितं तत्त्वप्राडिति तत्त्वपृच्छतीत्यत्र धृञ्छेर्विणि
 पृच्छादेशोर्ध्वतेति दीर्घः पत्व तत्त्वप्राञ्छौ तत्त्वप्राञ्च भारवहतीति वहेर्विणि वृद्धि-
 होढ इति ढत्व ॥ वाहोवाविति ॥ २४ ॥ वाओ इति छेद वाशब्दस्य औकारादेशोर्ध्व
 भारौह इति भारवहतीति वहेर्विणि उपधावृद्धि सौ होढ वावसाने भारवाद्
 भारवाड् भारवाहौ शसादौ स्वरे तु वाशब्दस्य ओत्वं औत्वं हसादौ ओत्वाभावान्
 भारवाड्भ्यामित्यादि ज्ञेय अनकाराते तूपपदे वहेर्विण्प्रत्ययमनिच्छतामत-
 मनुवृत्त्य उत्वं विहितं अथवा वाजरित्येव छेद ऊ एव विधेय ओत्वत्वस्मा-
 देव निर्देशादुदाहरणेष्वापि भवति गवादित्वाद्वर्णगमेन वा एव चानकारा-
 तोपि सवर्णदीर्घादिना नूहः नूहा इत्याद्यापि सिद्धयति वौरिति वकारेकारयो
 रित्संज्ञकत्वादिति भावः ॥ सहेरिति ॥ २५ ॥ साढीति निर्देशेन ढत्वविषये
 षत्वं दर्शयति तेन तुरासाहौ इत्यादौ न पत्व षह मर्षणे सहन आत्मनेपदी
 सेट्कश्च तुराषाडिति तुर वौरवेग सहत इति तुराषाडिङ्गः सहेरत्र विणि
 वृद्धिः होढ इति ढत्वे पत्व सहादित्वात्तुरादेशः ॥ मोनः ॥ २६ ॥ झसेपदाते-

पदाति च । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥ अभूततद्भावेक-
 भ्वस्तियोगेच्चिः ॥ २७ ॥ च्वौदीर्घः ईचास्य ॥ २८ ॥
 च्वौप्रत्ययेपरे अन्यस्यस्वरस्यदीर्घोभवति ॥ च्वेः ॥ २९ ॥
 च्वेलोपोभवति । अमिथुनं मिथुनं क्रियते अनेनेति
 मिथुनीकरणं अशुक्लस्य शुक्लत्वेनभवनं शुक्लीभावः अस-
 हायः सहायोभवेत् इति सहायीस्यात् हेतुकृतं च्वौ
 सलोप अमनीभावः । डाचक्चिद्वक्तव्यः । सुखाक-
 रोति दुःखाकरोति ॥ आतोमनिष्कनिष्पनिपः ॥ ३० ॥
 आकारांताद्धातोः मनिष्कनिष्पनिष्पत्येतेप्रत्यया भवं-
 ति पकारः पित्कार्यार्थः नकाररयेकारः उच्चार-
 णार्थः सुष्ठु ददातीति सुदामा राजञ्छब्दवत्प्र-

चात् शेषः प्रशानिति प्रशाम्यतीति प्रशान् अत्र निगि वृद्धिः ॥ अभूते ॥ २७ ॥
 करणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तद्भावेनाभावोऽभूततद्भाव तरिमन्गम्यमाने
 कृभूअस् एभिर्धातुभिर्धारे नाम्नः च्विः प्रत्ययो उक्तव्य इत्यर्थः ॥ च्वौदीर्घः
 ॥ २८ ॥ ह्रस्वदीर्घः अवर्णस्य ईकारोपि वक्तव्य इत्यर्थः मिथुन क्रियत
 इति मिथुनं संपद्यते तत्क्रियत इत्यर्थः, तद्भावस्य तेन रूपेण संपद्यमानत्वा-
 त्स्वत एव संपद्यकर्तृत्व प्रतीतमिति नाचार्यः, पृथग्दर्शित अदेवदत्तगृहे
 देवदत्तगृहे भवतीत्यादौ तु कारकातरे प्रयोगाभावात् भवति मिथुनीकरण
 मिति ईत्वं च्वे ॥ २९ ॥ तद्धितातत्वाच्चादित्वाच्च नामत्वाजातस्य स्वरव्ययादिति
 तुक् एव च करणोत्कर्षेणात्र च्विविधानं धातुयोगाव्यभिचाराद्विण् न प्रसंगा-
 द्वा शुक्लीभाव इति अशुक्ल शुक्ल संपद्यते तस्य भाव एवमसहाय संपद्यत
 उभयत्रन्तहेतुकृतमिति अदेतुर्दंतु संपद्यते तत्कृतं अत्र दीर्घः सलोपश्चेति
 सातेष्विति शेषः, अमनीभाव इति सलोपे ईत्वं डाजिति क्वचिदिति
 प्रयोगविशेषे अर्थविशेषेचेत्यर्थः, दुःखाकरोतीति भ्रूलः स्वाम्यादेश्चित्त
 पीडयतीत्यर्थः एव द्वितीयाकरोतीत्याद्यपि ज्ञेयं ॥ आतो ॥ ३० ॥
 आकारमात्रस्य धातोरभावादाकारेण तद्विविधिरित्याह आकारा-
 ताद्भासोरिति प्रक्रियेति पंचसु नोपधाया इति दीर्घः, शसादौ त्वरे

क्रिया ॥ स्थामी ॥ ३१ ॥ स्थापागमादीनामीभवति
 कितिपरे नक्रिपि । इश्च ईश्च ई सुष्ठु पिवाति इति सु
 पीवा भूरिदीवा ॥ किप्सर्वधातुभ्यः ॥ ३२ ॥ सर्वधातुभ्यः
 किप्प्रत्ययोभवति ॥ ह्रस्वस्यपितिकृतितुक् ॥ ३३ ॥
 पितिकृतिपरेह्रस्वस्यतुगागमोभवति किपः सर्वाप-
 हारी लोपः । कर्मकृत् अग्निचित् देवस्तुत् सोमपाः सर्व-
 दृक् दिशाभिति कत्वं श्रिञ् सेवायाम् । प्रच्छादेदीर्घता
 च वक्तव्या । सुश्रीः तत्त्व पृच्छतीति तत्त्वप्राट् णह् बंधने
 क्रिपि परे नह्युपोपसर्गस्य दीर्घता वक्तव्या । उपानत्
 कटं चिकीर्षति कटचिकीः ॥ ध्यायतेः क्रिपि प्रसंसा-

अङ्गोपाधिकम् ॥ स्था ॥ ३१ ॥ बहुवचनसगृहीतानाह स्थापागोति कितिपर
 इति यजायवराणामित्येतोनुवर्तते न क्रिपीति एतच्च स्वरात्तोवेति व्यवस्थित-
 विकल्पार्थं वातुवृत्तेर्लभ्यते ईश्च ईश्चेति एतच्च प्रयोगाचार्यस्मरणाद्वा विज्ञायते
 सुपीवेति क्रिपीत्वे राजन्वप्रक्रिया भूरिदीवेति भूरि वतीति राज्ञो वतिपि
 कित्वाभावे पूर्ववत् सुवासेति मनेरुदाहरण ज्ञेयः । नाग्निचेत्यतो बहुवार्थवानु
 वृत्तेर्मन्यादयश्छादसा' केचित् कतिपः पित्वे सनाद्यतेभ्योपि विधि गमयति
 प्रातरित्वा पित्वाणुक् सुशर्मा विजावा वातुवृत्तेश्च निरुपपदाद्यते भवतीति
 धीवा पीवा ॥ किप्सर्वधातुभ्यः ॥ ३२ ॥ अविशेषादिति भाव प्रकार
 स्तुगर्थ ॥ ह्रस्वस्य ॥ ३३ ॥ किप इति सर्वानपहरतीति सर्वापहारी वक्तव्य इति के-
 चित् अन्येतु ककारादीना कार्ययेदिति त्वाङ्गोपेन सर्वापहारित्वमिच्छति कर्म
 कृदिति कर्मकरोतीति क्रिपि कित्वाद्युणे तुकि नाग्नयेति समास सोमपा-
 इति न क्रिपीत्युक्तेर्नैव सुश्रीरिति दीर्घेण बाधितत्वात्तु दृक् प्रच्छादेरिति
 तत्त्वप्राडिति तत्त्वपृच्छतीति क्रिपि दीर्घेण शत्वपत्त्वत्वानि सप्रसारणंतु
 सहादिषु पाठान्न भवति केचिदीर्घत्वमपि एवेच्छति द्विवचनादौ तु शाद्वेशेन-
 तत्त्वप्राशौ तत्त्वप्राशा इत्यादि ज्ञेय किप्रहीति कियते नहिपरे इति योग्य उपान-
 दिति नहोव इति धत्व कटचिकीरिति यत इत्यलोपे सतीत्यर्थः । ततश्च से-
 रपि ह्रस्वेप इति लोपे रेफस्य विसर्गः उत्तराव तु कटिचकीर्षो कटचिकीर्ष
 इत्यादि ॥ ध्यायतेरिति ॥ ३४ ॥ यकारस्येकारो वाच्य इत्यर्थः सुधीति यस्ये

रणम् ॥ ३४ ॥ किपि परे ध्यायतेर्द्धातोः संप्रसारणंभवति ।
 सुधीः ॥ दशोष्टक्सकौचोपमाने कार्यं ॥ ३५ ॥ उपमानेकार्यं
 दशोर्द्धातोष्टक्सकौप्रत्ययौभवतः । चकारात् किवापिभवति ॥
 णिनिरतीति ॥ ३६ ॥ धातोरतीति कालेशीलेच णिनिप्रत्य-
 योभवति । अग्निष्टोमयाजी ॥ आसर्वादिः ॥ एतेषुप्रत्य-
 येषु परेषुसर्वादिःपूर्वस्यटेरात्वंभवति । अन्य इव दृश्यते
 इति अन्यादृशः अन्यादृक्षः अन्यादृक् तद्वत् दृश्यते
 इति तादृशः तादृक्षः ॥ किमिदमःकीश् ईशौ ॥
 किम् शब्दस्यैदम्शब्दस्यचकीश् ईश इत्येतावादेशौ
 भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः क इव दृश्यते इति कीदृशः
 कीदृक्षः कीदृक् अयमिव दृश्यते इति ईदृशः ईदृक्षः
 ईदृक् भवदादिषु दशोर्द्धातोष्टकारादयः पूर्वस्यटेर्दीर्घ-

त्वे दीर्घः अग्रे इय उक्त ॥ दशे' ॥ ३५ ॥ चकारादिति पूर्वसूत्रादनुकर्षणार्थः ।
 दित्यर्थः आस आदिशब्दोऽयं व्यवस्थार्थं सर्वविश्वेत्यत्रोपात्तानाह एतेष्विति
 टक्सकृक्प्रत्ययातेषु शब्देष्वित्यर्थं किप् चायमेव गृह्यते साहचर्यात्
 अन्यादृकिति शक्ति शस्य षत्वे कत्वे क्षः अन्यादृगिति किवत्तस्य दिशामिति
 कत्व तादृश इति दृश्यात्वे सवर्णदीर्घः टकार इवर्थः तादृशीको गुणप्रतिषे-
 धार्थः किमिस्थानिद्वयोपादानात् शकारस्यापि सार्थक्यायादेशद्वयमित्याह की
 ईदृशीति कीदृश इत्यादि गुरुत्वात्कीसर्वादेशः कित्वात्रोपधागुणः
 स्पष्टत्वान्त्यक्त सूत्र व्याख्यायते अटसोऽमूरादेशो भवतिविषये अमूदृश
 इत्यादि भवदादिष्विति विवाप्रकारः टगादयष्टक्सकृक् दीर्घेति प्राग्ब-
 द्वातादेश इत्यर्थः वक्तव्योऽप्याख्येयस्तद्वत्प्रत्ययान भवतोपि सर्वादेषु पाठ
 इति केचित् भवादृश इत्यादि भवत्प्रकार इत्यर्थः प्रक्रियातु प्राग्बत्
 ॥ णिनि' ॥ ३६ ॥ धातोर्णिनि प्रत्ययोभवति तच्छीलादौ उष्णभोजी
 ततो द्वितीयः अतीति धातोरतीतिकाले णिनि, प्रत्ययोभवति तस्यो-
 दाहरणं अग्नीति अग्निष्टोमेन यजति स्म अत्र णिनो णकारेकारयोरि-
 त्वालोपे उपधावृद्धौ ईडिञ्छब्दवत् इदं च योगद्वयमाचार्यैर्लोपवाय सह
 व्याख्यातं किञ्चुत्रह्य इति वृत्र हतवानित्यर्थः हतेः किपि तलोपे सौ
 इनां शौसावितिदीर्घः यज्वेति यजेवैनिप् पकारः सुत्वेति तुगर्थः सरसि

ताच वक्तव्याः । भवादृशः भवादृक्षः भवादृक् त्वमिव
दृश्यतेइति त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक् अहमिवदृश्यते
इति मादृशः मादृक्षः ॥ क्तिप्वनिष्ठाः ॥ ३७ ॥ धातो-
रतीति काले क्तिप्वनिष्ठाइत्येतेप्रत्यया भवन्ति । ककारो
गुणप्रतिषेधार्थः ङकारष्टिलोपार्थः वृत्रहा यज्वा सुत्वा
सरसिजं सर्वगः सामगः ॥ क्तवन् ॥ ३८ ॥ धातोरती-
तेकालेक्तवन्प्रत्ययौभवतः । भावकार्ययोः क्तः कृतः
कटः कृतवान् उकारो नुमागमार्थः आगतं स्थितं
देवदत्तेन भावे नपुंसकांतः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्चकर्त्त-
रिक्तः ॥ ३९ ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः कर्त्तरिक्तः

जमिति सरसिजातमिति जनो टिलोपः नाम्नश्चेति समासे ङेरलुक् सामग
इति ॥ किञ्चित् ॥ ३७ ॥ सामगायतीति गायतेर्दे सर्वग इति सर्वस्मिन् गच्छतीति
गमेर्दे उभयत्र टिलोपः ॥ क्त ॥ ३८ ॥ क्तभावकार्यकर्मक्त इति गत्यर्थादकर्मका-
दित्येतोनुवर्तते कृत इति क्रियते स्म अत्र कटे कर्मणि क्तः कर्मणि उक्त-
त्वादन्वोक्तत्वादितिकटात्प्रथमा क्तिवाम् गुण धातोरनिद्वान्नेदृक्तवानिति
कटं देवदत्त कृतवान् इति शेष क्तवतो. कर्त्तरि कृदितिकर्त्तरि विधिः उ-
कार इति त्रितोनुम् एत्रित इति सूत्राभ्यामिति शेष आगतमिति आग-
मेर्भावे क्ते लोपस्त्वनुदात्तेति मलोप, स्थितमिति स्थामीति इत्वम् ईत्व-
विधितुप्रयोगाभावात् भवति देवदत्तेनेत्यनुक्ते कर्त्तरितृतीया भाव इति
एतच्च कोनपुंसकइतिसूत्राहभ्येत तस्य चायमर्थः धातोः क्तः प्रत्ययो नपुं-
सके भावे भवति भावकार्ययोरित्येव भावे क्तः सिद्धेः कालसामान्या-
र्थोयमारम्भः नपुंसके तन इति तु युक्त पाठः अथवा नपुंसके क्त इति पा-
ठोपि नपुंसकमततीति नपुंसकान् क्तिप् मोनोधातोरिति मस्य न ईदृश
कोभावे भवतीति यथाकर्त्तृचिन्निर्वाह्य अयं सकर्मकेभ्यापि भवतीति
दर्शयितुमागतीत्युदाहृतं ॥ गत्य ॥ ३९ ॥ अदित इत्यादि सेट् घा गतिनिवृत्तौ
शमद्वम् उपशमे नैकस्वरद्वित्यत्र नेतियोगविभगादुदितः क्ते इड-
भावः योगविभगादिष्टसिद्धेः सर्वत्र न निषेधः अत्राकर्त्तरिचेतिवानुबुद्धेर्था
३३

प्रत्ययोभवति ॥ कृतः इति इडागमः अटितः
 शमादीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति ॥
 दांतः ॥ क्लोवासेद् ॥ ४० ॥ सेदृक्तप्रत्ययो किट् ।
 द्योतितः प्रद्युतितः रोदितः रुदितः मोषितः
 नोदितः लुदितः वेदितः विदितः गृहीतः ॥
 ॥ ४१ ॥ उवर्णातादवर्णाताच्चश्रियश्चधातोः परस्
 त्ययस्य इद् न भवति । भूतः वृतः मृतः श्रितः ।
 दितः ॥ ४२ ॥ आदितः ईदितश्चेद न भवति ॥
 क्वर्त्तमाने ॥ ४३ ॥ अितां धातूनां तक्प्रत्य
 वर्त्तमाने ॥ दस्तस्य नोदश्च ॥ ४४ ॥ दकार

प्राप्त भावकर्मणोरपि क्लो भवति ॥ क्लोवासेदिति ॥ ४० ॥ क्त्वा
 तोनुवर्तते किदिति च णादिः किदित्यत प्रचोसित इति
 पञ्चागुणः प्रद्युतित इति क्त्वाग्न गुणः एवं रुदस्तादिविषि
 प्रहं किडिति च क्त्वात्संप्रसारण ॥ कितः ॥ ४१ ॥ उवर्णातादि
 युस्स इत्यतो वुरित्यनुवृत्तेर्लभ्यते भूत इति भूसत्तार्थः क्त्वाग्न
 इति णु स्तुती श्रित इति नैकस्वरादित्यत्र नेतियोगविभागज्ञेद्
 कस्वरादित्यनुवर्तत इति जागर्तेर्न निषेध जागरितः ॥ आदितः ।
 ईच्च आदीतौ तावितौ यस्य स तस्मात् एवं चेच्छब्दस्य प्र
 इत्याह आदित इत्यादि नेति नैकस्वरादित्यतोनुवृत्तेः ॥ अितां ॥
 इत् येषां ते अित तेषां क्लो वर्त्तमानेर्धेऽपि भवति भूते विहिन्न इ
 न प्राप्नोति सूत्रारम्भः ॥ दस्त ॥ ४४ ॥ अत्र संप्रसारणसूत्रात्कि
 मानमर्थोत्पद्येत भवतीत्याह कितस्तशब्दस्येति अकारसहितस्
 स्येत्यर्थः एतेनाकारस्यापि विवक्षितत्वात् भित्तिः संपत्तिरित्यादौ
 अत्र दोदृच्छीत्यतस्तकारादनुवृत्तौ पुनस्तशब्दनिर्देशः प्रमाणं ।
 अनेन दृश्येति दकारात् षष्ठी दर्शिता दकारस्य तु पूर्वस्यैव न परा
 वङ्गयामिति असिद्धं बहिरंगमंतरंग इति बहिरंगस्य जवादेशस्य नत्वं
 स्वात् विमिदाल्लेहन्मर्त्यजनं मित्रमिति मिदं विस्वाद्धर्त्तमाने क्ले अ
 ङ्गभावि क्त्वाद्गुणे दस्तस्येति तस्य नत्वे दस्यापि नत्वं विधिवत्

कितस्तकारस्थनत्वंभवति चकाराहकारस्यापिनकारः ।
 अमिदां स्नेहेन मित्रमत्रं तैलेन वर्तते जिह्विदा गात्र-
 प्रक्षरणे आयासेन प्रस्विन्नः जिह्विदा संचूर्णेन क्षिपणः ॥
 अदोजघुः ॥ ४५ ॥ अदोधातोर्जघुरादेशो भवति ।
 जग्धम् ॥ रः ॥ ४६ ॥ रेफादुत्तरस्य कितस्तकारस्थन-
 त्वंभवति । कृञ् हिंसायां ऋतद्गर् यवोर्विहस इति
 दीर्घः विकीर्णः जृष्णूष् कयोहानौ जीर्णं द्वीर्णं शरीरं पूरि-
 आप्यायने पूर्णः पूर्णवान् ॥ ल्वाद्योदितः ॥ ४७ ॥
 ल्वादेरोदितश्चधातोः कितस्तनोभवति इकारस्यच ईकारः ।
 लूनः हतः क्षि क्षये क्षीणः ग्लानः म्लानः हीनः ओप्यायी
 वृद्धौ ॥ प्यायः पीः ॥ पीनः ॥ दोदत्ति ॥ ४८ ॥
 दाइत्यस्यदद्भवति तकारादौ किति परे । दत्तः दत्तवान्

रणं स्वेदनं प्रस्विन्न इति आदेः ण्यः स्त इति सत्त्व शेष प्राग्वत् क्षुदिर क्षुण्ण इति
 अनुदात्तत्वाद्भिन्ने णत्वं शेषं प्राग्वत् ॥ अद् ॥ ४५ ॥ इति प्रकरणात्तादौ किति
 अदोजघुरादेशो वक्तव्य इत्यर्थः जग्धमिति जघादेशे तथोरिति तस्य घे झवेजवा
 इति घस्य ग. । रः ॥ ४६ ॥ पृथग्योगकरण पूर्वयोगस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन
 चन्नमन्नादयः प्रयोगा उपपन्ना भवन्ति यदा एतेपि चकारस्यानेकार्थत्वात् पूर्वपूर्ता-
 देवदुपपद्यन्ते तदा वैचित्र्यार्थमेव पृथग्योगकरणं तकारस्येति सात्तकारस्य कित
 ति शेषः विकीर्णमिति कित इतीप्तिभेदः पुनं इति णत्वं जृषः षिद्धिदामिति
 शेषार्थः ॥ ल्वाद्यो ॥ ४७ ॥ तपरकरणमसंदेहार्थं लून इति कित इति
 द् क्षीण इति नैकस्वरादिति नेट् निपातनादीर्घः ग्लान इति सध्यश्चराणामि-
 तात्वं प्याय इति वक्तव्य इति शेषः पीन इति ओप्यायी वृद्धौ अस्मात्तस्यादी-
 त इतीडभावे ओदित्वात्तस्य नन्वेपीति भावः स च गुरुत्वात्सर्वादेशः ॥
 द् ॥ ४८ ॥ दस्तस्येत्युत्तरसूत्रे पुनर्वदमहणान्नात्र दकारांतग्रहणमिति मत्वाह
 इत्येतस्येति प्रहर्णिकृतिचेत्यतोनेकार्थत्वात्तुवृत्तेर्दोपुदैर्भ्यांनस्येत्यर्थः । कितितीति
 गसारणसूत्रादनुवृत्तेर्दत्त इति दोददिति दद्भावस्तां इति दस्य न-

॥ स्वरात्तोवा ॥ ४९ ॥ स्वराहुत्तरस्यदाहृत्यस्यतोवा
भवति कितिपरे । प्रत्तः प्रदत्तः अवत्तः अवदत्तः ॥ धा-
योहिं ॥ धायोर्धात्वोहिरादेशोभवति । दुधाञ् धारण-
योषणयोः धास्थाने हिरादेशः अवउपसर्गः अवहितः
या प्रापणे यास्थाने हिरादेशः अवहितः यजां यव-
राणां इत्यादिना संप्रसारणं छशषइति षत्वं घृत्वं च
इष्टं इष्टवान् दुष्प् बीजतंतुसंताने उतं बीजं वह प्रापणे
होढः इतिठत्वे तथोर्द्धः घृत्वं ढिढोलोपोदीर्घश्च उढोऽ-
नहुहापंगुः व्येञ् संवरणे संवीतः ह्येञ् आह्वाने आहूतः
दीर्घस्थानित्वादीर्घत्वं वद् व्यक्तायांवाचि उदितं वच्
उक्तं वस् उषितं ॥ वम्क्षुधोरिद् ॥ ५० ॥ वम्क्षुधोरिडा-
गमोभवति । क्षुधितः जिष्वप् शये सुतः ॥ त्राणाद्या निपा-
त्यन्ते ॥ ५१ ॥ त्राणः त्रातः द्वीणः द्वीतः वा गतिगंधनयोः
निर्पूर्वः निर्व्वाणः । संप्रयुगेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट् वक्तव्यः ।
संस्कृतः परिस्कृतः उपस्कृतः जनेर्जा जातः ॥ पच्-

त्वं ॥ स्वरात् ॥ ४९ ॥ प्रत्त इतिदइति पष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्यस्य तादेशे पूर्वस्य
चपादेशः न च स्वरादिति पचमीनिर्देशादस्य प्राप्नोतीति वाच्यं पचमीनि-
र्देशे परादिकार्यस्य सर्वत्रानाश्रयात् अन्यथा या इतीकारादेशोपि यमात्रस्य
स्यात् स्वरात्त इति वा द्वितकारनिर्देशेन सर्वादेशत्वात् प्रदत्तमिति तादेशाभावे
दोददिति ददादेश इष्टमिति यजेरनिटः के यकारस्येकारे जस्य पत्वे तस्य दुत्वं
उत्तमिति यजादित्वाद्दस्य उः सवीतमिति व्येञ् संवरणे यस्य सदीर्घस्य
संप्रसारणं दीर्घः ईकारः आहूतो ह्येञो वकारस्य प्राग्वत् दीर्घ उकारः लीङ्-
तमिति वद् वदो यजादित्वादुकारः सेट्त्वादिट उक्तं वचः कुत्व उषित
इति ॥ वस् ॥ ५० ॥ उल्वे घसादेरिति षत्वं क्षुधातिवक्तव्य इति
शेषः सुप्त इति बिष्वप् शये वस्य उः ॥ त्राणाघानिपात्यन्ते ॥ ५१ ॥ पाक्षिकंनत्वं
पठन्ते विशिष्टार्थश्च त्राण इति त्रैङ् पालने आत्वं नस्य गत्वे त्रातइति नत्वाभावे
निर्व्वाण इति त्राताइत्यः संप्रयुपेति एभ्यः परस्य करोतेर्भूषणे सुडागमो

र्षः ॥ ५२ ॥ पवेर्द्धातोस्तकारस्यवकारोभवति । पक्कः ॥ शु-
षेः कः ॥ ५३ ॥ शुष्कः स्फायीवृद्धौ ॥ स्फायः स्फी ॥ ५४ ॥
स्फीतः ॥ कसुकानौणवेवत् ॥ १ ॥ धातोः कसुकानौप्रत्ययौ
भवतः । अतीति तौ च णवेवद्भवतः उकारो लुम्बिधा-
नार्थः विभिद्वान् विविद्वान् चक्रवान् चक्राणः ॥ शतृशा-
नौतिपतेवत् क्रियायाम् ॥ २ ॥ क्रियापदेगम्यमानेशतृशा-
नौ प्रत्ययौभवतः । तौ च तितेवत्परस्मैपदात्मनेपदयो-

वक्तव्यइति शेषः संस्कृत इति अलङ्कृत इत्यर्थः एवं परिष्कृतः उपस्कृतः जात
इति इदित्वाभेदः ॥ पचेः ॥ ५२ ॥ इति कितस्तशब्दस्य वाच्यमिति शेषः पक्क
इति चोःकुः ॥ शृषेति ॥ ५३ ॥ प्राग्वद्वाच्य इत्यर्थः शुष्कइति शुष् शोषणे अनिद् ॥
स्फायइति ॥ ५४ ॥ अयमपि वाच्य इत्यर्थः स्फीत इति स्फायी वृद्धौ आदीदित
इति नेट् ॥ कसु ॥ १ ॥ अतीते काल इति णिनिर्तीतइत्यनुवृत्तेः तौवेति क्रमे-
णेति शेषः ततश्च कसुर्णवत् कान एवद्भवतीति भावः ननुचैवं णवाश्रयकार्यं वृद्धि-
आतो णपृढावित्यादि प्राप्नोति न च तावत् कित्वावृद्धिर्नभविष्यतीति वाच्य किङ-
त्यङ्युसीत्यत्र वृद्धेरननुवृत्तेः नचैव कित्स्य वैयर्थ्यापातः विविद्वान् ईजिवा-
नित्यादौ तस्य गुणाभावसंप्रसारणार्थत्वात् णादि.किदिति अत्र हि अपित्तादि
वर्तते एवं तर्हि णवदिति णविति समुदायाश्रयं कार्यं प्राप्यते वृद्धिश्चातुवधाश्रया
संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वा डौ अपीडाव्यवधानात्परत्वादालोपाद्वा न भवति
आतोऽनपीत्यत्र हि द्वयनुवधकत्वादनपीति न णयो ग्रहण अतएवाह णयादीति
द्विधेति शेषः परस्मैपदे इति त्रिस्वरितेते उभे परतोन्यदिति विदित इत्यर्थः आत्म-
नेपदेति त्रिस्वरितेते उभे आदनुदात्तदित आङ्गुवीति विहिते चक्रवानिति कृषः
कसौद्वित्वे कुहोश्चुरितिकुत्वे कित्वादगुणे नामत्वात् स्यादौ विद्वद्वृपाणि चक्राण
इति धातोरुभयपदित्वादानोपि प्राग्वत् द्वित्वादि ननु णादे. कित्वादेव संप्रसार-
णादिसिद्धे. किंकान किद्विधीयते न च सयोगादपि कित्वं यथास्यादित्यपि वाच्यं
भाषाया तथाप्रयोगाभावाच्छब्दसि च तत एवसिद्धे एवं तर्हि णादावस्थितस्य
कित्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन जजागरतुः सस्मरतुः इत्यादौ गुणः सिद्धयति
कसोरुकार ईमुमर्थः ॥ शतृ ॥ २ ॥ पवेणेतुल्यमस्यापि व्याख्यानं गम्य-
मानमिति यथाकथञ्चिप्रतीयमानम् इत्यर्थः शकारश्चतुर्वैकार्यार्थः ऋकारः

भवतः । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः ऋकारोऽनुभागमार्थः
पचन्नास्ते पठन् तिष्ठति गायन् गच्छति ॥ मुगानेतः ॥ ३ ॥
अकारस्यानेपरेमुगागमोभवति । पचमानः पिबति यज-
मानः स्तौति मन्वानस्तिष्ठति आसेरानई ॥ ४ ॥ आसे-
र्द्धातिरानप्रत्ययस्याकारस्यईकारोभवति । आसीनः ॥
वादीपोः शतुः ॥ ५ ॥ अवर्णात्परस्यशतुर्वाऽनुभागमो

नुमीवार्थः पचन्नास्त इति पचोत्रशतरि शिति चतुर्वदित्यपि अदेइत्यलोपे ष्विति
इति नुमि सिलोपसयोगांतलोपो ननु विनापि तेन सिद्धे, किमर्थं शकार उपादी-
यते नच वाच्यं दीव्यदादौ यप्रत्ययादिति व्यर्थः इति तिवद्भावेनापि तत्सिद्धेः
अतएव सामान्येन तिवद्भावाविधानात् करिष्यत् करिष्यमाण इत्यत्रापि शतु-
शानौ भवतः एव तर्हि चतुर्वत्वेन ङित्व यथास्यादिति शकार उपादी-
यते अतएव ऋवत् उशन् इत्यत्र गुणनिषेध संप्रसारण च भवति अपित्तादि-
रिति ङित्वं हि भूते से परं न प्रवर्तत इति लिट्पुण्यदेरित्यत्रोपपादितं अतएव
च कृत्यपि नाम्युपधात्क इति ककार, एवमपि ज्ञाने शकारो व्यर्थः, तत्र हि ते-
वत्वादेव ङित्वमपि सिद्धयति एवं तर्हि पक्षे तिवद्भावादन्यत्रापि शतुशान-
योः प्रयोगज्ञापनार्थः शकारः शतुशानाविति योगविभागे मूलं तेन वेद
मधीयन् निग्नान इत्यादयः प्रयोगाः उपपन्नाः भवति अर्थविशेषोत्र प्रयोगा-
द्वसेय, गायन्निति अपि आय् गुणाभावस्त्वत्र तत्सङ्गासूत्र एवोपपादितः
॥ मुगा ॥ ३ ॥ तपरकरणमातोनिवृत्त्यर्थः गानः पचमान इति ज्ञानस्य शित्वा-
दुप् मन्वान इति तनादित्वादुप् ॥ आसेरिति ॥ ४ ॥ आ आनः इति छेदः
आनि आकारस्येत्यर्थः आसीन इति अदादित्वादपो लृक् आकारस्य ईत्वं
॥ वादी ॥ ५ ॥ आत ईपोरिति छेदः तत्र आदिति पचमी ईपोरिति ईश्च
ईपूच ईपौ तयोः ईपः सन्निधानात् ईमाविति प्रत्ययो गृह्यते ईकारे
ईपिचेति तुदंती इति ईमाविति औकारस्य ईत्वं तत्र परे शतुरकाराः परस्य
नुमोऽनुस्वारः ननु चात्र शतु, शित्वाज्जातस्य तुदादेरस्यात्तरगत्वाददे इति
लोपेनावर्णाच्छतुरिति कथं नुम् स्यात् प्रंतीत्यादावतिव्याप्तेर्भूतपूर्वगतिरपि
नाश्रीयते एव तर्हि यदयं विकल्पाभावार्थमप्ययोरित्यत्र नित्यग्रहणमकरो-
त्तज्ज्ञापयति प्रागलोपानुमिति अन्यथा अप्ययोलोपादनेनाप्राप्तेस्तद्वर्था स्यात्
नन्वारभसामर्थादेव नित्यत्वं अनेनाप्राप्तेरारंभात् तुदंती इति ननु भाव-
रूपं तुदंती ऋति ष्विति इतीपि नुम् स्त्रीत्वप्रदर्शनार्थः स्त्रीशब्दप्रयोगः

भवति ईकारे ईपिच परे । तुदत् तुदती तुदंती तुदांति
कुले तुदंती तुदती वास्त्री वर्त्तते ॥ अप्ययोरान्नित्यं
॥ ६ ॥ अप्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनो रकारस्य शतुर्नि-
त्यनुमागमोभवति । भवंती पचंती दीव्यंती पश्यंती ।
द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधोक्तव्यः । शौ
वा ददत् दधत् जक्षत् जाग्रत् दरिद्रत् चकासत् अनु-
शासत् ॥ विदेर्वावसुः ॥ ७ ॥ विदेर्द्वातोः शतुर्विषयेवाव-
सुप्रत्ययोभवति । उकारो नुमागमार्थः विद्वां विद्वां
सौ विद्वांसः विद्वन् विद्वंनौ विद्वंतः अत्रभवत् तत्रभव-
च्छब्दौ पूज्यार्थं निपात्येते अत्रभवतो भट्टमिश्राः तत्र
भवद्भिर्भवत्पादैर्भणितं ॥ शीलेतृन् ॥ ८ ॥ धातोस्तुम्प्र-

॥ अय ॥ ६ ॥ अप् च यञ्च तयोर्दिवादेर्यः अपः सानिध्यात् अतएवोदा-
हरति दिव्यतीति ईपि ईकारेणैव द्विरुक्तानामिति कृताद्वैवचनानां तथा
जक्षजागृदरिद्रादीनांचेत्यर्थः । दृददीतिदाञ्चोत्र ह्लादित्वाद्वित्वं त्रितोनुमिति
नुमोत्र निषेधः एव दधदपि धाञ् दादेरित्युभयत्राप्यालोपः । दरिद्रदिति
दरिद्रातेदिति आलोपः ॥ विदेर्वावसुरिति ॥ ७ ॥ यद्यपि वेतिचानुवर्तते
तथापि विदेरिति योगविभागाच्छतरिविदमिति अपिभवतीतिविकल्पः संप-
द्यत इति चेत्युक्तं विद्वानिति वरयोरिति च निषेधः तच्च मूले अव्याख्यात-
मपि प्रसंगाद्व्याख्यायते वरयोः यातोः परयोर्वादिद्राद्योः कृतोरिट् न भवति
ईश्वरः कंठः उदितोवेत्यतो वानुवृत्तेश्च बहुलं निषेध इति विविद्वां विवि-
द्वानिति उभयमपि भवति नानिट्स इत्यत्र नेतियोगविभागान्न गुणः श्रुत्रित
इति नुम् न्समहत इति दीर्घः स्त्रियां तु उदित्वात् इति इतीपि विदुषा
अत्र भवदिति अत्र भवंत इति पूज्या इत्यर्थः उदित्प्रसंगेन निपातनमुदित्व-
प्रतिपादनार्थमिति नुम् अतएव वा शौ अन्वतत्वाद्वा भवानिति अत्वसोःसा-
विति दीर्घोपि भवति ॥ शीले ॥ ८ ॥ नकारो विशेषणार्थ इति क्तादी तृवुणा-
विति तृर्नं गृह्यते इति कर्ता कटस्येति तद्योगे कर्तृकार्ययोरिति षष्ठी भवती

त्ययोभवति शीले स्वभावेर्धे । करणशीलः कर्ता हर-
णशीलः हर्ता पचनशीलः पक्ता ॥ इष्णुस्तुक्नु ॥ ९ ॥
शीलेर्धेइष्णुस्तुक्नु इत्येतेप्रत्ययाभवंति । अलंकारिण्युः
निराकारिण्युः प्रस् अदने प्रसिण्युः सह मर्षणे सहिण्युः
जिस्तुःस्थास्तुः विष्ल व्याप्तौ ष्तुप्रत्ययः ककारो गुण-
प्रतिषेधार्थः विण्युःगृध्र अभिकांक्षायां गृध्रुः ॥ षाको-
कणः ॥ १० ॥ शीलेर्धेषाक उ उकण्इत्येतेप्रत्ययाभवंति
षकारः ईवर्थः । वर निवारणे वराकः वराकी ॥ सांता-
शंसयोश्च ॥ ११ ॥ सान्तप्रत्ययांतस्यधातोः आङ्पूर्व-
शंसुधातोश्चउप्रत्ययोभवति । वच् परिभाषणे विवक्षुः

अस्य तु योगे अक्तादावेति निषेधान् द्वितीया भवति कर्ताकटानिति ॥ इष्णु
॥ ९ ॥ जिमुवोरिति अयमाशयः, सो ककार, काकाक्षिगोलकन्यायेनावुत्स्या वा
नुनापि संबध्यत इति स्मरपि कित्वात् जिमुवोर्गुणो न भवति न चैवं स्थास्तु
रित्यत्र स्थामीतीत्वमाशंक्य गणकृतमनित्यमिति न्यायात्स्वरात्तोवेत्यतो वा
व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्नैव जिष्णुरिति किलादिति षत्वं 'भूष्णुरिति
नैकस्वरदित्यत्र नेति योगविभागादागमशासनस्यानित्यत्वाद्वा नेद् गृध्रु-
रिति कोकित्वात् गुणः ॥ षाको ॥ १० ॥ बहुवचनादुकारोपि प्रत्ययांतंर
प्रतीयते इत्याह उ उकण् इत्येत इति न चैवमुकारस्य पूर्वेण ल्ते अवादेश
आशंक्य, सौत्रत्वाद्दिदृशस्य उक्कणोर्वा पूर्वं छट्टे कृतदीर्घयोः पाकोणद्धं-
द्धात् वराक इति वृद्धौ गुणेऽर् षकार इति ततश्च कार्यावेदीतित्वालोप
इतिमाव ईवर्थ इति एमित इति शेषः, तेन वराकीति भवति ॥ सांतेति
॥ ११ ॥ सप्रत्ययातेभ्य आङ्पूर्वाच्छसेश्च सूत्रेण उप्रत्ययो विधेय इत्यर्थः
विवक्षुरिति वचे से द्वित्वे पूर्वशेषत्वकुत्वषत्वक्षाः आशंसुरिति शंसु क
धने जिष्णु पिपासुरिति ग्रह उपादाने पा पाने प्रक्रिया तु पूर्ववत् ग्रहेरादि-
जयानामिति षत्वं कामुक इति उक्कणो गित्वादुपधाद्युद्धिः भावुक इति भुवो

आशंशुः पिषासुः जिघृक्षुः कसु कान्तौ कामुकः भिक्षु
याच्यायां भिक्षाकः भिक्षुकः भिक्षुः भावुकः ॥ नमादेरः ॥
॥ १२ ॥ नमादेर्द्धातोः प्रत्ययो भवति । नमः हिंस्रः ॥ घ-
सादेः क्मरः ॥ १३ ॥ घसादेर्द्धातोः क्मरः प्रत्ययो भ-
वति शील्यै । घस्मरः स्मरः ॥ भासादेर्धुरः ॥ १४ ॥ भासा-
देर्धातोर्धुरः प्रत्ययो भवति । भासुरः भञ्जो आमर्दने चञ्जोः
कणाविति कुत्वं भंगुरः यज देवपूजासंगतिकरणदा-
नेषु ॥ यडकः ॥ १५ ॥ यडताद्धातोरुक्तप्रत्ययो भवति
शील्यै ॥ लुक् ॥ तत्संयोगे च यडो लुग् भवति । यायजूकः
दंशकः वावदूकः ॥ आहतः किर्द्विभूते ॥ १६ ॥
आकाराताडकाराताच्च धातोः शील्यै भूतेकाले कि
प्रत्ययो भवति धातोर्द्विवचनम् ॥ रामः सोमं पपिर्पञ्चद-
दिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ॥ याचकान्वमिराजद्विः पौडरीकमहा-
द्विजान् ॥ सद्गोपादयः ॥ १ ॥ सर्वस्मिन्कालेऽणादयः
प्रत्यया भवन्ति । णकारोऽद्भुत्यर्थः करोतीति कारुः वा

बुद्धावद ॥ नमादेरिति ॥ १२ ॥ वाच्य इति शेषः कप्र इति कपि चलने इदित्वा-
न्तुम् वरयोरित्सीष्मिण्येवः ॥ घसादेरिति ॥ १३ ॥ वाच्य इति शेषः घस्मर इति
घस्लु अवने फित नेट् ॥ भासादेरिति ॥ १४ ॥ वाच्य इति शेषः भासुर इति
भासु दीप्तौ भंगुर इति भञ्जो आमर्दने चञ्जोरिति जस्य ग, चञ्जो घइन् यरय
तस्मिन् ॥ यड ॥ १५ ॥ तत्संयोग इति ऊक्तप्रत्ययो योग इत्यर्थः यायजूक इति
अतिशयेन यजनशील इत्यर्थः यजेर्यडताडूक् यडो लुक् दंशक इति यडि
यमृजपाभिति लुक् ॥ आहत ॥ १६ ॥ तकारोयमसदेहार्थ इति ककारांतेभ्यो
किर्भवति तरेः तृप्पननससरणयोः पपिरीति द्वित्वे पूर्वस्यहस्वे आतोऽनपित्या-
लोपः चक्रिरिति किंवाद्गुणे करं पौडरीको यज्ञविशेषः ॥ अधोपादयः ॥
॥ सद्गोपादयः ॥ १ ॥ इति सर्वस्मिन्निमित्तं भूतभविष्यद्भूतान्तरूप इत्यर्थः ।

गतिगन्धनयोः वातीतिवायुः आतोयुक् कुश आह्वाने
 क्रोशतीति क्रोष्टा तुप्रत्ययः बृहत्वाङ्महणत्वाद्वा ब्र-
 ह्मणत्वाद्वा ब्रह्म बृहमेनिप्रत्ययः ॥ मन्युपधायाऋरः ॥
 ॥ २ ॥ मनिप्रत्ययस्योपधाभूतस्यऋकारस्यरोभवति ।
 धृञ् धारणे धारणाद्धर्म मप्रत्ययः ॥ ध्वादेरुलिः ॥ ३ ॥
 धृञ् कंप्ने धूलिः अगिरघिलघिगत्यथाः इदितइति
 तुमागमः अंगुलिः गम्ह गतौ आङ्पूर्वः णिनिप्रत्ययः
 आगामी भावी ॥ युवहअगभ्योनिः ॥ ४ ॥ योनिः वह्निः
 अग्निः ॥ इदिचदिशकिहदिभ्योरः ॥ इन्द्रः चन्द्रः शक्रः
 रुद्रः ॥ इमन्वनस्कः ॥ सर्वधातुभ्य एतेप्रत्ययाभवन्ति ।
 बलिः कलिः रविः इप्रत्ययः कर्मवर्मचर्ममन्प्रत्ययः
 पात्रं शास्त्रं दात्रं अस्त्रं चन्प्रत्ययः तेजः नभः अस्
 प्रत्ययः पुष्पं फलं मूलं कुलं कप्रत्ययः ईष्टे इति ईश्वरः
 वरप्रत्ययः स्थावरः ॥ राजादेरन् ॥ राजा । युवा ॥ व-
 चादेरम् ॥ वचः महः ॥ सौकर्येकैलिमः ॥ ५ ॥ सौकर्येथं

कारुरिति णित्वाद्वाङ्मिः करोतीत्यर्थः वायुरिति आतोयुगीत्यनेन युकि
 इत्यर्थः क्रोष्टेति छशपरान्तेति पत्वे ण्वं एकारांतस्यापीति तुप्रत्ययव-
 द्भावात्सौरित्वादि प्रक्रियाया रूपाणि पुङ्गवे दर्शितानि क्तिवारिति क्ति-
 सामर्थ्याद्यजादित्वात्सदाशब्दस्य बहुलार्थत्वाद्देति भावः एकार इति
 छइत्यनेन आत्मेति मनिणो णित्वादव उपधाया इति वृद्धिः ॥ मन्युपधाया
 ॥ २ ॥ मनि प्रत्यये परे धातोर्हपधाया ऋकारस्य रो भवतीत्यर्थः ध्वादेः ॥ ३ ॥ धृलि-
 रिति सदाशब्दस्य बहुलार्थत्वात् गुणः अंगुलिरिति इदित्वान्नुम् आगामीति
 आगमिव्यतीत्यर्थः एवं भारतीति भविष्यतीत्यर्थः ईश्वर इति ईश एश्वर्ये ॥ युवेति ४ ॥
 यु भिश्रणे उवादेश इति लुधातोस्त्वित्नेन । गुणस्तु न भवति सदाशब्दस्य बहु-
 लार्थत्वात् वच इति ङीवत्वान्न दीर्घः ॥ सौकर्ये ॥ ५ ॥ सुकरस्य भावः
 सौकर्यं तस्मिन् भिदेलिममिति भेत्तुसुकरमित्यर्थः क्तिवान्न गुणः आङ्की
 लुचरी धान्यविशेषः अपरिमिता इति अतएवोक्तं काशिकायां—संज्ञालुधातु-

कैलिमप्रत्ययोभवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः भिदे-
लिमं काष्ठं पचेलिमा आढक्यः । उणादयोऽपरिमि-
ताप्रयोगमनुश्रित्यप्रयोक्तव्याः ॥ तुम् तदर्थार्था भविष्यति
॥ ६ ॥ धातोर्भविष्यतिकालेतुम् प्रत्ययोभवति तदर्थार्था
क्रियायांप्रयुज्यमानायाम् । भोक्तुं व्रजति पठितुमीष्टे
स्तौतुमीहते ॥ घञ्भावे ॥ ७ ॥ धातोर्भविष्यत्प्रत्य-
योभवति घकारो घित्कार्यार्थः ॥ चजोः कर्गौधिति
॥ ८ ॥ चजोः ककारगकारौभवतः धितिपरे । पाकः
भागः यागः त्यागः विभागः इण् गतौ अयनं आयः
भवनं भावः दायः आतुयुक् पायः ॥ संज्ञायामकर्त्तरि
च ॥ ९ ॥ कर्तृवर्जितेकारकेभावेचघञ्प्रत्ययो भवति सं-
ज्ञार्थां विषये । प्रतिकार्यमाह्वियते इति प्रत्याहारः दी-

रूपाणि प्रत्ययाश्चततः परे ॥ कार्याद्विद्यानूबंधमेतच्छास्त्रमुणादिष्विति ॥ प्र-
योक्तव्य इति यथाप्रकृति यथाप्रत्ययं यथानुबधकार्यं यथार्थमित्यर्थः ॥ अध-
तुमन्ताः ॥ तुम्तदर्थार्थामिति ॥ ६ ॥ तच्छब्देन शतृशानावित्यर्थः क्रियापरा-
सृश्यते तेन क्रियार्थार्था क्रियायामित्यर्थः भोक्तुं व्रजतीति भुज्यार्था व्रजिक्रिया
भोजनार्थं व्रजतीत्यर्थः चोः कृत्वं उपधायागुण पठितुमिति कृतइतीद् अत्र
बहुलार्थः सदाशब्दोऽनुवर्तत इति तुम् भावे भवति सिद्धावलोकिन्यायेन घञ्-
भाव इति उत्तरसूत्रस्थभावग्रहणस्यात्रापि संबन्धाद्भाव इत्युभयोर्योगयोः शेषाद्वा
॥ घञ् ॥ ७ ॥ अत्र च क्रियासामान्यवाची भवतीति भाव इति सर्व-
धात्वर्थो निर्दिश्यते स च क्वचित्साध्यः यथाख्यातशब्दे पचत्यादौ कचिच्च
सिद्धो रूपः यथापाकादिषु अत्र हि धात्वर्थस्यैव सिद्धतो नाम धर्मो घषा-
द्विर्धीयते ॥ चजाविति ॥ ८ ॥ पाक इति पचनमित्यर्थः, त्वित्वादुपधा-
वृद्धिः आय इति इणो वृद्धावायुर्अर्थभावइत्यत्राय् ॥ संज्ञा ॥ ९ ॥ चादसंज्ञाया
मपीति प्रदर्शनार्थं दाय इत्युदाहरिष्यति एवं च संज्ञाग्रहणं प्रयोगबाहुल्यार्थं अक-
र्तरीति पशुदासमभिप्रेत्य नविवयुक्तन्यायमाश्रित्याह कारक इति प्रत्याहार
इति कर्मणि घञ् दाय इति दीयमानं सर्वमुच्यत इति चेयं संज्ञाविकार

यन इति दायः विक्रियते अनेनेति विकारः ॥ स्व-
 रादः ॥ १० ॥ स्वराताद्धातोरप्रत्ययोभवति भावादौ ।
 चयनं चयः संचयीते इति संचयः स्तवः भवः- उन्नयः-
 नृ विक्षेपे त्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः ॥
 मदामः ॥ ११ ॥ मदादीनामप्रत्ययोभवति भावादौ
 मदी हर्षे मदः प्रमद्यते अनयेति प्रमदा पण व्यवहारे
 स्तुतौ च पणनं पणः शमदम उपशमे शमः दमः यमः
 दीव्यते विश्वमनेनेति देवः षिञ् बंधने विशेषेण सी-
 यते अनेनेति विषयः ॥ मूर्त्तौघनः ॥ १२ ॥ कठिनेपरि-
 च्छेदेचाभिधेयेहंतरप्रत्ययोभवति घनादेशश्च । दधिघनः
 संधवघनःवर्णविपर्ययश्च हिसि हिंसायां सिंहः लोपस्त्व-
 तुदात्तनामितिनकारलोपः । इदितः इतिनुमागमः ॥
 द्वितोयुः ॥ १३ ॥ द्वितोधातोरथुप्रत्ययोभवति भावादौ ।
 दुवेष्टु कपने वेपथुः ॥ द्वितस्त्रिमकृतत्कृते ॥ १४ ॥ द्वितो
 धातोस्त्रिमकप्रत्ययोभवति ककारोगुणनिषेधार्थः तेनधा
 त्वर्थेन कृतेथेवाच्येसति क्रियाया निर्वृतः कृत्रिमो घटः
 संभृत्रिमः युद्धं पङ्क्तिं फलं ॥ नङ्की ॥ १५ ॥

इति करणे ॥ स्वरा ॥ १० ॥ भावादाविति भावे अकर्तरि चाकारकेपीत्यर्थः
 चय इति चिञ् चयने संचय इति कर्मणि स्तव इति णिङ् स्तुतौ स्तव इति णु
 स्तुतौ नर इति कर्मणि सर्वत्र गुणः ॥ मदां ॥ ११ ॥ प्रमदेति करणे अः स्त्रीत्वा-
 दाप् विषय इति प्राप्तेत्येति पत्व ॥ मूर्त्ताविति ॥ १२ ॥ दधिघन इति दध्नः
 कठिन्यमित्यर्थे वर्णेति एतच्च सैपादित्यत्रोपपादित सिंह इति हिंसि हिंसायां अः
 इदिन्वाणुम् हकारसकारयोर्यत्यय ॥ द्वित ॥ १३ ॥ दुह्त् यस्यासौ तस्मात्
 वेपथुरिति वेपन कपन ॥ द्वित ॥ १४ ॥ तेन कृत निर्वृत, तत्कृत तत्र तच्छब्दे-
 नात्र प्रकृत्यर्थ परासृज्यत इत्याह तेन धात्वर्थेनेति कृत्रिममिति करणेन निष्पन्न इत्यर्थः
 संभृत्रिममिति संभरणेन निर्वृत इत्यर्थः उभयत्र कित्वात्र गुणः ॥ नङ् ॥ १५ ॥

धातोर्नङ्किङ्तिङ्तेतौप्रत्ययौभवतः भावादौ । यतनयन्तः
प्रच्छेनेपरेशकारादेशोभवति प्रश्नः स्तोः श्चुभिश्चुः यज्ञः
आतोऽनपीत्याकारलोपः निधिः संधिः विधिः आधिः
अंभो निधीयतेयत्रासौ अंभोनिधिः ॥ भावेयुट् ॥ १६ ॥
धातोर्भावेयुट्प्रत्ययोभवति । करणं हवनं दानं दूषणं ॥
उदःस्थादेःसलोपश्च ॥ १७ ॥ उदुपसर्गात्परस्यष्टाग-
तिनिवृत्तावित्यादेर्द्धातोः सकारस्य लोपो भवति च-
कारादन्यत्रापि उत्थानं स्तुंभु रोधने उत्तंभनं ॥ साध-
नाधारयोः ॥ १८ ॥ साधनेआधारेथेयुट्प्रत्ययोभवति ।
पचनोन्निः पचनी स्थाली ॥ ईषदुःसुखल्यू ॥ १९ ॥ ईष-
दादिषुप्रयुज्यमानेषुखल्यू इत्येतौप्रत्यौ भवतः भावादिषु
लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । खकारो गुणविधानार्थः

यज्ञ इति यतनं नैकस्वरदित्यत्र योगविभागात्तेट् प्रच्छ इति एतदपि नगादि-
यत्रोक्त यज्ञ इति चुत्वेन वे जञ्जोर्ज्ञं यजनमित्यर्थः विधिरिति विधानं विधी-
रते इति वा अंभो निधीयते यत्रेति अनेनाधारेपि किं दक्षितः ॥ भावेयुट् ॥ १६ ॥
करणमिति युवोरिति योरनः अवक्त्रोवाति णत्व दूषणमिति दूषेन्त्यतस्त्येति
र्धित्वात्र गुणः कृञ् इति वक्तव्य इति शेषः क्रियेति शस्य शित्वात्
किं अयकीति रिङ् स्त्रीत्वादाप् ॥ उदः ॥ १७ ॥ उदः परस्य स्थादे-
स्य लोपो वाच्य इतिशेषः उत्थानमिति सलोपेऽत्र खसेचपा इति त-
ऽत्तंभनमिति स्तुंभु रोधे पूर्ववत् ॥ साध ॥ १८ ॥ पचन इति पच्यतेऽने-
त्यर्थः पचनीति पच्यते अस्यामिति आधारे युट् टित्वात् इति
॥ ईषत् ॥ १९ ॥ लकार इति इषस्त्रीत्यस्मादस्येति शेषः तत्तश्चाकादावित्यत्र
कादावस्येव पाठादीपत्करः कटो भवतेत्यत्र कर्तृकार्ययोरिति कर्तरि
ष्टी न खकार इति खितिपदस्येत्यनेनेति शेषः ननु चात्रेष्टादीनामव्य-

ईषद्भवः दुर्भवः सुभवः ईषत्करः दुष्करः सुकरः
 ईषद्योधनः दुर्योधनः सुयोधनः युध संहारे ॥ तव्या-
 नीयौ ॥ २० ॥ धास्तोस्तव्यानीयौप्रत्ययौभवतः भावादौ ।
 भवितव्यं भवनीयं आसितव्यं वरणीयं ॥ स्वराद्यः
 ॥ २१ ॥ स्वरांताद्धातोर्यप्रत्ययो भवति । चयं नेयं क्रय्य-
 जय्यौ शक्यार्थे निपात्येते क्रेतुं शक्यं क्रय्यं जेतुं शक्यं
 जय्यं ॥ पुशकात् ॥ २२ ॥ पवर्गीताद्धातोः शकादे-
 श्यप्रत्ययोभवति । जप्यं लभ्यं शक्यं सद्मं मह्यं ॥
 ईचातः ॥ २३ ॥ आकारांताद्धातोर्यप्रत्ययो भवति ।
 आकारस्यईकारोभवति देयं गेयं पेयं ॥ ऋहसात्
 द्यण् ॥ २४ ॥ ऋवर्गीताद्धाताच्चध्यण् प्रत्ययो भ-
 वति । कार्य्य धार्य्य बाध्यं हस हसने हास्यं वाच्यं धि-
 त्वात्कारोपि वाक्यं पाच्यं पाक्यं य एते भावकार्य-

यत्पादतव्यवस्य च तत्र गुप्विधेः प्रतिपादनाद्व्यर्थोय खकार इति चेन्न
 ईषदाढ्यभवं भवता ईषदाढ्यकरो देवदत्तेनभवतेत्यादौ भूकृब्भ्यां कर्तृक-
 र्मणोश्चोपपद्योः खल्विधेर्ज्ञापनार्थत्वात् ईषद्भव इति ईषद्भवन्मित्यर्थः देव-
 दत्तेनेति शेषः भावेन भुवः खलि गुणः सुयोधन इति सुखेन युध्यत
 इत्यर्थः युधेन अप्येतात् योरनः ॥ तव्या ॥ २० ॥ भवितव्यमिति कृत
 इतीद् करणीयमिति कर्मणि अनीयः अवकुप्यति पत्व ईटो ई इद् इति छेदः
 ईचात्र विधेय इत्याह ईकारो भवतीति अत्र च इश्च ईश्च ई इति दीर्घवत्
 ह्रस्वस्यापि विधानात् जगृहिथ वरिषीष्टेत्यादौ न दीर्घं उदितोवेत्यतो व्यव-
 स्थितविकल्पाथैवानुवृत्तेर्वाप्रयोगाच्चव्यवस्था कर्तव्या ॥ स्वरा ॥ २१ ॥ नेयमिति
 गुणः क्षप्येति क्षि क्षये जि जये एतयोर्वातादेशोत्र निपात्यते इति वक्त-
 व्यार्थं ॥ पुश ॥ २२ ॥ जप्यमित्यादि जप जापे जम् जंभने शकृ शक्ता
 षह मर्षणे ॥ ईचा ॥ २३ ॥ देयमिति दावोत्रेकारे गुणः गेयमिति गै गाने
 पेयमिति पा पाने खनेश्चेति ई गंतादेशो वाच्य इति शेषः ॥ ऋह ॥ २४ ॥
 यस्यापवादकार्यमिति गित्वाद्बुद्धिः बाध्यमिति बध बन्धने धित्वाधिति

योर्विहितास्तव्यादयस्तेर्हिविधौचवक्तव्याः रारोझसे दृशां
दर्शनाहौ द्रष्टव्यः दर्शनीयः दृश्यः द्रष्टव्यः प्रष्टव्यः
पृच्छनीयः पृच्छ्यः स्वाध्यायोध्येतव्यः ध्येयः श्रु-
श्रवणे श्रोतव्यः श्राव्यः मंतव्यः ध्ये चिंतायां ध्यातव्यः
ध्येयः सप्रत्ययादपि नितरांध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासि-
तव्यः विजिज्ञासितव्यः ॥ ओराऽवश्यके ॥ २५ ॥
उवर्णातादावश्यकेर्ध्व्यण्प्रत्ययोभवति ॥ ओदौतोर्यः प्र-
त्ययः स्वरवत् ॥ २६ ॥ अवश्यंभाव्यं अवश्यभाव्यं अवश्यं
लाव्यं अवश्यलाव्यं समासेऽवश्यमादीनां मलोपमिच्छ-
ति ॥ लुपेदऽवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि ॥ समो-
वाहिततयोर्मांसस्यपचियुद्घञोः ॥ १ ॥ तव्या-
दीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानां अवश्यंलाव्यो अ-
वश्यलाव्यः श्रोतुमनाः भोक्तुकामः संहितसंहितं सं-
ततं सततं मांसस्यपचनं मांसपचनं मांसपचनं मां-

चजोः कर्गौघिति अनेन पाक्यमिति पच्यते यत्तत् एते इति तव्यादयः इति ऋदु-
पभान् क्यबन्ता इत्यर्थः विधौ चेति चकारात्मैषाद्विध्वपि द्रष्टव्यमिति गुणे कृते
भारो रः छशपेति षत्वे पुत्वं दृश्य इति ऋदुपवादिति क्यप् कित्वाच्च गुणः अध्ये-
तव्य इति विधौ इङ् अध्ययने मंतव्य इति मनु अवबोधने नैकस्वरादिति नेट् अनु-
स्वारयमौ ध्यातव्य इति ध्ये चिंताया संध्यक्षराणामित्यात्वं सप्रत्ययातादिति उदाहृ-
यत इतिशेषः निदिध्यासितव्य इति ध्यायतेरत्र से आत्वद्वित्वहसादिशेषाः जविधि-
इत्वबलोपाः एवं विजिज्ञासितव्येपि ॥ ओरा ॥ २५ ॥ अवश्यमित्यर्थनिर्देशः ॥ ओदौ
॥ २६ ॥ स्वरेण तुल्यस्वरकार्यकृदित्यर्थः अवश्यभाव्यमिति अवश्य भूयत इत्यर्थः
समास इति लुपेदिति अतमिति प्रकरणाच्चेयं अवश्यमिति वा कर्मणि
षष्ठी ततश्च तदंतस्य लोपः युद्घञोः पचीति युद्घञ्प्रत्ययान्तं पचतां-

सस्यपाकः मासपाकः मांसपाकः अनुलाव्यः अनुभाव्यः
 ॥ ऋदुपधात्क्यप् ॥ २७ ॥ ऋदुपधाद्भातोः क्यप्प्रत्ययोभ-
 वति भावकार्ययोः । वृत्यं कृती छेदने कृत्यं नृत्यं ॥ ह्रस्वा-
 च्चक्यप् ॥ २८ ॥ ह्रस्वांताद्भातोः क्यप्प्रत्ययोभवति पि-
 त्वात्तुक् श्रुत्यंकृत्यं ॥ स्त्रियांयजांभावे ॥ २९ ॥ यजादेर्द्वातोः
 स्त्रियांभावेक्यप्प्रत्ययोभवति । कित्वात्संप्रसारणं इज्या
 समज्या अज गतौ क्षेपणे च लोपस्त्वनुदात्ततनामिति
 नकारलोपः ब्रह्महत्या ॥ क्तिः ॥ ३० ॥ स्त्रियांभावेक्तिः प्रत्य-
 योभवति अनुभूतिः पचि विस्तारे पंक्तिः ऊढिः सं-
 धिनिः शमदम उपशमे शमादीर्घः शांतिः दांतिः
 ग्लैम्लै हर्षक्षये त्वाद्योदितः इति तकारस्य नकारः
 ग्लानिः म्लानिः ईशशीडोवरक्तिप्रत्यययोर्नेद्वनगुणश्च
 सैशीति कर्त्तरिक्तिश्च प्रकुरुते इति प्रकृतिः वि-

वित्यर्थः तव्यादीनामिति कृत्या । धाङ्गुलइत्यनेन भोक्तुकाम इति भोक्तुकामो-
 यत्येत्यर्थः ॥ ऋदु ॥ २७ ॥ ऋकारउपधा यस्य तस्मात् तपरकरणं दीर्घति-
 वृत्यर्थं कृत संशब्दे ऋहसादिति ध्यणेव कीर्त्यं ननु चास्य चुरादित्वेन व्यंत्तत्वात्
 स्वरान्न इति यः स्यादिति किं तपरकरणेन एवं तर्हि अरित्य व्यंत्ताश्चुरादय
 इति ज्ञापनार्थं तपरकरणं केचित्तु ये ध्यणि क्यपि च नास्ति रूपभेद
 इति मन्वाना विस्पष्टार्थं तपरकरणमिच्छति कृत्यमिति कित्वाच्च गुणः
 ईचात् इत्यतश्चानुवृत्ते कृत्यं वत्यमित्यत्र न क्यप् पित्वादिति ह्रस्वत्येत्यनेन ॥
 स्त्रिया ॥ २८ ॥ २९ ॥ कित्वादिति यजायवराणामिति इत्येति यज-
 नमित्यर्थः स्त्रीत्वादाप् ब्रह्महत्येति ब्रह्मणो हननं लोपस्त्वनुदात्तेति तुशब्दा-
 दशसेपि नलोपे ह्रस्वत्येति तुक् यथा संगत् संयत् इत्यादौ किपि ॥ क्तिः
 ॥ ३० ॥ स्त्रियांभाव इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तः अनुभूतिरिति कित इति नेद् पक्ति
 रिति चोःकु ऊढिरिति वहनं वदेः तौ यजादित्वाद्भस्योत्ये घत्वढत्वलोपदीर्घाः

वृत्तिः ॥ इकस्तिपौ धातुनिर्देशे ॥ ३१ ॥ इकस्तिपौ प्रत्ययौ
भवतः धातुनिर्देशे वाच्ये सति । पचिः पचतिः पचधातुरित्य-
र्थः यजतिः यजिः यज् धातुरित्यर्थः । भवतिः भुविः नुधातोः
भूधातोरित्यर्थः ॥ षिद्धिदामद् ॥ ३२ ॥ षितोधातोर्भिदादे-
श्चस्त्रियामङ्प्रत्ययोभवति । पचा मृजूष् शुद्धौ मृजा भिदा
छिदा आवतः स्त्रियामित्याप् सवर्णदीर्घःसह । जरेत्यत्रडानु-
बन्धरहितोऽप्रत्ययो वक्तव्यः । जरा ॥ गुरोर्हंसात् ॥ ३३ ॥
गुरुमतोहंसांतादप्रत्ययोभवति एधा ईहा ऊहा ईक्षा ॥
प्रत्ययांताच्च ॥ ३४ ॥ प्रत्ययांताद्भातोऽप्रत्ययोभवति । चिकीर्षा
पुत्रीया अशनाया ॥ पूर्वकालेकत्वा ॥ ३५ ॥ धातोः पूर्वकाले
कत्वाप्रत्ययोभवति समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । स्नात्वा

स्वेवित्तिरिति खसे चपदिश शातिरिति वमस्य क्लितिक्षसे इति वीर्धे अस्य
चायमर्थः वमातस्यधातोः क्लितिक्षसे परे वीर्धौ भवति ग्लानिरिति त्राणादि
त्वाभ्रत्वनिपातः कर्तरीति वाच्य इति शेषः संततिरिति सतनुते आनदा-
दिकमित्यर्थः प्रकुरुत इति विश्वमितिशेषः ॥ इकस्तिपाविति ॥ ३१ ॥ धातु-
निर्देश इति धातोः स्वरूपेण निर्देशे पचिरिति इक ककारो भिदिरित्यादौ
गुणाभावात्तः पचतिरिति स्तिप शिवादाप पकारो गुणार्थः वेति ॥ षिद्धिः ॥ ३२ ॥
अद् इत् यस्य तस्मात् सृजेति डित्वाद्धि जरेति जु वयोहानौ कानुबध-
रहित इति एतच्चादिस्वरस्येत्यत्रोपपादित ॥ गुरो ॥ ३३ ॥ हसश्च गुरुर्नभव-
तीति सामर्थ्यादसातग्रहणं हंसांतोपि न गुरुरिति सामर्थ्यात् गुरुमानादीयत
इत्याह गुरुमत इत्यादि विपर्ययश्च न भवति गुर्वतोपि हसवानिति व्याख्या-
नात् ॥ प्रत्ययांतात् ॥ ३४ ॥ स्त्रियाभाव इत्यनुवर्तते चिकीर्षति कर्तुमिच्छत्यर्थे
क्लृज् सप्रत्यये द्वित्वचुत्वदीर्घौ स्त्रीत्वादाप् पुत्रीयेति आत्मनः पुत्रस्ये-
षणं नास्नोय इति अहंस्वच ॥ पूर्व ॥ ३५ ॥ इच्छार्थेषु तत्कर्तृकेषु तुमिच्छतः
स्तत्कर्तृकेष्विति वर्तते तस्य चायमर्थः इच्छार्थेषु तत्कर्तृकेषु तस्य प्रत्ययार्थस्य
धातोः कर्ता येषां ते तत्कर्तृका एककर्तृकास्तेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु धातो-
स्तुम् प्रत्ययो भवति इच्छति भोक्तुं अत्र भुजेरिच्छतेश्च एकएव कर्ता अतएवाह
समानकर्तृक इति एकवचननिर्दिशेन तत्कर्तृकेष्विति बहुवचनमतत्रमिति दर्शयति
तथाचोदाहरति स्नात्वाभुक्त इति मुक्तेति चो कृत्वा क्तिवान् गुण इह तु स्नात्वा
भुक्ता पीत्वा व्रजतीत्यादावाख्यातवान्यक्रियायाः विशेष्यत्वात्प्राधान्यादन्त्या सर्वा-
न्नामपि ता प्रति विशेषणत्वादन्योन्यसंबन्धात् सर्वाभ्य एव क्त्वा भवतीति अमीषा
ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयतामिति तत्सर्वपूर्वाया एकस्या एव क्रियायाः

भुङ्क्ते भुक्त्वा व्रजति ॥ क्त्वासेट्किङ्का ॥ ३६ ॥ वृत्तित्वा
वर्त्तित्वा विदित्वा वेदित्वा ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधेक्त्वा
॥ ३७ ॥ अलंभुक्त्वा खल्वक्त्वा ॥ उदितः क्त्वावेट् ॥ ३८ ॥
उदितोधातोः क्त्वावेट्प्रत्ययोभवति । इष्ट्वा इषित्वा ॥ समा-
सेक्यप् ॥ ३९ ॥ समासे सतिपूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति
तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । दुभृञ् धारणपोषणयोः ह्रस्वस्य
पितिकृतितुक् संपूर्वः संभृत्य करोति णमप्रह्वीभावे प्रपूर्वः
प्रणम्य गच्छति अनञ्पूर्व इत्येके अकृत्वा चुरादित्वात्
जिप्रत्ययः परिपूर्वः ॥ क्यपिजेर्गुणः ॥ ४० ॥ क्यपिपरेजेर्गुणो
भवति । परिणमय्य भुङ्क्ते तत्कालेपि क्यप् दृश्यते मील मी-
लने संपूर्वः अक्षिणी समील्यहसति हुदाञ् दाने व्याङ्

क्त्वा भवतीति नाशंक्यं अतएव चात्रप्रयोगोप्यनियतः पीत्वा स्नात्वा
भुक्त्वा व्रजतीति समानकर्तृके किं भुक्त्विति ब्राह्मणेव्रजति देवदत्तः पूर्व-
काले किं व्रजति जल्पति च पूर्व भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्यादौ स्वशब्देनोक्तत्वात्
क्त्वा न भवति ॥ क्त्वासेडिति ॥ ३६ ॥ एतच्च क्त्वावेत्यत्र वेतियोगविभागा-
हभ्यते अत्र च क्त्वासेड्हुदामित्यत्र क्त्वासेडित्यनुवर्तते तेन सेट्क्त्वा
वा किङ्कवतीत्यर्थं तदिदमुच्यते क्त्वासेट्बद्धेति क्त्वासेड्हुदामित्यस्य चायमर्थः तत्र
णादिः किदित्यतः किदित्यनुवर्तते ऋसंयोगान्नेत्यतो नेति च ततश्च सेट्क्त्वा किञ्
भवति रुदादीन् वर्जयित्वा वर्त्तित्वा आर्तत्वेति कृतितृणार्थः अकित्वादिति गुणः
कृतित्वेति किञ्चपक्षे न गुण व्यवस्थितविकल्परथत्वात्तेन सर्वत्रेत्याह विदित्वेति
रुदादित्वासेटोपि नित्यं कित्वा ॥ अलंखल्वोः ॥ ३७ ॥ अलंभुक्त्विति
भोजने निषेध इत्यर्थः एव खलु भुक्त्वापि पक्षे अलंभोजनेन ॥ उदि ॥ ३८ ॥
अत एव क्त्वा इति निर्देशात् आतोधातोः रित्यत्रात इतियोगविभागाद्धा-
तोःपि कचिदालोपः 'वेडिति एतावत्येववृत्तिः' इष्टेति इषु इच्छायां हुत्वं
इषित्वेति इट्पक्षे क्त्वासेड्हुदामिति किञ्चनिषेधः ॥ समा ॥ ३९ ॥ समा-
सेसतीति अतएव ज्ञापकादिनिषेधः ककारो गुणाभावाद्यर्थः पकारस्तुगार्थः
पूर्वकालेकवेत्यनेन तुल्यमस्यापि ग्राह्यान् , समृज्येति दुभृञ् धारणे नाञ्
श्चेति क्यपो विवक्षायामेव समासेक्यप् ह्रस्वस्येति तुक् कित्वाञ्च गुणः
प्रणम्येति प्रादिश्चेति तत्त्वं अतश्चिति तथाह भगवान्पाणिनिः समासेनञ्पूर्-
वेक्त्वा ल्यधित्वा अकृत्विति तेति नञो दादेशः ॥ क्यपीति ॥ ४० ॥ अनुव-
धकार्यादित्यत्रस्य ज्ञापितत्वादितिभावः परिणमय्येति कचित्स्वरवधकार
इति स्वरवत्त्वादेऽङ्गुणेन बाधितत्वाच्च वेरितिलोपः तत्कालेपीति तस्मि
श्वेव कालेपि अतएव वक्तव्यात् क्यप् दृश्यत इत्यर्थः चक्षुषी इति यदै-

पूर्वः मुखं व्यादाय स्वपिति ॥ पौनःपुन्ये णम्पदं द्विष्व
॥ ४१ ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले
पौनः पुन्यर्थे धातोर्णम्प्रत्ययो भवति । तस्य पदस्य द्विव
चनं पायं पायं गच्छति भोजं भोजं ब्रजति ॥ कथमादि-
षुस्वार्थेणमकृजः ॥ ४२ ॥ कथमादिपूर्वपदेषु सत्सु स्वार्थं
करोतिधातोर्णम्प्रत्ययो भवति । कथंकारं इत्थंकारं
तथाकारं यथाकारं एवकारं ॥ भुवोभावेक्यप् ॥ ४३ ॥
ब्रह्मभूयं ॥ लक्षतेरीमुद् च ॥ ४४ ॥ लक्षदर्शनांकनयोः
इत्यस्माद्धातोर्णम्प्रत्ययोभवति मुडागमश्च । लक्ष-
यति पुण्यवंतं इति लक्ष्मीः ॥ स्त्यायतेः ॥ ४५ ॥ स्ती-
त्वेद् द्वेष्टे स्तै शब्दसंघातयोः टिलोपः टित्वादीप् ॥
वर्णात्कारः ॥ ४६ ॥ अकारः ककारः ॥ रादिफोवा
॥ ४७ ॥ रेफः रकारः पार्वत्यग्रे हरः प्राह ॥ रकारादीनि
नामानि शृणवतो मम पार्वति ॥ मनः प्रसन्नतामेतिरा-
वसमीलयतीति तदैव हसतीत्येककालस्वाव्युवैण न प्राप्नोति एव मुखं व्यादायेत्य-
त्रापि यदा तु मुखं व्यादाय मुहूर्तं स्वपितीति पौर्वापर्यविवक्ष्यते तदा पूर्वैर्णव सिद्ध
क्यप्प्रत्ययः ॥ पौनः ॥ ४१ ॥ समानकर्तृकेष्विति तच्छ्रुतेष्वित्यनुवृत्ते पूर्वकाल
इति क्त्वासूत्रतोऽनुवृत्ते पौनःपुन्यर्थे इति पुनःपुनरित्यस्यभाव इतिभावे यणि अत-
एव निर्देशादिलोप एवं बाह्य इत्यादावपि टिलोपे इदमेव ज्ञापकं णमतस्थेत्यर्थः
एतच्च पदग्रहणाल्लभ्यते पायपायमितिपीत्वापीत्वेत्यर्थः पा पाने णम् णित्वादातोयुक्त
द्वित्वं कर्तृत्वान्नामसज्ञाया विभक्तेस्तदन्ययमित्यन्ययत्वादव्ययादिति विभक्तेलुक्
एवं भोजभोजमित्यत्रापि मुजेरुपधाया गुणः अत्र पदद्विष्टेति योगविभागात्सर्वम-
विहितलक्षण पदस्य द्वित्वं ज्ञेयं पातु किमनेन तिष्ठता वृक्षः सिंचति इत्यादि ॥
कथमादि ॥ ४२ ॥ एषूपपदेषु कृञोर्थाविशेषे णम् भवति कथकारमिति कथमुंक्ते
इत्यर्थः कृञोत्रानर्थक एव प्रयुज्यते एवमित्थकारमित्यपि ॥ सुवइति ॥ ४३ ॥
ब्रह्मेति ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः कित्वात्र गुणः ॥ लक्षतेरिति ॥ ४४ ॥ ईप्रत्ययस्तस्य
च मुडागमो वक्तव्य इत्यर्थः अंकन चिह्नं लक्ष्मीरिति लक्ष्यते आश्रयमित्यर्थः मुडा
गमोत्र टित्वादि. अनीचतत्वाच्च सिलोपः ॥ स्त्यायतेरिति ॥ ४५ ॥ वाच्य
इत्यर्थः टिलोप इति छित्तिटोरित्यनेन लोप इत्यर्थः सयोगातस्थेति अनेनेत्यलोप इति
भाषः टित्वादिति धृञित इति शेषः स्त्रीति हसेप इति सिलोपः ॥ वर्णादिति ॥
॥ ४६ ॥ एतच्च इकस्तिपावित्यस्मात्परं ब्रह्मव्यमिति निर्देश इत्यनुवृत्तेर्वर्णनिर्देशो
ससीति व्याख्येय ककार इति क्वाचिक्कः वर्णात्र निर्दिश्यते ॥ रादीति ॥ ४७ ॥

मनामाभिर्शंकया ॥ १ ॥ लोकाच्छेषस्यसिद्धिः ॥ ४८ ॥
 यथामातरादयः ॥ स्वरूपांतोनुभूत्यादिशब्दोभूच्च
 सार्थकः ॥ समस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम्
 ॥ २ ॥ अवताद्वो ह्यग्रीवः कमलाकर ईश्वरः ॥ सुरासुर-
 नराकारमधुपापीतपक्वजः ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसप-
 रित्राजकाचार्यश्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते सारस्वत-
 व्याकरणे तृतीयावृत्तिः संपूर्णा ॥

प्रत्यये रेफ इति एव इकारेति पक्षे च कारः ॥ लोकादिति ॥ ४८ ॥ शेषस्यासंगृहीतस्येत्यर्थः ।
 यथेति मातरपितरावित्यत्र हि मातृशब्दस्यारडादेशोतिपात्यते स चात्र सूत्रकारासंगृ-
 हीत इति तत्सिद्धिः शास्त्रातरादवगतव्येति भावः आदिना सर्वसम्बन्धजातीयक
 ज्ञेय अथवा लोकत लोको विचार तस्मान्छेषस्य साक्षादनुक्तस्यापि चकारादि-
 शब्दैः सूचितस्यापि सिद्धिः साधनं ज्ञेयमित्यर्थः । यथेति मातरशब्दो हि साक्षादनु-
 क्तोपि सहादीति सादित्वान् मातृशब्दस्यापि च योगविचाराज्ज्ञेयः आदिनान्यस्या-
 प्येव जातीयकस्य सिद्धिर्विचाराज्ज्ञेया अथ ग्रंथकारः स्वनामाकृति च निर्दिशति
 स्वरूपात इति स परित्राजकः शुभामुत्तमा चतुरोचिता विद्वद्योग्यां प्रक्रियां प्रकृत्या-
 दिविभागेन शब्दव्युत्पादिकां चक्र कृतवान् कोसावित्याह स्वरूपातः स्वरूपशब्दोऽ-
 तेत्यस्य शब्दस्य स स्वरूपातः शब्दस्यैव हि शब्दापेक्षयाताद्विभावा-
 युक्त इति स्वरूपातुभूतीशब्दो गृह्यते अतएवातुभूत्यादिरपि अनुभूतिशब्दादिः शब्दो
 नाम सार्थकोऽन्वयोभूतः जातः अनुभूतिस्वरूप इति यदीय नाम ज्ञानमन्वयेन
 सार्थकमासीदिति भावः अथदेवताशीः क्रियया शास्त्राते मंगलमाचरति अवताद्व इति
 ह्यग्रीवो देवः व पुष्मान् अवतात् रक्षतु अतरायेभ्य इति शेषः कोसौ कमलाकरः
 कमलायाः आकरः आश्रयः वा कमला करे यस्य आहिताग्न्याविवक्तरस्य परत्वं
 किंभूत ईश्वरः स्वामी त्रिभुवनस्येति शेषः एतदेव स्पष्टयति सुरासुरेति सुरा देवाः
 असुराः दैत्याः नराः मनुष्याः तदाकारा ये मधुपा भ्रमराः तैरापीत सेवित
 पक्वजं चरणकमल यस्य स तथा । इतीति सरस्वत्या प्रणीता प्रक्रिया समाप्त्यर्थः ॥
 श्रीजानार्दनवत्सराजतनयः श्रीकाङ्क्षनामासुत यश्रीनायकदेविकापिसुधिय प्राजीजन-
 न्माधवम् ॥ तस्यव्याकरणार्णविकतरणे सारस्वतीयोत्तमव्याख्याविष्णुमुदेऽनुसवि-
 रतिमात्सिद्धातरत्नावली ॥ १ ॥ यत्सुचित सूत्रकृता च वाक्यैर्विभज्य योगच
 मयानुमूलम् ॥ व्याख्यातमेतत्सुधिया सुखाय व्युत्पत्तये स्तोत्रधियामपीह ॥ २ ॥
 टीकातरे सत्यपि भूयसीयं सारस्वते स्यात्सुमनोमनोहरा ॥ नानाविधे सत्यपि
 हीष्टवस्तुन्यहो सतामिष्टतमासितैव ॥ ३ ॥ इति श्रीभट्टमाधवविरचिता सिद्धात-
 रत्नावली नामा सारस्वतस्य टीका समाप्ता ॥ खेतडिग्रामनिवासिगौडवंशोद्भव-
 चिमतारामसुतुनापण्डितेमादत्तेन सशोधितम् ॥ शुभम् ॥

पत्ता-संतुरामजी सुंदरमल प्राचीन पुस्तकालय गोपालवाडी-मुंबई.